

MAKSAY FERENC
A MAGYAR FALU
KÖZÉPKORI
TELEPÜLÉSRENDJE

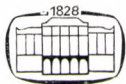
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAKSAY FERENC

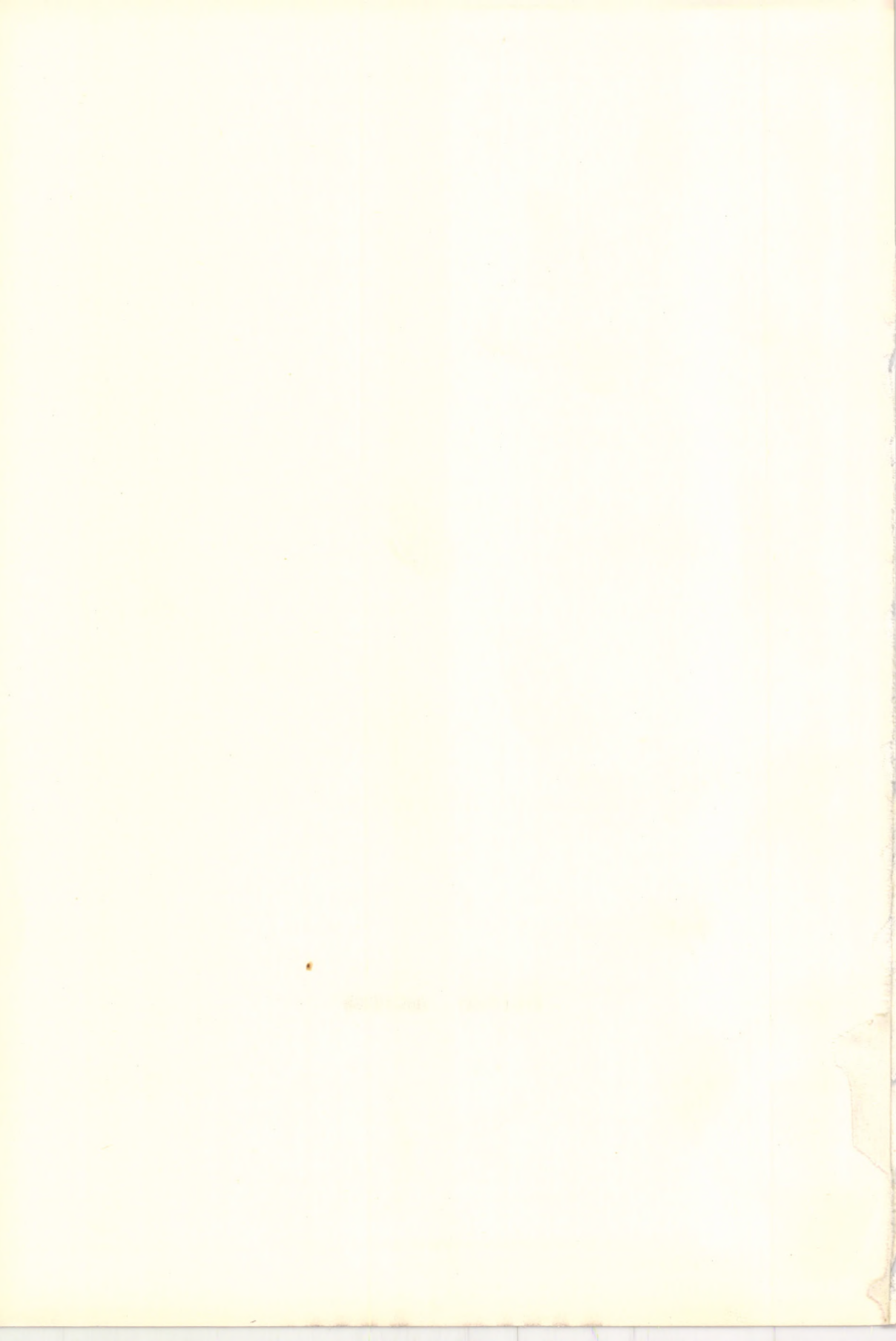
A MAGYAR FALU
KÖZÉPKORI
TELEPÜLÉSRENDJE

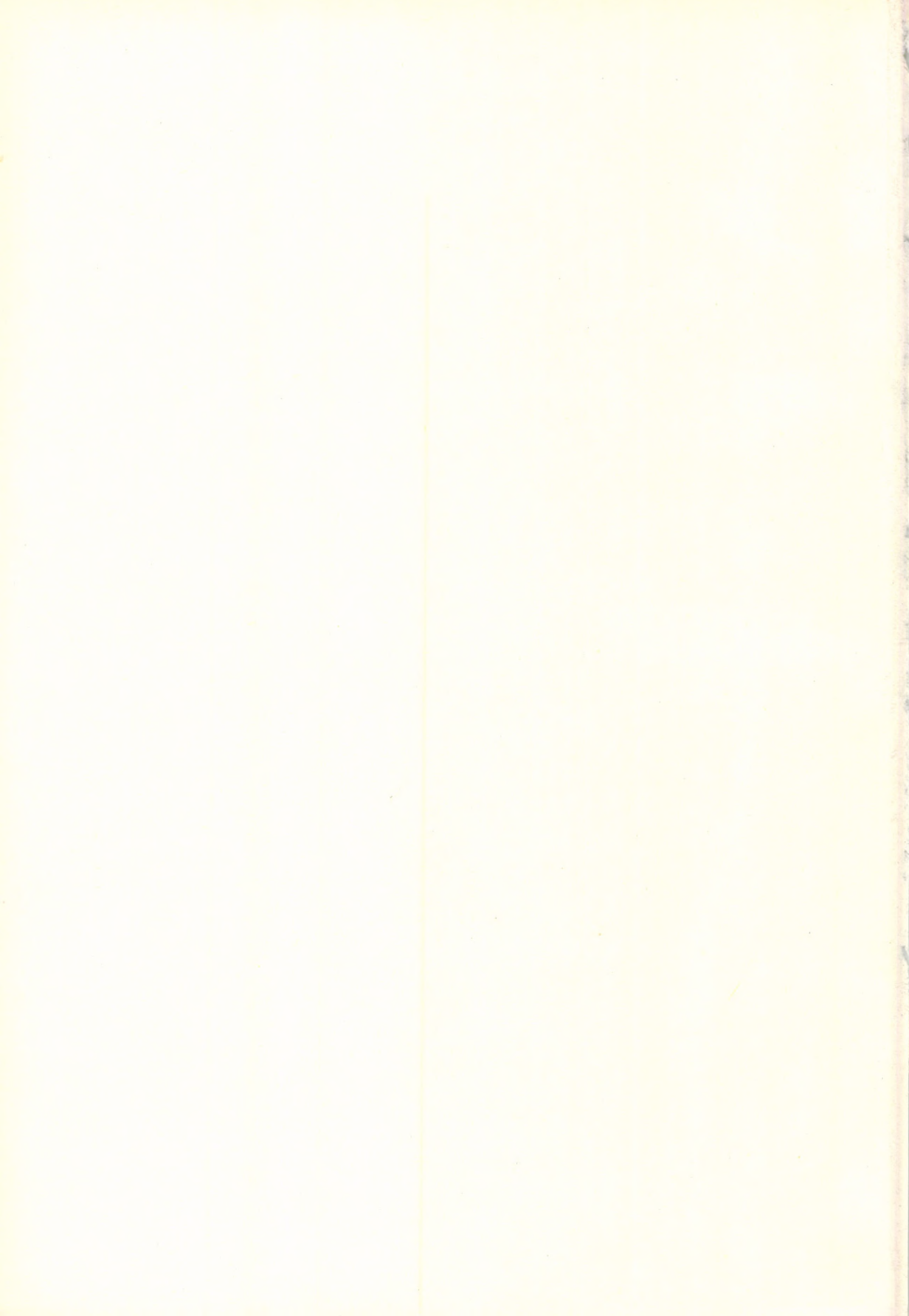
Magyarországon a XIII–XV. század nagy horderejű változásai alakították ki véglegesen azt a feudális gazdasági és társadalmi rendet, amely félezer éven át, egészen a régire szervesen ráépülő „modern” fejlődésig érvényben maradt. Az európai szakirodalom már évtizedekkel ezelőtt megdöntötte azokat az elképzeléseket, amelyek szerint korszerű településtípusaink lényegében évezredek óta változatlanok, s eredetük etnikai különbségekre vezethetők vissza. Helyettük a kutatás a középkori gyökerekből kibontakozó, és szüntelenül módosuló formájú falvak képét tárja elénk. A szerző ebbe az európai képbe illeszti bele a magyar településalakzatokat. A korábbinál jóval biztonságosabb alapokból kiindulva, új módszerrel határozza meg a magyar falvak és határaik egykori megjelenési formáit, elemzi a soros-utcás, a halmazos, a magános települések, a törpefalvak és változataik keletkezésének, belső elrendezésének, használatának problematikáját.

A sorok között megelevenedik az egykori magyar falvak mindennapi élete is.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

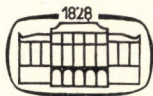

A MAGYAR FALU
KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSRENDJE

MAKSAY FERENC

A MAGYAR FALU
KÖZÉPKORI
TELEPÜLÉSRENDJE

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1971

© *Akadémiai Kiadó, Budapest 1971*

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
<i>I. rész. A magyar településrend kialakulása a kezdetektől a XIV. századig</i>	
Településviszonyok a honfoglalás előtt	15
Honfoglalás	25
Településviszonyok az államalapítás utáni évszázadokban	35
A XIII—XIV. századi nagy átalakulás	51
<i>II. rész. A hódoltság előtti évszázadok településviszonyai</i>	
A települések végleges megszilárdulása	57
A település folyamata	60
Falvak és telkek pusztulása	78
<i>III. rész. A falu belterülete a hódoltság előtti évszázadokban</i>	
Településtípusok	91
• A belterület megosztásának, mérésének és elhatárolásának technikája. Jobbágytelek és nemesi telek	111
Egyház és földesúr, jobbágyok és zsellérek épületei	123
<i>IV. rész. A falu határa a hódoltság előtti évszázadokban</i>	
A faluterület határai	133
A szántóterület változása	139
A szántóterület elhelyezkedése a határon belül	149
Művelési rendszerek	163
Földközösség és egyéni birtoklás	184
A földek osztásának, mérésének és elhatárolásának technikája	191
A jobbágytelkek tartozékrendszere	201
Nemesi birtoklás	209
A határformák	218
Visszatekintés	222
Levéltári jelzetek	225
Irodalom	226
Ábrák jegyzéke	235

BEVEZETÉS

Kevés híján háromnegyed század telt el azóta, hogy AUGUST MEITZEN nagyszabású szintézisében először próbálta rendszerbe foglalni és történetileg magyarázni az európai kontinens település- és határformáit.¹ A későbbi kutatók, amikor ugyanezeket a település- és határformákat a legkülönbözőbb irányokból megközelítve tették alaposabb vizsgálat tárgyává, egyre-másra találták szemben magukat a munka fogyatékoságaival. Ezek a fogyatékoságok részint onnan adódtak, hogy a szerző a kötetekben felölelt óriási területhez viszonyítva csak szűkös (gyakran csupán szűrőpróbaszerűen kiválasztott) adatanyagra tudott támaszkodni, részint pedig onnan, hogy a műnek a század végi Németország tudományos légkörében fogant koncepciója a jelenségeket és folyamatokat igen egyoldalúan mutatta be: olvasóival alapvonásaikban évezrednél is hosszabb ideig változatlanok maradtak, s hogy a XIX. századnak ekként ősidőktől fogva őrzött formái etnikai különbségekre vezethetők vissza. A munkával kapcsolatos kritikai észrevételek korán elhangzottak ugyan,² de szemléletének szuggesztíója alól sokáig még a vele szembehelyezkedők sem egykönnyen tudtak szabadulni, és fél évszázadnak kellett eltelnie, amíg a településtudomány minden ágazatában felszámolhatták a meitzeni eredetű torzításokat.

A határformák vizsgálatát a századfordulón a településföldrajzi iskola segítette új irányba terelni.³ Az európai szántókultúra neolitikus alapjainak és további fejlődése törvényszerűségeinek kidolgozása volt az első lépés ahhoz, hogy a változatlanok és etnikailag determinálnak hitt határformák merev elmélete fellazuljon, s hogy utóbb a tanítványok működése során olyan módszer szülessék, amely a formákat is a maguk szüntelen mozgásában kutatja, különbségeiket pedig etnikai sajátosságok helyett inkább a művelési eszközöknek, meg az eszközöket használó ember termelési, társadalmi viszonyainak eltéréseire vezeti vissza.

Elsősorban ugyancsak őskori szántóföldek vizsgálatából indult ki az angol és skandináv agrárrégészet modern iránya: CRAWFORD, CURWEN, HATT és követőik az 1920-as évektől légifelvétel segítségével tárták fel egykori települések határformáinak és maguknak a hajlékcsoporthoz a nyomait.⁴ E feltáró munka során dőltek meg MEITZEN elképzelései az ősi kelta magános telepek rendszeréről (utóbb ugyancsak megdőlt az ennek helyébe lépő, kelta és angolszász szántóföldformák ellentétére építő koncepció is). Itt sikerült később, szélesebb korszakokat felölelve s a helyi megfigyeléseket nagyobb összefüggésekbe állítva a középkori településhálózat színváltozásaira, a pusztásodás körülményeire, a szántóföldek terület- és formaváltozásaira és mindezek okaira is kézzelfogható ismeretek birtokába jutni,⁵ s a művelési formák hagyományos ismeretanyagán⁶ jelentősen túllépni.

Francia földön a gazdaságtörténet klasszikusára várt a feladat, hogy a kultúrföldrajz és az agrártörténet eredményeire támaszkodva elvégezze a határformák rendszerbe foglalását. BLOCH⁷ koncepciójának egy része ugyan nem maradt időálló — az észak- és délfranciaországi (szabályos és szabálytalan parcellájú) szántóföldek szembeállítását s ellentétüknek a két-féle eketípussal való magyarázatát a későbbi kutatás nem igazolta⁸ —, de a fejlődés dinamikus menetét sokoldalúan érzékeltető fejtegetései kitűnő alapjául szolgálhattak a régi német szkémáktól eltérő modern kutatásnak.

MEITZEN művéből a faluformák rendszere bizonyult még a leghosszabb életűnek, főként német területen, ahol a településkutatás a századforduló után is a korábbi hagyományok nyomán haladt tovább: az ottani gazdaságtörténeteszek legjobbjai⁹ a száraz településmorfológia élettel való megöltésén fáradoztak, a geográfusok pedig a formák további elemzésére, differenciálására fordították erőiket. A települések etnikai szempontú kategorizálását utóbb a német imperializmus tudományos apparátusa is alaposan felhasználta a maga céljaira.

Az 1930-as—40-es évektől szóhoz jutott fiatal nemzedék azonban már gyökeresen új koncepciót szegezett szembe a prehisztorikus idők népeitől eredeztetett formátípusok rendszerével. A településtörténet kutatói közül elsőként HÖMBERG¹⁰ küzdötte ki egy olyan módszer jogait, amely a közép-európai falvak, a magános települések és a művelési formák múltját — újszerű forráselemzésre támaszkodva — napjainktól követi visszafelé, s leg-többjük eredetét a korai középkorban találja meg.

A GRADMANN módszerét továbbfejlesztő településföldrajzi iskola más kiindulópontokból jutott hasonló eredményekre. Akárcsak az angol régészek, ők is elpusztult települések kül- és belterületének kartográfiai elemzésével rekonstruálták hazájuk néhány középkori határ- és településformátípusát, majd az így nyert formákat tájakhoz rögzítették és genetikai fejlődéssorokba állították.¹¹ Ezeknek a típusoknak immár alig van közülük a korábbi, csupán morfológiailag elkülönülő típusokhoz: a kezdeti (koraközépkori) időket a kutatók megállapításai szerint törpe települések és hosszú, keskeny szántóparcella-kötegek jellemzik (a még korábbi időszakot apró szántóföld-tömböcskék); a törpetelepülések az évszázadok folyamán hol halmazos faluvá, hol rendezett szalagtelkes faluvá nőttek, hol meg — maradványterületeken — egykori alakjukat őrizték tovább. A belsőséget övező korai szántódarabkák utóbb tekintélyes dűlőrendszerekkel egészültek ki.

A nagy középkori struktúráváltozás részleteit és mozgástényezőit illetően még folynak a viták és a monografikus kutatások, amelyekből az agrártörténet művelői is alaposan kiveszik részüket,¹² különösen a szántóföldek pusztulási periódusainak demográfiai-termelési szempontokat kiemelő sokoldalú elemzésével. A határformák eredetének vizsgálatában az etnikai különbségek és az eltérő eketípusok helyett egyre inkább a formákat létrehozó embercsoportok *egész* gazdasági és társadalmi berendezkedésének különbségei jutnak előtérbe. Az írott források és a régészeti emlékek egybevetése, komplex történeti és geográfiai—kartográfiai szemlélet így világosabban egyre jobban egymásra talál. A gazdasági—társadalmi mozgatóerőket élesen előtérbe állító szovjet régészet, településföldrajz és agrár-

történet is e tudományágak összefogására építi szép eredményeit, s ugyanakkor nem feledkezik meg a nyugati országok kutatási irányainak gondos szemmel tartásáról és kritikai elemzéséről sem.¹³

*

Hazai településviszonyaink annak idején elsőnek a geográfusok figyelmét keltették fel. Könnyen érthető, hogy ők, ha sem történeti anyagra nem támaszkodhattak, sem a településeket formáló gazdasági—társadalmi erők felismeréséhez nem volt érzékük, alig jutottak túl a településformák üres morfológiai elemzésén, és erejükből legfeljebb arra futotta, hogy a felvett típusok eredetét alkalmilag és ötletszerűen etnikai sajátosságokkal magyarázzák.¹⁴ A néprajztudomány már valamivel igényesebb kísérleteket tett településhálózatunk középkori alapjainak egy-egy tájhoz kapcsolódó feltárására,¹⁵ GYÖRFFY ISTVÁN pedig¹⁶ meggyőző erővel fejthette ki egy általa fölfedezett sajátos alföldi településalakzat (az ún. kertes város) funkcióját és kialakulásának utolsó szakaszát. Ahelyett azonban, hogy a korábbi múlt-ra vonatkozóan elmélyültebb kutatásokat végzett volna, megannyi külföldi kutatótársa módszerét követve ő maga is kézenfekvőnek vélte e típus évezredek — a távoli őshazához kötött — eredetét.

Vontatottan érlelődtek a többi társtudomány módszerei is. Az első úttörő magyar faluásatások még csupán biztató ígéretet jelentettek a településtudomány számára,¹⁷ a sorozatosan megjelenő településtörténeti monográfiák és a nyomukban készült összefoglalók pedig elsősorban csak a településfolyamatok időrendjét, a telepítési akciók közvetlen mozgatóit és a települők etnikai összetételét tisztázták, anélkül, hogy e folyamatok törvényszerűségeit vagy a mögöttük ható gazdasági erőket vizsgálták volna.¹⁸

A korszerű történeti településkutatás feltételei ekképp a legutolsó évekig nem érthettek meg. E feltételek közé számítjuk a középkori régészet immár finomabb módszerekkel elért eredményeit¹⁹ csakúgy, mint az egykori földművelési rendszerekre meg a földek használati formáira és néhány újabbkori települési sajátosság genetikájára vonatkozó, nemrégiben szerzett ismereteinket,²⁰ vagy a valamennyi településtípust (köztük a magyarországiakat is) egységes szemléletben átfogó, a pusztá formák mögött főként funkciókat, funkcióváltozásokat, de a múlt gazdasági—társadalmi ható tényezőit is kereső új településföldrajzi összefoglalást.²¹

Ilyen előzmények után érkezett el a döntően írott történeti forrásokra alapozott, a középkori kezdetekre visszanyúló településformavizsgálat ideje — úttörő példáit MAJOR JENŐ²² szolgáltatta — és így készülhetett el SZABÓ ISTVÁN műveként az első nagyarányú, komplex módszert alkalmazó szintézis településszerkezetünk kialakulásáról.²³

Ezek az előzmények tették végül kívánatosná a középkori magyar falués határformák szélesebb körű, okleveles, régészeti és kartográfiai anyagra támaszkodó elemzését is, hiszen csak ennek nyomán lehetett várni a kérdés eldöntését: miként illeszkedtek bele ezek a formák a kontinens mind nagyobb bizonyossággal középkori eredetűnek bizonyuló változatos formái közé.

A kérdés mai felvetése és megválaszolása szükségképp túlmutat a településmorfológiai vagy a településfunkció-kutatás korábbi nézőpontjain.

Az egykori településviszonyokban ma aligha láthatunk mást, mint az egyes társadalmi rendszerekhez kötődő gazdálkodási ágak üzemviszonyainak megjelenési formáit, színtereit, agrártelepüléseink századokkal ezelőtt kialakult rendje pedig számunkra a feudalizmus és az egyszerű árutermeles mezőgazdasági üzemviszonyainak hazai keretét fogja jelenteni s ugyanakkor azt a nélkülözhetetlen alapot is, amelyre néhány száz évvel később modern mezőgazdasági termelésünk ráépülhetett.

Bármekkora pusztítás érte ugyanis Magyarország településállományát a másfélszázados török hódoltság alatt, a falvak és a városok tekintélyes tömege mégis épségben vészelte át a nagy megpróbáltatás korszakát, s kiindulási alapot adhatott a XVIII. századi újjáépítés—újjárendezés nagy munkájához, amely már a modern, szüntelen változásai ellenére is napjainkig érvényes üzemszervezeti és települési képet alakította ki. Ahhoz, hogy az utóbbit megértsük, további átformálódását pedig helyesen tudjuk irányítani, aligha nélkülözhető az előzmények ismerete.

Munkánkban egy olyan kor (a török hódoltságot megelőző két és fél évszázad) településállományának rendszerét és mozgástörvényeit igyekeztünk közelebbről megvizsgálni, amelyben egy hosszantartó fejlődés csúcspontján, de még a pusztító erők beavatkozása előtt, ilyen vizsgálat a legtöbb sikerrel kecsegtetett, s ahol a modern fejlődés kiindulási alapjai a legjobban megragadhatóknak látszottak. Röviden vissza kellett tekintenünk a korábbi előzményekre: a kezdeti kialakulás koraközépkori időszakára is. A tanulmány ezt felölelő első része azonban csupán az eddigi eredményeket igyekszik összefoglalni, illetve esetenként új megvilágításba helyezni.

Köszönet illeti mindazokat, akik az adatok összegyűjtésében segítséget nyújtottak, különösen BELÉNYESY MÁRTÁT „Az anyagi kultúra története Magyarországon” adattárának (s benne KUMOROVICZ BERNÁT, OSZVALD ARISZTID, PATAKI JÁNOS regesztáinak), továbbá ILA BÁLINTOT az Országos Levéltárban folyó munkák során kezébe került oklevelek szíves rendelkezésre bocsátásáért, a Hadtörténelmi Intézet térképtárát kutatásaim megkönnyítéséért. A kötet aligha jelenhetett volna meg a MTA Agrártörténeti Bizottságának s nem utolsósorban az Országos Levéltár vezetőségének támogatása nélkül.

A kézirat lezárásának ideje: 1968.

JEGYZETEK

- ¹ A. MEITZEN 1895.
- ² A. JEFIMENKO 1905, A. BILIMOVICS 1908, O. BALZER 1910.
- ³ R. GRADMANN 1906, 1913, VIDAL DE LA BLACHE 1936, O. SCHLÜTER 1952.
- ⁴ S. CRAWFORD 1960, C. CURWEN 1939, G. HATT 1949.
- ⁵ M. BERESFORD—J. ST JOSEPH 1958, C. CURWEN 1946.
- ⁶ H. L. GRAY 1915.
- ⁷ M. BLOCH 1955.
- ⁸ R. DION 1934, E. JUILLARD 1957 és mások.
- ⁹ R. KÖTZSCHKE 1953, R. KÖTZSCHKE—W. EBERT 1937, R. MARTINY 1927.
- ¹⁰ A. HÖMBERG 1938.
- ¹¹ W. MÜLLER-WILLE 1944, G. NIEMEIER 1944, H. MORTENSEN 1958, H. MORTENSEN—K. SCHARLAU 1949 stb.
- ¹² W. ABEL 1955, 1961, 1962, A. KRENZLIN 1955.

¹³ N. N. VORONYIN 1935, M. V. VITOV 1953, N. P. MILONOV 1949, J. BLUMKVISZT 1956, SZ. KOVALJOV 1960 és főként G. J. SZTYELJMAH 1964.

¹⁴ PRINZ GY. 1922, PRINZ GY.—TELEKI P. év n., KOGUTOWICZ K. 1930—36.

¹⁵ BÁTKY Zs. 1918, 1923, 1926.

¹⁶ GYÖRFFY I. 1926, 1927.

¹⁷ PAPP L. 1931.

¹⁸ A „Magyarság és nemzetiség” meg a „Település- és népesedéstörténeti értekezések” c. sorozatok tanulmányai, MÁLYUSZ E. (Magy. művel. tört. II.) és SZABÓ I. (1941) összefoglalásai vagy H. SCHÖNEBAUM (1927) kis tanulmánya.

¹⁹ LÁSZLÓ GY. 1944, MÉRI I. 1952, 1954 és sok követőjük.

²⁰ BELÉNYESY M. 1954—55, 1956, 1960, 1967, HOFFMANN T. 1959, HOFER T. 1955, 1957.

²¹ MENDÖL T. 1963.

²² MAJOR J. 1954, 1960.

²³ SZABÓ I. 1966.—SZABÓ I. utóbb megjelent kötetének eredményeit sajnálatos módon már nem tudtuk hasznosítani (A középkori magyar falu, Bp. 1969).

I. RÉSZ

A MAGYAR TELEPÜLÉSREND KIALAKULÁSA
A KEZDETEKTŐL A XIV. SZÁZADIG

TELEPÜLÉSVISZONYOK A HONFOGLALÁS ELŐTT

A magyar népnek csupán mai hazájában nyílt alkalma arra, hogy az európai típusú feudalizmusnak megfelelő termelőszervezetet, társadalom- és településrendet építsen ki a maga számára. Korábbi szállásföldjein a gazdasági—társadalmi—települési viszonyoknak olyan fokozatait kellett megjárnia, amelyeken a kontinens nyugati, illetve déli felében megtelepült népek már évszázadokkal korábban túljutottak. E viszonyok rövid ismertetése is érzékeltetheti azt, hogy mekkora távolság választja el a korai idők zsákmányoló társadalmát az épülő feudalizmusétól s milyen mérhetetlennek tetsző az út, amely az egyiktől a másikig vezetett.

A magyar nép településviszonyainak előzményeit — igaz, csak halvány nyomokban — addig az időszakig lehet visszakövetni, amikor (az i. e. VI—V. századot megelőzően) etnikuma nem szakadt még ki az együtt élő ugorok közösségéből. A Volga és az Ural közének erdős sztyeppén élő halász-vadász népség életkörülményeinek megismertetéséhez írott források híján csak a történelem társtudományai segíthetnek hozzá: a nyelvtudomány — ugor (finnugor) eredetű szavaink különválasztásával —, a régészet — az ugarságot is magukba foglaló kultúrák maradványainak megismertetésével —, a néprajz pedig a legközelebbi rokon chantik (osztjások) és manysik (vogulok) útleírásokban ismertetett XVIII—XIX. századi viszonyainak kritikai visszavetítésével.

Eredményeikből mindenekelőtt az derül ki, hogy a Volga mellékfolyóinál élő, rendkívül kisszámú, többszázezer km²-nyi területen szétszórt embercsoportokat (maximálisan 0,1-es km²-enkénti népsűrűség mellett) a gyűjtögetés, halászat, továbbá némi kisállattartás és kapás földművelés, valamint a mind nagyobb jelentőségre jutott vadászat csupán akkor tudta eltartani, ha azok, kis és nagy körzetekben, sűrűn változtatták lakóhelyüket. Az év enyhébbik fele inkább a folyóvizekhez kötötte őket, télidején az erdőségekben vadásztak. De ha valamelyik szállásukra éveken át vissza-vissza is tértek, akkor sem maradtak meg ott két-három nemzedéknél tovább, ahogyan a kor temetőinek rövid ideig tartó használatából következtetni lehet. Ezek az állandóbb szállások kaphatták az erre az időre visszavezethető „falu” (az ugor nyelvekben: település, szállás) elnevezést. Ahogyan a falu jelentése nem volt azonos a maival, ugyanúgy a finnugor kori „ház” szó sem jelentett még teljesen szilárd építményt (bár ajtaja, küszöbe volt már); annyi bizonyos, hogy állati bőrrel (illetve a melegebb évszakban inkább kikészített nyírkéreggel) bevont, könnyen szétszedhető, gúla alakú sátrak mellett használatosak voltak — télidőben — e sátrak földbe vajt változatai, s épütek valóságos földkunyhók is.

A településhelyek területi eloszlása (vagy más módon kifejezve: a népeség települések szerinti megoszlása) mindenekelőtt a gazdasági és társadalmi

rend függvénye volt. A vérségi leszármazottak szűkebb vagy tágabb csoportjai (nagycsaládok, nemzetségek vagy egykori nevükön hadak; fratriák) csak olyan mértékben maradhattak közös lakóhelyen, amennyire az együttélőknek a táj az adott gazdálkodási forma mellett még megélhetést tudott nyújtani, ez pedig általánosságban nem volt több 3—6 sátor népénél. Egy sátorban a közös őstől leszármazó több nemzedék, a nagycsalád élt együtt. Túlnépesedés bekövetkezése esetén — ahogyan a XIX. századi osztjácok-ról írták — a faluk kisebb sátorközösségekre oszlottak, „hogy nagyobb teret nyerjenek a vadászathoz és halászathoz”. Magános település természetesen nem volt lehetséges, a vadászat feladatai csak közösen voltak megoldhatók. Aligha kétséges, hogy azok a csoportok, amelyeket még egybefogott az összetartozás tudata, viszonylagos közelségben maradtak egymáshoz, a feltehetően néhány száz lélekből álló nemzetségeket azonban sok-sok kilométeres távolságok választhatták el egymástól. Sajátos körülmények helyenként nagyobb csoportok időleges vagy állandóbb együttlakását is megkívánták, illetve lehetővé tették: ez nyújtott nagyobb biztonságot ellenséges támadás, állati kártevők ellen (az orosz hódítás előtt, tudjuk, az obi ugoroknak voltak „megerősített” helyei is), és nagyméretű település volt előnyösebb ott is, ahol a környék lehetőségeihez viszonyítva jóval bőségesebb élelemszerzésre, kedvezőbb szálláskészítésre nyílt alkalom. Tudjuk, mennyire kedvelték a pataktorkolatokat, a forrásokban gazdag tájakat, és tudjuk, hogy csak sík terepen vertek tanyát. Az ugorok XVIII. századi leszármazottainak faluiban éppúgy akadtak 30 családos sátrak, ahogyan az ugor kor némelyik többsoros, jól védett helyen fekvő folyóparti temetkezőhelye is 25—30 család együttlakására enged következtetni. Azoknak a babonás hiedelmeknek és szokásoknak az ismeretében, amelyek a primitív népek szinte valamennyi tevékenységét végigkísérik, sőt irányítják, bizonyosra vehetjük, hogy az ugor szállások lakóinak együttmaradásánál, illetve szétköltözésénél éppúgy, mint helyválasztásánál az említettekén kívül sok, ma már alig rekonstruálható irracionális tényezőnek is igen jelentős szerep jutott.

A hajlékcsoportok belső elrendezése általában teljesen szabálytalan volt. A vízpart egyenes vonala vagy a „település” közepén emelt erősebb építmény adták az első ösztönzést szabályosabb elhelyezkedésre. Rendezett formát eredményezhetett a támadók elleni védekezés is.

A népesebb vagy gyéresebb, állandóbb vagy bomlékonyabb „települések” lakóinak — mint láttuk — minden esetben tekintélyes nagyságú területre volt szükségük élelemszerzés céljából. Az egy-egy „település”, máskor esetleg „település-csoport” létfenntartását szolgáló vadászó—halászó területnek — éppen életfontossága miatt — minden bizonnyal már akkor számon tartották a határait, ahogyan ezt a XVIII. századi vogulok vadászterületéről tudjuk.¹

*

Az a többszázezer főből álló magyar nép, amelyet a IX. században — akkor már jó ideje a Fekete-tengertől északra eső táj lakójaként — közel-keleti utazók és bizánci uralkodók leírásaiból ismerhetünk meg, merőben másként kapcsolódott a maga szállásterületéhez, mint másfélezer évvel korábban élt

elődei. A gazdasági—társadalmi helyzetében időközben végbement változásoknak — ezek alighanem a ló-, majd a marhatartás lassú elterjedésével indultak el — az adott döntő lökést, hogy az ugorok szoros közösségéből való eltávolodás után hatása alá jutott egy szomszédos török népnek, majd délebbre sodródva, bekerült a kelet-európai sztyeppék nagy nomád birodalmának politikai szervezetébe, ami számos, elsősorban török nyelvű népelemmel való keveredéssel járt együtt. Ilyen módon válhatott részesévé e birodalmak és népek pásztorkultúrájának.

Az Ural vidékéről a Kárpát-medencéig megtett út véges-végig a vizekben és növényzetben (főként ritka lombú tölgyesekben) nem szűkölködő erdős-sztyeppéövezeten át vezetett. Ez tette lehetővé a most már nagyállattartóvá vált nép számára, hogy BÖLCS LEÓ szavaival — aki egy eredetileg másra alkalmazott, de a magyarokra is találó szövegben jellemezte őket — „a háború napjáig nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve, télen-nyáron folyvást legeltessék lovaikat”. E rideg tartás azonos nagyságú területen több embernek adott ugyan megélhetést, mint a korábbi vadász-halász életmód (a volgai hazához viszonyítva nem sokkal nagyobb térségben a népsűrűség most túlhaladta a km²-enkénti 1-et is, a „települések” hálózata pedig ugyancsak sűrűsödött), a legelők azonban mégis korlátozottak voltak, s a harcos pásztornépek környezetében most több veszély fenyegetett, az életmód tehát körültekintőbb, tervszerűbb helyváltoztatást kívánt meg az egykorinál. A korszak magyar pásztoraival télen húzódtak a közös veszély ellen nagyobb biztonságot nyújtó, széltől védett, nádjukkal-erdejükkel tűzelőt, fűvükkel takarmányt is adó folyóvölgyek vizei mellé, ahol — táplálék- és prémnyerés céljából most már csak kiegészítő foglalkozásként — vadászhattak és halászhattak is. A téli szálláson együtt tartózkodó nagyobb tömörülés (a több száz családból álló nemzetség egy része vagy akár egésze) tavasszal kisebb csoportokra oszolva kereste fel azt az ember és jószág számára alkalmas terepet, amelyet korábban a közösség együttes megfigyelése, utóbb egyre inkább a nemzetségfő, illetve a helyben lakó legtekintélyesebb nagycsaládfő jelölt ki számára az árterületek legelőiből vagy azok közelében a magasabb fekvésű, de vízben, állattatókban gazdag területekből. Néhány napos, máskor néhány hetes ott-tartózkodás után folytatódott a vándorlás, a friss fű nyomában messzire eltávolítva a pásztorokat téli szállásuktól. Az egykorú magyarokéhoz hasonló körülmények közt élt pusztai népek életmódjának lassú, de mindenütt határozott irányú változásából szinte bizonyosan következtethető, hogy a vándorlási körzet az évszázadok során a legelőterület relatív szűkülésével párhuzamosan egyre kisebb zsugorodott (száz vagy akár több száz km-ről alig néhány km-re), a téli szállás pedig mindjobban helyhez kötődött. Az utóbbi folyamatot különösen gyorsította az a körülmény, hogy az erdős-sztyeppé kisebb foltjain alkalom nyílt földművelésre is. Akár egyes családoknak a vándoréletre nehezebben mozgósítható tagjai (asszonyok, öregek), akár a jómódúak szolgálói, akár az állataikat elvesztett s magukat szántás-vetésre specializáló egész famíliák maradtak helyben tavasztól őszig a téli szállás melletti gabona- és kendervetés őrzésére, akár pedig minden őrízet nélkül hagyták azt, a nomádkodó pásztoroknak mindenképp oda kellett visszatérniök. Ahol az állatok száma csökkent s a nép elszegényedett, ott nyomban meg-

növekedett a földművelés jelentősége s ezzel együtt az egész évben helybenlakók száma. A földművelés terjedése pedig siettette a vándorlási körzet szűkülését is: minél közelebb esett egymáshoz az év enyhe időszakában a téli és a nyári szállás, annál könnyebben lehetett kicserélni kettejük termékeit: a pásztorkodók kásához, kenyérhez juthattak, a szántóvetők — akik mellesleg halászzattal és juh, sertés tartásával is foglalkoztak, sőt szükség esetén a kényesebb nagyjószágot is őrizték — a náluk hiányzó nagyállatok termékeiből részesülhettek. A különböző termelésre specializálódott két csoport cserekapcsolatai természetesen távol állottak még a rendszeres kereskedelmi kapcsolatoktól.

Termesztett növényfajtákat, művelési eszközöket, művelésmódokat és termékeket jelentő honfoglalás előtti török jövevényszavaink (búza, árpa, kender, tarló, eke, sarló, öröl, dara stb.), valamint a levédiai magyarok szántóföldjeiről szóló egykori leírások kétségtelenné teszik, hogy a IX. századi magyarság már elég tekintélyes területen termelt gabonát, és hogy — legalábbis a jobb módúak — már könnyű faekével készítették elő a talajt, bár ez az eke még alatta maradt a későbbi aszimmetrikus, csoroslyás típusnak, és csak a föld egyszerű feltúrására volt alkalmas. Bizonyosra vehetjük, hogy más pusztai népekhez hasonlóan az egykori magyarok is leginkább folyók közelében, tavak partján törtek fel földeket, ezeket ugyanis a vízjárás termékennyé tette, rendszerint könnyen művelhetőek voltak, s a szántásnál befogott állatok itatásához sem kellett hosszú utat tenni. Huzamosabb helybentartózkodás esetén azoknak az elhagyott karámoknak a földje bizonyult legalkalmasabbnak földművelésre, amelyeket a szállás közelében a kényesebb jószág együtttartására építettek, és amelyeket így az állati trágya termékennyé tett. Éppen e földek értékes volta (utóbb a rajtuk emelt gabonatarló építményeké is) készítette a vándorlókat arra, hogy több éven át ugyanarra a szállásra térjenek vissza. A néhány év után kimerült szántók talajának felrisszítását ugyancsak a legelésző nyájakra bízta, s a közelben másutt kerestek megfelelő talajt (ez volt az ún. legelőváltó-rendszer), amíg csak a hely végleges elhagyására nem került sor.

A szántóföldeken kívül más olyan tényezők, amelyeknek utóbb igen nagy lett a településformáló jelentősége, ebben a korszakban még alig éreztették hatásukat. A magyar nép lakóterületén vagy annak közelében (a kazárok földjén) emelkedő, földből vagy kőből épült erődök vagy nagyobb lakóépületek — a Sarkel-it kivéve — éppúgy nem tömörítettek még maguk köré állandó lakosságot, mint ahogyan a szomszéd népekkel folyó termékcseré lebonnyolítására hosszú időn át azonos helyeken megtartott vásárok sem.

A téli szállások egyre szaporodó földműves népe, ha nem is volt egységes etnikumú, jó részében mégis a korábbi pásztorok leszármazottaiból állt. Benne kell látnunk a nomád magyar társadalom leghelyhezkötebb rétegét, az állandó falvak csíráit.

A honfoglalásig eltelt évszázadok alatt jelentősen módosult az egykori társadalomszerkezet is. A nép zöme ugyan most is a nemzetiség s azon belül a nagycsalád keretei közt élt, egyrészt azonban a vagyoni differenciálódás előrehaladása (továbbá a katonai szervezkedés) során kialakult vezető réteg tagjai a maguk harcos „kíséretével” és hadjáratokon szerzett vagy a nincstelenek közül hozzájuk szegődött szolgálkakkal egyre jobban elkülönültek a

lakosság zömétől, sokat közülük szolgáltatásokra kényszerítették, s a közös vagyon kezelésének, a szállások elosztásának kérdésében egyre kevésbé hallgatták meg a „tanács” szavát, egyre jobban uraivá váltak a velük egy közösségben élőknek. Másrészt a felsőbb katonai — politikai szervezet (törzsrészek, törzsek) kiépülése nemegyszer erőszakosan átcsoportosította már a vérségi összetartozás amúgy is bomló-lazuló, jövevényekkel, bekéredzkedő szegényekkel feltöltődő régi egységeit. Új népelemek, törzsrészek csatlakoztatása esetenként a hagyományos rend teljes felbontásával, tisztán katonai szempontok szerint mehetett végbe. Nem kétséges, hogy a bontakozó „nomád feudalizmus” e vonásainak legtöbbször már a levédiai magyarság társadalmában fel lehetett ismerni.

A gazdasági — társadalmi viszonyok ilyenét rekonstrukciója után kísérletet tehetünk most már a települési viszonyok megrajzolására is. A nép nagy tömege tavasztól őszig nagycsaládonként szóródott szét; a nagycsalád azonban most már nem szorosan vett vérrokonságot jelölt, hanem a legtöbb esetben csatlakozottakkal, korlátozott jogú szegényemberekkel vagy éppen szolgálkival kibővített rokonságot, amely többé nem egyetlen sátorban élt együtt, hanem kiscsaládonként épített magának külön-külön hajlékokat — ha a kirgiz aul mintájára képzeljük el, átlagosan 6 — 10-et, — ezek a nagycsalád (település) fejének sátrát fogták körül. Téltre viszont népesebb csoportok költözhetek össze, veszély esetén helyenként akár több száz sátor népe is. Folyók, patakok partján több km hosszú sorban húzódtak az ilyen táborok, másutt meg — rendező természeti objektum híján — szabálytalan halmazformát mutattak: az egyes nagycsaládok hajlékcsoportjai ezen belül foltok, „fészkek” módjára helyezkedtek el, egymástól meglehetősen távolságban, ahogyan honfoglalás utáni leletekből vagy a magyarokat is sokáig uralma alatt tartó Kazár Kagánság egy-egy feltárt településének képéből sejtjük. A főbb vezetők, kíséretükkel és szolganépeikkel már távolabb vonultak a többiektől, s békés időben is gyakran változtattak szállást a hatalmuk alá tartozók ellenőrzése meg a nekik járó szolgáltatások felélése-behajtása céljából. Ők jelentették a társadalom legkevésbé helyhezköthető rétegét, de ez nem zárja ki, hogy tél idején ne szállottak volna meg maguk is, alkalmassint hosszabb időre, a már említett szilárd építményekben (földből vagy kőből épült erődökben, házakban). Hasonlóképp mozgékonyak lehettek a hivatásos harcos középréteg külön településhelyei (ilyeneket bizonyára már akkor rendeltek ki a határterületek őrzésére) vagy a befogadott idegen etnikumok hasonló funkciójú szállásai.

A nagy többség lakásul szolgáló nemezsátrak messze felülmúlták már a megelőző kor kezdetleges tákolmányait; különösképp kiemelkedtek közülük az előkelők jurtaí. A szegényebbek azonban és különösen a földműveléssel, halászattal foglalkozók, továbbra is kunyhókban (egysejtű, padlás és kémény nélküli, közepesen szabad tűzhellyel ellátott, földbe ássott építményekben), másutt talán már kemencés, füstös földházakban éltek. Téli szállásaik képét az emberi hajlékcsoporttól elkülönített karámok és a szántóföld-foltok tették teljessé.

A korábbi gazdasági — társadalmi rend átalakulásának együtt kellett járnia a tulajdonviszonyok módosulásával. Bár közvetlen adatok híján itt is csak a X. századi Magyarország s a későbbi sztyeppenomádok (kirgizek,

baskirok, mongolok) viszonyaiból kell visszakövetkeztetnünk, aligha kétséges, hogy a honfoglalás előtti magyarság már messze túljutott a pásztortársadalmak életének azon a kezdeti szakaszán, amikor az állatok fékentartásához, itatásához, védelméhez szükséges kollektív erőfeszítések még az ingó és ingatlan vagyon teljes közösségét vonták maguk után. A nemzetségfők (és egyes nagycsaládfők), mihelyt a rendelkezésükre álló fegyveres kíséret, a bontakozó nomád feudalizmus e jellegzetes képlete nagyobb hatalmat biztosított már számukra, az addig általuk csak kezelt közös vagyon legjava fölött maguk kezdtek rendelkezni; a nemzetségi tulajdon fokozatosan fiktívvé vált. Az ingatlanvagyonból legelőbb rendszerint a téli szállások kerültek magánkézre. A kirgiz téli szállást az aul fejének legkisebb fia örökölte, s a jószág túlszaporulata esetén a nagyobbaknak kellett távolabbi helyet keresniük. Más népeknél az örökösök közti megosztás volt szokásos, néhol a téli szálláson belül is elkerítették az udvarokat. A legelőterület és az időszaki nyári szállás tovább maradt közösségi birtok, de a legértékesebb területeket, amelyekről téli takarmányt is be lehetett gyűjteni a jószágoknak, a főnökök ugyancsak a maguk számára határolták el, különösen amióta a rendelkezésre álló föld egyre zsugorodott, s vele a vándorlási körzet is szűkebb határok közé szorult. Egyik-másik népnél éppen az újonnan jelentkező takarmányszéna-szükséglet adta az első indítást a földmagántulajdon kifejlődéséhez.

A törzsek, nemzetségek földjét, utóbb minden téli szálláshoz tartozó területet is, rendszerint természetes határok (vizek, hegyek) választották el a szomszédságtól. Ha nem, úgy kövekkel, oszlopokkal jelölték meg az érdektérületek érintkezési vonalát. A nyári szállásokat, már csak védekezés céljából is, karókkal vették körül.

Milyenek voltak a kor kezdetleges és csekély méretű szántóföldi növénytermesztéséhez kapcsolódó birtoklási viszonyok? A kérdést még az etnológiai párhuzamokra támaszkodva vagy a következő évszázadok magyar vonatkozású adatainak visszavetítésével sem lehet kielégítően megválaszolni. A földművelésre áttérő ázsiai nomád társadalmakban a földek nagysága idején minden család külön-külön „tömböt” vehetett a maga számára művelés alá, s ezek használatuk időtartamára rendszerint kezdetől fogva örökölhető egyéni tulajdonnak számítottak. Feltehető, hogy ahol a feltörés, kiterjedtebb földek munkába vétele vagy nehezebb talaj esetén, mégis közös erőfeszítést követelt, ott ez a körülmény a feltört föld további közösségi kezelését vagy legalább időközönkénti újraosztását vonta maga után. A szántóterület a legelésző állatok elől mindkét esetben el volt ugyan kerítve, de parlagon hagyása esetén így is, úgy is visszakerült a nagyobb közösség birtokába. Hasonló sorsa lett az elhagyott szállásföldnek is.²

*

A X—XI. századtól kezdve hosszú időre Magyarországon is meggyökeröző feudális gazdasági—társadalmi rendnek (valamint települési megfelelőinek) az elmondottak szerint a magyar nép korábbi életviszonyai között alig volt még számottevő előzménye. Valamivel több előzmény mutatható ki a Kárpát-medence antik hagyatékot őrző földjén, az itt élő paraszt- és pásztornépek körében.

A IX. század végén elfoglalt új Kárpát-medencei magyar szállásterület települési—népesedési képén a VI—VIII. századok közti idő avar uralma, az ezzel egyidejű szláv betelepülés, továbbá nyugaton a IX. században frank fennhatóság alatt megalakult pannon—szláv tartomány, északnyugaton a morva állam, keleten pedig a bolgár fennhatóság hagyott nyomokat. Az avar hódítást megelőző idők emlékét a romanizált lakosság vagy a gepida, esetleg longobárd, szarmata töredékek aligha őrizték sokáig, hiszen ahol egyes pontokon kimutatható folytonosságban fennmaradtak, az avar uralommal járó népességcserélődés ezt a folytonosságot is megszakította. Tartósabbnak bizonyult — Pannónia területén — az V. században megszűnt római Imperium megannyi épület- és útmaradványa. A romos kőházakból és falvakból azonban — bár a barbárok gyakorta felhasználták őket védelmet nyújtó szállásul, kultuszhelyül vagy építőanyagként — a népvándorlás korában éppúgy nem fakadt városi élet, mint ahogyan bizonyosra vehetjük, hogy a római kor mezőgazdasági termelőszerzetéből is csak nagyon kevés hagyományozódott a birodalom bomlása idején tömegesen beköltöző, de hamarosan tovább is állott barbárokra. A nagybirtokrendszer már a IV—V. században mindenestül elenyészett, s a római lakosság tömeges kiköltözése után a védett helyeken visszamaradt kispaszti gazdaságok létét is szüntelenül veszélyeztette a sűrű seregjárás. Ugyanakkor, amikor az egykorú Gallia vagy Germania területén a barbárság már régen elfoglalta végleges helyét, és gazdag római örökség birtokában építhette ki új típusú üzemeit, Pannóniában (s még inkább tőle keletre) a helybenmaradtak és a frissen beköltözők számára egyként hiányoztak a földművelés tartós, eredményes folytatásának lehetőségei. A helyhez kötődő gazdaságok egy-két generáció után óhatatlanul veszendőbe mentek, hogy újabb kísérletezőknek, esetleg mozgékonyabb gazdálkodási ágak művelőinek adják át helyüket. Az avar hódítással egyidejűen bevándorló szlávok is csupán nyomait találhatták már itt a hasonló üzemeknek: régészeti feltárások arra mutatnak, hogy több helyen települtek a romanizált lakosság helyébe, a római korból áthagyományozódó mezőgazdasági eszköztípusok azonban valószínűleg nem közvetlen átvétel útján, hanem kerülő úton, a szomszéd országok népein át szállottak a Dunántúl későbbi lakóira.

Pannónia masszív római kőépületei viszont túléltek még az avar és frank korszak viharait is, és — bár megrongálódva — fennálltak az első magyar seregek beköltözése idején. Érthető, ha az erődítmények, amfiteátrumok, városi lakóházak vagy a barbár támadások kivédésére megerősített villák (Óbuda, Csopak, Kékkút, Sümeg, Szombathely) egyikét-másikat a nomád előkelők szállóhelyül választották. Rendszeresebben azonban csupán a magyar állam megszervezése után használták fel a több évszázados falakat vagy építőanyagukat őrtornyok, templomok, lakó- és gazdasági épületek készítésére. Azokon a helyeken, ahol a középkori falut római vagy sokszor annál is régebbi település előzte meg, az újonnan jöttek gyakran nem is tudtak ezekről az előzményekről; csupán a kedvező fekvés meg a kultúrtáj nyomai csalogatták őket. A jól kiépített római utak vonala sok helyen a magyar középkorban is használatos maradt, a harcos hódítók azonban (illetve két-három nemzedékkal később élt államalapító utódaik) megelégedtek az útzónák katonai biztosításával — erre mutat az útvonalak köze-

lében talált számos X. századi harcos sírja. A nép nagy tömegei inkább távol maradtak e hadjárás idején annyira veszélyes zónáktól.³

*

A VI. század óta bizonyíthatóan az országban élő szláv nyelvű elemeknek az avarokkal⁴ való etnikai egybeolvadása — ha a régészet helyesen értékeli anyagi kultúrájuk maradványainak tanúságait — a honfoglalás idejére igen előrehaladt ugyan, az egyes tájak gazdasági—társadalmi viszonyai közt mégis voltak számottevő különbségek.

Ezek a különbségek csak részben vezethetők vissza a szláv etnikum eltérő összetevőire. A nyugati ország rész nagyobb fejlettségére inkább a kedvezőbb természeti viszonyok, a közvetve érvényesülő római kultúrhagyaték, mindenekelőtt pedig az ott berendezkedő morva, illetve frank államiség volt hatással.

A fejlettségi fok meghatározása mindamellet elég nehéz. Európa szláv népei a VI—X. század között indultak el a feudalizmus felé vezető úton, a morva népe pedig kezdettől fogva azok közé tartozott, amelyek legelőbbre jutottak. A IX. századi morva állam központi részeinek viszonyait úgy szokás jellemezni, mint ahol a patriarchális közösségek helyét már régen szomszédosági kapcsolatra épült faluközösségek foglalták el, s ahol a döntően gabonatermelő és állattartó nép útban volt afelé, hogy egységes jobbágyosztállyá olvadjon urai szolgálatában. Az utóbbiak várakban laktak, lovas katonákat tartottak, kézműveseket foglalkoztattak, földmagántulajdonukat néhol már nagybirtokká építették ki és parasztjaiktól termény- meg munkaszolgáltatást követeltek.

Kétségkívül kezdetlegesebb képet mutatott ennél a morva állam határterületeinek (így a mai Szlovákia nagy részének) társadalma, s kezdetlegesebbet a dunántúli tartomány. A zalavári ásatások leletanyaga észrevehetően szegényebb a morvaföldiekénél; népesebb, néhány száz embert magukba fogadó települései is elmaradtak a többezres morvaországiak mögött. A vagyoni differenciáltság azonban itt sem volt jelentéktelen, s a földvárakban székelő, hadviselő népektől körülvelt zsupánok a Dunántúl szláv parasztjait és azok földjeit is hatalmukba kerítették már. Ezeknek a parasztnak is állattartással (különösen sertés-, juh- és marhatartással) párosuló földművelés volt a főfoglalkozása. Szimmetrikus (ralo típusú) ekével dolgoztak, és jól értettek az ipari növények termeléséhez, feldolgozásához.

A dunántúliaknál is alacsonyabb szinten állottak az alföldi sztyeppe szlávjai. Erre mutatnak magasabb fokú szervezethez nem fogott apró településeik, amelyek az egykorú magyar szállások nagyságát sem érték el. Lótartásukból félnomád életmódra következtetnek, hangsúlyozva, hogy a földművelésnek és a halászatnak is megvolt köztük a jelentősége.

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak átadási — átvételi folyamata még a levédiái hazában kezdődött, századokon át tartott, és különböző irányokból kiindulva igen különböző rétegeket érintett. A kölcsönszavak legjelentősebb rétegét mégis a honfoglaláskor itt talált népességtől származónak tekintik, s belőle az utóbbinak helyzetére vonnak le következtetéseket. Ekképp szokás feltételezni a legelőváltó gazdaság valamennyire már szabályozott

változatának (parlag, ugar, barázda) vagy valamilyen kezdetleges takarmányozásnak (széna, petrence, kasza) az ismeretét. A hazai szláv szegény-nép kunyhóit viszont régészeti leletekből ismerjük, és így tudjuk, hogy azok alig különböznek a magyarok szegényrétegében — ezenkívül még Kelet-, Közép- és Dél-Európa kiterjedt részein — használatos hajlékoktól.

A Kárpát-medence mintegy 200 000 főre becsülhető honfoglalás előtti népessége szláv nyelvű részének területi elhelyezkedése sajátos képet mutat. Keleten szinte csak az Alföld erdős-dombos peremét, ott is mindenekelőtt a nagyobb folyók völgyeit szállották meg (jól szemlélteti ezt a későbbi Arad vagy Bereg megye példája); a völgyeken pedig — mint például Borsodban a Sajó és Bódva völgyén — felhatoltak az alacsonyabb hegységek közé is. Sík és domb határterülete, ártéri és erdei legelő ugyanis nemcsak állattartásuk számára volt alkalmas, hanem az erdőperem és a változatosabb domborzat biztonságukat is szolgálta: törzsek, törzsszövetségek harcos összefogása híján csak a rejtőzés nyújthatott menekülést a sztyep-pén fenyegető veszélyek ellen.

Az erdőkben, vizekben amúgy is bővelkedő dombos Dunántúlt és Nyugati Felvidéket már kezdettől egyenletesebben és sűrűbben népesíthették be. Utóbb a földművelés elterjedése és az idegen támadások ellen biztonságot nyújtó magasabb fokú szervezettség tovább növelte a nyugaton lakóknak ezt az előnyét. Baranya területén például jóval kiterjedtebben találunk régi szláv földrajzi neveket, mint a Nagy- vagy a Kis-Alföldön. A Dél-Dunántúlon nagyrészt a Dráva és Duna mentén, valamint a zselici erdőség szélén sorakoztak, de akadt egy-két szláv nyelvsziget a közbeeső területeken is.

Amikor a nagytájon belüli legkedvezőbb terepet kellett kiválasztani, a pásztorkodó, halászó szlávok a völgyek alját, a földművelők a folyók környén művelhető teraszait, másutt a löszfoltokat keresték.

Az északi és nyugati határszél szlávjainak népes csoportjai kívül estek a honfoglaló magyarok által megszállott zónán, ezek — különösen ha főnökeik behódoltak — háborítatlanul élhettek tovább azután is a maguk települési keretei közt. A többieknek azonban, ahogyan egyik szobi ásatás példájából sejtjük, nem egy helyütt el kellett hagyniuk korábbi szálláshelyüket, és a közelben, félreesőbb tájon kerestek menedéket. Másutt a honfoglalók az itt talált lakosság telepeire küldött megbízottakkal biztosították uralmukat.

Magyar—szláv együttélés azonban a X. század első évtizedeiben még ritkaságszámba ment, s csupán a nem nagyszámú magyar földművességre és a szomszédságában élő szlávokra korlátozódott. Szálláshelyüket gyakran változtató pásztorok és letelepült parasztok közt aligha lehetséges szorosabb kapcsolat, mint ami az önkéntes vagy kényszerű termékcseré során adódik.

Magyar pásztorok és szláv földművesek apró telepei, ahogyan Székesfehérvár körül, úgy másutt is inkább csak egymás közelében húzódtak meg. Később még látni fogjuk, hogy csupán a magyarság helyhez kötött földműves elemeinek szaporodása és állandó lassú belső terjeszkedése tette általánossá a közös szállásokat, ahogyan ezt a nagy kiterjedésű vegyes népű temetők tanúsítják. Az együttélés pedig természetszerűen megkönnyítette az itt talált lakosság asszimilációját.

A hódítók beköltözésével magyar kézre jutottak a földvárak is. Korábbi jelentőségüket azonban inkább csak a XI. század államszervezői munkái során nyerték vissza. Ugyancsak akkor vált egyre fontosabbá a honfoglalás előtti időből fennmaradt utak szerepe.⁵

JEGYZETEK

¹ Irodalom: HAJDU P. 1953. 29., 30., 51., 52. U. T. SIRELIUS 1906. 74., 97., 103., 1907. 97., 106., 124. LÁSZLÓ GY. 1954. 464—78. MOLNÁR E. 1949. (Östört.) 8—43., VÁCZY P. 1958. 289., 293. GYÖRFFY GY. 1959. 1., 2. P. S. PALLAS 1771—76. II. 257—60., III. 38—49. M. A. CASTRÉN 1856. 51., 79., 101., 110—24. Etimol. szótár 836—37.

² Irodalom: GYÖRFFY GY. 1959. 6., 7., 44—76., 120. GY. GYÖRFFY 1960. 5. SZABÓ I. 1966. 12—61. BARTHA A. 1963. 277—89., 503—508. I. DIENES 1965. 88—90., 105. LÁSZLÓ GY. 1961. 22. MOLNÁR E. 1949. (Östört.) 48—70., 116. LEDERER E. 1959. 15., 16. Magyarország története I. 32—35. P. LIPTÁK 1951. 248. VÁCZY P. 1958. 287—89., 293—305., 311., 327., 328. TÁLASI I. 1954. 394. KNIEZSA I. 1955. I./1. 261—62. BÓNIS GY. 1959. 508—509., 514. GY. TÖRÖK 1962. 32., 111—13. BELÉNYESY M. 1955. 77. KOROMPAY GY. 1964. 186. SOÓ R. 1962. 68. MENDÖL T. 1963. 132. MAJOR J. 1966. 49., 50. P. S. PALLAS 1771—76. I. 310—28., 446., 447., II. 45—77. W. RADLOFF 1884. I. 414—20., 463—66., 511—28. Legújabb: BARTHA A. 1968. 8—31., 34., 47., 61., 62., 89., 174. (a szovjet régészet eredményeinek bőséges felhasználásával).

³ Irodalom: SZÉKELY GY. 1957. 7—17. Magyarország története I. 45. E. B. THOMAS 1964. 396., 397. A. MÓCSY 1967. 712—13., 773—76. Cs. Sós Á. 1967. 84., 123—27. SZÓKE B. 1954. 136. A. GRAF 1936. térképmellékl. GLASER L. 1929. 141—48. MAKKAJ L. 1958. 61. KOVALOVSKI J. 1964. 135., 138. KRALOVÁNSZKY A. 1965. 228., 230. KÁROLYI A.—SZENTLÉLEKY T. 1967. 23., 28.

⁴ A legújabb kutatások valószínűsítik a második avar hullámmal együtt érkezett nagyobb mennyiségű ugor (magyar) népesség jelenlétét is.

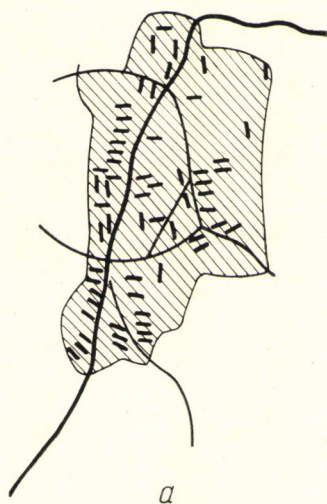
⁵ A legújabb eredmények és az irodalom összefoglalása: Cs. Sós Á. 1967. 79—88., 106—121., 152—78. NIEDERHAUSER E. 1967. 46—61. L. még: I. KNIEZSA 1938. 72., 87., 94., térképmellékl. GYÖRFFY GY. 1963. 165., 251., 417., 521., 699., 739. GYÖRFFY GY. 1960. 9. MOLNÁR E. 1949. (Östört.) 97—104., 110., 115. LEDERER E. 1959. 106., 129. Magyarország története I. 41—49. FÜGEDI E. 1946—48. 312—27. SZABÓ I. 1966. 11., 12., 66., 67. ILA B. 1940. 23. G. FEHÉR 1957. 7—58. FEHÉR G. 1956. 33., 34. FEHÉR G. 1953. 32., 39., 43. Á. Cs. Sós 1964. 267—73. Á. Sós 1963. 5—10., 66—68., 114—17., 186—88. LÁSZLÓ GY. 1955. 179., 180. LÁSZLÓ GY. 1961. 22. P. LIPTÁK 1957. 197—268. SZÓKE B. 1959. 33., 34., 46. SZÓKE B. 1954. 119—22., 133. KRALOVÁNSZKY A. 1956. 206—12. GY. TÖRÖK 1962. 16., 17., 33., 34., 112., 123., 124. TÖRÖK GY. 1956. 132—35. MÉRI I. 1964. 51. I. DIENES 1965. 84—86. B. MIKES K. 1956. 125., 126. VALTER I. 1964. 134. G. ACSÁDI—L. HARSÁNYI—J. NEMESKÉRI 1962. 129. NEMESKÉRI J.—ACSÁDI GY. 1952. 142. W. HENSEL 1965. 286. I. PAULIK—E. REJHOLEC 1958. 223—34. G. SCHWARZ 1959. 113., 132. MENDÖL T. (Magy. művel. tört. I.) 210.

HONFOGLALÁS

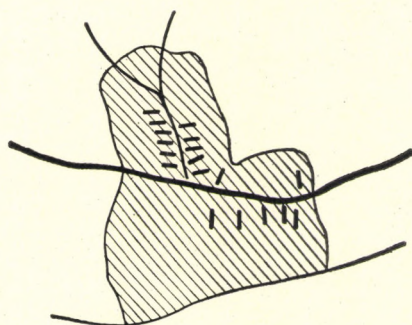
Az új, Kárpát-medencei haza, amelyet a honfoglaló magyar nép a IX. század végén megszállott, kedvező természeti adottságaival és a rajta berendezkedő társadalmak viszonylagos fejlettségével jó alkalmat kínált arra, hogy a jövevények előbb-utóbb határozottan és visszavonhatatlanul továbbhaladjanak azon az úton, amelyre korábban éppen csak hogy ráléptek: a feudális viszonyok kiépítésének útján, s ami ezzel együtt járt: megteremtsék a feudalizmus mezőgazdasági üzemszerkezetének és társadalmi rendjének megfelelő településrendet is. Ez a fejlődésmenet azonban nem indult meg közvetlenül a honfoglalás utáni időkben.

Az új hazában azok a természeti feltételek is megtalálhatók voltak, amelyek közt a magyarság tőlünk keletre a megelőző évszázadokban élt, és amelyek nagyállattartó (mellékesen földműves-, halász-) életmódjának a legjobban megfeleltek. A Nagy-Alföld a Kelet-Dunántúllal és a Kis-Alfölddel együtt ugyanúgy a vizekben nem szegény erdős-sztyeppék övezetébe tartozott, mint a Fekete-tengertől északra esőtáj korábban magyarok lakta részei. E síkságot három oldalról (keletről, északról és nyugatról) körülölelő dombvidék pedig, ritkásabb, irtásoktól tarkított tölgyeseivel hasonlóképp nem sokban különbözött tőlük, ahogyan a hegyek felé vezető néhány folyóvölgy és az erdélyi medence közepén fekvő Mezőség sem. A régészetre és nyelvtudományra is támaszkodó magyar történetkutatás megállapítása szerint ezek voltak azok a területek, amelyeken a X. századi magyarság szállást vett. Keleten és északon a dombok folytatásában húzódó zárt erdőjű hegyek szabtak neki határt, nyugaton pedig a sűrűbb lombosított, csekély aljnövényzetük miatt legeltetésre alkalmatlan bükkerdők: a későbbi Vas, Zala megye területén és Somogy megye nyugati részén éppúgy elfogynak a honfoglalás-kori leletek, mint a hegykoszorú tájain.¹ Későbbi idők birtokviszonyai nem egy helyen jól tükrözik a foglalás körülményeit: Gömör megye folyóvölgyeinek korai foglalásra mutató nemzetségi birtoklásával szemben a mellék-patakok hegyes, dombos tája már legtöbb helyt királyi birtok: kezdetben üresen maradt s utóbb az uralkodó vagy jövevények kezére jutott föld volt. Ugocsa megye egészében a királyi erdősege.² A magasabb hegyek régiója még századokon át szinte lakatlanul szolgálta az ország védelmét.

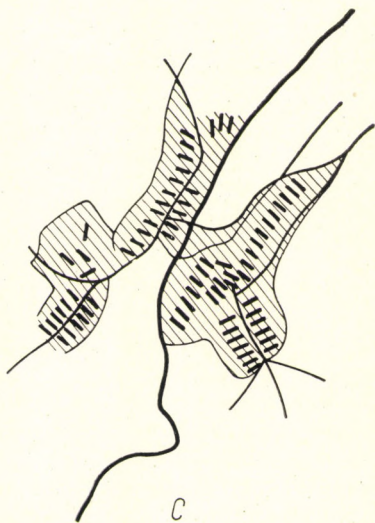
Nem kétséges, hogy a honfoglalók a korai foglalásterületből is először a Nagy-Alföldet vették birtokukba, ahol a szárazabb környezettől elütő folyóárterek erdői és füves területei meg a mocsári rengetegek kínálkoztak legelőül s a mindinkább megkívánt takarmányt adó kaszálóul is. Csak évekkel később került sor a jövevények szemében szokatlanabb dombvidék tölgyeseinek és irtásainak állattartás céljaira való kihasználására. A másik ok, ami miatt mindezeket a dombos peremterületeket még jóideig kerülték, az volt, hogy az idegen nyelvű lakosság éppen itt települt meg legsűrűbben;

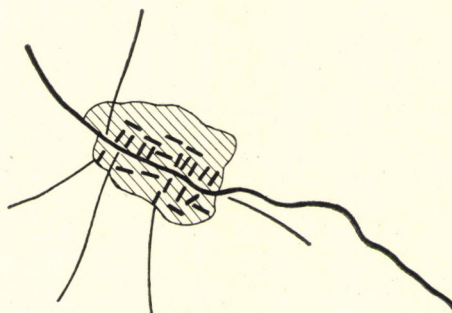
a

b

c

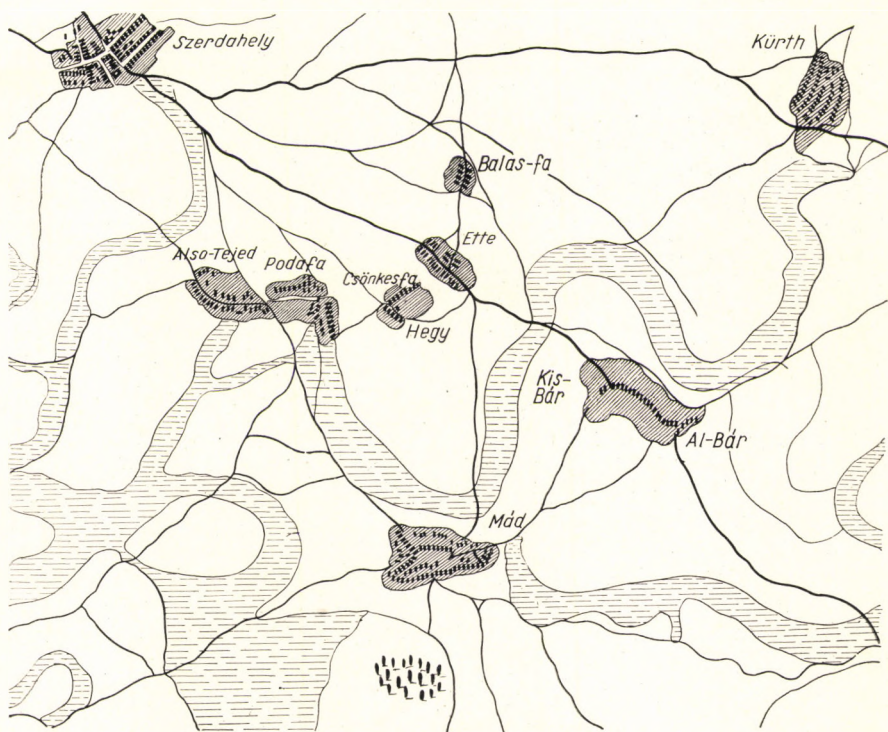

d

I. Vízparti falvak. Az I. katonai felvétel a XIV. századi leírások képét tükrözi.
 a) Vinna (Ung m.) b) Mátyóce (Ung m.) c) Peresznye (Sopron m.) d) Cák (Vas m.)

idő kellett hozzá, míg a közvetlen egymás mellett élés feltételei megteremtődtek s a magyarság az őelőtte alig lakott két Alföldről a népesebb tájak felé is terjeszkedni kezdett.³

A mellékfoglalkozások (földművelés, halászat) számára mindkét tájtypust elsőrendűen használhatta. Magából a sztyeppéből csupán a nagy homokterületek voltak kevésbé értékesek a magyarság legelésző állatai számára.⁴

2. Csallóköz települései az árterületek közti száraz térségeken helyezkednek el. Az I. katonai felv. alapján

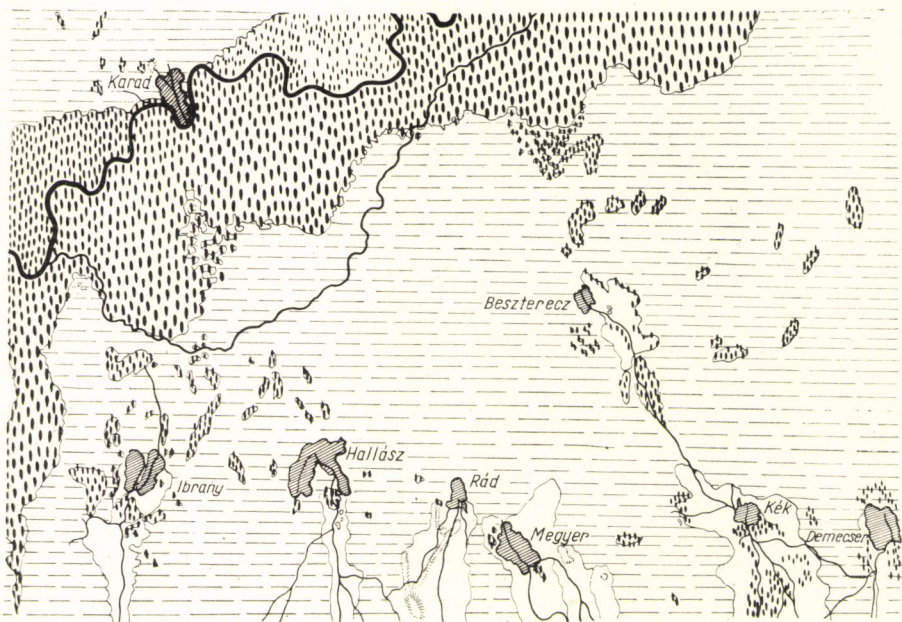
A Duna–Tisza köze nagyobb része, a Kelet-Dunántúl és a Tiszántúl egyes foltjai gyenge és könnyen kiszáradó fűvükkel, szárazabb klímájukkal, víz-szegénységükkel alig vonzották a magyar pásztornépet; gyér lakosságuk utóbb kunoknak – jászoknak – besenyőöknek adta át a helyét.

A síkságot és a dombvidéket mocsarak, árterületek és sűrű szálerdők tagolták részekre, egyben a kisebb és nagyobb település csoportokat is elzárták egymástól, és mintegy „kamrákba” rekesztették.⁵

A birtokba vett tájakon belül, ha volt rá mód, tervszerűen kellett kiválasztani a szállásépítés és védekezés szempontjából legalkalmasabb területeket, oly módon, hogy azok az állattartásnak (valamint földművelésnek, halászatnak) kedvező földekhez is legközelebb essenek.

Folyó, patak, forrás vagy megfelelő magasságú talajvíz közelsége, mint ősidők óta minden népnél, a beköltöző magyaroknál is a település egyik legfontosabb feltétele volt.⁶

Településhálózatunk megszilárdulása után országszerte sok-sok olyan faluval lehetett találkozni, amelyet patak, esetleg kisebb folyó vize osztott ketté, illetve amelynek házsorai e víz két oldalán sorakoztak fel.⁷ Másutt a forrás a belterület közepén helyezkedett el⁸ vagy sáros víz, esetleg vízesárok húzódtak a kertek alatt.⁹ Ha a folyó vala-

3. A Rétköz árterületének száraz foltjain húzódnak meg a települések. Az I. katonai felv. alapján

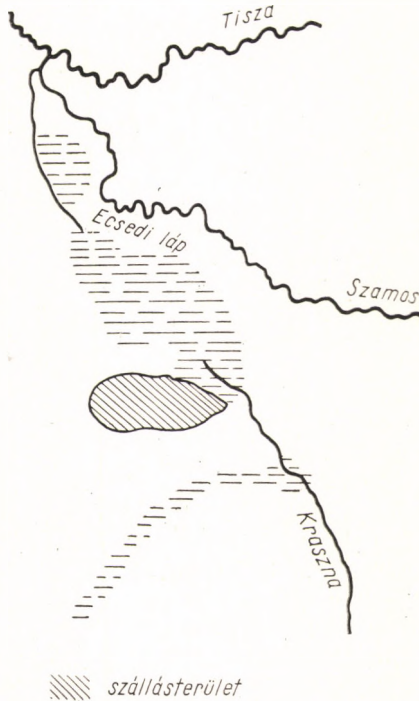
melyik nagy árvíz után odább ázott magának medret, csak a holtág és időszakos vize emlékeztetett a település egykori partmenti helyzetére.¹⁰ Nem volt ritka a tóparti vagy a patakbeömlés köré épült falu sem.

Míg a később benépesült domb- és hegyvidék folyóvízpartjain sűrűn, szinte fürtszerű szabályossággal helyezkedtek el a falvak, addig a vízjárta Tiszántúl és Bodrogeköz vagy Csallóköz honfoglaló lakóinak éppenséggel a kis terjedelmű szárazulatokat kellett szállásföldül kihasználniuk. A késő-középkori csallóközi községek belsőségei és szántói az öntések közti hosszú száraz sávokban sorakoztak — kétségkívül ugyanott, ahol honfoglalás kori településcsíráik. A Bodrogeköz apró szigeteit a X. században halászkok (vagy időleges nyáriszállásul pásztorok), nagyobb szárazulatait pásztorok és földművelők vették birtokukba.¹¹ A rendelkezésre álló csekély térségen belül a település szinte mindig a legelőt biztosító árterület közvetlen közelébe — viszonylag kiemelkedő helyre — került. Békés megye számos Árpád-kori településén éppolyan törvényszerűséggel mutatkozik meg ez, mint a Közép-Tisza partján vagy az Alföld más területein.¹² Szatmár megye Szamos menti falvai — köztük a X. század óta ugyanott honos Balog—Semjén nemzetségei — a víz közelében, a kanyarulatokban felhalmozódó magas hordaléktalajra épültek. A Kaplony nemzetség pedig — a megye egyetlen nemzetsége, amely már a honfoglalás korában az egész magyar szállásterület akkor legveszélyesebb határát védelmezte — az Ecsedi-láp mocsarainak védelmébe húzódott,

s közvetlenül annak vize mellett tartotta szállását.¹³ A Veszprém megyei Halimba honfoglalás kori magyar—szláv népe egy forrás nedves környezetébe benyúló száraz félszigeten tanyázott.¹⁴

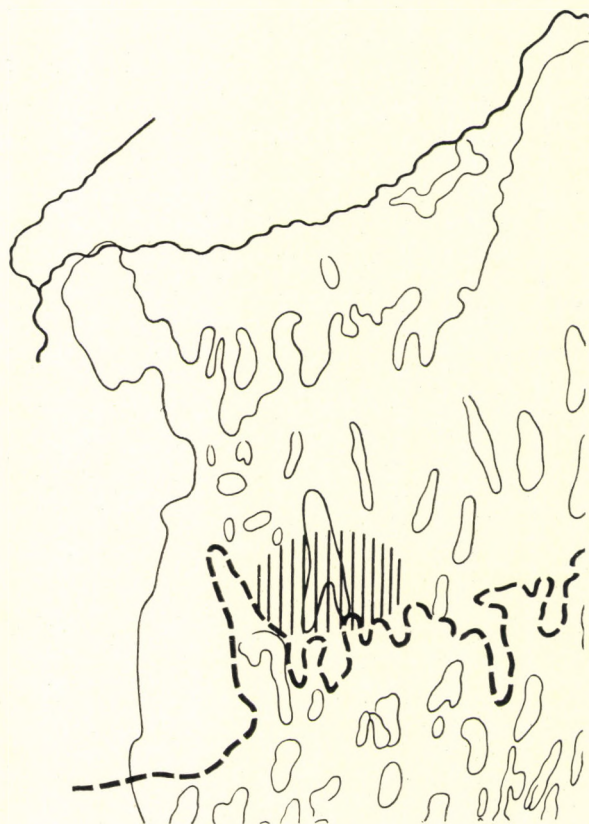
Ahol erdő és mocsár terjeszkedése nem szabta szűkre a felhasználható térséget és különböző talajok közt lehetett válogatni, ott éltek is ezzel a lehetőséggel. Nemcsak a homokdombok közt meghúzódó kötött agyagos talajt keresték ki (pl. a bashalmi Árpád-kori telepen),¹⁵ hanem néhol még az eltérő szerkezetű földek érintkező vonalát is kiválasztották: a Balog—Semjén-nemzetség honfoglaláskori szállásterülete Szabolcs megyében a rétekek tarkított barna erdőtalaj és a futóhomok határvonala közelében feküdt.¹⁶ Széltől, időjárási viszontagságoktól védte az egykoriakat — völgyeken, lejtőkön kívül — a mélyedések ún. „fészkelhelyezete”. A hajlékok elhelyezésére a lapos terület volt a legalkalmasabb, domboldalon ritkábban épültek telepek. Korábbi korszakok útjai, révei — láttuk — ebben az időben nem vonzották még magukhoz a letelepülőket.¹⁷ Ha egy-egy táj középkori úthálózatának rekonstruált képére a feltehetően legrégebbi települések helyét fölvetítjük, azt fogjuk találni, hogy az utóbbiak legnagyobb része távol maradt a fontosabb utaktól.

Mindezekből az is világosan kitűnik, hogy az ország népsűrűsége, amely a kb. 400 000 főnyi honfoglaló sereg beköltözésével négyzetkilométerenként mintegy 3-ra nőtt,¹⁸ tájanként igen különböző értékeket kellett, hogy fölvegyen. Ugyancsak kevésbé volt egyenletes a szállások nagyság szerinti megoszlása, részint a társadalom szerkezetének, részint ismét csak a táji adottságoknak folyományaként. Az újonnan birtokba vett területen a már korábban kialakult vezető réteg tagjai (10 törzs és hozzávetőleg 50 nemzetség vezetői, esetleg a kiemelkedő nagycsaládfők) még jobban megszilárdították uralmukat, és kicsiny mozgó sátortelepeiken, néhol időszakosan valószínűleg már a szlávoktól és az avaroktól meghódított földvárakban, majd maguk építette váraikban, családjukkal, az őket kísérő harcosokkal és szolgálkkal együtt az addiginál is jobban elkülönültek a tömegektől.¹⁹ Magános vagy páros sírjaik — néha a nagy pusztaságban, nemzetségi érdekerületek határán temetkeztek — minden jel szerint életükből, egy-

4. A honfoglaló Kaplony nemzetség szállásterülete. Maksay F. 1940. 4., 37. alapján

kori szállásigényeikből is tükröznek valamit.²⁰ A hivatásos harcosoknak az a csoportja, amely nem kísérte közvetlenül a főnököt, hol a vár közelében, hol a törzsfő (nemzetségfő) uralma alá tartozó terület peremén — nagycsaládnyi vagy inkább rokonokkal, szolgálkkal kibővült kiscsaládnyi közösségekbe szétszórta — örködött a törzs (nemzetség) biztonsága fölött.²¹ A békés időket ez a réteg elsősorban állattartásra használta fel (a közel fekvő apró szállások számára előnyösebb lehetett a közös legeltetés). Helyét ugyan-

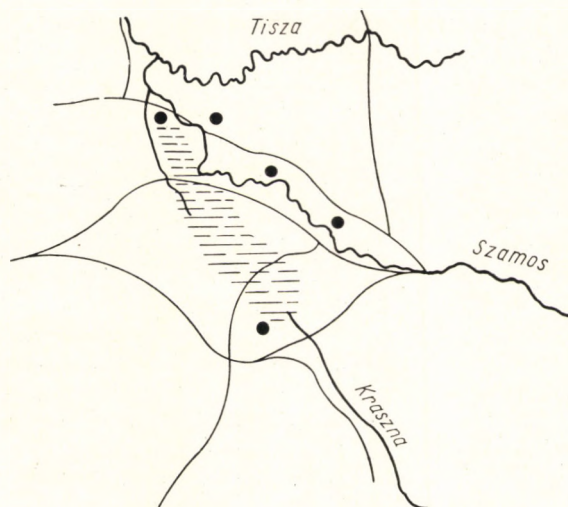
||||| A szállásterület

- - - A barna erdőtalaj (É-ra) és a futóhomok (D-re) zónájának választóvonalja

A kisebb foltok a fentiekől eltérő talajváltoztatásokat jeleznek

5. A honfoglaló Balog-Semjén nemzetség szállásterülete a Nyírségben. A genetikus talajtérkép Stefanovits P.—Szűcs L. 1961. alapján

csak könnyen változtatta, ahogyan minderre a feltárt sírok és településnyomok értékeléséből következtetni lehet. A szegény nép szállásai csak ritkán s inkább csak a későbbi évtizedekben csatlakoztak az övéikhez; a magyar pásztorkodó—földműves—halász népesség legnagyobb része külön telepeken, eleinte a helyben talált lakossággal is alig keveredve élte a maga térben is kötöttebb életét. Telepei az előbbieknél általában népesebbek voltak, hiszen a földművelés már ezen a fokon is több embernek

6. A Szamos alsó folyásának legrégebb települései és középkori úthálózata. Maksay F. 1940. 9., 13. alapján

biztosított megélhetést a kizárólagos állattartásnál, s ez a harcra kevésbé kész és nehézkesebben mozgó réteg a közös védekezésre is jobban rá volt utalva.

A településmód sajátosságaiban, gazdasági, társadalmi és táji adottságokon kívül, mint ismeretes, etnikailag—nyelvileg különböző csoportok hagyományai ugyancsak meg szoktak mutatkozni. (Végső soron ezek a hagyományok hasonlóképp gazdasági—társadalmi, táji differenciákra mennek vissza.) Ma még alig tudunk választ adni arra, miként színezte a társadalom itt említett három rétegének települési szokásait az etnikumok, törzsek elkülönülése; csupán annyi látszik kétségtelennek, hogy a beolvadás útján éppencsak megindult három kabar törzs népe (a magyar szállásterület északi részén) jobban őrizte a nomád életmód maradványait.²²

A beköltözés harcos és veszélyekkel terhes éveiben bizonyára életben volt még a nagycsalád-csoportok téli szállásokra való összezsúfolódásának korábbi szokása, bár egész nemzetségek — tagjaik számát több ezerre teszik — semmiképp sem maradhattak már együtt. Mivel azonban ilyen népesebb telepeknek a honfoglalás kori régészet eddig alig találta nyomát, és a XI.

századi Magyarország okleveles emlékei is csupán egy-két nagyobb létszámú (száznál több családot számláló) településről tudósítanak, amelyeket nomád óriásszállások maradványainak lehet tekinteni: valószínű, hogy efféle telepek a nyílt, száraz síkság néhány védettebb, jobb talajú foltján maradtak csak meg, ahol a tágasabb környék vízhiánya, emberi és állati támadásnak való kiszolgáltatottsága tarthatta egyben az embereket. (Hortobágy, a bihari Ártánd).²³ Ekként bizonyosra vehető, hogy a IX—X. század lazán egybefogott népes téli szállásai a biztonságosabb idők beköszönésével csakhamar — már a X. század elején — részeikre bomlottak. A valamivel tovább fennmaradt, védelemre jól felkészült pásztortelepülések egy része a Géza fejedelem idején megindult átszervező-átcsoportosító akcióknak eshetett áldozatul; mint a régi rend mentsvárait, zúzták szét őket.

A X. század közepével kezdődő időszakra mindenképp a kezdetben néhány nagycsaládnak, majd a nagycsalád-szervezet mind nagyobb méretű bomlásával átlagosan 30—40 kiscsaládnak helyt adó, egymástól jó néhány kilométerre fekvő szállásokat lehet jellemzőknek tekintenünk, amelyek a következőkben, ahelyett, hogy növekedtek volna, inkább további telepes-rajokat bocsátottak ki magukból.²⁴ Ezt követelte meg a nyári szállások hagyománya mellett a földművelés terjedése is, hiszen a szántóföldeknek közel kellett esniük a lakóhelyekhez.²⁵ E telepek — szám szerint néhány ezer — létezését és mind szilárdabb helyhezkötődését régészeti kutatásunk a honfoglalástól legalább egy-kétszáz éven át folyamatosan használt számos temető és településmaradvány feltárásával bizonyította.²⁶ Az Alföld nagy részén kisebb, a fejlettebb Dunántúlon nagyobb lélekszámmal rövid időn belül sűrűn hálóztak már be szinte minden településre alkalmas tájat. Csongrád környékén 1,5—3 km távolságra sorakoztak egymástól, Békésben vagy a Bodroghközben is kicsiny volt köztük a távolság. Téglás körül (a Tiszántúl északi részén) 7 km-es körzetben 13 tatárjárás előtti településnek találtak nyomát.²⁷ Csupán a mezőgazdasági hasznosításra egykor teljességgel alkalmatlan tájak (pl. Hanság, Rétköz) maradtak néptelenek, tágas határu peremfalukkal.²⁸

Azok a honfoglalás kori és X. századi szállások, amelyekről eddig szó esett, többségükben továbbra is „téli szállások” voltak, azaz — eltekintve most attól, hogy évek teltével maguk is változtathatták helyüket — lakóik egy része vagy egésze az esztendő enyhébb szakában a tágabb környéken keresett állatainak legelőt, magának nyári szállást. Csakhogy a körzet, amelyben időszakos vándorlásuk folyt, éppen úgy tovább szűkült, mint a ridegpásztor-kodással foglalkozó, helyükről fel-felkerekedő családok, családtagok köre: ezt eredményezte az új országterületnek a régihez viszonyított csökkenése, majd a szántóművelés terjedése meg a helyi lakosság és a letelepített foglyok kötöttebb életmódjához való lassú közeledés.²⁹ Az átmeneti pásztor- (és halász-)telepek egy része egészen közel került a téli szálláshoz, akár közvetlenül is csatlakozhatott hozzá; néhol a település törzsterületének két-háromszorosát foglalta el, amiként ezt a dobozi vagy a kardoskúti ásatások mutatják. A nyári szállások más része még kint maradt a távoli szigeteken, legelőkön, ahogyan például a Bodroghközön sejthető. Közel- és távollakók élete nem sokban különbözött: e sátorban, „szezónra” összetákolta kunyhóban tanyázó, ételüket puszta módon nyílt tűzhelyen, „cserépbográcsban”

készítő félnomádok anyagi kultúrájának jellegzetes maradványait magyar földön — s kivülről csak a tőlünk keletre eső sztyeppei földeken — még a következő századokban is nagy számban megtaláljuk.³⁰

A korszak településeinek jelentős részét az említett kettősség jellemzi. Ugyanannak a közösségnek állandó és időszakos szállása hol egymástól pár kilométeres távolságra, hol valamelyik folyóvíz két átellenes partján, hol egymás közvetlen szomszédságában, sőt egymásba keveredve jelenik meg. Az eddig megmért Árpád-kori telepök törzse 200—500 méteres szélességben és 400—600 méteres hosszúságban húzódott. Egy részükön — főként a szegényebb nép telepein — a hajlékok lazán, szórán helyezkedtek el, gyakran üres területektől tagolt „foltokban”. Ezek feltehetően a téli szállásra egybekerült egykori nagycsaládok szálláshelyei voltak: a szállások más része szabályosabban simulott patakok, erek partjához. Feltárt temetőik rendjéből következtethetően főként a jómódú (harcos) réteg apró szállásainak hajlékai sorakoztak egymás mellé szabályos sorban vagy félkörben, mindenkor a rangban elsőt fogva közre. A szegénység — a gazdagokkal közös települések esetében is — kevesebb tervszerűséggel helyezkedett el, kunyhóival gyakran legyezőszerűen fogta körül a vezető lakócsoportját. Csak a házak keleti tájolását s a temetőknek a lakott területtől nyugatra való elhelyezését lehet a feldolgozók megfigyelése szerint általánosnak tekinteni.³¹

A törzsfők—nemzetségfők (s velük egyes nagycsaládfők) uralmának megszilárdulása rendszeressé tette a szállások és a legelőterületek legjavának magántulajdonként való kisajátítását.³² A téli szállások körül az állatok járásához igazodva „vándorló”, illetve a „tarka” határ kis darabkái fekvő időleges szántóföldek azonban kimerülésük után továbbra is a szabad emberek közösségének tulajdonába kerültek.³³

JEGYZETEK

¹ GLASER L. 1937. 57—59., 63. I. KNEZSA, térképmellékl. Soó R. 1962. 112. (BORHIDI)

² ILA B. 1940. 53., 69. SZABÓ I. (1941) 32.

³ SZÓKE B. 1954. 135. MENDÖL T. (Magy. művel. tört. I.) 197.

⁴ GLASER L. 1937. 62., 63., 68., 69.

⁵ Uo. 63. MENDÖL T. (Magy. művel. tört. I.) 200.

⁶ MENDÖL T. 1963. 442—44.

⁷ 1376. Kund (Erdély): usque rivulum per medium . . . possessionis sive ville a parte orientis versus occidentem currentem: Dl. 29714. 1343 körül, Diósmacska (Erdély): ultra fluvium per medium ipsius ville currentem: Dl. 27272. 1377. Kozmatelke (Erdély): in . . . rivulum . . . villam Cozmateleke per medium intersecantem: Bánffy okl. I. 336—38. 1421. Denk (Erdély): a patak „possessionem per medium (!) currit”: Teleki okl. I. 449—51. 1399. Cseh (Erdély): circa fluvium Lona per eandem villam currentem: ZsO. I. 625. 1336. Vinná-t (Ung m.) patak szeli ketté hosszában: Sztáray okl. I. 104—14. 1357. A Dusa folyó átfolyik Vagyakócon (Zemplén m.): uo. I. 258—73. 1339. Betlen (Ung m.): in medio eiusdem ville idem rivulus divideretur: uo. I. 159—61. 1399. Mátyuc (Ung m.): ex utraque parte fluvii per ipsius medium fluentis: ZsO. I. 673. 1344. Oszlár (Szaboles m.): pars. . . vici simplicis ordinis protensi usque Tyciam et reflexi iuxta meatum Tycie ab occidente et sursum versus meridiem regirans per modicum spacium: Dl. 51301. 1425. Bekénykürt (Pozsony m.): que iacet ex utraque parte Danubii, . . . altera vero, videlicet occidentali parte parvi Danubii: Dl. 11726. 1374. Cák

Vas m.) észak és dél fele terjeszkedik, eandemque quidam rivulus separaret: Zala m. okl. II. 115—21. 1366. Debréte (Zalam.) a Kőkényespataka két oldalán terület: uo. 11—13. 1338. Máló (Sáros m.): a telepítést a folyó két partjára tervezik: FEJÉR VIII/4. 309—10. Málé-t (Gömör m.) a Sajóba ömlő patak osztja ketté: DL. 40777. Elpusztult települések templomait gyakran találjuk meg vizek partján: OL. Kam. tk. 830. XL. Zalaeg. kt. T. 19.

⁸ 1337. Szécsény (Arad m.): Temes m. okl. 45—46. 1400. Lasztóc (Ung m.): ZsO. II/1. 86. 1355. Diós (Pest m.): a puteo Cepegeu: Anj. VI. 395—96.

⁹ 1433. Kapus (Ung m.): stagnum paludosum et herbosum, nunc in quodam orto cuiusdam iobagionis . . . existentem (!): OL. Fkgy. Lel. Met. Ung 45. 1337. Nagymihály (Ung m.): usque ad quandam veterem cisternam: Sztáray okl. I. 123—38.

¹⁰ Somorja (Pozsony m.) mellől újkőkori leírás szerint a Duna délebbre költözött: BÉL II. 228. 1374. Nagyidánál (Abaúj m.) az Ida folyót szándékosan terelték el korábbi medréből: Csáky okl. I/1. 135—48.

¹¹ BÁTKY Zs. 1926. 10. BÁTKY Zs. 1918. 331., 334. VALTER I. 1964. 134—37. MÉRI I. 1964. I. L. az I. katonai felv. csallóközi lapjait.

¹² VALTER I. 1964. 134—36. KOVALOVSZKI J. 1964. 135. BALOGH I. 1963. 145. SZÓKE B. 1954. 136. PATAY P. 1957. 64. MÓDY Gy. 1965. 133. MENDÖL T. 1963. 446.

¹³ MAKSAY F. 1940. 11., 31.

¹⁴ TÖRÖK Gy. 1962. 8.

¹⁵ KOVALOVSZKI J. 1964. 135.

¹⁶ MAKSAY F. 1940. 51. STEFANOVITS P.—SZÜCS L. 1961.

¹⁷ Általában: MAJOR J. 1954. 181—83. G. SCHWARZ 1959. 34., 41., 43., 44. KOROMPAY Gy. 1954. 191.

¹⁸ GYÖRFFY Gy. 1960. 5—9.

¹⁹ I. DIENES 1965. 93—95.

²⁰ TÖRÖK Gy. 1962. 32., 33.

²¹ I. DIENES 1965. 96., 100.

²² Uo. 92., 93.

²³ GYÖRFFY Gy. 1960. 10., 11. I. DIENES 1965. 103. SZABÓ I. 1966. 77.

²⁴ SZABÓ I. 1966. 77., 85.

²⁵ A „széttagoltságot”, mint „a korai magyar települések általános vonását” hangsúlyozza újabban MAJOR JENŐ, az okokat „a termelés fejletlen technológiájából következő objektív és tudati viszonyok”-ban foglalva össze: MAJOR J. 1966. 69.

²⁶ PATAY P. 1957. 64., 65. MÓDY Gy. 1965. 133—43.

²⁷ KOVALOVSZKI J. 1960. 33. VALTER I. 1964. 134—36. PATAY P. 1957. 64. MÓDY Gy. 1965. 142. MÉRI I. 1964. 1. BALOGH I. 1953. 149. — A honfoglaláskor települései mai ismereteink szerint általában annak a törzsnek, nemzetségnek, nagycsaládnak, illetve ezek fejének nevét viselték, amelyhez tartoztak. Valószínű azonban, hogy a szállásokat tájélemekről és más módokon is elnevezték. Történeti források és helynévlemezés alapján a honfoglalás kori szállások helye ma még csak elenyésző számban rekonstruálható. Nem tudunk tehát válaszolni a szabályosság, tervszerűség külföldön már fölvetett problémájára. Angol próbamérések szerint (M. W. BERESFORD—J. K. S. ST. JOSEPH 1958, 75—76.) egyenletes településre alkalmas tájon, pl. völgyben, a templomok egymástól való távolságának szabályos ismétlődése az első megtelepülés tervszerűségét sejteti.

²⁸ BÁTKY Zs. 1926. 4—6. A kora-középkori népsűrűség és a talajok viszonyára: G. DUBY 1962. 71.

²⁹ A nomád magyar és a korai szláv feudalizmus párhuzamos fejlődésére I.: SZABÓ I. 1966. II., 66., 67.

³⁰ SZÓKE B. 1955. 86—90. KOVALOVSZKI J. 1964. 135. KOVALOVSZKI J. 1960. 38. MÉRI I. 1952. 57—58. MÉRI I. 1964. 2., 3., 45. VALTER I. 1964. 137.

³¹ MÉRI I. 1952. 63. MÉRI I. 1962. 211—13. MÉRI I. 1964. 3., 62. ERDÉLYI I. 1964. 27. LÁSZLÓ Gy. 1944. 161., 166., 222—26. LÁSZLÓ Gy. 1954. 461—62. LÁSZLÓ Gy. 1961. 22. SZÓKE B. 1959. 37., 45. I. DIENES 1965. 85., 98., 103. KOVALOVSZKI J. 1964. 127., 135. OLASZ E. 1955. 28. OLASZ E. 1959. 31—36.

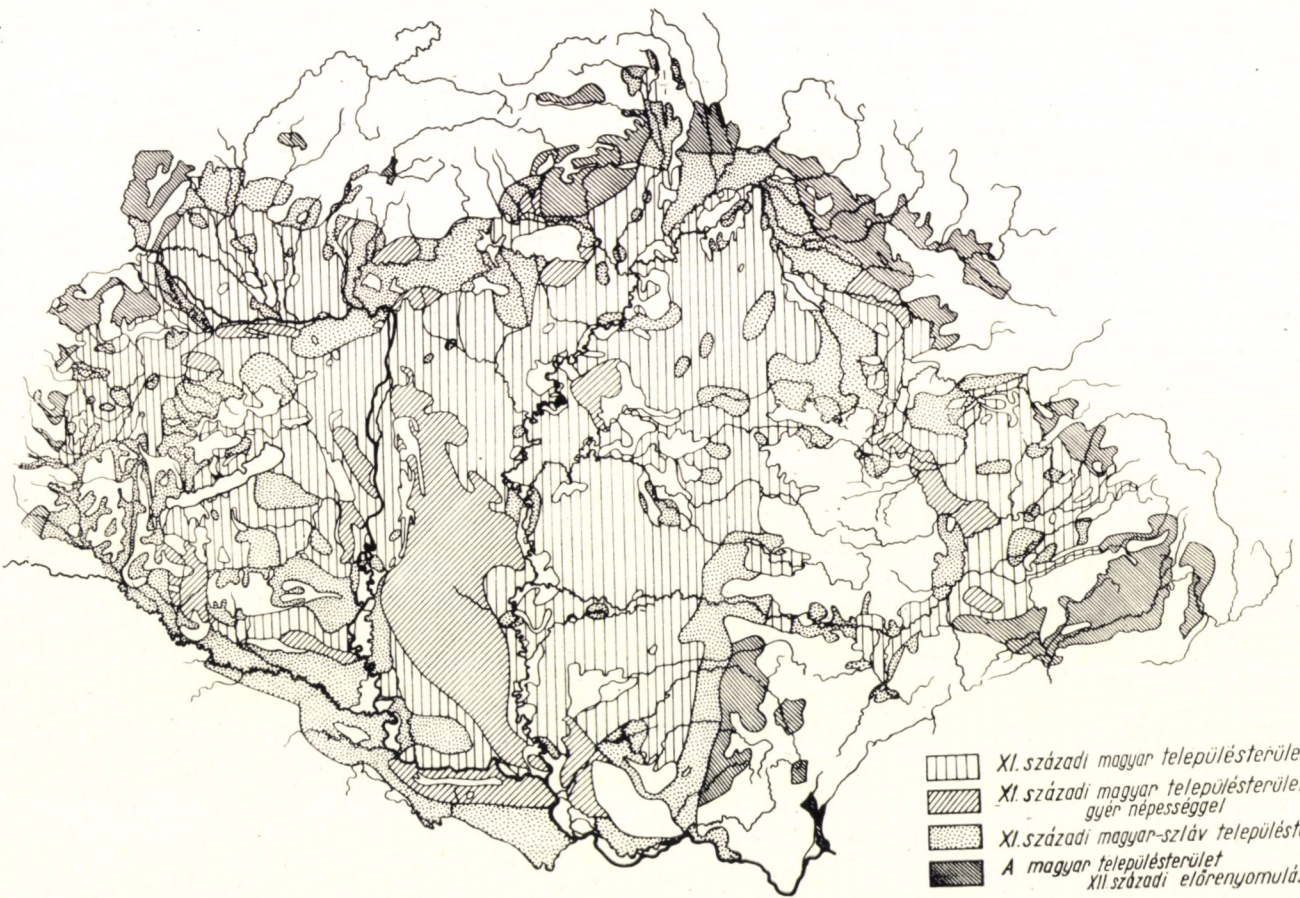
³² LEDERER E. 1959. 15.

³³ BELÉNYESY M. 1954. 406.

TELEPÜLÉSVISZONYOK AZ ÁLLAMALAPÍTÁS UTÁNI ÉVSZÁZADOKBAN

A zsákmányszerző hadjáratok megszűnte után (a X. század végétől) kiépített s a következőkben társadalmunkat egyre jobban átformáló magyar állam működése a településszerkezet alakítására is számos vonatkozásban hatással volt. Az ország lakatlan határsávjai, nemkülönben a törzsek-nemzetségek közti alig lakott földek és a lázadó vagy békésen hódoló nemzetségektől kisajátított birtokok — együttesen az államterületnek talán több mint fele részé — mind a központi hatalom tulajdonába kerültek, s az szinte tetszése szerint csoportosíthatta át rajtuk a lakosságot. Szétugraszt-hatott megannyi közösséget, amelyeket még a hagyományos vérségi összetartozás kötött egybe. Hol közvetlenül, hatalmi szóval rendelte őket másho-vá, hol régi szállásföldjeik egy részének elfoglalásával vagy szolgáltatások megkövetelésével juttatta őket olyan helyzetbe, hogy jobbnak lássák az elköltözést. Nem volt egykori törzs, amelynek töredékrajai — miként a belőlük alkotott helységnevek bizonyítják — ne jutottak volna így el az ország legtávolabbi részeibe is. Elkezdődhetett a néptelen területeknek a legfontosabb biztonsági pontokból kiinduló, lassú benépesítése. A területi központokká tett ispáni várak — akár külföldre vezető utakat zártak el a peremvidéken (Abaújvár, Baranyavár, Borsova vár), akár réveket vagy egyéb fontos közlekedési vonalakat őriztek (Esztergom, Pest, Szolnok, Tolna) — települési góccok kristályosodási pontjaivá válhattak.¹ A várak szilárd föld- és kőépítményei ugyanakkor jó példával jártak elől egyre szilárdabb, röghöz kötöttebb objektumok létesítésére, római épületmaradványoknak stratégiai, gazdasági, egyházi célú vagy egyszerűen lakásként való felhasználására.² Ugyanilyen funkciója lett csakhamar az uralkodók által behívott külföldi urak és az újonnan szervezett püspökségek, szerzetes-rendházak kőépületeinek.

Végül az uralkodók egyrészt a maguk birtokain, a feudális jogon adomá-nyozott új szerzetesi és nagyúri birtokokon folyó fejlettebb gazdálkodás példájával és a nyugati országok földműves—szőlőműves—iparos népének telepítésével segítették elő a több ember megélhetését szolgáló termelőágak s velük a helyhez kötött életmód további terjesztését, másrészt ugyane célok elérése érdekében rendelkezéseket is hoztak. Ismeretes az államalapító István király törvénye 10—10 falu templomépítési kötelezettségéről és az egyházak korszerű ellátásához szükséges szántóvető személyek, igavonók, tehének, kisállatok adományozását előíró kiegészítő rendelkezés; vagy a László és Kálmán király alatt kelt törvények az egyházas faluk elköltözésé-nek tilalmáról. Ismeretesek a kóborlók ellen foganatosított szigorú intéz-kedések; ezekkel a régi „szabadságukhoz” görcsösen ragaszkodó elemeknek az új feudális rendbe, azaz valamelyik nagyúr vagy ispán birtokára való be-kényszerítését akarták elérni.³ A központi hatalom s vele a közbiztonság

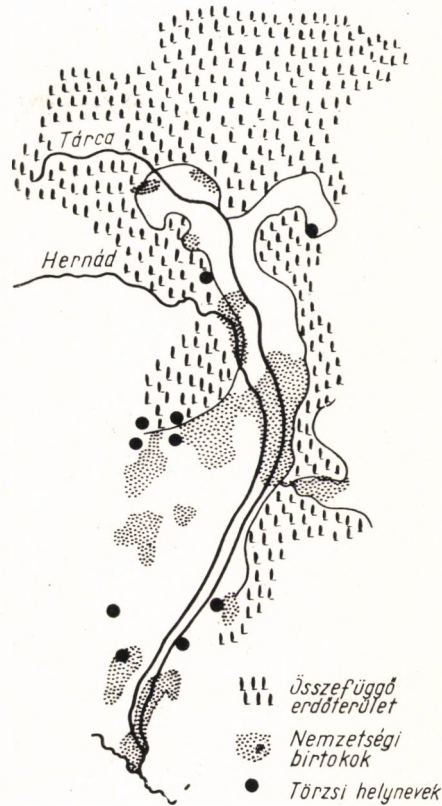
- XI. századi magyar településterület
- XI. századi magyar településterület
gyer. népséggel
- XI. századi magyar-szláv településterület
- A magyar településterület
XII. századi előrenyomulása

7. A magyar településterület XI–XII. századi kiterjeszkedése. Knieszsa I. 1938.
tképmell. alapján

megerősödése már önmagában is kedvezett e települések megszilárdításának. A behívott urak birtokain, akárcsak a király földjein, a meggyökerező új társadalmi rend függő viszonyainak megfelelő új csoportosulások s új rendbiztosító harcos alakulatok jöhettek létre, így uruk hasznára dolgozó házasszolgáknak, iparosoknak, kereskedőknek vagy a várak katonáskodó népének csoportjai.

A magyar településterület az államalapítás utáni három évszázad folyamán fokozatosan kiterjeszkedett. E folyamat nyomonkíséréséhez a nyelvutomány kronológiailag datált helynévtípusain kívül írott források közvetlen bizonyossága is felhasználható. A XI. századra befejeződött az összefüggő erdőzónán kívüli föld egészének birtokbavétele,¹ a stratégiaileg fontos vonalakon pedig messze behatoltak most már a hegyvidéki erdők közé is. Vízet, halat, jól öntözött legelőt kínáló folyóvölgyi tisztásokon (így a Garam, a Hernád vagy a Körösök mentének egy-egy pontján) építették ki szállásaikat és betelepítették Somogy, Zala, Vas megyék korábban elkerült erdős részeit. A XII. század további előnyomulást hozott az ország nyugati határszélén, valamint a hegyi folyók (Temes, Krassó, Olt, Maros, Felső-Tisza és mellékfolyói) völgyén. Ekkor kapták az ugcasai és szamosháti rengetegek első telepeseiket.⁴ A XIII.

században e fiatal, inkább szigetszerűen elhelyezkedő településterületek kitérítése következett, főleg az erdők-hegyek irányában. Szatmár és Ugocsa megye példája azt mutatja, hogy a magyar településterület ez időben érte el terjeszkedésének szélső, immár a hegyvidék egy részét is magába foglaló határait, s ekkor kezdett érintkezni a szomszéd népek (zömmel a hegyekből aláereszkedő pásztorcsoportok) mindenfelől előregördülő településhullámaival.⁵ Egészében e mintegy 3 évszázados folyamat a lakás és megélhetés szempontjából egyre kedvezőlenebb területekkel való megalkuvás jegyében ment végbe. Az őskor vagy a magyar honfoglalás előtti kor hazai népe számára még a védelmet nyújtó erdők, alacsonyabb hegyek elhagyása jelentette a problémát. Most megfordítva: az erdőkre, árterületekre kellett egyre mélyebben bemerészkedni.

8. A Hernád-völgy megszállása a X–XIII. században. Gyórfy Gy. 1963. 43. alapján

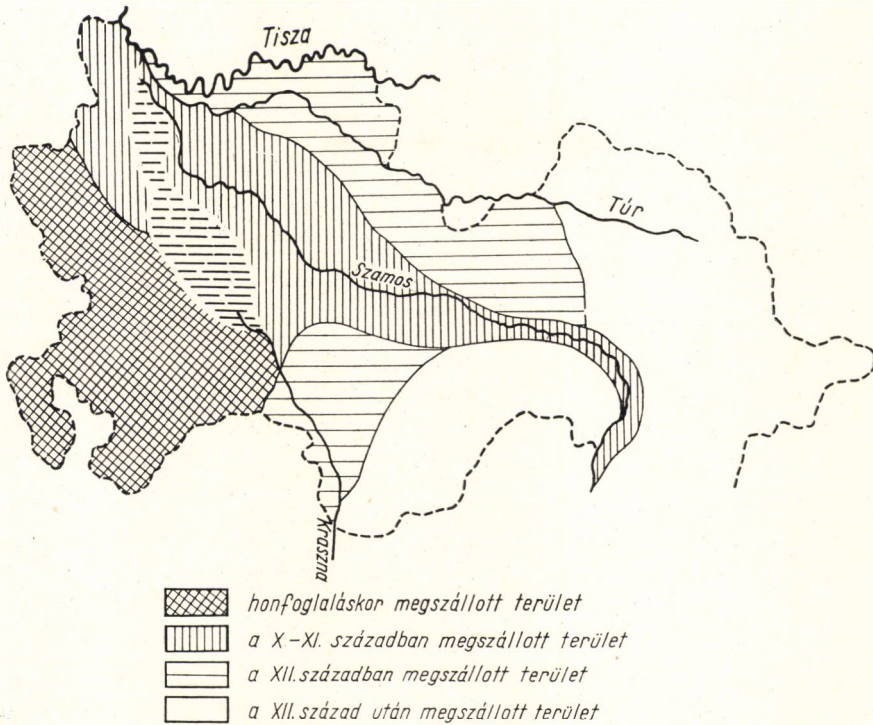
Ez tette próbára az új környezethez való alkalmazkodást és az új meg új feladatokkal, így az erdő és nádas irtásával, az ár elleni védekezéssel való megbirkózás képességeit.⁶

9. A magyar településterület terjeszkedése Bihar megyében. Jakó Zs. 1940. tképmell. alapján

A magyar nép által megszállott terület azonban nemcsak kifelé növekedett, hanem a belső hézagok — a X. században lakatlanul vagy alig lakottan hagyott tájak — kitöltése útján is. A régi nemzetségek a birtokukba vett terület határai felé nyomultak, a központi hatalom által megtelepített csoportok, mint láttuk, a nemzetségek — törzsek közti zónákat népesítették be, s a határokba kirajzó népcsoportok mindenütt természetesen növelték a településhálózat sűrűségét.⁷ A magyar demográfiai kutatás megfigyel-

te, hogy e „terjeszkedési feszültség” hullámai az ország nyugati határaitól kelet felé vonultak, azaz nyugaton legelőbb, keleten legkésőbb érték el szélő értékeiket: Nyitra megyében a X–XII., az Alföld keleti részén a

10. Szatmár megye megteleplésének menete. Maksay F. 1940. 13. alapján

XII–XIII., Erdély földjén a XIV. században. A nyugati országszél ebből következően hamarabb is kényszerült rá, hogy településeinek népfolóslégéből rajokat bocssáson ki.⁸

E táji eltérések kézenfekvő magyarázatául az ország népességének a X–XI. század fordulójáig kialakult és később is csak kevésbé változó sűrűség-eloszlása kínálkoznék. A XI. században 1 millió körüli (hozzávetőlegesen 3–4000 szálláson szétszóródó) lakosság, amely a tatárjárás idejére felülhaladta a 2 milliót is,⁹ a Dunántúl nem egy táján (a Balaton vidékén, a Duna mentén) már a XI. században km²-enként 10 körüli népsűrűséget ért el, s ez a szám a XIII. században a 25–50-et is megközelítette. Az Alföldet övező hegyek alján s a Kis-Alföldön csaknem a dunántúlinak megfelelő sűrűségben élt a nép, a Nagy-Alföld törzse viszont sokkal ritkábban lakott maradt (a XII. században itt legfeljebb 6-os, a hegyek alatt 16-os népsűrűséggel számolnak km²-enként).¹⁰ A mongolok pusztítása csak elmélyítette

ezeket a különbségeket, hiszen — egyes folyóvölgyeket és a hegyalji részeket kivéve — a Nagy-Alföld szenvedett tőle legtöbbet: lakossága az 50 százalékos országos átlagnál jóval nagyobb mértékben, néhol 60—80 százalékkal csökkent. A veszteségeket a pusztákon gyéren megülő jövevény kunok és jászok mintegy 40 000 főnyi népe csak kis részben pótolta.¹¹ Dunántúli és alföldi szlávok — akiknek nyelve, kultúrája, települései a XI. század óta egyre jobban feloldódtak a magyarságban — ekkor már vele együtt pusztultak.¹²

A településhálózat gyarapodásának folyamata a társadalmi és tulajdonviszonyok változásától sem maradhatott független. Ezekben az évszázadokban már nemcsak a lakóhelyek együttese és a használt földek legjava jutott magántulajdonba, hanem szinte az egész országterület.¹³ Ritkaságszámba ment, ha valahol a szabad pásztorság (halásznép, parasztnép) töredékei minden függőségtől mentesen maradhattak.

Az ország egy részén (kezdetben nagyobb, de utóbb rohamosan zsugorodó részén) a király, illetve ispánjai, megbízottai parancsoltak. A nekik engedelmességet nyújtó magyar harcosokat és a csatlakozott népeket (székely, besenyő, utóbb kun, jász) elsősorban a biztonság érdekeinek megfelelően helyezték el, nemegyszer az ország legtávolabbi részeibe. A harcosok telepei, úgy látszik, most is kicsinyek voltak, s többnyire csak egy-két családnak és azok szolganepeinek adtak szállást. Legalábbis igen nagy valószínűséggel következtethetünk ilyen viszonyokra abból, hogy katonáskodó elődeik a X. században — láttuk — szinte családonként elkülönülve éltek, utódaik pedig, a XIII. század serviens- és jobbágyfamíliái, mihelyt nagyobb szabadságban lett részük és a vár földjéből valamelyes birtokrészt nyerhettek, okleveleink bizonyossága szerint csakhamar erre az új, kis határu földre költöztek ki önálló gazdálkodás céljából,¹⁴ s most már a gabonatermelésnek is nagyobb szerepet juttattak. Alig képze lhető másként, mint hogy a honvédelem feladatával megbízottak a közbeeső időkben — azaz: a XI—XII. században — is az őrszolgálat követelményei szerint több-kevesebb szabályossággal sorakozó, helyüket könnyen változtató kicsiny hajlékesoportokban laktak. E kis települések sorozata rendszerint valamilyen védővonalnak vagy védelmi zónának megfelelően, máskor a vár közelében helyezkedett el. Rugalmasan elkülönülő csoportjaik településrendje akkor még aligha kapcsolódott egyéni gazdálkodással: a közös méneseket és nyájukat együtt gondozták a vár közös birtokán, illetve a maguk — teljes különválás esetén szűkös, együtt jóval tágasabb — legelőin.¹⁵ Szálláshelyük csak akkor válhatott tartósan rögződő törpetelepüléssé, szórványvá, amikor e kis csoportok önálló gazdálkodásának megérték a feltételei. (Máskelől „szórvány” jellegük is csupán utóbb, a falurendszer teljes kibontakozásával mutatkozott meg igazában.)

A királyi és várispánsági népek nagyobbik része, amely a termelő munkában vett részt s decuriói és centurói vezetése alatt csupán esetenként végzett valamilyen katonai szolgálatot, helyzetét tekintve nem sokban különbözött a régi nemzetségektől, illetve az új adománybirtokosok alá rendelt népektől: a XIII. század nagy adományozási akciói során azután legnagyobb részében ténylegesen is bekerült közéjük. Az országnak ez a szolgálkból, alávetett szabadokból s utóbb „vendégekből” összetett pásztor—halász—

szántóvető szegénynépe, a mindjobban egységesülő későbbi jobbágyság, akár a király, akár magánbirtokosok uralma alatt élt, általában ugyancsak nem saját maga határozta meg, hogy mikor és a birtokok nagy határának melyik részére — esetleg éppen távoleső birtoktestekre — bocsásson ki települő rajokat. Jóllehet e költözési szabadsághoz jutott szolgálató nép egy-egy csoportja néha-néha urai engedelmé nélkül is felkerekedett új szállás alapítására, s azok csak utólagosan vettek tudomást az akcióról, elsősorban mégis a birtokuk egyre jobb kihasználására törekvő urak (akár ispánok, akár egyházi, külföldi adományosok vagy az egykori nemzetség- és nagycsaládfőknek az előbbiektől mind kevésbé különböző gazdag leszármazottai) döntötték el több-kevesebb tudatossággal, sokszor tervszerűen, hogy határuk melyik, legeltetésre, halászatra vagy szántásra alkalmas szakaszára kívánkozik népeik fölöslegéből új település. Tamás comes birtokainak megerősítésekor például (1231-ben) a Selez nevű földet úgy említik, mint amely egyebek közt prédiuum telepítésére is használható. Nem egy nagybirtok képe változott meg rövid idő alatt a Zselicséghez hasonló módon: annak az egy szállásnak határában, amelyen a zselici kanászok 30 családját 1090-ben összeírták, másfélszáz évvel utóbb már 10 települést találunk s bennük 300 — nyilvánvalóan jövevényekkel is gyarapított — kanászcsaládot.¹⁶

Így keletkeztek a XI—XIII. század királyi és úri birtokain azok az újszerű „házi gazdaságok” (prédiumok) is, földművelés és nagyállattartás együttes üzemei — hol önálló településekként, hol csak települések részeiként —, amelyek a szolganép közvetlenül a tulajdonos hasznára, annak munkaeszközeivel dolgozott. Ilyen üzemek létét — védekezésre képtelen, alávetett népek lévén a lakóik — csakis a megszilárdult központi hatalom tette lehetővé. Különösen sokat szerveztek belőlük a levert pogánylázadások színhelyein, ahol elegendő rabszolga állott rendelkezésre; a X—XII. században megszállt terület határain túl viszont nem folyt már ilyen szervezés.¹⁷ Ebben a korban váltak állandóan lakottakká az árucseré, illetve adásvétel már korábról ismert színhelyei, a vásárhelyek. Megfigyelhető, hogy közülük a fontosabbakat iparosok és kereskedők települései vették körül.¹⁸

Új faluk, falucsírák keletkezésében a föld hasznosítása mellett egy másik szempont is döntő szerepet játszott: akárcsak egykor, a téli szállást és a legelőterület legjavát fiaik közt megosztó nemzetségfők idején, az uraknak most is ki kellett elégíteniük családtagjaikat, az utódoknak meg kellett osztoznuk egymás közt. A föld egy részét megöröklő új birtokos nemegyszer létesített új telepeket a neki jutott szolganép áthelyezése útján, némelyikük maga is embereivel együtt vert szállást. A XIII. század óta vannak már adataink nagyobb birtokosoknak kedvezményekkel támogatott, céltudatos telepítőmunkájára is.

Akár úri kezdeményezés, akár a nép spontán vállalkozókedve adott közvetlen alkalmat új telepek létesítésére, népüket már csak ritka esetben fűzték egybe rokoni szálak a régi nagycsalád-szállások módján. Sem a király emberei, sem az egyház vagy az új birtokjoghhoz jutott urak nem voltak többé tekintettel áttelepítés esetén embereik amúgy is bomladozó, hagyományos vérségi közösségére. De az idők viszontagságai közepette tömege-

sen mozgásba hozott embercsoportokat már maga az a körülmény elszakította egymástól, hogy mind többen kényszerültek közülük földművelésbe fogni, s ilyen üzem működtetéséhez nagy rokoni együttes helyett kiscsalád is elegendő volt már. A paraszti együttélés alapsejtje mindinkább a kiscsalád lett. Az országlakók nagyméretű szétvándorlása vezetett végül odáig, hogy településeink társadalmának legnagyobb részét a XI. században már csak szolgálati és szomszédsági viszonyuk, nem pedig rokoni közösségük alapján tartották számon.¹⁹

Itt merül fel újra a kérdés, milyen mértékben váltak helyhez kötötté ennek a kornak most ismertett régi és új települései. A vándorló életmód fokozatos feladásának folyamata — ez, mint láthattuk, már a korábbi házakban, legalább a IX. század folyamán megindult, s az új szállásföldeken tovább haladt előre — a zsákmányszerző hadjáratok lezárultával újabb hatalmas ösztönzést kapott: a zsákmányból származó haszon kiesését intenzívebb munkával kellett pótolni (így az állattartás kevésbé extenzív, „kezesebb” formájával és földműveléssel), amire az egész éven át itthon maradó munkaerők időtöbblete adott lehetőséget. Ez éppúgy a kötöttebb életmód meggyökerezését segítette, mint ahogyan a földművelő—kisállattartó szlávokkal, majd a nyugatról érkezett vendégparasztokkal való mind szorosabb együttlakás is,²⁰ végül a központi hatalom már említett számos rendelkezése. E rendelkezések gyakorlati megvalósításában a király mellett különösképp az egyházak (mindenekelőtt a Benedek-rend rendházai) és a külföldről jött adományosok jártak az élen, földművelésre alapozott házi gazdaságok alapításával, korszerűbb mezőgazdasági eszközök és művelési módok terjesztésével, népeiktől a szántóművelés termékeinek szolgáltatásként való megkövetelésével. A XI—XII. századra a külföldi utazók leírásai (így a gabona nagy sokasága miatt igen alacsony gabonaárakról, torony módjára rakott asztagokról), okleveles adatok (szántóvető-szolgákról, aratókról, trágyázott földekről, ekékről, igásállatokról, vízimalmokról, gabona- és lisztszolgáltatásról), nemkülönben a házak körül kiásott leletanyag (malomkő, ekevas, sarló, gabonaverem, gabonaszemek), mind a földművelés erős térnyerésének szolgáltatják kézzelfogható tanúságát. Az állattartás, bár egyelőre nem adta még át uralkodó helyét, hátraszorulóban volt; a pásztor szó első jelentkezése a kor terminológiájában arra mutat, hogy ez a foglalkozás néhol már észrevehetően elkülönült a szántóvetőkétől. A rideg tartás mellett pedig több-kevesebb hely jutott a nagyállatok ház körüli gondozásának is, ahogyan erre az istállókról, a fejősállatok kihajtásáról vagy a szénavámról, rétekről szóló adatok utalnak.²¹

Mindehhez járult, hogy az előző korszak vezető rétegét, a nomád életmód maradványainak legmakacsabb őrzőjét elsöpörték vagy hagyományai feladására kényszerítették a változó idők. A törzsfői, nemzetségtői hatalom szétzúzása után a vándorló nagyurak helyét a várispánságok kő- vagy földváraiban székelő ispánok foglalták el. A szállását egykor ugyancsak sűrűn változtató harcos középréteg nagy része pedig — ahogyan régi pogány temetőink feladásából következtethető — korábbi függetlensége feladásával párhuzamosan ugyancsak állandó lakóhely választására kényszerült.²² Az ország települési képének változását tükrözi, hogy a sátor és a ház, kunyhó latin neve már a XI. századi forrásainkban egymással párhuzamosan

fordul elő, sőt a törvények nem is vesznek már tudomást sátrokról. Egykorú leírásokból az európai agrárfalukkal teljesen egyenértékű, térben zárt hazai települések képe tárul elénk.²³ A XII. század elejéről valók az utolsó adatok, amelyek magyar faluk helyváltoztatásáról szólnak. S nem lehetetlen, hogy ezt a szűk körű helyváltoztatást már nem is a friss legelőre éhes nyájak, hanem a kimerült termőtalaj helyébe újat kereső földművesek szükséglete irányította.²⁴ Akárhogyan is volt, a század közepének német utazója már csak az időszaki sátorozást figyelhette meg Magyarországon. Valószínűnek látszik, hogy a sátrak jó része nem is a határban legeltető pásztornép időleges hajlékául szolgált, hanem a falu belsejében, a téli lakhelyek mellett biztosított kellemes nyári tartózkodást.²⁵ Egy századdal utóbb már csupán a kunokat kellett szigorú rendelkezéssel falvakba, tartós hajlékokba kényszeríteni.

A települések megszilárdulásának folyamatát régészeti kutatásunk is végig nyomon tudja követni: a X. században még ritkán, a XI.-ben már egyre gyakrabban egymás mellé kerülő magyar és szláv temetők, a magyar szegénynép temetkezőhelyei jó részének változatlan helybenmaradása a kereszténység hivatalos felvételével bekövetkezett fordulat után, majd a pogány temetők fokozatos elnéptelenedése a XI. század vége és a XII. század közepe közti időben, a XI. század végétől egyre gyakrabban épülő falusi templomok, körülöttük keresztény sírokkal, szabályosabb temetkezési renddel: mind a településszerkezet fokozatos megváltozását tükrözik. Tökéleteseedett az építkezés technikája. A földbe ásott, primitív kunyhók még századokon át használatban voltak, de a XII—XIII. században már falun is megjelent egy-egy, a kétosztatú ház felé átmenetet mutató vagy a földből jobban kiemelkedő lakóépület, építőanyagként pedig a fa, nád, vályog mellett feltűnt a kő és a téglá.²⁶ Úri és városi épületek egyre jobban ható példáján túlmenően a mongol pusztítás elrettentő tapasztalatai ösztönözték masszívabb építkezésre a szegénységet.

A nyugati országszél sűrűbb népessége a maga intenzívebben művelt földjein hamarabb kényszerült a félnomad életmód feladására, mint a keleti tájak. Ennek a tájnak okleveleinkben korábban megjelenő falunevei a települések korábbi rögzítését is tükrözik. Szűkebb keretek közt ugyanezt a kronológiai eltolódást lehetett megfigyelni az egykori Pest megye Duna-kétparti területei között. A ritkábban lakott, gyengébben termő, gazdaságilag elmaradottabb Duna—Tisza-közi rész helynevei közt jóval több a kései típus, mint amennyi a fejlettebb dunántúli részen; települései tovább maradtak aprók, mozgékonyak, mint a Duna-jobbpartiak.²⁷

A korábbiánál differenciáltabb XI—XIII. századi gazdálkodásnak és társadalomnak változatosabb településtípusok feleltek meg: átlagosan 2—3 (de 5—10-nél ritkán több) szolgacsaláddal dolgozó házigazdaságoktól, apró várjobbágy- és serviens-faluktól, stagnáló-sorvadó szláv kistelepektől vagy magyar halász-szállásoktól kezdve a kivételképp száznál is több családfőt magukba fogadó paraszt-pásztor településekig. A XIII. század közepe előtt zavartalan, erős ütemű népszaporulat, amely az ország lélekszámát 200 év alatt mintegy kétszeresére növelte, mint láthattuk, elsősorban új területek benépesítésére s újonnan sarjadó települések alapítására szóródott szét. A differenciálódás kezdetben szinte kizárólagos tendenciájú volt.

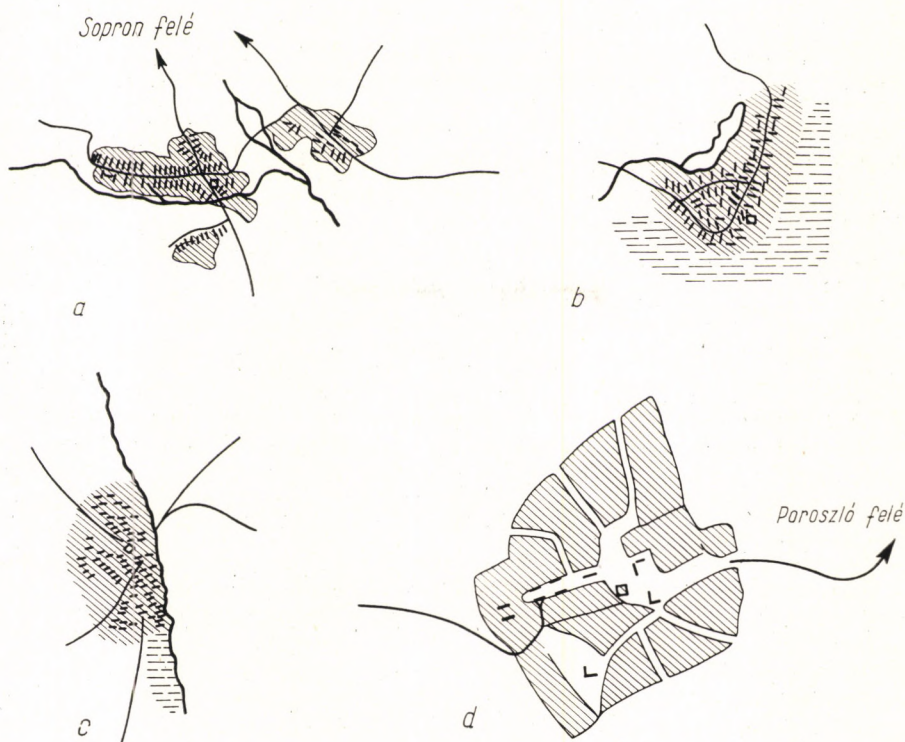
Ezzel párhuzamosan, a XI—XII. századtól kezdve már integrálódással, néhány nagyobb településnek népszaporulat következtében való felnövekedésével is számolni kell. A tatárjárás után pedig növekedésben voltak már a több százas lélekszámú mezővárosok; a királyi várak, ispánsági, püspökségi székhelyek aljában akadt egy-két ezer vagy több ezer lakójú város is. Az átlagfalú a XIII. században 20—30 háztartást számlálhatott, kevesebbet, mint a honfoglaláskor, de többet, mint a XI—XII. században. A Dunántúlon, a Nagy-Alföld déli részén (talán a Kunságon is), a Kis-Alföldön és az északi országrész egyes dombvidékein alakultak a legnépesebb faluk.²⁸

A telepek helyhez kötődése tette lehetővé a faluhatárok végleges megszilárdulását. A határnagyság, mint láttuk, természeti és társadalmi—gazdasági tényezőktől egyaránt függött; a korán megült területen belül később létesült faluknak (köztük sok irtásnak) s a biztonsági okokból egymástól nem messze elhelyezkedő harcosok szállásainak érthető módon szűkösebb volt a határa az átlagosnál. Bővebben jutott viszont föld a mocsarak, terméketlen földek szélén fekvő településeknek s azoknak, amelyeknek terjedelmét különös úri kegy növelte.²⁹

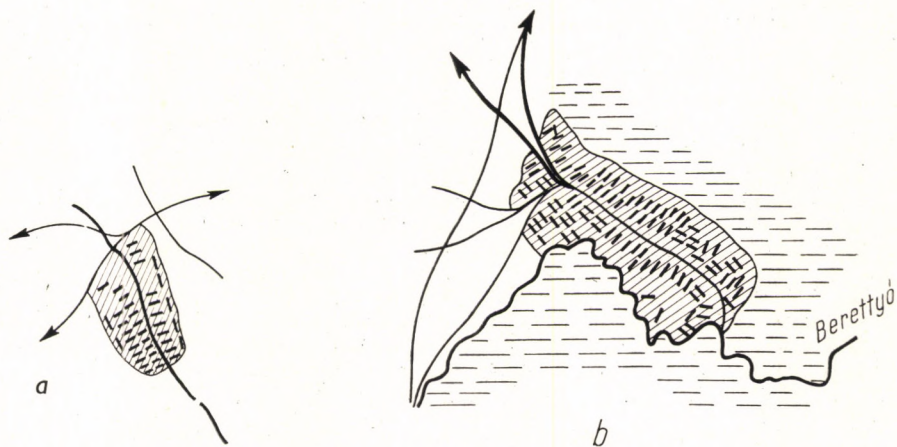
A korai feudalizmus Magyarországon korábban alig ismert települési alakzatok tűntek fel. Eleinte csak a király, az ispánok, az egyházak, utóbb a birtokos urak számára is épült vagy igénybe vett lakótornyok, várak tövében alávetett népek kunyhócsoportjai húzódtak meg. Nyomukban a XIII. századtól már számos „várfalvát”, majd kastély melletti települést is találhatunk. A házi gazdaságok birtokközpontjává szolgált „curiák” („curtisok”) egyszerű vagy erődfített épületét szolgálások, karámok, kertek, gazdasági épületek és föld- vagy sövénykerítés, távolabb esetleg a nagyobb önállósággal rendelkező családos szolgálk telepei vették körül.³⁰

A települési viszonyok kutatójának ebben a korszakban már egy újonnan jelentkező tényezővel, a lassan bontakozó úthálózattal is számolnia kell. Legkorábbi nagy útjaink, réveink létét szinte csak katonai szempontok követelték meg, helyüket természeti tényezők (domborzat, vízhálózat, növénytakaró), az ország nyugati részén néhol római útmaradványok rögzítették.³¹ Természetesnek tűnik, hogy a vízjárta Csallóköz útjainak futása a szárazulatokhoz igazodott,³² hogy az Ung megyén áthaladó főútvonal az erdőrengetegek tisztásain tört az országhatár felé,³³ vagy hogy a folyó- és patak-völgyek rendszerint az utak irányát is meghatározták. A kezdeti idők útjain sűrűn átvonuló seregek járása inkább riasztotta — távoltartotta a lakosokat, mintsem hogy vonzotta volna; ingadozó helyi településeik csupán rövid életű ösvények útján érintkeztek egymással.³⁴ Utóbb a helyhez kötődött igazgatási (törvénykezési, katonai, egyházi) központok, az árucserre csírázó gócai és a helyüket ugyancsak egyre kevésbé változtató falvak, illetve a mindezek közt egyre növekvő forgalom hatására számos ösvény rendszeresen használt szekérúttá szélesedett, másrészt a biztonság fokozódásával a „nagy utak”, „közutak”, „királyi utak”, „vásáros utak” lassan már előnyöket is kínáltak a közelükbe költözőknek.³⁵ Ezért azután mind több egykori önálló falu léphetett ki korábbi elszigeteltségéből, mihelyt az árutermelés kibontakozásával természeti tényezők mellett a forgalomba való bekapcsolódás, a piacok jobb megközelítésének szempontja is fontossá vált számukra.³⁶

Települések és utak kölcsönös egymásra hatásának folyamatában ekként növekedett meg az utak aktivitása: hajlékok épülhettek melléjük, sőt új utak, új révek létesítése esetén előfordulhatott egész településeknek a közelükbe való átköltözése.³⁷ Az „új út” persze korántsem jelentett ebben a korszakban mesterségesen épített utat: ilyenek a római kor után és a XVIII. század előtt még fejlettebb európai országokban sem készül-

11. Nagy utak két oldalára, útkereszteződésre épült települések. Az I. katonai felvétel a XIV–XV. századi leírások képét tükrözi. *a*) Cenk (Sopron m.) *b*) Csökmő (Bihar m.) *c*) Lak (Veszprém m.) *d*) Heves (Heves m.)

12. A települések félrehúzódnak a nagy utak mellől. Az I. katonai felv. a XIV–XV. századi leírásokkal egyező képet mutat. *a*) Kisasszonyfa (Vas m.) *b*) Gáborján (Bihar m.)

tek;³⁸ csupán a forgalomnak spontán más irányba terelődése, máskor mesterséges például a váмок megkerülése céljából való átterelése hozhatott létre új közutakat. A fehérvári káptalan egy 1401-ben előadott panasz szerint „elhagyván a fővenyi révhez vezető régi utat . . . a réteken és szántókon át új utat készített a fővenyi malomzsiliphez”, ott állított fel révet.³⁹ A pécsi püspök jobbágysai a Szent László-remetekolostor földjén át létesítettek új közutat,⁴⁰ Baranya megye egyik 1400-ban kelt kiadványa pedig egy kolostor mellett vezetó útról állapította meg, hogy annak helyén korábban csupán a halastól mellett futó kis ösvény volt a templomba igyekvő jobbágyok számára; egyben megjegyezte, hogy az országlakók valóságos közútja máshol vezet, s azt tiszteletben kellene tartani.⁴¹

Településhálózatunk teljesebb kiépülése után az elmondottaknak megfelelően sok helyen lehetett már olyan falukat találni, amelyek országos út egyik vagy mindkét oldalán helyezkedtek el, akár két sor házra szorítkozott egész terjedelmük, akár több kis lakóutca vette körül a fútut. Cenk (Sopron m.) 9 jobbágyportája „az északi soron, azaz a soproni út jobboldalán” feküdt,⁴² Ajka, Rennek (Veszprém m.), Hazugd (Zala m.), Máraé (Bács m.), Kéthely (Baranya m.) vagy Berkesz (Szaboles m.) közepén futott át a nagy út.⁴³ A Körös-vidéki Szeghalom, Csökmő és Iráz urai osztozkodáskor állapotok meg abban, hogy a közös útnak e három község közepén kell átvezetnie.⁴⁴ Bót (Szaboles m.) főutcájának — a Szatmár—kállói nagy út részének — a községből kivezető végén vámot szedtek,⁴⁵ s az árpási (Győr m.), a béri (Zala m.) vagy a tétényi (Pilis m.) főutcaik ugyancsak révekhez vezettek.⁴⁶ Heves község (Heves m.) 3—3 utcáját a Poroszló felé vezetó közút választotta el egymástól.⁴⁷ A Veszprém megyei Lak csak egyetlen példa az ország számos útkereszteződés mentén fekvő községből.⁴⁸ Más falukról csupán annyit tudunk meg, hogy egyes jobbágytelkeik, házsoraik a fútut mentén feküdtek és ezekben az esetekben lehetséges, hogy a településnek csak valamelyik periférikus része érte el — évtizedes, évszázados terjeszkedés folyamán — az országút vonalát.⁴⁹ Kani-zsán (Csanád m.) a birtokosok csupán tervbe vették a nagy út mellé való telepítést.⁵⁰

Más helyeken határozottabban következtethetünk az egykorú leírásokból arra, hogy a nem messze létesült település elhúzódtott az országos út közvetlen közelségéből, vagy ha mellé került is, házsorait nem vele párhuzamosan, hanem rá merőlegesen alakította ki. Kisasszonyfalut (Vas m.), úgy látszik, már akkor is elkerülte a Szombat-hely—csepregi nagyút,⁵¹ Gáborján (Bihar m.) utcájának pedig közepéből ágazott ki a forgalmasabb közút vonala.⁵² Losonc (Nógrád m.) belsőségét „a nagy úton át” lehetett megközelíteni.⁵³ A Bács megyei Keresztúr jobbágytelkei egy részükben a szomszéd falukba vezetó két út között, más részükben völgy mellett helyezkedtek el.⁵⁴

Elpusztult településeink helyszíni emlékeinek az utakhoz való viszonyát vizsgálva, a kutatás mai állapotában még alig juthatunk tovább néhány egykori útmenti falu maradványainak regisztrálásán, illetve annak megállapításán, hogy az úthálózat gyakorta túlélte a mellette fekvő településeket.⁵⁵

A tőlünk nyugatra fekvő országokban, a feudalizmusnak a magyarországinál jóval fejlettebb fokán, ebben az időben már régóta meggyökerezett az adóztatási alapul szolgáló paraszti telekrend s ez igen sok esetben vont maga után szabályosabb épületcsoportosítási módszert, alakított ki utcásfalutípusokat. Bár szabályos (soros, esetleg kétsoros) településalakzatok a természeti feltételek hatására sokkal előbb is keletkeztek már a magyarság körében, mégis kézenfekvő a feltevés, hogy az utca két oldalára vagy nagyobb közlekedési utak mellé való építkezés rendszeresebb gyakorlatát először az a hospes-nép alkalmazta és ismertette meg hazánkban, amelyik Európa fejlettebb országaiból költözött hozzánk. A korábban rendezetlen magyar falvak nagyobb arányú illetén átcsoportosításának, mint látni fogjuk, csak a XIII—XIV. század nagy gazdasági—társadalmi változásai idején, közelebről a jobbágytelek-rendszer kialakítása során értek meg a feltételei.

A magyarság nagy tömegei a XIV. század előtt az említett formákkal éppen csak ismerkedtek meg. Tovább éltek viszont az Árpád-korban

az előző időszakból ismert leggyakoribb településtípusok: a vízparti soros település vagy a lazán összefogott „foltokból” álló szállás csoport (éppen csak hogy a „foltokon” élő népcsoportokat most még annyira sem a közös lezármazás kötötte egybe, mint ahogyan a honfoglaláskor, a bomló nagycsalád-rendszer idején, hanem legtöbbször az egynemű, közösen teljesített szolgáltatások, a társadalmi ranglétrán elfoglalt közös hely, illetve több birtokos esetén a közös birtokos). A pannonthalmi apátság Tömörd nevű falvában a XIII. század derekán egymástól többé-kevésbé elkülönülve éltek a jobbágyok, a lovasszolgák és az udvarnokok. A Bihar megyei Fekete-geiszt, Egyházasgeiszt és Kisgeiszt egy településen belül lakó népét csupán más-más birtokosaik miatt kapcsolták külön-külön falunemekhez.⁵⁶

Az egykori nemzetségek téli szállásainak területét többnyire már az okleveles korszak kezdetén „apróra” osztottan, a legrégebbi ágak sokaságának birtokában találjuk, — bár volt úr, aki még a XIII. században is osztatlanul hagyta lakóhelyét (udvorhel-ét) örökösire. A birtok távolabbi részéből az örökösök ugyanakkor nagy, akár több helységnyi darabokat mondhattak magukénak.⁵⁷ Csupán a kisebb birtokosok ragaszkodtak — érthető okokból — sokáig a maguk szerény földjének osztatlanul tartásához.

A feudális birtokjog megszilárdulásával párhuzamosan azután egyre gyakrabban ment végbe mindenfajta földtulajdon megosztása, adományozása, adásvétele, cseréje: több szomszédos (gyakran egymással semmiféle rokoni kapcsolatban sem álló) úr birtoklása ekkor vált egy településen belül is mindennaposá. Ez tette szükségessé a határoknak — legalábbis a belterület határainak — a korábnál gondosabb számontartását, megjelölését. Tolna megyei tárnokoknak 1220-ban „metis impositis” adták ki földjeik egy részét.⁵⁸

Az új rendben hamarosan felmerült annak szükségessége is, hogy a feudális birtoktulajdonon belül kialakuló kétféle birtoklás közt különbséget tegyenek: az említett házi gazdaságokat előbb-utóbb el kellett határolni ugyanazon birtok többi részétől (akár a velük egybeépült településektől is), ha az utóbbiakat már viszonylag szabadabb, az úrnak csupán szolgáltatással adózó népek lakták. 1181-ben a veszprémi püspök Keszi faluban „non ex cultura agrorum eiusdem populi, sed ex iure ecclesiae, quod ecclesia sibi habet proprium et ad suum aratrum pertinens”, adott földet. Chutus predium és tartozékai 1146-ban végbement elhatárolásakor a „secundum metam antiquitus undique congestam” formulát használták.⁵⁹ Ugyanígy elkülöníthette az úr a maga számára a határ valamelyik elhullott állati trágyától megtermékenyített s ekképp földművelésre, kaszálásra különösen alkalmas részét.⁶⁰ Ám ezeket az akkor még inkább csak kivétel számba menő eseteket leszámítva, egy feudális úr birtokhatárain belül (sőt, több birtokos esetén az egész települési közösség határain belül is) leggyakrabban valamennyi „önállósított” szolga és valamennyi magát alárendelő szabad ember közös földként birtokolta a legelőket s a rétek, szántók zömét.⁶¹ Nem különült el tőlük az urak nagy részének földje sem. A „földközösség” elsősorban annak a későbbi jobbágyságnak az érdekeit szolgálta, amely emelkedő és süllyedő elemekből még éppen csak kialakulóban volt.⁶² A földművelés térnyerésével párhuzamosan egyrészt feltehetően tovább haladt előre a legelőváltó rendszer szabályozódása, az országszerte különböző részein azok eltérő fejlett-

ségi foka szerint más-más ütemben. A helyüket hasonlóképp változtató rétek használati módja bizonyára ugyancsak nem volt független ettől a folyamattól.⁶³ Másfelől igen valószínű, hogy a lakóhelyek helyhez kötődésével párhuzamosan megjelentek már közvetlen szomszédságukban azok a megszakítás nélküli művelt piciny szántóföldek („örökszántók”) is, amelyekhez paraszti birtoklójuk örökös jogot formált s amelyek így a földközösség keretén kívül maradtak.⁶⁴

JEGYZETEK

- ¹ GyÖRFFY Gy. 1963. 42., 252., 521.
² Uo. 495., 739. E. B. THOMAS 1964. 397.
³ VÁCZY P. 1958. 313. BÓNIS Gy. 1959. 512. LEDERER E. 1959. 121. Magyarország története I. 62.
⁴ GyÖRFFY Gy. 1963. 43., 417. JAKÓ Zs. 1940. tképmellékl. I. KNEZSA 1938. tképmellékl. MOLLAY K. 1956. 41. SZABÓ I. 1937. 37. MAKSAY F. 1940. 74—80.
⁵ SZABÓ I. 1937. 41. MAKSAY F. 1940. 83.
⁶ MENDÖL T. (Magy. művel. tört. I.) 208. KOROMPAY Gy. 1954. 188. M. SORRE 1952. III. 113.
⁷ GLASER L. 1937. 66., 73., 74.
⁸ SZABÓ I. (1941.) 27—29.
⁹ SZABÓ I. 1966. 79.
¹⁰ Gy. GyÖRFFY 1960. 12—28. SZABÓ I. 79—88.
¹¹ Gy. GyÖRFFY 1960. 22—23., 27.
¹² FEHÉR G. 1956. 35., 36. TÖRÖK Gy. 1956. 134. I. DIENES 1965. 84—86.
¹³ Adományozások alkalmával a korai okleveles korszak idején a „föld” (terra) birtoklását hangsúlyozzák akkor is, ha a birtokon település van; ennek helyváltoztatásra még hajlamos népe ugyanis, amíg ott lakik, jog szerint hozzátartozik a földhöz. L. SZABÓ I. 1966. 40—47.
¹⁴ A Hanva-nemzetség Gömör megyei földjén a XI. század elején valószínűleg csak egy szállás állott, a XIII. században már 12, egymással határos falu: ILA B. 1940. 2—15. SZABÓ I. 1966. 90—91. Százával keletkeztek az új telepek (legtöbbször -háza, -telke, -falva névvégződéssel) az Ugocsa megyei Benedekháza módjára: a névadó Benedek apja, Suk vetette meg az alapjait, amikor kiköltözött a maga külön szállására a királytól kapott földön (residentiam fecisset speciale): SZABÓ I. 1963. (Préd.) 323—26. SZABÓ I. 1937. 294—95. SZABÓ I. 1966. 96., 97. Az ország más várjobbágy-és serviens-településcsoportjaira I. SZABÓ I. 1941. 26. ILA B. 1940. 53—67. SZABÓ I. 1937. 40. MAKSAY F. 1940. 12—14. JAKÓ Zs. 1940. 98—104. — A csallóközi kisenemesfaluk ismétlődő határ nagyságai talán az osztozás tervszerűségére utalnak: BÁTKY Zs. 1918. 339—40.
¹⁵ ILA B. 1940. 53—72.
¹⁶ SZABÓ I. 1963. (Préd.) 15., 317. SZABÓ I. 1966. 100., 101.
¹⁷ SZABÓ I. 1963. (Préd.) 15—34., 39—42., 313—15.
¹⁸ MAJOR J. 1966. 50., 55—61.
¹⁹ SZABÓ I. 1966. 55—67. A feudális birtokon létesített új telepek e korai időben — mint az 1093. évi birtokösszeírásból világosan kiolvasható — hol az első telepecolonustól kapták nevüket (akinek irányítása alá bizonyára más colonusok is tartoztak), lho a mellette folyó patakról, illetve a táj valamilyen más eleméről. Utóbb, a feudalizmus teljes megszilárdulása idején, inkább az alapító birtokos nevének felvétele vált divattossá. Vö. SZABÓ I. 1963. (Préd.) 15., 317.
²⁰ Ezt a fokozatos közeledést tükrözik a magyar temetők leletanyagában a XI. század óta határozottan mutatkozó szláv jellegű tárgyak, utóbb a kétféle etnikum halottainak egy-egy külön-külön részeibe való temetkezése, végül ennek az elkülönülésnek a teljes feloldódása (kézenfekvőnek látszik, hogy az élők világában hasonló közeledés ment végbe): FEHÉR G. 1956. 35—36. SZŐKE B. 1959. 44. Régészeti

anyag híján is nehéz volna nem ugyanilyen mintára elképzelni a magyar település-területen szétszórt (hospes-telepeken vagy éppen magyar falvakban elhelyezett) jövevények korai asszimilációját, s nehéz volna feltételezni, hogy mindezeknek a fejlettebb szinten gazdálkodó népcsoportoknak a beolváztatása ne gyorsította volna meg a magyar nép helyhez kötődésének folyamatát.

²¹ VÁCZY P. 1958. 304., 309., 312—24. SZABÓ I. 1963. (Préd.) 39. MOLNÁR E. 1949. (Östört.) 193—98. MOLNÁR E. 1949. (Árpádk.) 9. GYÖRFFY Gy. 1963. 577. Magyarország története I. 63., 66. MÉRI I. 1952. 60., 64. MÉRI I. 1964. 40—44. BELÉNYESY M. 1948. 52. SZABÓ I. 1966. 29., 30.

²² I. DIENES 1965. 102.

²³ SZABÓ I. 1966. 8—13.

²⁴ VÁCZY P. 1958. 304., 313. SZABÓ I. 1966. 30. MAKKAI L. 1958. 68.

²⁵ SZABÓ I. 1966. 31—33., 1. még: HORVÁTH B. 1963. 129.

²⁶ SZŐKE B. 1955. 86—90. SZŐKE B. 1954. 135. SZŐKE B. 1959. 38., 44. FEHÉR G. 1956. 33—36., I. DIENES 1965. 97., 98., 103. Gy. TÖRÖK 1962. 91., 108. MÓDY Gy. 1965. 133—35., 141—43. MÉRI I. 1964. 8—87., 45—49. VALTER I. 1964. 136., 137.

²⁷ MAKKAI L. 1958. 65—66. — A települések stabilizálódása lengyel földön is nyugatról keletre haladt előre, a XII. századtól kezdődően: J. RUTKOWSKI 1927. 5.

²⁸ Gy. GYÖRFFY 1960. 12., 29., 30. GYÖRFFY Gy. 1963. 52., 262—63. 422., 500., 582—83., 700., 888. G. ACSÁDI—L. HARSÁNYI—J. NEMESKÉRI 1962. 129. Gy. TÖRÖK 1962. 123. MÉRI I. 1952. 62. MÉRI I. 1964. 3. MÓDY Gy. 1965. 143. SZABÓ I. 1966. 72—88., 190—203.

²⁹ KOGUTOWICZ K. 1930. I. 174., 197., 202., 207., 223. BÁTKY Zs. 1918. 339. BÁTKY Zs. 1923. 58. BÁTKY Zs. 1926. 4—12.

³⁰ SZABÓ I. 1963. (Préd.) 313—15., 326. BOLLA I. 1961. 98., 99.

³¹ A római utakra: SZÉKELY Gy. 1957. 15.

³² Vö. BÁTKY Zs. 1918. 333. Hasonló jelenség figyelhető meg egy Bács megyei táj keskeny földhátan vonuló útjain: OL. Kam. tk. 489.

³³ OL. Kam. tk. 291. a.

³⁴ Vö. KOROMPAY Gy. 1954. 191.

³⁵ Néhány példa az utak Mohács előtti elnevezéseire: 1319. Ugocsa m.: via regis: Zichy okl. I. 164. 1345. Zala m.: via publica Hoduth: Zala m. okl. I. 427—28. 1351. Szabolcs m.: magna via Salomonynogut: Zichy okl. II. 467. 1351. Zala m.: magnam viam provincie . . . : Zala m. okl. I. 502—504. 1358. Somogy m.: via imperatoris: Anj. VII. 215. 1359. Bihar m.: viam magnam antiquam que Sahousut vocaretur: Károlyi okl. I. 242. 1360. Zala m.: via Wasarwswth: Zala m. okl. I. 606—12. 1391. Erdély: strata publica: Temes m. okl. 208—11. 1393. Hont m.: via Wyssegradiarthuth: ZsO. I. 332. 1450. Szatmár m.: via magna regnicolarum: Dl. 97222. 1464. Veszprém m.: Warwtha: Zichy okl. X. 290—93. 1476. Szatmár m.: libera via: Károlyi okl. II. 450—51. 1486. Erdély: in . . . magnam et stramineam viam: Székely okl. III. 109—12. 1497. Hont m.: via antiqua et communis: Pilisi ap. I. 446—52.

³⁶ MENDÖL T. 1963. 440—76.

³⁷ A későbbiekben háborús idők — éppen megfordítva — újból a hadjárta utak mellől való visszahúzóódásra készíthették egy-egy falu népét. BÉL MÁTYÁS írja a Nógrád megyei Udornyáról: „sede haud pridem a via regia eorsum translata, ob militum ultro citroque commigrantium licentiam”: BÉL IV. 66.

³⁸ R. MARTINY 1927. 31.

³⁹ „Derelieta antiqua via” . . . új út „per prata et terras arabiles”: ZsO. II/1. 118. Az olasz vám áthelyezése Székelyhídra 1325-ben: Anj. II. 216—18.

⁴⁰ 1400. publicam viam et stratam de novo ordinassent: ZsO. II/1. 2.

⁴¹ Parvum scansorium vulgo hagsew dictum, . . . alia via communis et publica regnicolarum: ZsO. II/1. 8. Jogvita esetén olyan megállapodást is köthettek, mint a vámosiak 1355-ben: egyik birtokos a másiknak átjárótut kellett, hogy biztosítson, de ezért az út ára (precium predice vie) járt neki: 1355. Dl. 101906. — A belsősegeken belül futó utak áthelyezésére majd más vonatkozásban utalunk.

⁴² 1410. novem medios fundos curiarum integrarum . . . in contrata a plaga aquilonari adiacenti, sive a dextra parte vie de dicta Czernk ad Sopronum ducentis: Sopr. m. okl. I. 615.

⁴³ 1310.: que magna via transit per medium dicte ville Ayka: Anj. I. 317. 1304. Rennek: postquam intratur per quandam viam magnam, que dicitur media via in

dictam possessionem: Anj. I. 73. 1520. in via libera et publica per medium scilicet . . . possessionis Hazwgd aliter Altalfalw: PRT VII. 576—78. 1433. medietatem (ti. possessionis Mare) ab alia medietate quedam via publica, que a civitate seu oppido Quinquenecclesiensi veniret, separaret: Zichy okl. VIII. 520. 1324. Kéthely: ad . . . magnam viam, que procedit per eandem villam: Anj. II. 161—62. 1343. Berkesz: stratam publicam Warusuth . . . per eandem possessionem ducentem: Anj. IV. 330—37.

⁴⁴ 1370. Possessiones Chukmeu, Zughalm et Iraz . . . communis via transissent (!), in medio villarum earundem tendere deberet et teneretur digressione qualibet pretermissa: Csáky okl. I. 129—32.

⁴⁵ 1373. FEJÉR IX/4. 672—81.

⁴⁶ 1436. PRT. VIII. 488—92. 1392. ZsO. I. 298—300. 1405. ZsO. II/1. 472—73.

⁴⁷ 1358. Anj. VII. 59—62.

⁴⁸ 1360. Stratam seu viam publicam in medio possessionis Lak . . . versus occidentem de ipsa possessione exeuntem et transeuntem ac viam in fine . . . possessionis ad meridiem divertentem: Dl. 49925.

⁴⁹ 1407. Németsfalv (Vas m.): ZsO. II/2. 27—28. 1519. Koroncó (Győr m.): Dl. 65053. 1346/1360. Csehi (Zala m.): Zala m. okl. I. 614—28. 1365/1382. Deveser (Veszprém m.): Dl. 42228. 1525. Szentdénés (Pest m.): Dl. 86568. 1388. Alag (Pest m.): Pest m. okl. 100. 1454. Mályi (Borsod m.): Dl. 59452. XVI. sz. eleje, Alsónémeti (Ung m.): OL. Fkgy. Lel. Prot. I. 91/a.

⁵⁰ GYÖRFFY Gy. 1963. 860.

⁵¹ 1342: Zala m. okl. I. 400—406.

⁵² 1405. Héderváry okl. I. 131—36.

⁵³ 1327. Circa magnam viam, per quam intrat ad plateam ville: Anj. I. 290—94. A XVIII. századi Požsony és Nógrád megye nagy útjain rajtaülő, ill. tőlük távolabb húzódó faluk leírását I. BÉL MÁTYÁSnál: II. 212., 234., 238., IV. 121., 124., 152. stb.

⁵⁴ 1410. ZsO. II/2. 388—90.

⁵⁵ Peremarton: Veszp. tk. C. 18. Dörögd: Zalaeg. tk. U. 422. Gyepű és Kajár mellett Nagy- és Kiskeszti romjai a régi fehérvári út mentén: OL. Bogyay család térképei 4.

⁵⁶ SZABÓ I. 1966. 127., 129. MOLNÁR E. 1949. (Östört.) 227—28. MÉRI I. 1952. 63. MÉRI I. 1962. 211. MENDŐL T. (Magy. művel. tört. I.) 209—10.

⁵⁷ BOLLA I. 1961. 99., 114.

⁵⁸ LEDERER E. 1959. 140.

⁵⁹ SZABÓ I. 1963. (Préd.) 32., 39., 40.

⁶⁰ VÁCZY P. 1958. 324., 325. BELÉNYESY M. 1948. 10., 60. GYÖRFFY Gy. 1961. 37.

⁶¹ Az ekés földművelés kezdeti időszakában, amikor a határ egy-egy könnyen művelhető apró foltján egy család elszigetelt földfeltörő munkája is hozott valami eredményt, ezek a kis szántófoltok, elhagyásuk után, az átmeneti egyéni használat végeztével, ugyancsak közösségi tulajdonba kerültek vissza. Máskor egyenlően osztották fel egymás közt a használatra éppen kijelölt földeket.

⁶² LEDERER E. 1959. 131—38. TAGÁNYI K. (Földköz.) 47—66.

⁶³ BELÉNYESY M. 1948. 52. MAKKAI L. 1958. 64., 65.

⁶⁴ Művelési rendszer és birtoklásmód kapcsolódására (a korai időszakban): M. BLOCH 1955. 27—29.

Az Árpád-kori Magyarország mezőgazdaságának és társadalmának szerkezetében végbemenő lassú változások hatására a XIII—XIV. század folyamán a település struktúráján is feltűnő módosulások mentek végbe. A földművelés korábban ismertetett térhódítása — amelyre a XIII. században már a növekvő mezővárosok és civitas-ok differenciálódó iparos népének gabonaigénye is ösztönzően hatott — ez időre olyan méreteket ért el, hogy a legkönnyebben művelhető földek fogytán mind több helyen kellett rátérni a nehezebb talajok feltérésére; most irtottak először sűrűbb erdőket, nádasokat.¹ Mindehhez az Európa más részein (s néhány fejlett gazdaságban nálunk is) már korábban ismert ágyeke általánosabb használatára volt szükség. Időszerűvé vált a nagyobb igénybevétel következtében egyre rövidebb ideig pihentethető régi földek felfrissítése is.² Az utóbbit a hulladéktrágyát szolgáltató állatok tanyázásának tervszerűbb irányításával, az ilyen módon „trágyázott” földek rendkívüli megbecsülésével s mindennekelőtt a művelés alatt álló és a pihentetett földek tervszerűbb váltogatásával lehetett elérni. A Benedek-rend haladó nyugati módszereket alkalmazó mintagazdaságainak már a korábbi századokban megindított s most főként a ciszterciektől folytatott kezdeményezése után mind több helyen tértek rá az újraosztó földközösség két- és háromnyomásos változataira. Az egy helység határában szétszórót megannyi szántóparcella, másutt a kiosztott „sors”-ok, „iugerum”-ok, „dűlők” — ahogyan okleveleink leírják őket — arra engednek következtetni, hogy a földközösségek tagjai a magyar földjárandóságát akkor már sok helyen kapták meg a határ minősége szerint elkülönített dűlőkből évről évre nyílvetés útján, s hogy ugyanott a földek egyharmadának (máskor felének) pihentetése harmad- (másod-)évenkénti szabályos periódusokban történt.³

A határhasználatnak ez a bonyolult, de jobb eredményeket ígérő rendszere éppúgy állandóan helyhez kötött nagyobb közösség együttműködését kívánta meg, ahogyan a nagy értékű trágyázott földek; az utóbbiakat ugyancsak kár lett volna az elköltözés következtében veszni hagyni. Így most már nemcsak az időszaki pásztorszállások maradványai számolódtak fel lakóik beköltözése folytán véglegesen — ez a folyamat, láttuk, jóval korábban megkezdődött —, hanem a földműveléssel vagy állattartással és földműveléssel foglalkozók kisebb telepei is sokszor feloszlottak, „beolvadtak”, más okból történt pusztulásuk esetén pedig nem épültek újjá.⁴ A XIII. század közepe után különleges indítékot adott erre, hogy a mongol hadjárat helységek ezreit döntötte romlásba, s a reorganizáció idején alkalom nyílt az addiginál célszerűbb új formák választására. A sokasodó erősített városok példája s a fejlődő építkezési technika is nagyobb, rendezettebb, biztonságosabb faluk alapítására készítetett, ahelyett, hogy a régi típusúakat keltették volna új életre.⁵

A települések e „kommasszációjának” régészeti és okleveles, közvetett és közvetlen bizonyítékai vannak. Az ásatások eredményeiből az ország több területén nyomon követhető az apró kora-Árpád-kori települések nagy tömegének a XIII—XIV. század folyamán való feloszlása, különösen ott, ahol a határ nagyobb része csak állattartásra vagy halászatra volt megfelelő. Másutt, a tágasabb, földművelésre alkalmas terepeken ugyanakkor tovább éltek és gyarapodtak a falvak, s bennük a településrend nagyobb szabályosságát, templomok, masszívabb és igényesebb lakóépületek létesítését lehetett megfigyelni.⁶ Az oklevelek hasonlóképp nagyszámú önálló „prédiumnak” s a -telke, -háza, -laka névtípusú falucsírák mintegy 80%-ának lakatlanná válásáról tudósítanak. A prédiumok helyén néha csak a régi kúria épülete maradt meg, gyakran az úr is beköltözött valamelyik nagyobb településbe. Vannak ugyanakkor adatok tovább élő, „prédiumból”, „curiából” „villává” nőtt vagy újjraépült településekre is. A Pozsega megyei Zápolya prédium például éppúgy „birtokká”, templomos faluvá vált a XIII. századról a XIV.-re, ahogyan a Szatmár megyei Kőlcse 1181 és 1332 között.⁷

A településszerkezet külső képeknél itt leírt változásán túl azonban, vele szoros kapcsolatban, egy belső változás is bekövetkezett. A birtokosok nemcsak azokat a házi gazdaságaikat engedték veszendőbe menni, amelyek mint magukban álló, esetleg kedvezőtlen talajú kistelepülések háborús, természeti pusztítás vagy áttelepülés következtében pusztán maradtak, hanem a falvakkal egybeépültek és a kedvező fekvésűeket is. A szerzetesrendeinktől közvetített külföldi tapasztalatok s a betelepült hospesek példája is hozzásegítette őket ahhoz, hogy felismerjék: megfelelő feltételek mellett jövedelmezőbb dolog az önállósított, földreültetett „jobbágyok” megadóztatása, mint a szolgálk dolgoztatása saját üzemben. A piacviszonyok és a pénzgazdálkodás fejlettsége lehetővé tette már, hogy a termelők pénzért értékesítsék termékeiket, s hogy így nyert hasznuk cenzusként legyen elvehető tőlük; termelvényeik más részét közvetlenül szolgáltathatták be. Az új rend legfontosabb feltétele, hogy ti. a jobbágy nép megmaradjon foglalkozása mellett, helyet többé nem változtató falujában s kötelezettségeit így kiesés nélkül teljesítse, adva volt. Hogy azonban az úr még biztonságosabbnak érezze helyzetét, a jobbágy szálláshelyét (rajta hajlékát, gazdasági épületeit, felszerelését, állatait) is véglegessé, kötötté kellett tennie, szálláshelyéhez pedig (a korábbi terminológia szerinti mansióhoz, curiához, fundushoz, a későbbi szerinti üléshez, sessióhoz, telekhez) a határbeli földközösségből megfelelő részesedést biztosítania. Így vált mind általánosabbá a sessiók szántóföld- és rét-, „tartozéka” (e korai időben átlagosan fél ekealja, kb. 55—75 hold terjedelemben).⁸ A jászói apátság hospesei 1243-ban már telkenként fizették három ezüstpondusnyi terragiumukat.⁹ Telkek és tartozékaik e kialakítása sok helyütt több évtizedes folyamat eredményeként s szinte észrevétlenül ment végbe; másutt időponthoz köthetően. Ezzel párhuzamosan történhetett meg a belterület szabályozása (a korábban szanaszét fekvő hajlékoknak „sorba”, utcába való csoportosítása, és a határhaznátal meg a művelési rend módosítása is. (Sor kerülhetett ugyanakkor a nyomásrendszer, az újjraosztás, másutt a beltelkekhez kapcsolódó, pihentetés nélkül művelt „örök birtoklású” parcellák rendjének bevezetésére).

E belső átalakulás folyamatát (akárcsak a másikat, az át- és újratelepítését) a földesurak irányították ugyan, de most már mindkettőben igen aktív szerepet jutott a szolgálállapotból feltörekvő, saját számára a hospesek módjára viszonylag szabad rendelkezésű házat és földet, valamint szabad költözési jogot igénylő szegény népnek is, amely, ha kellett, a szervezett faluközösség erejére támaszkodva küzdött „jobbágyi” jogaiért, s ha kellett, más úrhoz költözve vagy éppen szökve biztosított magának és egyben társainak kedvezőbb feltételeket.¹⁰ A korszerűen gazdálkodó egyházak és nagyobb birtokosok népe könnyebben és hamarabb ért célra, mint a kis-számú szolgálóhoz görcsösen ragaszkodó kisbirtokosoké. A szűkebb földű s egyben fejlettebb országrészeken (Felvidék, Alföld pereme, Dunántúl) gyorsabban értek meg a változás feltételei, mint az elmaradottabbakon.¹¹

JEGYZETEK

¹ KOROMPAY GY. 1954. 188.

² BELÉNYESY M. 1956. (A földm.) 522. BOLLA I. 1961. 119.

³ BOLLA I. 1961. 102—103. BELÉNYESY M. 1956. (A földm.) 523. BELÉNYESY M. 1960. 102. GYÖRFFY GY. 1963. 258., 260. MOLNÁR E. 1949. (Árpádk.) 10. Amikor a nagy katasztrófák s különösen a pestis pusztításai miatt a népességszám visszaesett, s a kiterjedt szántóföldek egy részét (mindenekelőtt a kedvezőtlen talajúakat és az elönytelen fekvésűeket) átmenetileg vagy végképp pusztán kellett hagyni: ez a folyamat ismét csak a megmaradt földeken való koncentráltabb, korszerűbb módszerekkel való termelést sürgette.

⁴ A későbbi időben bőbeszédűbbé vált oklevelek egyike 1403-ban egy hasonló folyamatról tudósít: a Hont megyei Horváti possessiót hozzákapcsolták Felsőszemerédhez, mert az utóbbinak jobbágjai nem tudtak meglenni Horváti használatra nélkül: ZsO. II/1. 326. — A falvak ezreinek pusztulásában természetesen számtalan tényezőnek volt szerepe; hogy azonban utóbb nem régi formájukban újultak meg, azt elsősorban az itt említett folyamatnak tulajdonítjuk. A települések pusztulásának legújabb értékelésére l. SZABÓ I. 1966. 140—87.

⁵ Néhány vásárhely városállakulására l.: MAJOR J. 1966. 75—84. Ugyanő a XIII. században megfigyelhető település-tömörülés okai közt elsősorban az ipar termelés-technikai előrehaladását s az irracionális indítékoknak végső soron ezzel kapcsolatos háttérbe szorítását emeli ki. Uo. 85.

⁶ KOVALOVSKY J. 1960. 33—36. SZŐKE B. 1955. 86—90. MÉRI I. 1952. 57., 58. MÓDY GY. 1965. 133—48. VALTER I. 1964. 137.

⁷ BOLLA I. 1961. 103., 104. MAKKAI L. 1958. 68., 82—84. BALOGH I. 1953. 143—49. SZABÓ I. 1963. (Préd.) 301., 307—10., 315—20., 324—28. A birtokjog ezzel párhuzamosan végbement teljes megszilárdulásának terminológiai megfelelője a -falva, -háza típusú helynevek megjelenése, valamint a possessio szónak rendszeres alkalmazása „falu” értelemben: SZABÓ I. 1966. 51—54., 136., 137.

⁸ BELÉNYESY M. 1955. 80—84. Adózás és helyhez kötődés: G. DUBY 1962. 166.

⁹ BOLLA I. 1961. 116.

¹⁰ BOLLA I. 1961. 98—115. SZABÓ I. 1963. (Préd.) 302—10., 326. MAKKAI L. 1958. 64., 67., 68., 82—84.

¹¹ A háromnyomás elterjedésének ütemére: M. BELÉNYESY 1956. (Angaben) 188. — A külföldi irodalomból a kelet-európai településrendszer változását elemző értekezések a legtanulságosabbak számunkra. Így különösen A. KRENZLINÉ (1959. 156., 157., 169.), aki a kolonizáció korának település-kommissziós folyamatát a mezőgazdasági rendszer átváltozásával magyarázza (főként a háromnyomásos rend meghonosodásával), de utal arra is, hogy az elpusztult falvak területét nemegyszer az urak vették igénybe más célokra, s így az esetleges visszaköltözőknek már idegenben kellett szállás után nézniük. — A korán megszállott német terület halmazfalvainak határában megásott temetőkből az elpusztult, illetve beolvadt egykori kistelepülések képe bontakozott ki: G. SCHWARZ 1959. 122. Vö. még: W. RUSIŃSKI 1962. 48—78. H. MORTENSEN 1958. 17—35. W. ABEL 1961. 39—48.

II. RÉSZ

A HÓDOLTSÁG ELŐTTI ÉVSZÁZADOK TELEPÜLÉSVISZONYAI

A TELEPÜLÉSEK VÉGLEGES MEGSZILÁRDULÁSA

Miután magyar szállásterületen a falulakó népesség hajlékai, majd a hozzájuk tartozó földek és a mindezeket egybefogó települések is véglegesen helyhez rögződtek, a XIV. századtól országunk földjén már csak néhány újonnan beköltözött népnek kellett a letelepült életmódra való áttérés hosszú és fáradságos útját megjárnia. Mindenekelőtt a kunoknak és a jászoknak, akik hazánkbeli megtelepülési folyamata sok rokon vonást mutat a nomád pásztorból földműves paraszttá lett magyarokéval.

A kun és jász tömegek a XIV. század közepén még kétségkívül sátrokban laktak és nem tartózkodtak sokáig egy helyen: a Csertán kun nemzetségből az 1340-es években elköltözött 12 kun családnak új szálláshelyén is „nemezházai” voltak.¹ A szálláshelyet változtató kunok esetében külön hangsúlyozni kellett „keresztény szokás szerinti” megtelepülésük szándékát,² máskor meg inteni őket, hogy „lakóhelyük változtatása nélkül” maradjanak szállásukon.³ Pedig folytonos, nyugtalan költözködésük mindaddig kényszerítően szükséges maradt, amíg szinte kizárólag extenzív állattartásból éltek és nyájaik legelőigénye mit sem csökkent. Így azután a kun—jász életmód átformálásában is — akárcsak korábban a magyaréban vagy más nomád népekében — a földművelés térhódításának jutott döntő szerep, az utóbbit pedig sok esetben a pászortársadalom elszegényedése kényszerítette ki. Adataink már a XIV. században tudósítanak a szomszéd birtokosok szántó-földjeit elfoglaló, elszántó jászokról, majd egyre gyakrabban a jászok, kunok saját szántóföldjeiről, kertjeiről is.⁴ Nem kétséges ugyanakkor, hogy a rideg állattartás jelentősége még sokáig alig csökkent közöttük; a szombatszállási kunok 1423-ban felsorolt 11 pusztája közül csupán egynek a neve mutat szántóföld hasznosításra (Gergelyteleke), többségük (-haraszt, -homok, -korhány, -kút összetételű nevekkal) kétségkívül az állattartás céljait szolgálta.⁵ Siettetten az életmódváltozást, hogy a korábban etnikai és nyelvi különállása miatt is elzárkózó kun—szász tömegeből egyre több család szakadozott le, s költözött megtelepedett földműves-falukba, helyükre pedig — valószínűleg hasonló arányban — paraszti életformához szokott magyar csoportok áramlottak. Ennek a fluktuációs folyamatnak a mozgatói között a menekülés éppúgy szerepet játszott, mint ahogyan tervszerű telepítés, szöktetés a háború, járvány vagy más nyomorúság következtében elpusztult, újonnan adományozott birtokokra. A „magyar módra” való megtelepítés mellett kísérlet történt balkáni népeknek kunok közé költöztetésére is.⁶

Az egyház — akárcsak Szent István és utódai a kóborló magyar pásztor-nép megfékezésére hozott rendeleteikben — nagy erőfeszítéseket tett a pogány kun szokások visszaszorítására, a feudális rend minden irányú megszilárdítására. Ebben az igyekezetében a papság természetszerű szövetségésének tekinthette az immár országos birtokjogot nyert kun—jász

arisztokráciát, hiszen az sokkal könnyebben hajthatta be újszerű jövedelmeit szilárdan helyhez kötött földművescsaládokon, mint kóborló pásztor-nemzetségeken.⁷ Az egyházfők nem hiába hivatkoztak az eredményekre, amelyeket térítőiknek a korábban sátrastul, családostul és állatostul tetszése szerint egyik tájról a másikra vándorló nép körében sikerült elérni,⁸ nem hiába emlegették a megtérítettek egyházalapító buzgalmát⁹: a nomád szállások korábbi neve mellett párhuzamosan feltűnő egyházas helynevek (pl. *descensus Comanorum Ujzallas, alio nomine Zakeghaz*)¹⁰ arról tanúskodnak, hogy csakugyan mind több és több sátorcsoport kapta meg a maga templomát, s vált ezzel a távolabbi környék népének vándorlási kedvét is fékező, a teledésre hajlamosakat magához vonzó góccá.¹¹

A paraszti életforma meghonosodásának lassú, két-három évszázadon át tartó folyamatát hűségesen tükrözi a kun és jász településeknek írásos emlékekben rögzített egykori terminológiája. A sokáig helységek „körül”, faluk „körzetében” élő csoportok¹² időleges telephelyeit leggyakrabban a „*descensus*”, magyarul a „szállás”, ritkábban a „népe” szóval jelölték, s gyakran az együtt lakó rokon közösség vezetőjének vagy a nemzetségnek nevével különböztették meg egymástól (Kolbász szállása, Csorba János szállása, Újszállás, Vajkun népe stb.).¹³ A XIV. század végétől azonban, láttuk, párhuzamosan megjelentek a felépült egyházakra utaló nevek is, és szinte ezzel párhuzamosan nem egy oklevél a „*descensus*” helyett már a „*possessio*” terminust használja, máskor meg a „szállásbeli birtokrészekről” szól (*portiones in descensibus, portiones possessionariae seu descensionariae*), jeléül egyfelől annak, hogy az egykori kun nemzetségfők a nemesség megszerzésével egyidejűen a kifejlett magyarországi feudalizmus viszonyainak megfelelő birtokjogot is kívántak maguknak biztosítani,¹⁴ de másfelől annak is bizonyosságként, hogy ezek a szállások lassan a magyar parasztfaluk képeinek nem egy vonását is magukra öltötték már. A szállás, birtok, falu s mellettük a határban fekvő területekre a puszta (*predium*) kifejezések elegendő használatára (amit a magyar -telke, -háza, -ülése szóösszetételek még tovább tarkítottak) végül is csak a XIV. században adta át helyét az országos terminológiának, s ezzel pontot tett egy hosszan tartó fejlődés végére.¹⁵ Ez volt egyben a magyarsághoz csatlakozott népek magyar településrendbe való beilleszkedésének utolsó állomása. Az évszázadokkal korábban csatlakozó kabarok, székelyek vagy a besenyő, úz, izmaelita szórványok, ha sok régies vonását őrizték is még egykori különállásuknak, ekkorra már jó ideje szilárd településeken laktak. A XVI. századi Magyarországon a sátrak már csak a cigányságnak, könnyen mozdítható hajlékok a magas hegyek balkáni eredetű hegyi pásztorságának szolgáltak lakóhelyül.¹⁶

JEGYZETEK

¹ 12 *Comanos filtreas domus habentes*: Zichy okl. II. 268—69.

² 1354. *More Christianorum in eisdem residendo . . . compromittens se . . . velle descendere et in eisdem observata orthodoxa (!) more et ritu Christianorum commorari*: GYÁRFÁS III. 489.

³ 1367. *Absque aliqua permutacione seu alienacione habitacionis*: uo. III. 503.

⁴ 1366. uo. 502. 1393. uo. 520—24. 1423. HORNYIK I. 201—206. 1433. FEJÉR X/7. 462—64. 1472. GYÁRFÁS III. 670—71. 1506. uo. 722—25.

⁵ Uo. 578—80. Másfelől az is kétségtelen, hogy a szántóföldi növénytermesztés meggyökerezése kezdetben, mint láthattuk, még gyakran járt együtt a településhely sűrű változtatásával.

⁶ 1340. uo. 478—80. 1347. Zichy okl. II. 268—69. 1388. GYÁRFÁS III. 509—10. 1406. ZsO. II/1. 543—44. 1407. GYÁRFÁS III. 553—54. 1448. uo. 619—20. 1460. uo. 642—43. 1472. HORNYIK I. 214. 1473. uo. 215—16.

⁷ A kun—jász társadalom átformálódására és a megtelepülés folyamatára l. GYÖRFFY Gy. 1953. 250—75. KRING M. 1932. 47—63. 185—86.

⁸ 1399. *Seque pro eorum libito de patria ad patriam dictae provinciae cum eorum tentoriis, familiis et peculiis transferebant*: FEJÉR X/2. 670—75.

⁹ 1472. GYÁRFÁS III. 670—71.

¹⁰ 1389. uo. III. 511. Uo.: in descensu Cumanorum circa ecclesiam beatorum Fabiani et Sebastiani martirum. Továbbá: 1395. (Csonkaszentmiklós): uo. III. 225—26., 1455. („Hontos” kőből épült egyház a Hontos kun kapitányságban és más egyházak): Zichy okl. IX. 444—45.

¹¹ Mind többször hallani már kunok házairól, utóbb egy-egy vásáráról, mezővárosáról is: GYÁRFÁS III. 540—42. 1433. FEJÉR X/7. 462—64. 1481. GYÁRFÁS III. 682—83. 1684. uo. 686—95. 1527. uo. 760.

¹² 1325. *Yazones circa Chabam commorantes*: Strig. III. 61. 1349. *Comanis in circuitu villarum Abad et Thomeymunustura vocatarum residentibus*: Bánffy okl. I. 164—65. 1424. *Comanis . . . prope . . . Kechkemeth ac circa civitatem Bechee commorantibus*: Pest m. okl. 149—50.

¹³ Pl. 1389. Csáky okl. I. 161—62. 1395. GYÁRFÁS III. 525—26.

¹⁴ 1345. GYÁRFÁS III. 525—26. 1406. ZsO. II/1. 543—44. 419. GYÁRFÁS III. 565—68. 1455. Zichy okl. IX. 444—45.

¹⁵ 1436. GYÁRFÁS III. 598—99. 1448. uo. 620—21. 1449. uo. 621—22. 1449. uo. 622—23. 1462. Dl. 15695. 1506. GYÁRFÁS III. 722—25. 1513. uo. 732. 1521. uo. 749—53. 1522. Károlyi okl. III. 139—44. 1537. GYÁRFÁS III. 767—68. A descensus szó a prédiium alternatívájaként az ország más részein sem ismeretlen: 1408. *predy seu descensus scilicet Ragald* (Szatmár m.): Károlyi okl. I. 550—52. Vö. KRING M. 1932. 55—57. A „szállás” szó csak a következő évszázadok változott viszonyai közt nyer „határbeli település, tanya” jelentést. Így 1700-ban: *in praediis ac territoriis necnon sylvis habitacula vulgo Szállás dicta*: Corp. Stat. III. 237. Jelentésének elemzését l. MAJOR J.-nél: 1960. 35—36.

¹⁶ 1570. *Ciganos . . . per certum tempus in bonis . . . ad Palota pertinentibus residentes simulcum tentoriis ac tota familia eorundem in tentoriis eorum degenti*: Csáky okl. I. 592—93. — B. ILA 1957. 128., 134., 141., 147.

A TELEPÜLÉS FOLYAMATA

A XIII–XIV. század nagy jelentőségű gazdasági-társadalmi változásait követően szükségképp módosult az országban lakó nép települési folyamatainak mechanizmusa is. A XIII. században felbomló királyi birtokokon — amiként ezt a legújabb kutatás eredményei is megerősítették — jó néhány évtizeden át még tömegesen keletkeztek „spontán”, minden tervszerű irányítás nélkül burjánzó települések; a nemességet nyert vagy serviensi állapotba emelkedett kislefudálisok lettek az alapítóik, amikor egy-egy családjuk, máskor együtt tartó családjaik egész csoportja szolganépestül a maga frissen kiszakított, függetlenített birtokára vonult ki.¹ Ilyen falualapítások azonban már a XIV. században sem voltak gyakoriak. A későbbiekben pedig — párhuzamosan az egykori osztózasok idején alakult, kicsiny területű vagy csekély népességűk miatt csak ritkán életképes kislefudálisok jelentős részének elorvadásával — a megtelepülésnek ez a módja az ország megszilárdult birtokviszonyai mellett és a falukoncentráció korában már teljesen korszerűtlenné vált. A XV. században az ilyen „spontán” falualakulás még a tömeges kislefudálisokéknak azokon a sajátos vidékeken is kivételszámba ment, ahol a régi nemesi összetartozás, birtokközösség a legtovább maradt fenn: ahol például egy-egy folyóvölgy vagy más kistáj apró kuriális községeit még a XIV. században sem nevezték meg külön-külön, birtokosaikat pedig — ahelyett, hogy falujuk nevével különböztették volna meg egymástól — Marcal melléki, Vindornya melléki, Kálvölgyi, Balatonmelléki típusú gyűjtőneveken emlegették. Földesúri családoknak a határba való külön költözése a XV–XVI. században, mint látni fogjuk, alig lett már falualakulási folyamat kiindulópontjává.²

Ehelyett az ország területének legnagyobb részét elborító nagy- és közép-birtok földjén egyre szervezettebbé vált a tervszerű telepítés gyakorlata. A telekrendre épülő úrbéres szolgáltatási rendszer szilárd kiépítése óta ugyanis a birtokosoknak az addiginál is nagyobb érdekük fűződött jobbágyaik „megültetéséhez”, hiszen most a jobban kézben tartható alattvalóktól biztosabb jövedelemre számíthattak. Nem kétséges, hogy a jobbágyok — szabad költözési jogukkal vagy a szökés lehetőségével élve, jobb sors reményében, maguk is gyakran kezdeményeztek helyváltoztatást, érdekeik így közösek lehettek a telepítő földesúréival. Azt azonban már a feudális rend fölött örökös földesúri tisztek növekvő száma egyre inkább lehetlenné tette, hogy az úr tudta és akarata ellenére bárki is új helyet találjon magának. Forrásaink csak ritkán derítenek fényt arra, hogy a kezdeményezés esetenként melyik fél részéről indult ki. Hiszen természetüknél fogva csupán az egyik oldalról, a földesúr oldaláról kellett rögzíteniük a telepítés folyamatát, s az indító okokat így szükségképp homályban hagyták. Kivételszámba megy, ha valami a megtelepülés részleteiről is tudomásunkra jut,

mint pl. a lékai uradalom Szénégető nevű községének alapításával kapcsolatban. Egy 1597-ben kelt urbáriumban jegyezték fel, hogy „Szalonak fele . . . szeten égettenek és Farkas Benedek tiszttartóságában szállatott meg és most is szén égetőnek híják”.³ Máskor a telepítést sérelmező szomszéd birtokos előadásából értesülünk róla, hogy a szovátai (erdélyi) sóaknához tartozó havas alatt „egy nagy kaszáló mező” fekszik, „kin soha falu nem volt, melyet ezelőtt való tiszttartóknak idejében soha meg nem gondoltunk volna megszállani, az egész vidéknek nagy bántásokra és nyomoruságokra,” — Váradi Kis Pál deák azonban, akinek kezébe a sóakna került, „ezt a mezőt . . . az el mult esztendőben kezdette volna meg szállítani egy néhány népekkel valamire való gondolatjában”. . . . A havas alatt lakók tiltakozása hiábavalónak bizonyult: „ugyan nem szűnének meg az ott való szállásról és építésről; ha mint tizenhat ember szállott és kezdett vala építeni”.⁴

Ellenséges pusztítás vagy természeti katasztrófa miatt menekülő csoportok — így a déli határszélről felköltözött rációk már a XV. század közepén⁵ — maguk kértek engedélyt letelepülésre. A bakonybéli apátság kajári jobbágysai a XIV. század elejének „békétlen időiben” költöztek máshová.⁶ Mánya falu lakói, akiknek hajlékai „a hatalmas és gyakori áradások miatt” teljesen elpusztultak, egy dombra húzódtak fel.⁷ A pusztulást előidéző okok megszüntével a jobbágyok gyakran önként kezdeményezték a korábbi lakóhelyükre való visszatérést.⁸

Általánosságban mégis a birtokos volt a kezdeményező. Ha nem állott közvetlenül rendelkezésre a közelből vagy valamelyik távoli birtokáról áttelepíthető népesség, akkor megbízottai útján toboroztatott („sub nomine nostro populi convocentur et congregentur”),⁹ s szükség esetén a királytól kért rá utasítást, hogy a vásárokon kihirdessék: mindenki engedje távozni jobbágysait a szóban forgó üressé vált birtok benépesítésére.¹⁰ A jelentkezők csalogatása céljából az idők folyamán egyre nagyobb kedvezményeket kellett kilátásba helyezni.¹¹

A tudományos kutatás bőséges adatanyagra támaszkodva tárta föl, hogy a nagyobb és kisebb egyházi és világi birtokosok, földbirtokkal rendelkező királyi városok milyen módon fejtették ki telepítő tevékenységüket.¹² Ilyen telepítő akcióra elsősorban akkor került sor, ha valaki királyi vagy más adomány, osztozás, vétel, csere, máskor éppen erőszakos foglalás útján valamilyen néptelen (esetleg éppen frissen elpusztított) vagy még gyarapítható népességű földterület birtokában jutott. Amikor nagyobb birtoktestből valamelyik új tulajdonos számára egy kisebb részt kihasítottak, azon rendszerint kisvártatva feltűnt az új telepesek hajlékainak csoportja; az osztozkodási egyezséget gyakran követte a részbirtokok lakosságának gyarapítása. Az időrend azonban fordított is lehetett; birtokátruházással, osztozással legalizálhattak valamilyen előbb megindult vagy éppen végbement telepítést.

A XIV—XV. században igen gyakori volt, hogy a földterület birtoklója megnépesítés céljából másnak adta át földjét, leginkább bérlet vagy zálog formájában. A telepítés ugyanis — a kedvezményes évek számának növekedésével — egyre hosszabb idő után ígérte csak a jövedelmek fokozódását, az akció viszont, miként ezt az oklevelek oly gyakran hangsúlyozzák, alig volt végrehajtható azonnali pénzbefektetés és fáradságos munka nélkül.

A gyakori bérbe-zálogbaadás legtöbbször éppen ennek a tehernek az áthárítását szolgálta. Így kerülhetett sor arra is, hogy telepítői munkát anyagi ellenszolgáltatás helyett mintegy fizetségként elfogadjanak. A pozsonyi káptalan például 1406-ban egyezségben kötötte ki: a Szentgyörgyi és Bazini grófok, kárptólásul a hatalmaskodásukkal okozott károkért, kötelesek a káptalan birtokán saját költségükön 12 jobbágymansiót telepíteni, a megfelelő épületekkel együtt.¹³ Ilyen módon kívánta meg a veszprémi káptalan is 1313-ban Apáti Mátétól, hogy miután a káptalantól birtokadományban és az egyházi nemesek sorába emeltetés kiváltságában részesült, s hozzá birtokadományban, a kapott birtokra annyi jobbágyot gyűjtsön, amennyi annak megműveléséhez szükséges.¹⁴ Leggyakrabban mégis olyan embernek adták át a földet benépesítés céljából, akinek megfelelő anyagi erőforrásai mintegy garantálni látszottak az akció sikeres végrehajtását. A Becsei család a XIV. század közepén évtizedeken át számtalan dél-magyarországi falu megtelepítését vállalta és hajtotta végre.¹⁵ Várnagyok, tiszttartók, akik nagyszámú nép és jelentős jövedelem fölött rendelkeztek, sűrűn jutottak telepítési megbízatásokhoz s könnyen is tudtak azoknak eleget tenni. A hazánktól északra eső országokban is jól ismert hivatásos és nagy tervszerűséggel dolgozó telepítők, soltészok ugyancsak nagy számban működtek nálunk a XIII. század óta, bár tevékenységük szinte kizárólag az északi országrész erdős-hegyes területeire, németek—szlovákok lakta földre korlátozódott. Magyar népességet csak kivételként vontak be a telepítő mozgalomba.¹⁶

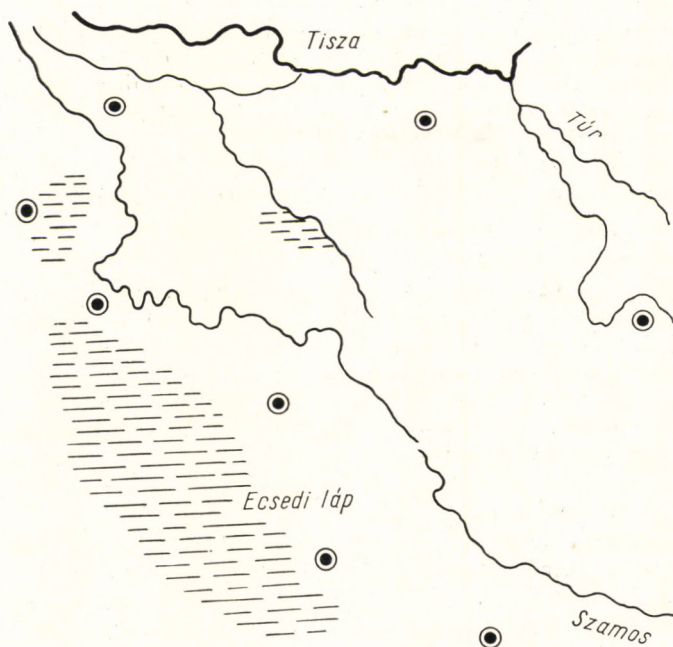
A feudális birtokos, ha volt rá módja, minden külső erő bekapcsolása nélkül, maga is új telephelyhez juttathatta erre kiszemelt embereit, akár saját birtoka népéből valók voltak azok, akár idegenből érkeztek. Nagy-birtokosok tiszttartóikkal végeztették el a szervezés tennivalóit, kisfeudálisok maguk tárgyaltak és intézkedtek.

*

Az újonnan települők közül a XIII. század után csak igen kevésnek jutott már az a szerep, amelyet az Árpád-korban az országhatárok felé előretörő magyar csoportoknak vállalniuk kellett, hogy ti. lakatlan rengetegekben végezzék a kultúrtáj megteremtésének s egyben az ország határai biztosításának nehéz szolgálatát.¹⁷ A XIV. században már csupán az északi országhatár közelében (Turóc, Lipó, Máramaros megyékben) meg az Erdélyt körülvevő hegységek táján került sor néhány újabb magyar telepes sziget létesítésére vagy a korábbiak bővítésére, a XV. században pedig az egész országban csupán kivételképp keletkeztek új magyar települések.¹⁸ Csak a magasabb hegységek addig alig lakott területeit megszálló román, ukrán, szlovák, német parasztok—pásztorok XIII. század óta kibontakozó települési mozgalma tartott tovább.

A török hódoltságot megelőző évszázadokra ekként egyre kevésbé a távoleső, gyér népességű területeknek a településhálózatba való extenzív bekapcsolása a jellemző. Ehelyett a népfölöslegnek mind nagyobb része találta meg helyét a lakóhely közelében, s kért részt ezzel — akár új helységek alapítása, akár a régiék kibővítése útján — szűkebb környezetének intenzívebb kiépítéséből.

Amíg egy birtoktesten elnéptelenedett faluk álltak, addig adva volt a lehetőség arra, hogy ezeket újból megszállják, s a telepítők gyakran éltek is a még fennálló épületek, feltört földek kínálta előnyökkel. A szekszárdi

13. Az Alsó-Szamos vidékének a XIV–XV. században megszállott középkori falvai már csak a jelentősebb vizektől távol kaptak helyet. Maksay F. 1940. tképmell. alapján

konvent például 1346-ban egy lakótól elhagyott, köegyházzal rendelkező birtokot adott át benépesítésre.¹⁹ Máskor a hatalmaskodó földesúr éppen annak a falunak a helyére költöztette a saját alattvalóit, amelyet — a szomszédos úr birtokán — előzőleg ő maga pusztított el.²⁰ Ilyen illegális telepítő akciók leplezésére szolgált a birtok korábbi nevének önkényes megváltoztatása: a győri káptalan 1347-ben tartott tanúvallatása szerint Deákit a zavaros háborús időkben Bogár fia Miklós lakókkal népesítette be, és más nevet adva neki, Körmösdnek kezdte hívni.²¹

Számon tartottak azonban korábban soha nem lakott, de faluhelyül mégis alkalmasnak látszó, leginkább szántóföldekből kiszemelt „locus villae”-ket is,²² hogy amint mód nyílik rá, a potenciális falut valóságossá tegyék. Az előnyösebb helyek korábbi birtokbavételének ténye számos esetben kényszerítette megalkuvásra az utódokat. Sokhelyt, ahogyan már láttuk, az erdők mélyére vagy a hegység mind magasabban fekvő és egyenetlenebb zónáiba kellett behatolni, másutt az addiginál rosszabb talaj, keve-

sebb víz várta a telepeseket. A Felső-Tiszavidék későn települt síkföldi falvainak legnagyobb része nemcsak a folyóktól, hanem a jó vizű patakoktól is távol esett.²³ Igaz, helyenként az ellenkezője is előfordult: újonnan épült híd, rév, rakodóhely, újonnan nyitott út, újonnan feltört s gazdagon termő szántó vonzotta magához a közelben kedvezőtlenebb helyen élő lakosság egy részét. A XIII. században elnéptelenedett Ugocsa megyei Nyírtelek határának Tisza-parti részében tulajdonosai 1300 és 1304 közt telepítették Újlakot. Az itt kiépült rév (a máramarosi só egyik átrakodó állomása) hamarosan jelentékennyé tette az új telepet, s gyorsan növelte annak népességét. Az átcsoportosulás később sem szünetelt: a XVIII. századi Újlaknak külön telepe volt a sókikötő mellett, eleinte csak hivatali épületekből és tisztviselőszállásokból, de utóbb a régi falutelepülés lakói közül is sokan helyet változtattak a kedvéért.²⁴

A falutelepítés akciója, mint láttuk, a legtöbbször szorosan kapcsolódott valamilyen birtokjogi változáshoz: azt a területet, amelyen az új lakóknak élniük és dolgozniuk kellett, az egykori szóhasználat szerint „kihasították” abból a birtoktestből, ahová addig tartozott. A korai időkben főként az uralkodó vágott ki a maga mérhetetlen földjeiből új possessiókat, ahogyan Károly 1341-ben a „gyepűn túli”, Sáros megyei Kaproncát „Razlauicha földjéből mindenfelől kivágva” („undique excisam”) adományozta új gazdájának.²⁵ A nagybirtokosok hasonló módon ruháztak át officialisaikra vagy kisebb nemesekre „szolgálatukért”, más urakra vételár fejében a maguk possessióiból kihasított földrészeket, vagy az egyházat látták el ilyen módon adománnyal.²⁶ Egyenrangúak osztozása esetén „kihasítás” helyett inkább a birtok széthasadásáról lehet beszélni: az ilyen osztozkodó egyezségeken szokás volt meghatározni az új határokon belüli falutelepítés feltételeit.²⁷ Végül ismét csak kiszakítás, méghozzá erőszakos vagy fondorlatos kiszakítás ment végbe ott, ahol idegen birtokos más földjén engedély nélkül ültette meg a maga embereit.²⁸ Inkább csak kivételképp fordultak elő olyan esetek, amikor az erőszakos átköltöztetés vagy békés lakóhelycsere a birtokhatár dolgában semmi változást nem okozott, amikor ti. az újonnan épülő hajlékok az egykori községhatáron belül maradtak.²⁹

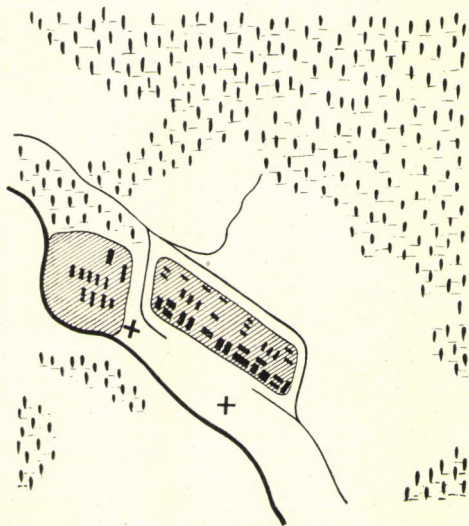
Az a viszony, amely az eredeti birtoktest és a róla leváló újabb birtok közt létrejött, s amelyet a birtokjog szempontjából joggal nevezhetünk filiációs viszonyoknak,³⁰ még hosszú időn át nem ment feledésbe, már csak azért sem, mert pörösködés esetén az „anyabirtok” tulajdonosának nyert ügye volt, ha a kiszakítás tényét igazolta, illetve ha bizonyította azt, ami az egykori szóhasználat szerint az előbbivel szinte egyet jelentett, hogy ti. az új falu az ő eredeti birtokának „határain belül” fekszik.³¹ Innen van, hogy okleveleink igen gyakran szóltak olyan falukról, amelyek valamely birtokon „helyezkednek el”, egy birtokon belül akár többről is,³² s ezzel mindannyiszor a viszonylagosan újabb megtelepülés bizonyosságát szolgáltatják. Úgyanennek a ténynek azután nemegyszer párhuzamosan más kétségtelen nyomai is maradtak. Az új település például olyan friss, hogy még a nevét sem tudják, vagy legalábbis nem tartják szükségesnek megemlíteni,³³ vagy csak Újfalunak mondják,³⁴ esetleg azonos nevet visel az eredeti birtokkal.³⁵ Máskor éppenséggel frissen él még annak a személynek az emléke, akiről az új falut elnevezték.³⁶

A névadó személy ismerete persze önmagában, más támogató adatok nélkül, nem elegendő ahhoz, hogy a falut kétséget kizáróan vele egykorúnak tekintsük, hiszen a település más elnevezéssel már korábban is létezhetett. Az új tulajdonosnak, ahogyan láthattuk, nem egyszer érdeke fűződött a birtoknév megváltoztatásához.³⁷ Hasonlóképp nem volna helyes az azonos elnevezésű — és egymás közelében fekvő — faluk közt sem mindig filiációs viszonyt keresni; kialakulhattak ezek megközelítőleg egyidőben is. Másfelől a név itt sem feltétlenül egyidős a megtelepüléssel.³⁸

Párhuzamosan azzal, hogy az új magyar falvak létesítésének tendenciája a XIII—XIV. század óta alábbhagyott, majd a XV. században szinte teljesen megszűnt, egyre többet hallunk a már fennálló települések bővítéséről, belső kiépüléséről. A településtörténet egyik központi és igen komplex problémája, hogy a mindenkori népszaporulat hol, milyen mértékben és mennyi ideig kerül levezetésre a régi helységek keretén belül illetve azokon kívül, és hogy a folyamatban beálló változásokra milyen mozgatóerők hatnak. Bár — különösen az utóbbi kérdésre — a mi viszonyaink között alig lehet még véglegesen megnyugtató feleletet adni, úgy tűnik, hogy a kirajzások lassú, de biztos csökkenésének alapvető gazdasági-társadalmi rugóit akkor közelítjük meg a legjobban, ha arra gondolunk, hogy a XIII—XIV. században bekövetkezett változások mögött ható s az előbb ismertetett okok a következő századokban sem szűntek meg. A gabonakultúra megszilárdulása, valamint azon belül a két- és háromnyomásos rendszer további terjedése éppúgy nagyobb számban együttmaradó s nem szétszéledő lakosságot kívánt (a korábbi földművelő rendszerekkel, halászattal, hegyi kisállattartással szemben), mint ahogyan a XIII—XIV. század sűrű birtokosztásai után szükségképp beálló nagyobb birtoklási konszolidáció, nemkülönben a mezővárosoknak, kisenemesi és más kiváltságos helyeknek a lakókat növekvő mértékben magához vonzó ereje is ugyanezt eredményezte.³⁹

Ezen az országosan érvényesülő alaptendencián túl természetesen számos mozgatóerő működhett az ellenkező irányban egy településen vagy nagyobb tájon belül, és kényszeríthetett távolabb költözésre, új települések alapítására (a helyi terjeszkedést gátló, elszorító hegyes-völgyes vagy árvízjárta föld, terméketlen talaj, nehezen irtható erdő, földesúri építmények, elkerített magánbirtok). A természeti tényezők legtöbbször a gazdasági-társadalmi tényezőkkel párhuzamosan jutottak érvényre. Nagy kiterjedésű, szabadon terjeszkedő elepüléseknek például országunk földjén egyedül a hegyet, dombot, sűrű erdőt, árterületet egyként nélkülöző alföldi sztyeppe kedvezett, de ezzel a lehetőséggel csak ott élhettek igazában, ahol a helyi kiváltságok a feudális függés korlátaitól is mentesítettek, s ugyanakkor a népesség gyarodását, terjeszkedési feszültségét is megnövelték. A másik véglet, a legapróbb településeké, hasonló tanulsággal szolgál: ilyenek hegyeken, erdőkben, szigeteken, terméketlen földeken maradhattak meg leginkább a maguk csökevényes formájában. De hogy az ilyen tájakon efféle települések egyáltalán létesülhessenek és tartósan fennállhassanak, azt rendszerint sajátos társadalmi-gazdasági szempontok tették lehetővé, illetve szükségessé (így az állam biztonságának, a független földesúri birtoklásnak, a különleges gazdasági értékesítésnek a szempontjai).

Egy-egy helység terjeszkedésének leggyakrabban a vízjárás szabott gátat. Oszlár birtokosai egyik egyezkedésük alkalmával megállapították: a tiszai áradás miatt a faluban nincs annyi közös föld, amennyi lehetővé

14. A XIV. században még kétsoros utcájú Kérszemjénben (Szatmár m.) 400 évvel utóbb már csak egy sor ház áll. Az I. katonai felv. alapján

tenné, hogy az eddigieken túl további telepítések végbemenjenek.⁴⁰ A csallóközi Tőkés jobbágházait, illetve utcasorait 1416-ban szigeteken fekvőknek mondták,⁴¹ a Tolna megyei Dalátát folyó ölelte körül, a Sáros megyei Radács házainak egy csoportja pedig folyó árcai és folyása közt feküdt. A Szamos-parti Kérszemjén egykor kétsoros utcáját kétségkívül a mederváltozás és a víz terjeszkedése sorvasztotta a XVIII. századig egysorosá.⁴²

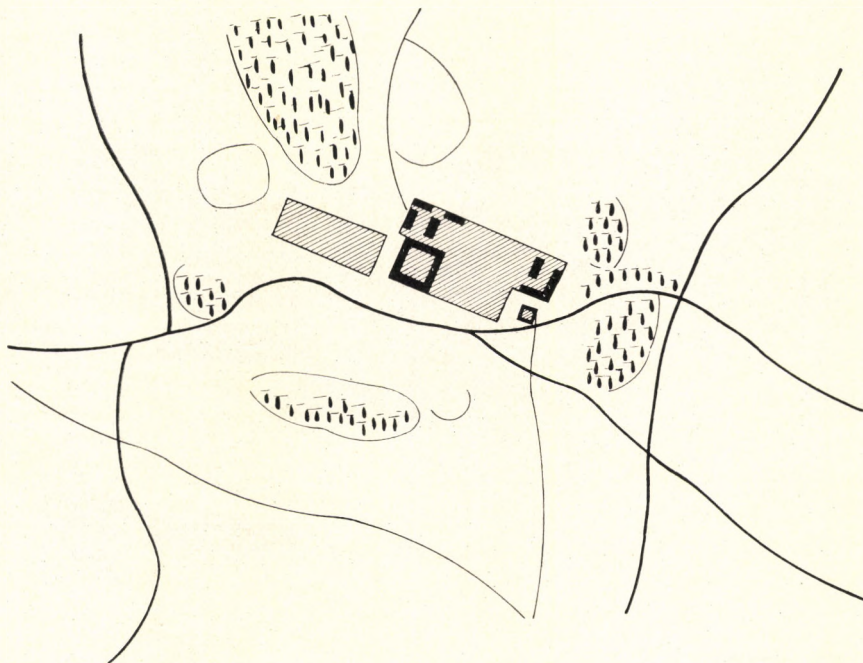
Másutt a helyi terepviszonyok csupán a terjeszkedés irányát korlátozták, így különösen patak völgyi faluk esetében és mindennütt, ahol a település hegy (erdő) és víz szorítójába jutott. Ilyen volt a helyzete a Vas megyei Óvárnak; házaik egy részét a lakók kénytelenek voltak a hegyoldalba építeni. A Veszprém megyei Keszi egyes telkei a víz mellett, mások

a hegyen helyezkedtek el.⁴³ A Rába-part településsora nyilvánvalóan a kedvezőtlenebb domborzati viszonyok miatt maradt ritkásabb a közelben futó mellékpatakok falusorainál.

Tömegével akadtak falvak, ahol az utcák végére épült nemesi kúriák, a települést lezáró várak és a mögöttük fekvő allodiális föld rekesztette el a további építkezés útját. A Hont megyei Alsópribély egyik végén két, a másikon egy nemesi kúria állott. A Pozsony megyei Királyfalvának víztől is szorongatott területét ráadásul a falun kívül fekvő urasági épületek és földek korlátozták, ahogyan az még a XVIII. századi faluképen is szembeötlő. A majorsági telkektől és allodiális szántóföldektől szorongatott két Szarva község helyén néhány évszázad alatt szinte teljesen felszívódott a paraszti település.⁴⁴ A házsorok végére épült templomok ugyanakkor többnyire csak jelezték a terjeszkedés egyik irányban való korlátaikat.⁴⁵

A XIV. századi Magyarország falvainak nagy részében mindamellett — különösen a nagy pestis pusztításai után — bőségesen kínálkozott hely a jobbágyszaporulat földhöz juttatására és az új birtokos-generáció megfelelő telkekkel való ellátására, sőt akadtak még helyek a következő századokban is. A korábban lakott, de különböző okok folytán gazdátlanul maradt házhelyeken túl a belterület más, üres térségeit (a „foghíjakat”), nemkülönben a tágas határnak a hajlékok közvetlen szomszédságába eső földjeit⁴⁶ is

szokás volt számon tartani, mint telekhelyek kialakítására alkalmasakat (pro locis sessionalibus aptae). Ez a számontartás az idők folyamán — a megfogyatkozott földek fokozódó megbecsülésével párhuzamosan — mind

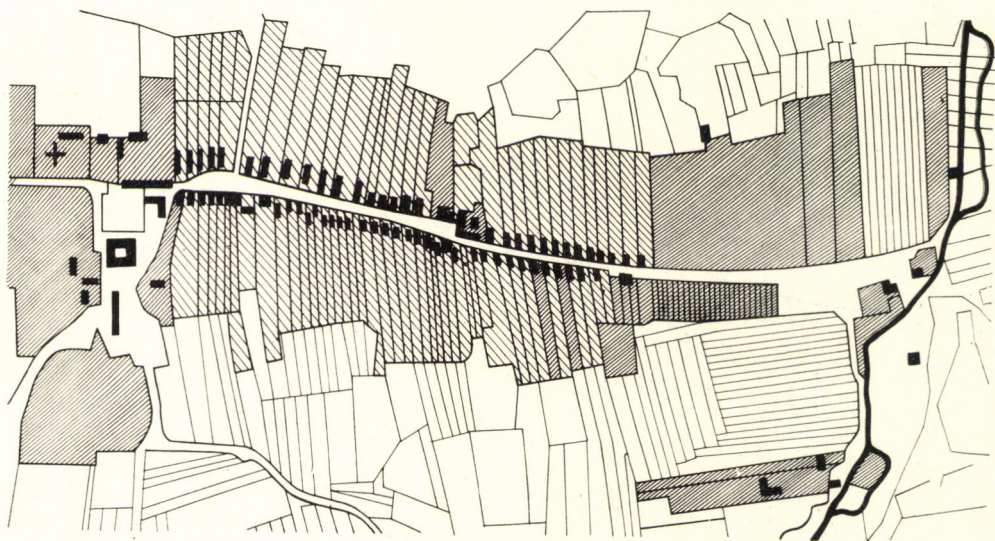
15. A XV. században még népes Szarva falut (Pozsony m.) a majorságbirtok a XVIII. századig csaknem teljesen elsorvasztotta. Az I. katonai felv. alapján

nagyobb gondossággal ment végbe, eladdig, hogy az osztozó felek a teljes arányosság érdekében kisorsolták egymás közt az utcákon sorakozó leendő telkeket, szükség esetén arányosították azok nagyságát a meglévőkhöz, vagy meghatározták futásuk irányát s a hozzájuk foglalható kertek helyét is.⁴⁷ Ahhoz, hogy a tervbe vett településrészek hozzáférhetőek legyenek, gondoskodni kellett az odavezető utak szabadon hagyásáról is. A Báthori család 1374-ben végbement osztozásakor nemcsak a telekhelyek bővítését irányozták elő az érkező vendégek számára, hanem, „ahol szükséges lenne”, az utak nyitását is.⁴⁸ Kenderesen pontosan meghatározták és írásba foglalták, melyik két jobbágygazda háza között nyílják a Fegyvernek felé vezető kétsoros utca.⁴⁹

A valóságos telepítő akciókat persze csak ritkán előzték meg ilyen előzetes tervezések, s ahol megelőzték, a gyakorlat ott sem mindenütt követhette őket pontosan. Legtervszerűbben kétségkívül az irtásos soltészfalvak kimérését hajtották végre.⁵⁰

Nyomban nagyfokú bizonytalanság állott elő, mihielyt a bírósági végzések korábbi évszázadokban kelt adománylevelek alapján rendelkeztek az egy-

egy község részbirtokosai számára kihalásandó jobbágytelkek felől. Ilyenkor ugyanis a telkek számát az egykori oklevelek mansio-számából állapították meg, a teleknagyságot viszont a valóságban már ugyanott létező

 urasági föld
 jobbágyföld

16. Zalaapáti (Zala m.) jobbágyházsorait a falu mindkét végén urasági földek zárják
 le. Zalaeg. tk. T. 19. (1818) alapján

jobbágyesssiók átlagméretei alapján kellett kiszabni. Az utóbbi különösen sok vitára adott okot, a végrehajtás során pedig nemegyszer derült ki, hogy a valóságban sokkal kisebb terület áll csak rendelkezésre, mint amennyinek a régi oklevelek alapján lennie kellene.⁵¹ Ilyen jogbizonytalanság azután a kiszabott telkek szabályszerű benépesítését és konszolidációját is veszélyeztette.

Az új lakók helyválasztásában mutatkozó megannyi esetlegesség és tervszerűtlenség mellett annyi mégis megfigyelhető, hogy a belterülettől egészen külön szakadó magános hajlékokba vagy hajlékcsoportokba ekkor már csak ritkábban költöztek az emberek. A kiscsaládi üzemre épülő szántó-földi kultúra és a feudális rend szilárdságát biztosító úrbéres telekrendszer végleges meggyökereszése fokozott nehézségeket támasztott minden olyan törekvéssel szemben, amely az előbbieknél keretül szolgáló települési közösségből való kiszakadást eredményezett volna.

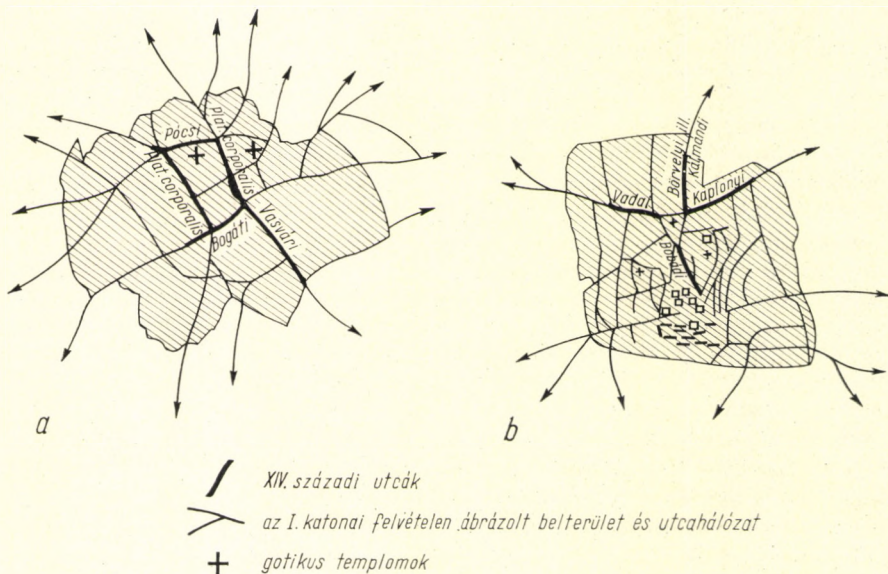
A jómódú birtokosoknak azonban előbb-utóbb más, új lehetőségeik nyíltak arra, hogy e nehézségeken úrrá legyenek; jobb munkaeszközök segítségével pl. a határ távoleső részein is törhettek fel irtást, tarthattak fenn önálló földműves-állattartó üzemet. Változatlanul a család többi ágától való függetlenülés, valamint kihasított birtokaik (illetve valamilyen sokat ígérő birtokrész) kedvezőbbnek ígérkező használata készítette őket ilyen lépésre, de most már többnyire anélkül, hogy ez a lépés teljes értékű új település létrejöttére vezetett volna. A Zala megyei Folkusy birtok határában Herbord úrnak egy szigeten volt „saját szállása” (residentiam fecisset personalem), mellette szántóföldje.⁵² Gortvai György gömöri birtokos „a közös legelőn, azaz páston” tartotta nemesi kúriáját,⁵³ Rajki Detre pedig „mezei kúriája” számára foglalt magának szántóföldeket Zala megyei birtokán.⁵⁴ Az erdélyi Gernyeszegeen osztozó birtokosok egyike arra kapott engedélyt, hogy a „falun kívül” válasszon magának lakóhelyet.⁵⁵ Egy-egy gazdag úr (mint például a felsőörsi Mike comes) erősített kúriáját, „palotáját” a bent lakó szolganép meg a körülötte fekvő gazdaság ugyancsak elláthatta anélkül, hogy szolgáltató jobbágyok éltek volna a közelében.⁵⁶

Hasonló körülmények közt az ilyen nemesi kúriákból a XIII. században még nagy számban lettek önálló települések. Most, száz évvel utóbb, már inkább csak távoli hegyvidékeken fordult elő ilyen eset: a Liptó megyei Chernesháza 1397-ben is faluként adott nevet birtokosának, Chernesházai Miklósnak, holott az oklevél világosan megmondta róla, hogy ez a település csupán „sessio seu fundus curiae”.⁵⁷ Nem tudjuk pontosan, mi lett a sorsa annak a vasi erdők közt fekvő településnek, amely úgy állott elő, hogy egy horrói birtokos a XIV. század elején „örökség jogán egy pusztára szállva, ott készített magának lakóhelyet, épületeket, gyümölcsfákat és más hasznos dolgokat létesítve benne”, és eléggé meg is népesítve azt a „mezei helyet”.⁵⁸

A jómódú úr vagy városi polgár nem mindig maga költözött ki a határba. Máskor csupán gazdasági telepet létesített ott újonnan rendbeszedett (bármennyire is csekély terjedelmű) földjeinek művelésére, állatai tartására, esetleg tovább hasznosította régi időkből maradt házi gazdaságát, prédiu-mát. A majorok többsége ugyan a belsőségen, jobbágyházak sorában állott, de nem egy helyen voltak két település közé eső, lakott falutól távol fekvő majorságok is, ahogy a pozsonyi Hombath Alberté Bruck határában, Kuncz ispáné Buda város közelében vagy András pesti polgáré Gallyán.⁵⁹ Maros-zék közössége egy pusztafalubeli telket adományozott majorház építése céljából.⁶⁰

A birtok- és településviszonyokat regisztráló oklevelek egy sajátos kifejezéscsoportja bizonyítja azt, hogy a települések törzsétől különszakadt magános lakóházak, gazdasági telepek nem voltak olyan kivételes jelenségek, mint ahogyan arra a közvetlen adatokból következtetni lehetne. Nem kétséges, hogy a teljes értékű faluk (latinul ekkor már általában „possessiók”) mellett gyakran feltűnő, latinul sessio-, terra (locus) sessionalis-, predium-ként emlegetett, magyarul -ülése, -háza, -laka névvégződésű birtokok, végül azok, amelyeket egyidejűleg vagy közel egy időben több egymásnak ellentmondó megjelöléssel láttak el (terra quae curia X dicitur, possessio X-ülése, [telke], sessio X-falva, possessio seu sessio, possessio seu terra), jelentős részükben egyes családoknak, esetleg további egy-két családnak is szolgáltak hol időleges, hol tartósabb szállásául, gazdasági üzemhelyeül.⁶¹

Egyszer-egyszer a nemesi osztályon kívül állók is építkezhettek a közösségtől távoleső földjükön: a bélai bíró családja 1307-ben engedélyt kapott Késmárk város tanácsától, hogy vásárolt szántóföldjére házat emelhesen.⁶²

17. Mezővárosok terjeszkedése a szomszédos községekbe vezető utak mentén. *a)* Nyírbátor (Szabolcs m.) *b)* Nagykaroly (Szatmár m.)

Jobbágyrendűeket inkább különleges hivatásuk szakított el a paraszti lakóhelyek egységes tömbjétől: a lendvai uradalom két kis szigetén 1389-ben — másoktól távol — méhészgazdák egy, illetve két családja élt; a negyedik méhész fiaival együtt valószínűleg ugyancsak tanyaszerűen különálló telepen lakott.⁶³ Egyik Vas megyei község szőlőhegyén jobbágyoknak és zselléreknek volt állandó lakásuk.⁶⁴

Az exportlehetőségeket kihasználó alföldi nagyállattartás XV. századi felendülésével nagy pusztai legelőinkön újra elszaporodtak a pásztorszállások. Lakóik legtöbbször a volt zsellérekből, telkesjobbágyokból vagy családjaikból kerültek ki, akiket csak elnyomordásuk kényszerített arra, hogy urak, cívisek, gazdagparasztok nyájainak őrzőivé szegődjenek. A Felvidék magashegyi tájain — ott, ahol közösségi irtómunka nélkül is el lehetett boldogulni — már ekkor megjelentek a szlovákok, németek és vlachok utóbb annyira megsokasodott magános települései.⁶⁵

*

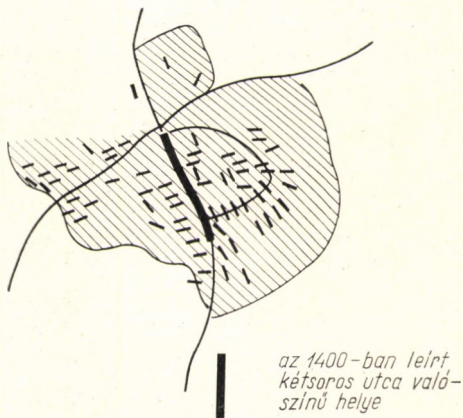
Ha az építkezésre kiszemelt hely megfelelőnek látszott — akár a határ távolabbi részén feküdt, akár a belterület mellett —, akkor olyan esetben is igénybe vették, amikor földje addig más módon hajtott hasznot. Nemesak bozótból (super rubetis) vagy más közföldön foglaltak tehát ilyen célra,⁶⁶

és nem csupán közutakat helyeztek használaton kívül építkezés céljából,⁶⁷ hanem ha a szükség úgy kívánta, allodiális vagy jobbágytelki szántóföldet,⁶⁸ rétet,⁶⁹ kertet, szérút⁷⁰ egyként beltelekké alakították át.

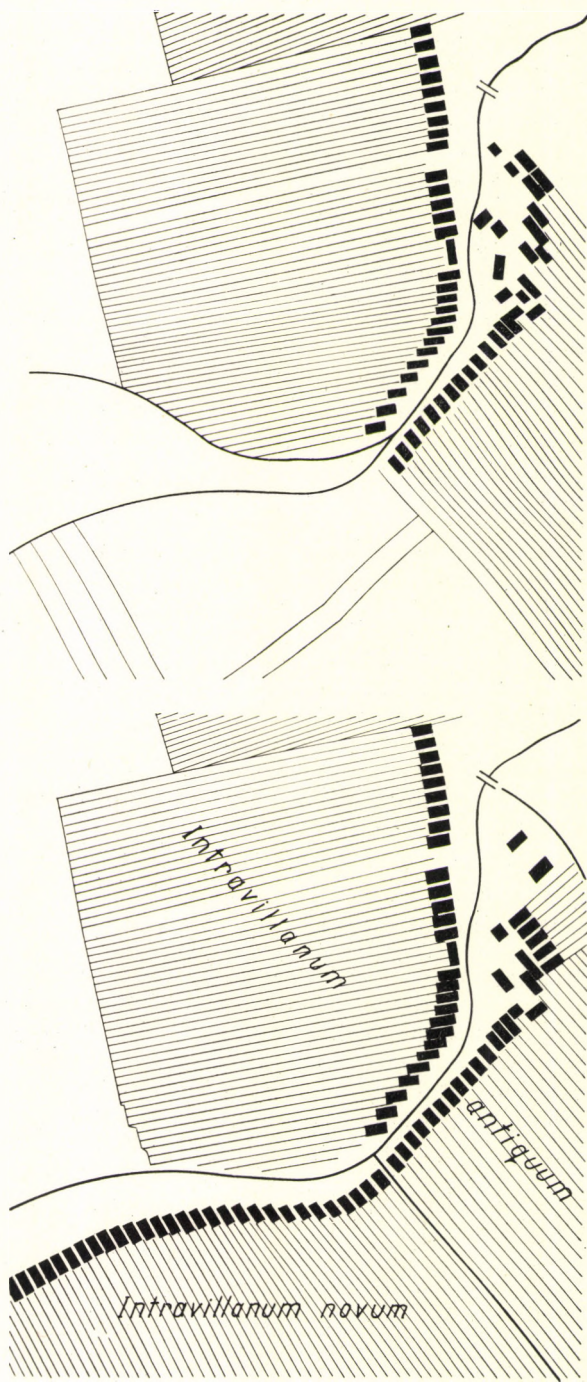
Az eredményről, a belterület fokozatos kiterjesztéséről mennyi forrás tájékoztat bennünket közvetlen és közvetett módon. Kezdetben még csak új falurészek, utcák létesülését, egész családcsoportok letelepülését regisztrálták. Így értesülünk például vlachok megtelepítéséről a tibai (Ung m.) határban.⁷¹ Börvelyen (Szatmár m.) a Báthoriak új közutat vágtak s mellette egyben új utcát is létesítettek, odacsalogatva a szomszéd birtokos jobbágyait.⁷²

A lakott terület térbeli kibővítésének több természetes útja kínálkozott: a helyi terépvizonyok szabták meg, hogy hol melyiket alkalmazzák inkább. Új házak sorakozhattak a korábbi házsorok folytatásában, tehát leginkább a szomszéd helységek felé vezető utak mentén, ahogyan például a Szabolcs megyei Hosszúmacsból Debrecen, illetve Szentgyörgy irányába mutató „lineákon”,⁷³ vagy a Nyírbátorból, Nagykárolyból szinte sugárszerűen kilépő utcák sorain (Bátoron Bogát utca, Pócsi utca, Vasvári utca, Téglás utca, Károlyon Börvely utca, Bobád utca, Kozárd, illetve Kaplony felé haladó „plateák”).⁷⁴ (Ilyenkor az utcák közötti részek további, sűrű beépülése esetén utóbb gyakran halmaztelepülés keletkezett.) De meghúzódhattak a házak a korábbi utcák kertjei mögött is (retro ortum): birtokviták során több alkalommal ezt a helyet jelölték ki telepítésre,⁷⁵ s valóban, adataink szerint nem egy Tisza-vidéki falu zsellérei éltek a kertek mögött,⁷⁶ nem egy dunántúli mezőváros építette ki a maga „Hátmeg-utcáját”, azaz a régi, belső településrész háta mögé szorult házsorait.⁷⁷ (Ezek a helyeken meg gyakran az eredeti szalagtelkes forma bomlott fel, párhuzamosan a korábbi termelési szervezetnek szántóföld-terjeszkedés okozta felbomlásával.) Egy-egy esetben a középkori határleírás és a XVIII. századi állapotot rögzítő térkép összevetése sejteti a település nagyméretű terjeszkedését, még ha egyelőre nem is tudjuk felmérni, hogy ebből a terjeszkedésből mennyi esett időben a hódoltság előtti korszakra.⁷⁸

A XIV. század közepétől a birtokosok a csoportos megtelepüléseken túl most már a jobbágytelkek egyenkénti megnépesülését is mind gondosabban számon tartották, akár újonnan létesített jobbágytelkekről volt szó (esetleg nemesi birtokból kihalásokról),⁷⁹ akár olyan puszta sessiókról vagy erőszakosan elfoglalt telkekről, amelyeket újranépesítettek. Annyival is

18. Lasztóc (Zemplén m.) települési képe erősen kibővült a XV. század és az I. katonai felvétel közti időben

19. Rátka (Zemplén m.) lakóházai a régi utca meghosszabbításában épültek tovább (XVIII. sz.). Kam. tk. 156/1 és 156/2 alapján (1783)

inkább meg kellett ezeket becsülni, mert a XV. század óta a nagyobb arányú, egész utcákat érintő telepítések egyre ritkábbakká váltak.

Az említett települési folyamatok legnagyobb részében vagy az egy helységeen belüli népszaporulat jutott új szálláshoz (így mindenekelőtt a szülői telken helyet nem kapott fiatalok) vagy az idegenből bevándorolt jövevények. Az egyszerű, határon belüli átköltözésnek is voltak azonban esetei. A nemesi családok birtokvitáik lezárásával, a nagyobb békesség érdekében költöztek távolabb egymástól,⁸⁰ vagy irányították át jobbágyaikat a falu más részére.⁸¹ A szerényebb lakóépületek egy része — különösen, ha fából készült — amúgy is könnyen felszedhető és átszállítható volt.⁸²

Falulakóinknak egyre nagyobb tömegét szívták magukba a mezővárosok. A XIV. század végén, amikorra megkülönböztethetőkké váltak igazi városainktól, mintegy 50 „oppidum” tűnik fel az okleveles anyagban, s ez a szám a következő század végéig 800-ra ugrik. Királyi, püspöki, megyei székhelyekből, utóbb megyei birtokközpontokból és révek, utak mellett, forgalmi csomópontokon fekvő településekből növekedtek fel ezek a mezővárosok, máskor ott, ahol jó termőföld (esetleg szőlőhegy, gazdag legelő) segítette a bontakozó árutermelést. Országos és hetivásáraiton nemcsak a helyben termelt mezőgazdasági és szerényebb igényű ipari árufölösleg talált vevőt, hanem a környező falvak terményei is. Adomány, vétel, bérlet útján növekvő határunk nagyobb jólétet, szélesebb körű autonómiájuk szilárdabb birtokjogot s minden vonatkozásban nagyobb jogbiztonságot ígért cívisaiknek, mint amelyet az egyszerű jobbágyok élvezhettek, a mezővárosi közösségekre együttesen kivetett adó rendszere pedig érdekeltté tette őket a városlakók számának szüntelen gyarapításában. Amikor ilyen módon a mezővárosok átlagos lélekszáma a török pusztítás idejéig hozzávetőlegesen félezerre emelkedett, akkor ez az együttesen több százezer főt megmozgató belső migráció mindenestül a falvak lakosságát apasztotta.⁸³

Végül a magyar falu népszaporulatának egy valamivel kisebb hányada az ugyancsak gyarapodó városok felé talált magának utat, s ezzel ki is esett a mezőgazdasági települések lakóinak sorából.⁸⁴ Mindezek a jelenségek pedig már a települési mozgalmak fonákjára utalnak: arra, hogy a városok, a mezővárosok, falvak, telkek gyarapodásával párhuzamosan egyre jobban nőtt az elhagyott községek és jobbágy- meg kismemes-porták száma is.

JEGYZETEK

¹ SZABÓ I. 1966. 45., 50., 95—98.

² 1358. Zala m. okl. I. 583. 1371. uo. II. 42—50. SZABÓ I. 1966. 97—98. ILA B. 1940. 53—72. A közből való kiválás folyamatáról tanúskodnak az olyan emlékek, mint pl. az az 1327. évi oklevél, amely a Gömör megyei Eldvelgét már önálló birtoknak, de egyben Hangonyvölgye „birtokban” fekvőnek nevezi: Anj. II. 270—71. — 1348. 3 possessio „in . . . Dywek habita”: Anj. V. 250. — A Veszprém megyei Kálvölgy népei a XIV. század közepén földközösségben használták birtokukat (1346. terrae seu possessiones . . . hominum in . . . valle Kaal sub herballi divisione haberi dicuntur: Zala m. okl. I. 429—32.), de ugyanebből az időből értesülünk a köveskáliai egy csoportjának a határba való kivonulásáról és ezzel új falu alapításáról: Veszpr. reg. 136—37. Rég. top. I. 106. SZABÓ I. 1966. 96.

- ³ OL. U. et C. 23/9.
- ⁴ 1581. évi folyamodvány: TT. 1910. 259—63.
- ⁵ 1440. Pest m. okl. 181. 1455. uo. 208—209.
- ⁶ 1347. PRT. VIII. 321—24.
- ⁷ 1395. ZsO. I. 461—62.
- ⁸ 1315. Strig. II. 707—708.
- ⁹ GYÖRFFY Gy. 1963. 482. 1321. *quantascunque villas in eadem terra seu possessione congregaverunt vel congregare poterint: Anj. I. 643—45.*
- ¹⁰ 1472. GYÁRFÁS III. 671.
- ¹¹ SZABÓ I. 1966. 106—109.
- ¹² Uo. 99. s. köv.
- ¹³ ZsO. II/1. 555—56.
- ¹⁴ Veszp. reg. 37.
- ¹⁵ 1335. Zichy okl. I. 469—70. 1345. uo. II. 174—75. 1346. uo. 213—14. 1350. uo. 438. 1346. uo. III. 95—98. GYÖRFFY Gy. 1963. 302., 335.
- ¹⁶ SZABÓ I. 1966. 114—18.
- ¹⁷ Néptelen helyek megtelepítésében utóbb is fontos szerepe maradt a biztonság szempontjának: 1402-ben hangsúlyozzák, hogy a Temes megyei Nagypala birtokot annak idején „silvarum densitate existente et multis latroneis in eadem silva per-petratis, tanquam locum vacuum et terram desertam” telepítették meg: Temes m. okl. 318—23.
- ¹⁸ SZABÓ I. (1941.) 28—35.
- ¹⁹ Eld (Fejér m.): Zichy okl. III. 95—98.
- ²⁰ 1346. Teleki okl. II. 406—408.
- ²¹ 1347. Strig. III. 652—53.
- ²² 1355. Szécs-i birtokrész cum uno loco ville in quadam silva: Zichy okl. II. 633—45. 1420. Sarud-on 60 iugera terrarum arabilium in uno ordine adiacencia, pro loco ville seu habitatione populorum sive iobagionum: Sopr. m. okl. II. 48.
- ²³ MAKSAY F. 1940. tképmellékl. (I. a XIV. századnak jelzett helységeket a síkvidéken). — Bernece község (Hont m.) házai és kertjei közvetlenül az erdőség tövében helyezkedtek el (1468. orto ac vinea et silva directe super eandem curiam . . . : Esztg. kápt. magánlt. 18/4/28.).
- ²⁴ SZABÓ I. 1937. 511., 512. OL. Kam. tk. 648., 648/1.
- ²⁵ Anj. IV. 176—77.
- ²⁶ 1333. FEJÉR VIII/3. 712—13. 1339. Anj. III. 599—602. 1344. Zichy okl. II. 117—24. 1371. Sztáray okl. I. 386—88. 1399. FEJÉR X/2. 720—34.
- ²⁷ 1352. Quicunq(e) eorum intra metas possessionum in porcionem suam cedencium de novo villam locare potuerit, locandi liberam habeat facultatem: Károlyi okl. I. 209—14.
- ²⁸ 1394. A Barabásiak (Bereg m.) „intra metas . . . possessionis Kysswran . . . quandam villam de novo plantari et descendi facere niterentur: Zichy okl. IV. 533—34. 1401. A pécsi püspök állítása szerint „nobiles de Gyula . . . possessiones Olaz et Hedreh in terris possessionis Hashag locare fecissent: ZsO. II/1. 136.
- ²⁹ 1461. Szilágyi Mihály Zelemires birtokot elfoglalva és elpusztítva „de proprio loco eiusdem distrahi et exposit ad alium locum intra veras metas ipsius possessionis locari et distrahi fecisset” — nevét is Kiralsag-ra változtatta s ilyen néven népesítette újra: HAAN: Békés m. okl. 67—71.
- ³⁰ Amiből természetszerűen semmiféle következtetés nem vonható a települő népeség filiációs viszonyára. Vö. SZABÓ I. 1966. 119.
- ³¹ A felperesek ilyen módon igyekeztek bizonyítani 1344-ben, hogy „possessio Iwahun intra metas . . . possessionis Zenthgyurgh et terre Welemer . . . adiaceret” s az ő tulajdonuk: Zala m. okl. I. 420—24. Az eredeti birtok neve gyakran „possessio capitalis”, pl. 1333. FEJÉR VIII/3. 712—13., 1349. Anj. V. 307—308.
- ³² 1389. A Bihar megyei Örvénd határán belül 7 db., név szerint is megnevezett „villa seu possessio Olachalis” feküdt: ZsO. I. 142. Máskor, éppen ellenkezően, egy település fekszik „több birtok határain belül”, amikor ti. az utóbbiak valamennyien egy tulajdonosé, és valószínűleg nincsenek is egymástól pontosan elhatárolva: 1335. Károlyi okl. I. 114—15.
- ³³ 1364. possessio Zekerberethe . . . cum quadam possessione Olachali intra metas et limites . . . possessionis Zekerberethe habita: Teleki okl. I. 134.

³⁴ 1416. HO. III. 299—302.

³⁵ 1349. esset (possessio Mazaondia) intra metas alterius sue possessionis Ond: Anj. V. 332—37. A bírósági vizsgálat a Bény birtok mellett telepített másik Bény helyes nevét Újfaluban állapítja meg: 1391. ZsO. I. 245—46.

³⁶ A Solymoshoz tartozó „Tagadoteluky” egy Tagadou fia Sebestyén nevű ember birtoka volt: 1342. Anj. IV. 204—208.

³⁷ Ismert személyekről nevezett települések példái: 1326. Barcán < Barcánfalva vagy Szurdok: FEJÉR VIII/6. 91—94. 1336. Mahal, Kelechen, Gerlach auridatorok < Mahalfölde, Kelechenfölde, Gerlachfölde: Csáky okl. I. 70. 1349. Mihálc < Mihálcháza: Teleki okl. I. 90—91. 1353. Cimpó Miklós < Cimpóháza vagy Sáp: Anj. VI. 139—44. 1358. Bodor < Bodorfölde, régebben Kontfölde: Anj. VII. 279—80. 1371. Olachus György jobbágy < Györgyfalva, azelőtt Felekfark: Teleki okl. I. 169—71. Mint látható, a XIV. század közepétől, a ragadványnevek, illetve a családnévesírák terjedése óta keresztnév helyett már ilyen nevekből képzett helynevek is keletkeztek.

³⁸ 1359. Olsoulak alio nomine Sar, Ffeulsolak és Arukkuzenthpeter alio nomine Sar: Dl. 91540. 1406. Prepostkvrth és Vykwrth vel Wasarhel seu Wasarvth: ZsO. II/1. 612. Az egymással szoros kapcsolatban álló, azonos nevet viselő birtokok legtöbbször határozottan megkülönböztethetők voltak egymástól: más-más foglalkozású, társadalmi kategóriájú, illetve anyanyelvű lakóik, más-más tulajdonosuk, más-más védőszenről nevezett plébániájuk szerint. Mindez azután gyakran a helység alapnévéhez ragadó jelzőben is kifejezésre jutott. L. pl.: 1323. HO. IV. 133—34. 1325. Apponyi okl. I. 69—71. 1342. Strig. III. 486—87. 1402. ZsO. II/1. 185. 1421. Ho. II. 228—29. 1450. Ho. III. 384—98. 1526. Ho. V. 428—30. (A megtelepítés körülményeit minden esetben egyenként kell földeríteni. Vö. SZABÓ I. 1966. 127—31.) Előfordult olyan kivételes eset is, hogy egy falu két része külön-külön megyébe tartozott, kétségt kívül vagy azért, mert telepítési idejük tért el egymástól, vagy mert birtokosuk, megtelepítőjük volt más és más: 1415. Zichy okl. VI. 359.

³⁹ Francia földön a XIV. századtól ugyancsak szinte teljesen szűntel a új települések alakulásának folyamata. BLOCH a népességszökkenésben, valamint az erdőirtás észszerű határainak megrövidítésében keresi a jelenség magyarázatát: M. BLOCH 1955. 17.

⁴⁰ 1435. Dl. 54943.

⁴¹ Dl. 61339. Gutor község egy részét a XVIII. század közepére elvitte a Duna, s akkor éppen a templomot fenyegette a víz: BÉL II. 240. Szántóföldek hiánya már önmagában is elegendő volt a települések elsorvasztására, ahogyan ez a Pozsony megyei Botszeg esetében történt: uo. 236.

⁴² 1384. FEJÉR X/1. 182—202. 1343. Anj. IV. 330—37. 1344. Dl. 51301.

⁴³ 1415. Óvár: iuxta fluvium sub monte, . . . ultra ipsum fluvium ex alia parte eiusdem montis: Dl. 100398. 1346. Keszi: HO. I. 188—89.

⁴⁴ 1467. Pribély: Dl. 65941. L. még a Pozsony megyei Csölle (1326. TT. 1910. 302—303.) vagy a Vas megyei Csanig esetét (1410. ZsO. II/2. 409—10.). 1402. Királyfalva: ZsO. II/1. 165—66., I. katonai felv. 1402. Szarva: ZsO. II/1. 165—66.

⁴⁵ 1339. Egyházasnék (Borsod m.): Anj. III. 537—41. 1478. Varsány és Szentkirály (Veszprém m.): Dl. 18145.

⁴⁶ 1344. Nagysemjén (Szabolcs m.): usque finem ville et ultra, si sibi placebit augmentare: Dl. 51301.

⁴⁷ A mezővárosok többsége, autonómiája birtokában, időről időre maga oszthatott háznak való földet, ahogyan egy kései marosvásárhelyi statutumból következtethető: „a vár meget való mezőnek, háznak osztása” felől intézkedő határozat nem engedi meg, hogy az ilyen földet bárki is majorkertnek használja. Ehelyett: „minden házat csináljon rajta és embert tartson benne”: 1633. Corp. Stat. I. 82. — A többire: 1309. Szőlős: 10 hold föld, apta pro loco sessionali: Veszp. reg. 31—32. 1334. Egyek: pro locis sessionalibus, in quibus . . . iobagiones suos locare possent: Károlyi okl. I. 94—95. 1342. Suld: porcionem ipsorum nunc vacuum, sed pro locis sessionalibus derelictam . . . partes pro hospitibus inibi congregandis reliquissent: Dl. 51196. 1352. Várcsomaköze: a síkság felől kertek építhetők, ahogyan a többieknek is van: Károlyi okl. I. 209—14. 1364. Makva: locis sessionum Deregme, Erdewow et Faluhel nuncupatis . . . intra metas eiusdem possessionis: Dl. 94088. 1370. Bihar megyei birtokok megosztása alkalomával minden tulajdonos számára kijelölik a telepítésre engedélyezett helyeket: Csáky okl. I. 129—32. 1396. Vezend: a sok szabad hely még lehetővé teszi, hogy akárhová

telepítsenek: ZsO. I. 477—78. 1406. Pazon: iránymeghatározás: Zichy okl. V. 429—31. 1411. Bere: usque finem, donec iobagiones locari possent: Károlyi okl. I. 580—82. 1429. Mihály: a jobbágytelkekkel betelepíthető terület határa a Pápóc-árok: Dl. 61424. 1449. Jakóteleke: nouas locaciones iobagionum... secundum latitudinem et longitudinem curie et ortus... Barnabe Dakos locare deberent: Dl. 44542.

⁴⁸ Loca sessionalia pro advenientibus hospitibus ampliandi et vias, ubi necessarium fieret, aperiendi: Anj. VI. 157—66. 1398. novas plateas emittendi in eisdemque iobagiones pro se locandi et augmentandi...: Károlyi okl. I. 483—85. 1393. Kenéz: a birtokosok egyik csoportja a saját birtokrészén „unam plateam, per quam cum curru introitus et exitus haberi possit, dare et permittere tenerentur”: ZsO. I. 323.

⁴⁹ 1462. inter domos Stephani Konth ab. una ac Valentini Olah partibus ab altera una platea duos ordines habens et versus oppidum Feghwernek cum fine protendens situetur et dispensetur: Dl. 15695.

⁵⁰ Igy 1326-ban Fridmanvágásán: Dl. 40492. — Bizonyára kivételszámba ment annak a mezőnyeki földesúrnak a gondossága, aki a XV. század elején házat is építtetett a befogadandó jobbágyok számára (pro suscipiendis hospitibus): 1416. SZENDREI III. 82—85.

⁵¹ Pl. 1375. Pécsely: Veszp. reg. 273., 274. 1383. és 1389. Szárberény: uo. 306—308. és ZsO. I. 130—31. 1383—84. Paloznak: Veszp. reg. 312—13., 317.

⁵² 1356. Zala m. okl. I. 565—70. Vö. MAJOR J. 1960. 38.

⁵³ 1506. in quodam pascuo communi vulgariter pasth nuncupato: Dl. 69512.

⁵⁴ 1521. pro curia sua campestrali receipt terras arabiles in ortu suo: Dl. 67662.

⁵⁵ 1446. extra seriem... possessionis... pro loco et curia: Teleki okl. II. 24—26.

⁵⁶ MAJOR J. 1960. 39.

⁵⁷ ZsO. I. 540.

⁵⁸ 1346. iure generacionis in quodam deserto descendendo fecisset residenciam, edificia, arbores fructiferas... et alias utilitates in eadem faciendo: Anj. IV. 591—602.

⁵⁹ 1338. Anj. III. 496—501. 1341. Anj. IV. 114—15. SZABÓ I. 1963. (Préd.) 311. 1489. Pest m. okl. 293—95.

⁶⁰ 1511. Székely okl. III. 177—78. — A külföldi irodalom a XI. század óta működő új típusú szerzetesrendek rendházainak, majd a körülöttük létesült majoroknak tulajdonít döntő szerepet a magános településtípus meghonosodásában: M. BLOCH 1966. 12. A ciszterciek magyarországi gazdálkodásának monografusa szerint a rend XII. század óta alapított hazai majorjai hamarosan falukká váltak: KALÁSZ E. 1932. 21—27.

⁶¹ Nem kétséges ugyanakkor az sem, hogy a fenti elnevezések mögött álló objektumok más részének az említés idején már régen vagy egyáltalán soha nem volt lakója; a terminusok ilyenkor pusztát, illetve településre alkalmas helyet, elkülönített birtokrészt akartak csupán kifejezni. — A többire: 1333. Bagatfeulde, Mochudfiamichalfeulde, terrae seu sessiones: Strig. III. 225—26. 1334. Beledylese, terra vagy possessio: Zichy okl. V. 588—93. 1335. Zombothhaza vagy Zombothfuolde, terra: Zala m. okl. 292—94. 1337. Mariaslaka, Deseufiastephanloka, Gywrynfiamarkloka, Demeteryspanlaka stb., predia: Anj. III. 331—32. 1339. Kelemenulese, particula terre: Sztáray okl. I. 155—58. 1347. Azunfeuldewyfal, sessio: Apponyi okl. I. 136—43. 1349. Pauli stb., sessiók, máskor possessiók: Károlyi okl. I. 180—83. 1349. Miserden: in quodam terra, que curia Petri dicitur: Anj. V. 301—303. 1357. Iwanilese, possessio in superiori parte possessionis Totmihal vocate: Sztáray okl. I. 275—78. 1387. Meger, terra sessionalis: FEJÉR X/1. 38 8. 1390. Endesyilese, possessio seu terra: ZsO. I. 175. 1396. Kwzeptelek particula terre, sessióval, szántóval, réttel: Zichy okl. V. 10—17. 1401. Billie, possessio vagy sessio: ZsO. II/1. 115. 1424. Mayusylese, predium: Zala m. okl. II. 439—41. 1426. Estwanpeterfyahaza, Waryu-Janoshaza stb., predia: uo. 449—50. 1464. Andathelek, locus sessionalis, fundussal, ill. locus sessionalissal, curiával és kerttel: Zichy okl. X. 328—29. 1539. Harazthy, predium, benne curia nobilitaris: PRT VII. 585. stb. — A kérdésre az elpusztult települések tárgyalásánál még visszatérünk.

⁶² Ut super eosdem agros curiam ipsis locare liceat et ut tres campos de iisdem agris ordinent: FEJÉR VIII/1. 246.

⁶³ ZsO. I. 104—14.

⁶⁴ 1523. „in promontorio vinearum” lakó két jobbágy, „in montibus vinearum” lakó zsellérek: Dl. 58335.

⁶⁵ A magános településekre BELÉNYESY M. 1954. 72—76. MAJOR J. 1960. 37—39.

⁶⁶ 1454. Vinna: Sztáray okl. II. 513—30.

⁶⁷ 1366. A győri káptalan „viam antiquam possessionis S. destruxisset super eademque iobagiones collocari fecisset”: FEJÉR IX/7. 248–1480.50. Réde: in facie . . . platee, in qua currus et pecora in . . . possessionem impelli consueverant, domun edificaverat: Dl. 61070.

⁶⁸ 1384. A veszprémi káptalan csabai birtokának szántóján egy hatalmaskodó két jobbágytelket létesített: Veszp. reg. 316. 1417. Reubach: Bánffy okl. I. 553–54., 557–58.

⁶⁹ 1357. Ság: quoddam pratum ad latitudinem trium iugerum fuisse communem locum solatii . . . ubi tunc Johannes . . . edificia construxisset: Sopr. m. okl. I. 267–74.

⁷⁰ 1426. Vasvári: a hatalmaskodó „nonnullos ortus iobagionum . . . detrahi faciendo et in facie eorundem septem iobagiones condescendi fecisset”: Zichy okl. VIII. 276. 1342. Rum: locum aree ipsorum, in quo fruges tritulantur, pro loco sessionario . . . assumperunt, ugyanitt egy zöldségeskertet is telekké tettek: Zala m. okl. I. 400–406.

⁷¹ 1337. particula terre, in qua nunc . . . Olahi essent locati: Sztáray okl. I. 138–40.

⁷² 1460. Dl. 66954. — 1319. Semjén (nova platea): Anj. I. 526–28. 1446. Kaza (platea Wyfalu): Dl. 89956.

⁷³ 1451. Dl. 14467.

⁷⁴ 1354. Anj. VI. 157–66. 1398. Károlyi okl. 483–85.

⁷⁵ 1344. Oros: Dl. 51301. 1398. Károly: Károlyi okl. I. 483–85. 1411. Fény: uo. 567–76.

⁷⁶ 1521. Ajak, Rozsály: Zichy okl. XII. 344–64.

⁷⁷ 1492. Sárvár, Csepreg, Keresztúr: Dl. 36992. Kiadása: Szöveggy. I. 234–68.

⁷⁸ 1400. Lasztóc: ZsO. II/1. 86. és az I. katonai felv. megfelelő lapja.

⁷⁹ Az úr birtokából leválasztott jobbágytelkekről beszélnek a következő adatok: 1425. Kopács: tres sessiones iobagionales nunc desertas exclusas a sessione Martini . . . de Kopach: Dl. 66630. 1440. Németsporuba, Remete: populosa sessio-k „in curia”: Dl. 67559.

⁸⁰ 1347. Pelejta: quod litis materia inter ipsos ne oriatur, ideo exeant ad aliam finem ipsius villae permansuri, quia per sanguinem et mortem sunt separati: Károlyi okl. I. 169–71.

⁸¹ 1305. Kopolyon: post decessum vero . . . filii Endre curvi porciones suas in iobagionibus et mansionibus transferat ad suas porciones: HOkl. 181–84.

⁸² 1508. Utasítás Vezekényi Mátyás faháza elszállításának engedélyezésére: Dl. 62021.

⁸³ MÁLYUSZ E. 1953. 128–39., 150–57., 174–86. MAKKAI L. 1957. 463–66. SZÉKELY Gy. 1961. 317., 325–31. BÁCSKAI V. 1965. 15., 28., 62–79.

⁸⁴ Kassa melletti birtokok: ZsO. I. 549. Jászberény: GYÁRFÁS III. 762–63. 1571. Udvarhely: Székely okl. II. 314–15.

FALVAK ÉS TELKEK PUSZTULÁSA

A régészet tudománya az ország területén az utolsó évezredben elpusztult sok ezernyi falu közül csupán kevésről állapította meg, hogy a XVI. századi török hódítás előtt megszűnt bennük az emberi élet. Sokkal több esetben szolgáltatják ilyen pusztulásnak közvetlen vagy közvetett emlékét az oklevelek. Hol a birtok javainak számbavételekor említik meg az egykori falu újabb településre is alkalmas helyét, amely még látható az erdőben,¹ hol határjárás alkalmával sorolják fel, mintegy tájékozási pontként, a korábbi falunak még világosan látható maradványait,² hol meg olyan vitás határokat írnak le, amelyeknek megjárásakor az egymással szembenálló felek csupán látni vélik a korábbi oklevelekben emlegetett települések nyomát, azonban mindegyikük saját érdekeinek megfelelően igyekeznek azokat lokalizálni.³ Az esetek többségében mégis épületmaradványok igazították útba azokat, akiknek a hely meghatározása feladatuk volt: legtöbbször templomromok vagy templomok, rendszerint a falu legtartósabb anyagból készült, legnagyobb szabású építményei. Cegléd város kiterjedt határának bejárói 1460-ban nem is egy „beomlott kőegyházat” találtak.⁴ Pest megyei puszták földjén is sok helyen állottak kőegyházak.⁵ A magában maradt templomépület Martonvásáron gonosztevőknek, fosztogatóknak szolgált búvóhelyül.⁶ Temes megye egyik helységében pedig, ahogyan 1478-ban írták, már 10 esztendeje, a török hadjárat „békétlen idői óta” nem tartott senki istentiszteletet.⁷ A Pozsony melletti Szent Gotthárd egyház, „a mellette fekvő Széplak áthelyezése és lerontása óta emberi lakóhelytől távoli pusztaságban” maradt.⁸ Másutt megvoltak még a falu elhagyott lakóházai,⁹ némelyik egyedülálló kúriában pedig a lakók is bent éltek.¹⁰

A korán veszendőbe ment falvak mai helyét gyakran egykorú határleírások alapján is meg tudjuk határozni, nemegyszer teljes pontossággal. A Hont megyei Sztarecsán 1358. évi határjárásából kitűnik például, hogy Visk község korábbi helyét az Ipoly mellett, az akkor létező Visk és Szete között egy Földvárnak nevezett várhely közelében tartották számon, kb. ott, ahol a Sztarecsán patak az Ipolyba ömlik és ahol a modern térkép Kisvárospusztát jelzi.¹¹

A Borsod megyei Bábólnát Montaj pusztától elválasztó határvonal 1396. évi leírásakor a Tiszától nem messze, erdő, tó és sziget közelében említik Kappanteleke sessionalis földjeit; a részletes térképeken ma is megtalálható a név.¹²

Hozzávetőlegesen meghatározhatjuk a valaha a mai Szabolcs megyei Tuzsértől délre, a Tisza partján fekvő Gős-Tuzséra fekvését; 1354-ben „vacua et habitatoribus destituta possessio”-nak nevezi egy egyezséglevél, és megadja az egykori belsőség „locusát” is (in ipso loco ville Geustusera).¹³

A mai Kunhegyes és Tomaj közt (Szolnok megyében) feküdt Besenyőtelek pusztá templomának helyét a két egykori helység közös határának egy pontjáról nyári napnyugta felé figyelhették meg az 1521-ben kiküldött határjáró emberek.¹⁴

A Sopron megyei Petőföldre (1432-ben Farád északi szomszédságában árkoktól körülvett, üres és lakóitól elhagyott föld) nyomára ma már csak a megmaradt község

határának észak felé való elnyúlása utal; belterülete a későbbi úri majorsok táján lehetett.¹⁵

Esetenként újabkori térképek tüntetik fel a már századokkal korábban pusztulásnak indult települések pontos helyét, ahogyan a Borsod megyei Búrok és Csittke prédiu-mokét¹⁶ vagy a Bars megyei Csatába már a XV—XVI. század óta felszívódó Gém faluét.¹⁷

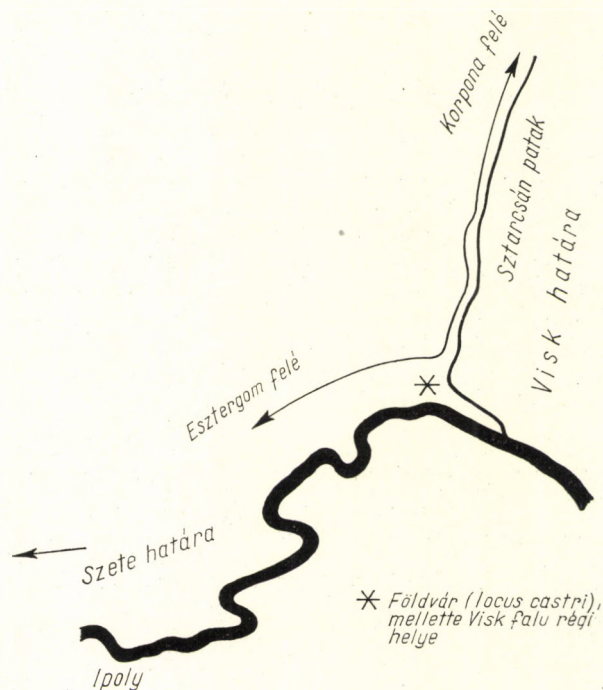
Volt település, amelyet az összeírók „szinte elhagyatott”-ként jelöltek meg¹⁸ és volt, amelyikben egy-két jobbágytelek mellett úri majorság épült.¹⁹ Kevés olyan falva akadt az országnak, amelyből az elhagyott jobbágytelkek teljesen hiányoztak volna.

A pusztatelkek és tartozékaik természetesen többnyire éppúgy nem maradtak hasznosítatlanul, mint ahogyan az elhagyott falvak földje is több-féleképp szolgálta akár a szomszédba költözött egykori lakók hasznát, akár ilyenek híján a szomszédokét, akár pedig más birtokosokét, jobbágyokét vagy bérlőkét.²⁰ A telekbelsőség helyét kert vagy szántóföld foglalhatta el, ahogyan a Pozsony megyei Limpach puszta telkein sáfrányt meggyümölcsfákat neveltek,²¹ a Litér (Veszprém m.) temploma melletti parókia helye pedig — amikor összeírták — szántóul szolgált.²² A gazdátlanná vált telkekhez tartozó szántóföldeket, réteket a megmaradt jobbágyok

20. Cegléd (Pest m.) határának északi zónájában az 1460. évi határjáráskor 4 puszta templomot találtak. A térképen (Htt. tk. I. 57. 1770) a zónát vonalkázás jelzi

néhol felosztották egymás között²³, vagy olyan közeli telekhez csatolták, amelynek hiányoztak a tartozékai.²⁴ Máshol az úr foglalta le magának gabonatermesztés céljára.²⁵

21. Elpusztult vár és átköltözött falu helye a Hont megyei Sztarcsán 1358. évi határjárásában

Az egészükben elpusztult települések földjén leggyakrabban ugyancsak szántóföldekkel találkozunk, de — különösképp az alföldi, kistalpai, erdélyi (mezősegi) tájakon — igen sok pusztafalu határa lett rétjeivel, legelőivel, erdeivel, halastavaival állattartás színterévé.²⁶

A lakatlanná vált községek területe csaknem mindenütt hosszú időn át maradt egységes és egyben kifelé elhatárolt egész (gyakran határjelekkel is körülűzdelve vagy árokkal körülásva).²⁷ Hiszen birtokosai görcsösen ragaszkodtak az őket illető tulajdonjoghoz, esetleg kísérletet tettek új telepítésre, a régi lakók visszahívására is. Ezeket a „pusztákat” azután a XV. századtól, amikor értékük megnőtt, már részekre osztva adták-vették egymás közt birtoklóik.²⁸

Az utolsó évek mélyreható részletkutatásai gazdag adatanyagra támaszkodva mutatták be az elpusztult településeket érintő magyarországi műszókinces legfontosabb alkotórészeinek fejlődését. A korszak legáltalánosabban használt latin terminusa,

a prédiüm — korábban a földesúri magángazdaságok megjelölésére használták — a XIV—XV. század folyamán egyre következetesebben lép a korábbi „possessio, illetve terra deserta, habitatoribus destituta, desolata, vacua” helyére,²⁹ jelentése azonban,

22. Tiszabábolna (Borsod m.) légifelvétele

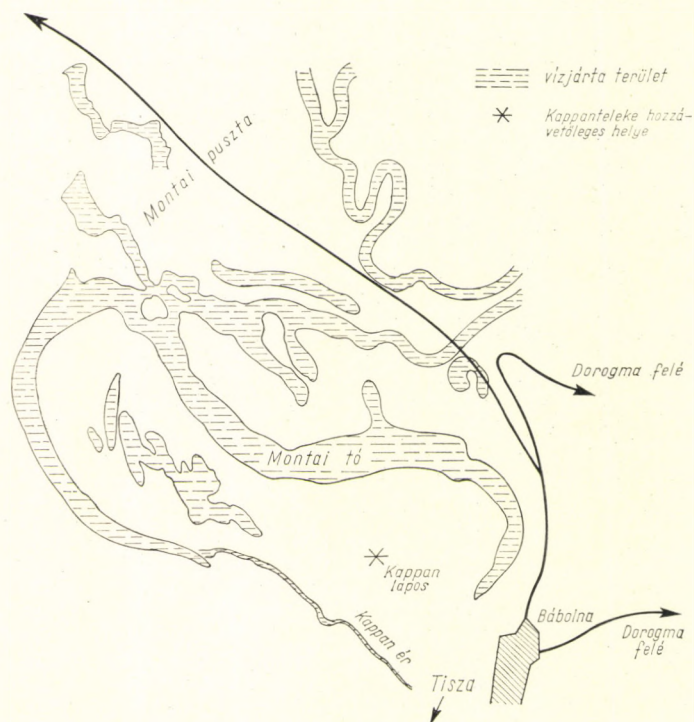
mint láhattuk, többet ölel fel az elpusztult település fogalmánál, s ilyen bővített értelmezésében hol a „terra, particula terrae, portio possessionaria” (részbirtok) kifejezés tartalmához áll közel³⁰ (itt a prédiüm jogi különállását kívánták hangsúlyozni), hol pedig a sessióval mutat rokonságot, sessio vagy egykori magyar nevén ülés, ház, mai szóhasználat szerint inkább „kistelepülés” vagy „településre alkalmas hely” jelentéssel. Itt inkább azon volt a hangsúly, hogy a prédiüm nem maradt teljesen lakók nélkül.³¹

Az utóbbi esetekben az egyes prédiümekek magyar elnevezésének végén gyakran tűnik fel a -háza, -ülése, -laka szócska. Pusztatemplom fennállása esetén az -egyháza szó, lakók nélküli puszták esetén a -telke, -földje szóvég mondhat közelebbit a prédiüm helyi körülményeiről. Valamennyi közül a „telkét” használják leggyakrabban, mint ahogyan ennek a jelentése is áll legközelebb a pusztáéhoz meg a részbirtokéhoz is.³²

A „telek” szó azonban épp olyan széles skálájú jelentésváltozáson ment keresztül, mint latin nyelvű rokona, és ahhoz hasonlóan egyáltalán nem volt egyértelmű kifejezés. Eredeti értelmét („állatoktól megjárt, trágyázott föld”) nem tudták a használatból egészen kiszorítani az újabbak. A XIII—XIV. századi nagy pusztulások óta főként a trágyázott földdel egyformának minősülő „faluhelyeket” (az elpusztult faluk belső-ségeit) nevezték így,³³ a jobbágyrend kialakulása korában rögződő sessiók (házhelyek, belsőségek) közül pedig előbb csak a lakatlanul maradtakat (azaz hulladékkal, trágyával ellátottakat), majd valamennyit ezzel a névvel illették. Innen ragadt át végül a telek szó néhány magában álló kistelepülésre, valamint birtokrészek (puszták) egész területére is.³⁴

Az elpusztult jobbágytelkek közhasználatú terminusai (locus sessionalis desertus vagy destitutus vagy planus, sessio deserta, destituta, campestralis, predium, magyarul összetételben pusztá, hel, ülés, ház) kevésbé szétágazók és egyértelműbbek az előzőknél. Két különböző kifejezésnek az összeírásban párhuzamosan történő alkalmazása esetén az épületekkel rendelkező (de lakatlan) beltelkeknek az „üres” pusztákkal való szembeállítására kell gondolnunk, esetleg az egyszer már lakott és a csak újonnan létesített telkek közti különbségtételre.³⁵

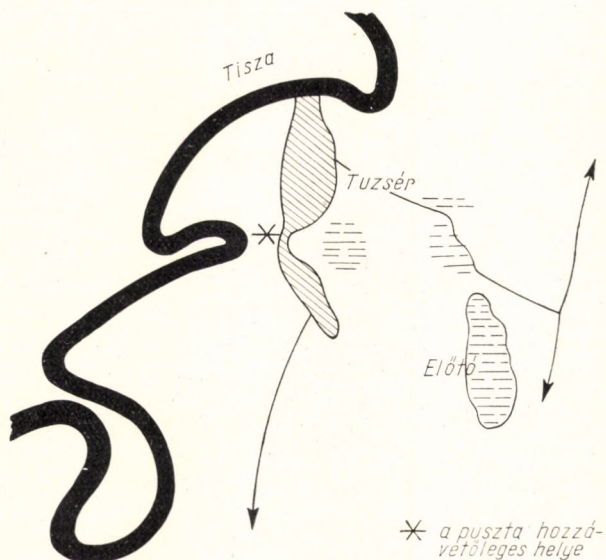
A kutatás legfontosabb feladatai közé tartozik, hogy a lehetőség szerint megismertessen falvaink és jobbáéyháztartásaink—jobbágytelkeink tömeges pusztulásának számszerű méreteivel, és az évszázados folyamat

23. Pusztafalu (Kappanteleke) helye a Borsod megyei Bábolna és Montaj XIV századi határjárásában

mozgatóokainak szövevényéből kiemelje azokat, amelyek időről időre döntően éreztették hatásukat. Körültekintő becslés szerint az országnak 21 000-re tehető számú (és kb. háromnegyedrészen magyar) településéből mintegy 2% (kb. 2000) ment veszendőbe a mohácsi vész előtt,³⁶ a megmaradt faluk jobbágyportái közül pedig, úgy lehet, 50–60% vált üressé.³⁷ A pusztásodás térbeli és időbeli megoszlásáról már jóval hézagosabbak az ismereteink. Abból a körülményből, hogy — ha helytörténeti monográfiáinknak hihetünk — a Felsőtiszavidék—Tiszántúl három megyéjének falvai mintegy 17–20%-ban mentek veszendőbe, a Trencsén megyeiek 10%-ban, az erdélyiek pedig 1,5–10 százalékban:³⁸ az első szemrevétel alapján a nyíltabb tájak, seregjárásnak, járványnak kiszolgáltatottabb területek erősebb pusztulására lehetne következtetni. Alaposabb megfontolás és

részletesebb megfigyelés után azonban arra az eredményre kell jutnunk, hogy a közvetlen pusztítás itt inkább csak másodlagos és az alapképet színező tényezőként hatott. Valójában a korábban benépesült tájak voltak

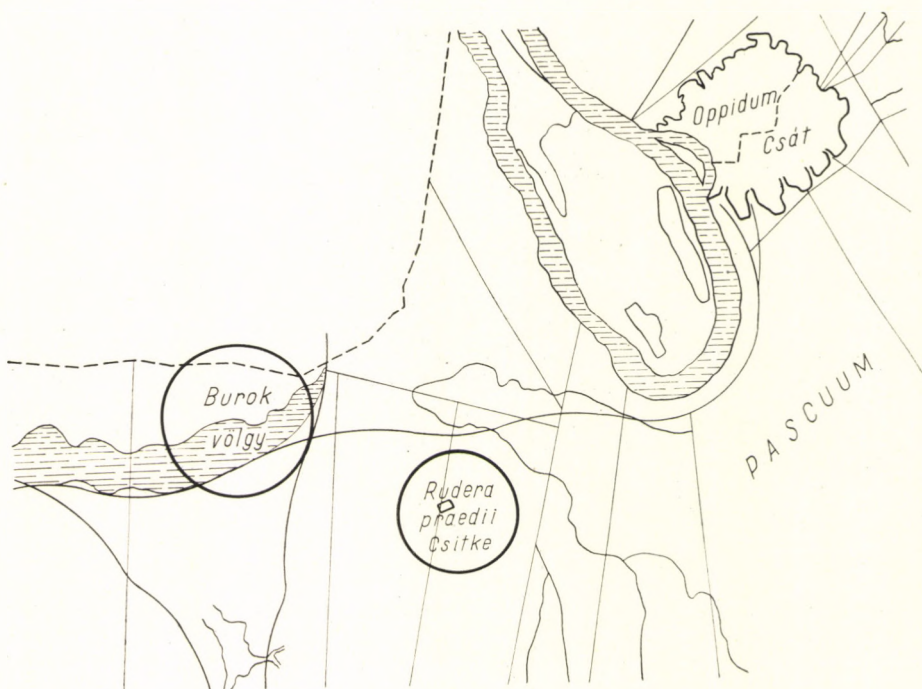

24. A lakatlan Gőstuzséra (Szabolcs m.) helye egy 1354. évi határjárás alapján.

azok, amelyeken a népességnek előbb leírt átcsoportosulása, tömörülése során erőteljesebb települési átformálódás ment végbe, és ahol ezért sokkal több elhagyott faluhely maradt, mint a XIII–XIV. századig megszállatlanul álló vidékeken. Ezt az érvelést támasztja alá a tiszántúli megyék közül Biharnak, Ugocsának, az erdélyiekből pedig Hunyadnak a szomszédosokénál kisebb arányú pusztulása. (Az utóbbiak jelentős részükben hegyes-erdős, később népesülő megyék voltak.) De mindennekfelett ezt bizonyítja az egy megyén belüli pusztafalvak határozott, jól megfigyelhető tömörülése régi megülésű tájakon.³⁹ Mintha a falupusztulás folyamata szinte teljesen megállt volna addigra, amikor a hegyes-erdős vidékek benépesülése megtörtént.

Régészeti és írásos adatok egyként arról tanúskodnak, hogy ha meg nem is állt, de igen kis méretűre csökkent. Terepbejáró régészeink a török hódoltság előtt lakók nélkül maradt faluk legnagyobb részének pusztulását a XV. század előtti időre teszik.⁴⁰ A XIV. század közepe óta forrásaink sem szólnak olyan könyörtelen népiirtó hadjárásokról vagy betegségekről, mint amilyen korábban az 1241–42. évi mongol hadjáratot, a feudális anarchia korának háborúsorozata vagy az 1348–49. évi nagy pestis volt. És ami mindennél döntőbb: a XIII. század folyamán megindult s az előbbieket

során már ismertetett nagy gazdasági-társadalmi átalakulás hullámai is lecsillapultak a XIV. század közepére. Helyes tehát az a megállapítás, amely oly sok ezer falu megsemmisülésének alapvető okát a mongol hadjárat

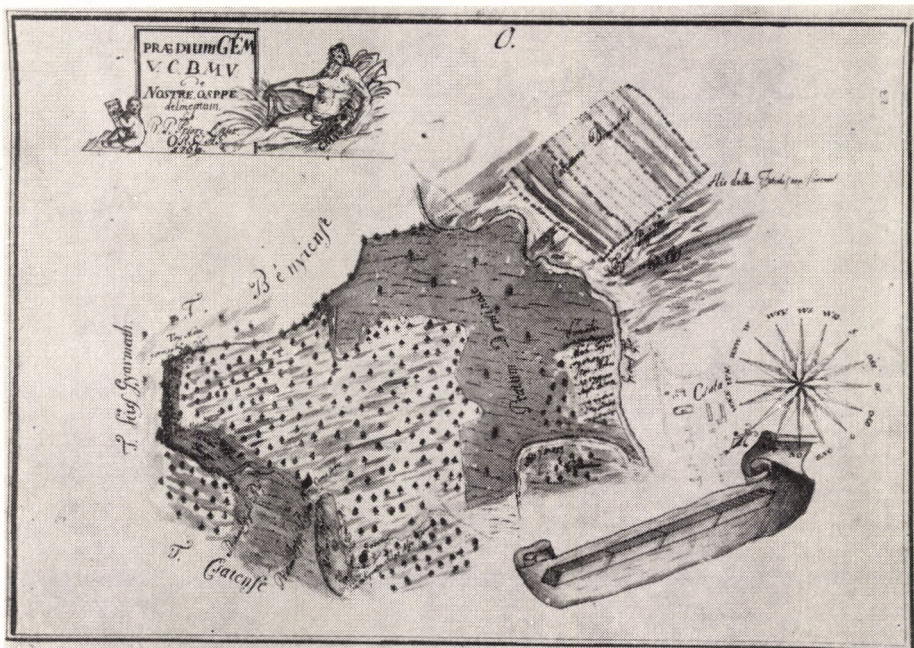

25. Csitke és Burok, egykori falvak romjai, ill. helynévmaradványai a Borsod megyei Csát határában. Misk. tk. BmT. 139/1 (1771) alapján

mellett abban a nagy gazdasági-társadalmi átrendeződésben keresi, amely a jobbágyrend megszilárdulása s a kisenemesi szétrajzás korszakában országosan végbement.⁴¹ Legtöbbször még azoknak a településeknek a felozlását is ilyen módon magyarázzuk helyesen, amelyeket forrásaink csak a XV–XVI. században kezdenek pusztaként emlegetni. Az 1200–1350 közötti periódus tehát joggal tekinthető ilyen értelemben a magyarországi *falupusztulás* „klasszikus” korszakának. XIII. század előtti településhálózatunk még nem volt olyan szilárd, hogy az akkor felbomló falucsírák néhány régészeti nyomnál egyebet maguk után hagytak volna, s felbomlásukat nehezen is lehetne a pusztasodás fogalma alá vonni. A XIV. század közepe után viszont ismét új korszak következett falvaink életében, amikor a változott demográfiai és gazdasági-társadalmi tényezők gyökeresen átformálták a korábbi helyzetet.

Ami az utóbbi — Mohácsot megelőző — időszakban legelőször szemünkbe tűnik, az a *jobbágytelkek pusztulásának* (a lakatlan jobbágytelkek elszaporod-

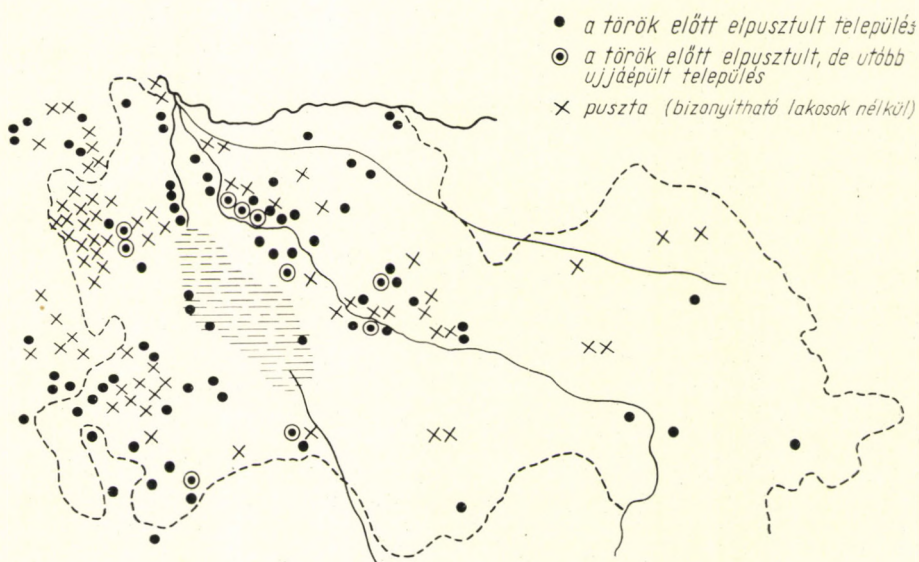
dásának) a XIV. század második felétől másfél évszázadon át egyre erősödő processzusa,⁴² mintegy helyére lépve a falvak pusztásodásának.⁴³ Ez a depopulációs folyamat — alóla az országnak csak nagyon kevés agrártele-

26. Az elpusztult Gém falu (Bars m.) határa, Pálos tk. 20. (1769)

pülése mentesült — olyan pusztító hatásokra mutat, amelyek a korábbiaknál kevésbé hevesen, de egyenletesebb szóródással jelentkeztek. Valóban: a mongol dúlás katasztrófája meg a feudális anarchia nagy hadjáratai után most csak a huszita, majd a török becsapások és a XV. század kisebb méretű belső harcai, a „nagy halál” helyett csupán sorozatos kisebb járványok, éhínségek, árvizek tizedelték az ország népét,⁴⁴ a mindent megforgató nagy gazdasági-társadalmi átalakulás helyett pedig csak a nyomásos gazdálkodás térhódítása óta egyre jobban megterhelt, gyenge (vagy távolfekvő) földek kimerülése készíthette a jobbágycsaládokat telkük elhagyására, míg másokat a jobbágyrend megszilárdulása óta fokozódó terhek űztek el földjükről. Az elköltözőknek városok, mezővárosok és jó földű, nagy határú falvak, illetve jobb feltételeket ígérő földesurak adtak helyet. A jobbágytartó urak mindegyikének érdeke lett volna, hogy parasztjai számát növelje, hiszen akkoriban még szinte csak ilyen úton bővíthette gazdaságát. Mivel azonban új emberek letelepítése — láttuk — nem mehe-

rülhetetlenül a jobb anyagi helyzetben levő (kedvezőbb feltételek mellett gazdálkodó, mezővárosokat is tartó) urak javára billent, a feudalizmus krónikus munkaerőválságával ők birkóztak meg jobban.⁴⁵

27. Szatmár megye Mohács előtt elpusztult települései. Maksay F. 1940. alapján

Ezekre az újszerű gazdasági-társadalmi tényezőkre mutat már a pusztatelkek országos, de még inkább az uradalmankénti eloszlása: a fejlettebb mezőgazdasági kultúrájú, városokban jobban bővelkedő Dunántúlon és Felvidéken minden más tájnál nagyobb a pusztatelkek aránya,⁴⁶ az uradalmaknak pedig szinte mindegyikében akad egy-két mezőváros, ahol az elpusztult sessiók hányada mélyen alatta marad az egész birtoktest átlagos pusztatelkek-hányadának: kétségtelen bizonyítékeként a tágasabb határú, nemegyszer jobb talajú oppidumok népességvonzó erejének.⁴⁷ Mindez jól egybevág azzal, amit a magyarországgal szinte egy időben egész Európában végiggördülő pusztásodási hullám mozgóterőiről, köztük a munkaerőválságról, a kutatók megállapítottak. Mindössze annyi különbséggel, hogy a mi korlátozott XV. századi népszaporulatunkkal egyidejűen a kontinens nem egy országában kifejezetten népességsökkenés ment végbe, továbbá, hogy ott — különösen lengyel és német földön — a háromnyomásos szántógazdálkodás bevezetése, úgy látszik, fokozott jelentőséghez jutott a népességátcsoportosulás folyamatában.⁴⁸

JEGYZETEK

¹ 1355. Szécs: cum uno loco ville, qui in quadam silva ipsorum communi iuxta fluvium Kryuapotoka a plaga septemtrionali adhuc appareri posset: Zichy okl. II. 633—45.

² 1407. Emen, Tótfalu: in qua scilicet valle locus sessionalis . . . ville Horpach adhuc evidenter appareret: Zichy okl. V. 509—11. 1370. Győröd: devenissent ad locum, ubi ipsa possessio Kuzepgeurud olim plantata fuisset, sed nunc desolata haberetur: Dl. 64719.

³ 1426. Sőtör: FEJÉR X/6. 825—34. Régi árkokat is pusztafalu maradványainak tüntetnek föl: 1317/1388. Bőszörmételek: Dl. 8006.

⁴ 1460. Dl. 15446.

⁵ XV. századi oklevelek: Pest m. okl. 144., 158., 227.

⁶ 1505. ecclesia deserta, que habetur in valle Marthonwassar, sit locus et refugium hominum malorum pariter et spoliatorum, qui isthic latitent ac multa mala inde et spolia perpetrant (Ierombolják): Dl. 93718. (ΚΟΜΠΑΤΗΥ M. szíves közl.)

⁷ Chene: a tempore impacacitatis, videlicet citra 10 annorum nulla divina officia in eadem ecclesia celebrata sunt: Dl. 18145.

⁸ 1310. post translationem et destructionem pulchrae villae iuxta ipsam sitae quodammodo in loco deserto et ab hominum habitatione remoto remansit: Strig. III. 711—12.

⁹ 1405. Szilvás „populis destituta” birtokon „domos desertas” találtak: Teleki okl. II. 408—409. 1461. culinam desertam in dicto predio Iwach fundatam: Dl. 15531. 1496. Surány prediumban 3 deserta sessio: Dl. 20494.

¹⁰ 1341. Varsánd: habitationes ac domus preter unam curiam in ea non existerent: Anj. IV. 92—93. 1348. Pathwaricz: in qua modernis temporibus una curia populosa tantummodo existit: Strig. III. 669.

¹¹ Az egykori határvonal a Sztarcsánpataka mellett vitt a Korpona-esztergomi nagy úthoz — „usque ad antiquum locum predictae ville Wysk et ibi supra locum cuiusdam castrí, qui Feuldwar diceretur, caderet in fluvium Ipul”, ezen haladva tovább Szete határáig: Anj. VII. 16—19.

¹² Cum terris sessionalibus Kappantheleke: ZsO. I. 491.

¹³ Zichy okl. II. 579—84.

¹⁴ Praedium Besenye thelek . . . cuius praedii ecclesiae locus fere ad occidentem aestivalem dinoscitur adiacere: GYÁRFÁS III. 744—49.

¹⁵ Terre sue Pethewfelde . . . nunc vacue et habitatoribus destitute . . . in vicinitate possessionis Farad . . . a parte septemtrionis existentis: Dl. 86313.

¹⁶ CSÁNKI I. 170.

¹⁷ OL. Conscr. dic. comit. Bars 1550., 1570. és a következők.

¹⁸ 1324. Feltoria: porcionem terre habitatoribus fere destitutam, in qua nunc tantummodo triginta mansiones essent: Székely okl. I. 40—41.

¹⁹ 1466. Bothondia: Dl. 16453.

²⁰ 1330. Bálvány pusztát a szomszéd Újfalu népei fogják használni: FEJÉR VIII/3. 560—61.

²¹ 1425. locum sessionalem, ubi nunc ortus croci existeret, . . . alium locum sessionalem, ubi similiter ortus arborum haberetur: Dl. 11726.

²² Év nélk. (XVI. sz.): U. et C. 5/35.

²³ 1521. Döge: Zichy okl. XII. 344—64.

²⁴ 1478. Sikátor: Dl. 18145.

²⁵ 1493. Leányfalu: existunt iugera terrarum arabilium in numero 120, ad rationem huius domini asserunt cum sessione illius predii 60: Dl. 36997.

²⁶ Művelési ágak a pusztákon: 1356. Lovas: Vesp. reg. 189—90. 1363. Ilmös: Sopr. m. okl. I. 338. 1395. Berchen: ZsO. I. 425. 1401. Zah: Teleki okl. I. 280—81. 1447. Csókateleke: Héderváry okl. I. 256—59. 1462. Syra: Dl. 15676. 1468. Gedeed: Pest m. okl. 254. 1493. Leányfalu: Dl. 36997.

²⁷ 1381. Dyathelek: fossatum predii: Dl. 65512.

²⁸ Példa a számtalan eset közül: 1461. Pusztahorpács: Sopron m. okl. II. 414. Itt említjük meg, hogy a prédiüm elnevezést pusztá jobbágytelkekre is alkalmazták.

²⁹ SZABÓ I. 1966. 142. — A kései prédiüm problematikájára: SZABÓ I. 1963. (Préd.) 310—30.

³⁰ 1512. Debréd: predium seu particulam terre: Dl. 22234.

³¹ 1387. Máramaros megye: quedam predia populosa et terras Olachorum incolis decoratas: HO. VII. 423—24. 1496. Szentmiklós prédiüm: in quo nunc tres vel ad summum quatuor coloni esse dicuntur: Pest m. okl. 309. 1498. Hodos: unum predium seu sessionem nobilitarem: Dl. 98265.

³² 1387. Bogyoszló: cum terris desertis, habitatoribus videlicet destitutis, vulgariter telek nominatis: SÜMEGHY: Sopr. m. okl. 85.

³³ 1359. Felsőlak: terram que theluk dicitur Nemutfoluhel nominatam: Dl. 91540. Más faluhelyek: 1364. Makva: locis sessionum Deregme, Erdewow et Faluhel nuncupatis: Dl. 94088. 1346. Ivános: Chongfaluahelye (locus unius villae): FEJÉR IX/7. 60. 1337. Fegyvernek: sessiones villarum scilicet Apsalumylese et Peterheylese vocate intra metas . . . possessionis Fegyvernek: Dl. 3040.

³⁴ A „telek” jelentésváltozataira az eddig idézettekén kívül l.: 1302. fundum curie . . . teluc vocatam (!): Anj. I. 30. 1337. sessionis Wasary nominate et aliarum sessionum vulgariter teluk dictarum ad . . . possessionem Banholma pertinentium: Bánffy okl. I. 93—94. 1339. Karcsa: 4 (ti. jugera terrarum arabilium) que loca sessionalia nuncuparentur, vulgariter vero thelek appellarentur: Dl. 48552. 1341. (1482. évi átírás) Majtis: terram sessionalem Gregorthamastheleke: Dl. 70998. 1346. Kemend: ad unum locum finatum vulgariter telek: Strig. III. 605—606. 1348. sessionem suam Kurtweles teluk vocatam: Dl. 51487. 1394. Szeretva: 4 curias seu mansiones iobagionales integras vulgo thelek vocatas: Sztáray okl. I. 535—36. 1411. Hodász: sessiok vagy telek-ek: Levéltári Közlemények 1931. 72—73. Vö. MAKKAI L. 1958. 82. GYÖRFFY Gy. 1961. 35—38. MAKKAI L. 1957. 471—77.

³⁵ 1389. Lendvai uradalom: pusztatelkek prédiom néven: ZsO. I. 94—103. 1460. Szentmiklós: sessio Borbozlopuzthaya dicta: Ethnographia 1958. 129—38. 1465. Ravaszd: Alehele és Kakasgwrghel nevű puszta sessiók: HO. V. 275—77. 1471 után. Ajka, Pátroh: prédiomok és sessio deserták kettőssége: Zichy okl. XI. 94—98. 1486: Ajka: sessionem suam nunc edificium et habitatore destitutum, que Banilesew vocarentur: Dl. 66326. 1496. Cséffa: „loci sessionalia deserta” és „loci plana” kettőssége: Csáky okl. I. 483—89. 1518. Radvánce: locum sessionalem iobagionalem semidesolatum: OL. Fkgy. Lel. Prot. XI. 71a. Vö. SZABÓ I. 1938. 10—13.

³⁶ SZABÓ I. 1966. 187. számításai alapján.

³⁷ SZABÓ I. 1938. 16—21.

³⁸ SZABÓ I. 1966. 142—47., 188.

³⁹ L. a Szatmár megyei pusztákról készült térképmellékletet.

⁴⁰ VALTER I. 1964. 137.

⁴¹ SZABÓ I. 1966. 185.

⁴² SZABÓ I. 1938. 16—21.

⁴³ Hogy az ezt megelőző időkből nem hallunk üresen álló telkekről, annak természetesen elsődleges, a pusztásodástól független okai is vannak: korábban sem a telekrendszert nem nyerte még el végső szilárd formáját, sem a föld, sem a rajta élők értéke nem volt még olyan nagy, hogy e legkisebb birtokegységeket is mindenkor aprólékos gondal számon tartották volna.

⁴⁴ SZABÓ I. 1963. (Népességtört.) 63—68.

⁴⁵ Pusztásodás és feudalizmus kori munkaerőválság összefüggéseire l. HOFFMANN T. 1967. 131—32.

⁴⁶ A sárvári uradalom (Vas m.) 1492-i urbáriumában 301 jobbágyot és 215 üres telket írtak össze (Dl. 36992), a megyesi uradalom (Szatmár m.) falvain 1512-ben 183 jobbágyot, 85 zsellért és csak 63 pusztatelket tartottak számon (Dl. 36985). SZABÓ I. táblázatai ugyancsak a Dunántúl, a Felvidék és az ország különböző dombvidékeinek nagyobb pusztateleke-arányát mutatják be a XV. század első és második felében egyaránt: 1938. 16—20.

⁴⁷ A kanizsai uradalomban ilyen Bekesehely (1493. Dl. 36997.), a sárváriban Csepreg és Keresztúr (id. h.), a megyesiben Szinyérváralja és Meggyes (id. h.). Magától értetődő, hogy az előző korszakból ismert településapasztó tényezők is hatottak még helyenként; földesúri magángazdaságok feloszlása s velük a jobbágnép elköltözése, életképtelen kisnemes-telepek elsorvadása egész faluk megsemmisülését maga után vonhatta. L. még: SZÉKELY Gy. 1961. 320. BÁCSKAI V. 1965. 116.

⁴⁸ A. KRENZLIN 1959. 154—69. W. ABEL 1955. 14—21., 43—49., 83—108., 173—76., W. RUSIŃSKI 1962. 73—77.

III. RÉSZ

A FALU BELTERÜLETE A HÓDOLTSÁG ELŐTTI
ÉVSZÁZADOKBAN

TELEPÜLÉSTÍPUSOK

Az ország betelepülésének több évszázados kibontakozási folyamata megismertetett bennünket a természeti tényezők településvonzó és taszító hatásával, s egyben azokkal a változó gazdasági-társadalmi feltételekkel, amelyektől függően az említett hatások érvényesültek. Megfigyelhettük, hogy azok, akik egykor a települési helyeket megválasztották, szinte mindannyian folyó-, patak-, tópartot vagy árterület-peremet kerestek maguknak, és amennyire lehetséges volt, gazdálkodási formájuknak megfelelő talajú, sűrű erdőktől mentes, lapos terepet. Láthattuk, hogy az erdők és az alacsony hegységek, nem különben a gyengébb talajú földek megszállása egy idő után ugyancsak szükségessé, a sokáig elkerült főútvonalak közelsége pedig hamarosan kívánatosá vált. Várak, egyházi székhelyek vagy birtokközpontok épületei keletkezésüktől fogva egyre nagyobb erővel tömörítették maguk mellé a lakosság egyes elemeit. Mindezek a tényezők ugyanakkor elhatározóan hatottak a keletkező települések nagyságára, alakjára, belső összetételére, majd a későbbiekben ez utóbbiak változására is. Most az volna a feladatunk, hogy a hódoltság előtti településállomány nagyság, alak és belső összetétel szerinti típusairól adjunk összefogó képet, a helyi, egyedi vonások mellőzésével, és hogy az országos áttekintést lehetőség szerint európai összefüggésekbe is beillesszük.

Vizsgálódásaink — az elenyésző számú ásatási eredményeket is szem előtt tartva — egykori oklevelek (javarészt birtokjog-vitákat, ítéleteket, egyezségeket rögzítő iratok) határjárásaira, belterületek egészét vagy részleteit valamilyen módon körülíró—ismertető előadására épültek. Mivel azonban ezek topográfiai végigkísérése minden más támaszpont nélkül általában igen nagy nehézségekkel jár, igyekeztünk a leírásokat az ország első részletes felmérésén (az ún. első katonai felmérésen) adott képpel s esetenként más régi ábrázolásokkal is összevetni. Minthogy elsősorban a magyar nép településállományának vizsgálata volt a feladatunk — a mai országhatáron túli területek térképábrázolásai amúgy sem könnyen hozzáférhetők —, mivel továbbá a XVIII. századi térképeket a két-háromszáz évvel korábbi leírásokhoz kapcsolva akartuk hasznosítani: a magyar településállományon belül azokat a tájakat kellett megkeresnünk, amelyek a hódoltság korát a legkevésbé szenvedték meg. A kutatást ekként a Dunántúl nyugati felétől a Csallóközön és a Felvidék—Nagy-Alföld érintkező vonalán át a Felső-Tisza vidékig húzódó peremvidékre koncentráltuk (Zala, Vas, Veszprém, Sopron, Pozsony, Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs, Bihar megyékre). Az egykor szinte teljesen elpusztított országrészek állapota felől csupán egy szűkebb gyűjtésre alapozott okleveles anyagból tájékozódunk, az idegen népek lakta földet pedig csak esetenként kapcsoltuk be a vizsgálatba.

Eredményeink azt mutatják, hogy azoknak a falvaknak nagyobb fele, amelyekben a rendelkezésünkre álló történeti adatok alapján település-kontinuitással lehet számolni, a hódoltságot megelőző és az azt követő évszázadban lényegileg változatlan képet mutatott. Igaz, a belterületeknek ilyen alaprajzi egyezése mögött nem kell minden esetben szükségszerűen teljes településfolytonosságnak állnia. Nemcsak az egyenként lebontott, leégett, megsemmisült házak, házsorok vagy teljes falvak nyomában épülhettek többször egymás után is újak, pontosan vagy némi eltolódással követve a korábbiak helyét (ilyenkor még joggal beszélhetünk a település-kontinuitásáról), hanem az új építményegyüttes esetenként egykori helyétől távolabb (de pl. ugyanazon víz partján, ugyanazon erdő szélén) is újra fölvehette a réginek a formáját, s ezzel eltüntethette előlünk az átköltözés nyomait. Máskor éppenséggel csak a ránk maradt kép és leírás fogyatékosága keltheti a Mohács előtti és a XVIII. századi település azonosságának látszatát. Ugyanakkor azonban bőven akadhat példa az ellenkezőjére is: pontosan és világosan nem értelmezhető leírásokból, térképekből senki sem merne a valójában soha meg nem szakadt településfolytonosságra következtetni. Végeredményben tehát aligha tévedünk nagyot, ha az összehasonlított anyag alapján az említett tájak megmaradt agrártelepüléseinek nagyobb részét a XIV—XVI. és a XVIII. század között alapszerkezetükben változatlanoknak tekintjük.

*

A vizsgált terület egészére hódoltság előtt és után egyként az a településtípus tekinthető jellemzőnek, amelynek házai természeti objektumok, esetleg utak vonalához alkalmazkodóan, egy-két vagy ritkán több, nem éppen hosszú sorban, utcában (az egykori terminológia szerint ordo, linea, platea, contrata) helyezkedtek el.¹ A Közép- és Dél-Alföldön, valamint a Kelet-Dunántúlon — itt a nagy pusztulás után egyrészt az új telepítés alkalmával tervezett szabályosabb formák, másrészt zsúfoltabb, halmazosabb alakzatok váltak uralkodóvá — a korábbi átlag-falvak képe XIV—XVI. századi okleveles leírásaink és ásatásaink tanúsága szerint aligha különbözött lényegesen a körös-körül elterülő nyugati, északi és keleti peremtájak faluképeitől.² Az ekként hódoltság előtti egész magyar településterületünk eluralkodó utcás-soros típus csírái, mint láttuk, már honfoglalás előtti településállományunkban is mutatkoztak. Kifejlett típusa azonban csak falvaink végleges helyhez kötődése után alakulhatott ki, illetve terjedhetett el, mint a megszilárduló feudális jobbágytelekrendszer települési kerete. Európa nyugati országaiban ez a fejlődés — gazdasági, társadalmi és települési vonatkozásaiban egyaránt — néhány száz évvel korábban ment végbe. Amint a magyarországi, illetve a közép-, majd kelet-európai viszonyok hozzáérlelődtek az ottaniakhoz, nem volt többé akadálya a nyugatiakéhoz hasonló formák magyar, illetve lengyel, orosz földön való alkalmazásának, annival is kevésbé, mert ezek a formák a hazánkba (ill. a velünk szomszédos országokba) költözött vendégnépek szállásain közvetlenül is megfigyelhetők voltak.³

- a XIV–XVI, III. XVIII. századi formák azonossága erősen valószínű
- a XIV–XVI, III. XVIII. századi formák azonossága lehetséges

A térképmelléklet a török pusztítástól viszonylag megkímélt, egészükben vagy jó részükben magyar lakosságú megyék olyan helységeit ábrázolja, amelyeknek XIV–XVI. századi leírásokból kirajzolódó topográfiai képe egybevethető volt a XVIII. század végén készült I. katonai felvételekkel, s ahol ennek az egybevetésnek az alapján – továbbá a pusztításokat regisztráló rovásadójegyzékek, országos összeírások, helytörténeti munkák, műemléki topográfiai alapjain – települési kontinuitás valószínűsíthető, ill. feltételezhető. Az utóbbi – bizonytalan csoportba számítottak azokat a falvakat is, ahol a XIV–XVI. századi topográfiai kép később – a települési bővülése útján – erősen megváltozott. Nehány Ugocsa megyei helység XVIII. századi formájának továbbéléstől pusztán a tüzetes helytörténeti monográfiára alapozva tekintettük valószínűnek.

A topográfiai leírások forrásai:

Zala megye: 1. Pakod 1392. Zala m. okl. II. 254–56. 2. Bér 1393. ZsO. I. 298–300. 3. Turje 1393. ZsO. I. 298–300. 4. Dobronc 1393. ZsO. I. 298–300. 5. Csehi 1345–1346–1390. *Sümeghy*: Sopron m. okl. 37–50. 6. Vaszoly 1433. PRT. VIII. 479–51. 7. Szőlőfés 1324. Veszpr. reg. 66. 1343. Veszpr. reg. 150–53. 8. Arács 1411. PRT. X. 619–21. 9. Rendes 1380. Zala m. okl. II. 166–68. 10. Istváni 1374. Dl. 91815. 11. Bezerédj 1345. Zala m. okl. I. 425–26. 12. Hentye 1374. Dl. 91815. 13. Pozva 1374. Dl. 91815. 14. Ságod 1407. ZsO. II/2. 36. 15. Salomvár 1402. ZsO. II/1. 250–51. 1410. Zala m. okl. II. 368–71. 1421. Zala m. okl. II. 423–25. 16. Csöde 1389. ZsO. I. 94–103. 17. Ebergény 1407. ZsO. II/2. 36. 18. Bocföld 1356. Zala m. okl. I. 565–70. 19. Lengyel 1465. Dl. 16615. 1469. Dl. 16688. 20. Aszúgyi szőlővár 1389. ZsO. I. 94–103. 21. Sojtér 1356. Zala m. okl. I. 565–70. 22. Háhot 1356. Zala m. okl. I. 565–70. 23. Rajk 1521. Dl. 67662. 24. Pacsa 1389. ZsO. I. 104–14. 25. Igriec 1340. Zala m. okl. I. 360–61. 1342. Zala m. okl. I. 400–406. 26. Hosszúfalva 1389. ZsO. I. 94–103. 27. Szabar 1389. ZsO. I. 114–17. 28. Honokomárom 1490. *Ethnographia* 1358. 129–38. 29. Váródi 1389. ZsO. I. 104–14. 30. Szentgyörgy 1389. ZsO. I. 104–14. 31. Valkonya 1389. ZsO. I. 104–14. 32. Tolmács 1389. ZsO. I. 104–14. 33. Bába 1436. Dl. 59189. 34. Szemenye 1389. ZsO. I. 104–14. 35. Cserneföld (Csornyeföld) 1389. ZsO. I. 104–14. 36. Szentkirály 1389. ZsO. I. 104–14. 37. Pince 1389. ZsO. I. 104–14. 38. Völgyfalu 1389. ZsO. I. 104–14. 39. Csente 1389. ZsO. I. 104–14. 40. Pethesháza 1389. ZsO. I. 104–14. 41. Kapca 1389. ZsO. I. 104–14. 42. Tófalva 1389. ZsO. I. 94–103. 43. Máhomfa 1389. ZsO. I. 94–103. 44. Kebele 1389. ZsO. I. 94–103. 45. Radamos 1389. ZsO. I. 94–103. 46. Sibokóc (Zsitkóc) 1389. ZsO. I. 94–103. 47. Dolromok 1389. ZsO. I. 94–103. 48. Filóc 1389. ZsO. I. 94–103. 49. Buzsárc 1389. ZsO. I. 94–103. 50. Lippa 1389. ZsO. I. 94–103. 51. Ivánc 1389. ZsO. I. 94–103. 52. Belatfalva (Belatin) 1389. ZsO. I. 94–103. 53. Izakóc 1389. ZsO. I. 94–103. 54. Bratónca 1389. ZsO. I. 94–103. 55. Deklinc 1389. ZsO. I. 94–103.

Vas megye: 1. Velem 1374. Dl. 91815. 2. Szerdahely 1374. Dl. 91815. 3. Bozok 1374. Dl. 91815. 4. Hodász 1374. Dl. 91815. 5. Inecé 1374. Dl. 91815. 6. Óvár 1415. Dl. 100398. 7. Csemé 1415. Dl. 100398. 8. Csatár 1415. Dl. 100398. 9. Peronye 1374. Dl. 91815. 10. Asszonyfa 1342. Zala m. okl. I. 400–406. 11. Gör 1374. Dl. 91815. 12. Lak 1410. ZsO. II/2. 409–10. 13. Csánig 1410. ZsO. II/2. 409–10. 14. Pápcé 1388. HO. I. 257–60. 1371–1455. HO. II. 320–29. 1494. Dl. 46281. 15. Genes 1427. Dl. 43694. 1480. Dl. 61828. 16. Hőgyész 1414. HO. III. 293–95. 17. Asszonyfa 1359. Sopron m. okl. I. 300–11. 1418. *Fejér* X/6. 158–69. 18. Szentmárton 1505. Dl. 467221. 19. Sömjén 1359. Sopron m. okl. I. 300–11. 1418. *Fejér* X/6. 158–69. 20. Mihályfalva 1418. *Fejér* X/6. 158–69. 21. Mesteri 1494. Dl. 20178. (1358. Anj. 347–52. még más formát mutat). 22. Ság 1478. Dl. 18145. 23. Nyégy 1492. Dl. 36992. 24. Kovács 1374. Dl. 91815. Zala m. okl. II. 115–21. 25. Tóttós 1342. Zala m. okl. I. 400–406. 26. Balzsaj 1342. Zala m. okl. I. 400–406. 27. Polány 1301. HO. III. 49–50. 28. Rum 1342. Zala m. okl. I. 400–406. 29. Hetye 1329. HO. III. 99–100. 30. Somlyó 1329. HO. III. 99–100. 31. Jánosbánya 1478. Dl. 18145. 32. Hosszúfalva 1478. Dl. 18145. 33. Pereszleg 1478. Dl. 18145. 34. Mindszent 1414. HO. III. 293–95. 1465. Dl. 86402. 35. Csehi 1414. HO. III. 293–95. 36. Olaszka 1374. Dl. 91815. 37. Tihaj 1374. Dl. 91815. 38. Mihályfalva 1351. Anj. V. 486–63. 1398. ZsO. I. 300. 39. Szarvaskend 1415. HO. I. 400–406. 40. Nádas 1357. Anj. VI. 607–608. 41. Hology 1407. ZsO. II/2. 27–28. 42. Csákány 1374. Dl. 91815.

Veszprém megye: 1. Sikátor 1478. Dl. 18145. 2. Deveser 1365–1382. Dl. 42225. 3. Csajág 1450. Dl. 445671.

Sopron megye: 1. Hóflány 1390. ZsO. I. 169. 2. Peresznye (Cinfa) 1366. Sopron m. okl. I. 362–65. 3. Rőpök 1488 körül. Dl. 48918. 4. Horpács 1450. Dl. 14330. 5. Farkasháza (Egyházasfalva) 1379. *Fejér* IX/7. 617–18. 6. Győző 1340. Sopron m. okl. 157–58. 7. Cirák 1366. Sopron m. okl. I. 362–65. 8. Mihály 1429. Dl. 61424. 61425. 9. Keresztúr 1447. Dl. 14098. 10. Vica 1349. Sopron m. okl. I. 206–207. 1358. Sopron m. okl. I. 291. 11. Városszék 1447. Dl. 14098. 12. Vág 1381. Dl. 65312. 1410. ZsO. II/2. 439–40. 1488 körül. Dl. 48918. 1524. Dl. 65660.

Pozsony megye: 1. Spáca 1499. Dl. 20807. 2. Límpház 1425. Dl. 11726. 3. Cajl 1425. Dl. 11726. 4. Schweinsbach 1425. Dl. 11726. 5. Keresztúr 1323. Dl. 11332. 6. Farkasháza 1323. Dl. 11332. 7. Szered 1323. Dl. 11332. 8. Szentabráhám 1323. Dl. 11332. 9. Maeséd 1323. Dl. 11332. 10. Ujfalu 1425. Dl. 11726. 11. Királyfalva 1402. ZsO. II/1. 165–166. 12. Áltásúr 1323. Dl. 11332. 13. Varrásúr 1323. Dl. 11332. 14. Egyházúr 1323. Dl. 11332. 15. Vezekény 1323. Dl. 11332. 16. Csütörtök 1333. Anj. III. 33–35. 1425. Dl. 11726. 17. Szent 1425. Dl. 11726. 18. Szász 1317. Striz. II. 735. 1325. Striz. III. 72. 19. Tökés 1416. HO. III. 299–302. 20. Tejfalu 1424. Dl. 43596. 21. Bodák 1380. Hédeváry okl. I. 27–30. 22. Amadkarc 1380. HO. I. 276–81. 23. Várkony 1380. HO. I. 276–81. 24. Bős 1380. HO. I. 276–81.

Hont megye: 1. Várbok 1362. Dl. 5115. 2. Kecse 1362. Dl. 5115. 3. Szelény 1390. ZsO. I. 176–77. 1392. HO. IV. 231–33. 4. Keszi 1437. Hédeváry okl. I. 183–87. 5. Bernece 1468. Esztk. kápt. magánit. 18/4. 28.

Heves megye: 1. Ape 1447–1506. Dl. 14077. 2. Réde 1351. Anj. V. 454. 1435–1444. Dl. 61022. 1480. Dl. 61070. 3. Gyöngyös 1301. Anj. I. 2–6. 4. Karácsond 1358. Anj. VII. 59–62. 5. Heves 1358. Anj. VII. 59–62.

Jász-Nk-Szolnok megye: 1. Apáti 1391(?) *Győr* III. 512–18. 520–24. 2. Alattyán 1444. Proc. tab. 4–1520. 1465. Dl. 67501. 3. Jánosbánya 1444. Proc. tab. 4–1520. 4. Derzs 1429. *Győr* III. 568–69. 5. Abad 1372. Dl. 41880. Bántfy okl. I. 303–12. 6. Kenderes 1420. *Győr* III. 540–42. 1449. Károlyi okl. II. 269–73. 1462. Dl. 15695.

Borsod megye: 1. Martoni 1435. Dl. 12719. 2. Szalonna 1485. Dl. 12719. 3. Hegy-vec 1332. Anj. II. 619–12. 4. Veléz 1362. Dl. 5115. 5. Tokaj 1347. Dl. 41027. 6. Récs 1341. Anj. IV. 161–66. 7. Nemesbikk 1347. *Fejér* IX/1. 529–37.

Abauj megye: 1. Somodi 1354. Anj. VI. 201–203. 2. Boesárd 1327. Anj. II. 341–43. 3. Zsujta 1483. Csáky okl. I. 459–62. 4. Ruszka 1497. Dl. 85155. 5. Deveser 1358. Anj. VII. 247–52. 6. Kintiz 1352. Anj. V. 558–59.

Zemplén megye: 1. Nagymihály 1335. Sztáray okl. I. 91–101. 1336. Sztáray okl. I. 114–17. 1337. Sztáray okl. I. 123–38. 140–52. 2. Füzösér 1479. Dl. 72486. 3. Falkus 1496. Dl. 67141. 4. Butka 1496. Dl. 67141. 5. Laszóc 1400. ZsO. II/1. 86. 6. Gercsely 1410. ZsO. II/2. 337. 7. Toronya 1398. ZsO. I. 602–603. 8. Rad 1355. Zichy okl. II. 615–18. 9. Berecki 1391. ZsO. I. 240. 10. Sárospatak 1461. Dl. 15694. 11. Tolvcsa 1398. ZsO. I. 602–603. 12. Ujfalu 1398. ZsO. I. 602–603. 13. Ond 1348. Anj. V. 225–33. 14. Zombor 1339. Anj. III. 541–43. 15. Berzék 1309. Anj. I. 169–71.

Szabolcs megye: 1. Eszeny 1355. Zichy okl. II. 615–18. 2. Benk 1370. Dl. 96459. 3. Vis 1343. Anj. IV. 330–37. 4. Rakamán 1311. Anj. I. 230–31. 1328. Zichy okl. I. 815–16. 5. Berencs 1370. Dl. 96459. 6. Gégény 1406. ZsO. II/1. 606–606. 7. Pátróla 1471 után. Zichy okl. XI. 94–98. 8. Aják 1471 után. Zichy okl. XI. 94–98. 9. Anacs 1370. Dl. 96459. 10. Gyalaháza 1436. Dl. 44076. 11. Berkesz 1343. Anj. IV. 330–37. 12. Laskod 1344. Dl. 51301. 1345. Dl. 51360. 1347. Levéltári Közlemények 1931. 57. 13. Székely 1344. Dl. 51301. 14. Sényő 1395. ZsO. I. 426. 15. Pazony 1406. Zichy okl. V. 429–31. 16. Oras 1342. Dl. 51196. 1344. Dl. 51301. 1345. Dl. 51360. 17. Napkor 1319. Anj. I. 526–28. 1342. Dl. 51196. 1344. Dl. 51301. 1347. Dl. 51458. 18. Kálós 1342. Dl. 51196. 1344. Dl. 51301. 1345. Dl. 51360. 19. Semjén 1319. Anj. I. 526. 1329. Anj. II. 437–38. 1342. Dl. 51196. 1344. Dl. 51301. 1427. Dl. 54579. 20. Bátor 1354. Anj. VI. 157–66. 1433. Dl. 12501.

Ung megye: 1. Vinna 1336. Sztáray okl. I. 104–14. 1337. Sztáray okl. I. 123–38. 1454. Sztáray okl. II. 513–30. 2. Tiba 1337. Sztáray okl. I. 140–52. 3. Prekopa 1437. Sztáray okl. II. 336–43. 1444. Dl. 67559. 1454. Sztáray okl. II. 513–30. 1507. OL. Fkgy. Lel. Prot. II. 226 a. 4. Koromlya 1373. Sztáray okl. I. 309–405. 1437. Sztáray okl. II. 336–43. 1444. Dl. 67559. 1454. Sztáray okl. II. 513–30. 5. Kolibabó 1507. OL. Fkgy. Lel. Prot. II. 226 a. 6. Poroszló(háza) 1437. Sztáray okl. II. 336–43. 1444. Dl. 67559. 1454. Sztáray okl. II. 513–30. 7. Remete 1437. Sztáray okl. I. 336–43. 1444. Dl. 67559. 1454. Sztáray okl. II. 513–30. 8. Vaján 1343. Anj. IV. 330–37. 9. Csicsér 1343. Anj. IV. 330–37. 10. Mátyóc 1399. ZsO. I. 673. 11. Sislóc 1343. Anj. IV. 330–37. 12. Ór 1498. OL. Fkgy. Lel. Prot. II. 205 b. 13. Császlóc 1398. ZsO. I. 310–13. 14. Sztrite (Sztrite) 1355. Zichy okl. II. 615–18. 15. Gőgye 1398. ZsO. I. 310–13. 1394. ZsO. I. 398. 16. Csértész 1393. ZsO. I. 310–13. 17. Csap 1355. Zichy okl. II. 615–18.

Bereg megye: 1. Barkasó 1398. ZsO. I. 310–13. 2. Balazsér 1347. *Fejér* LX/1. 602–604. 3. Daróc 1348. Zichy okl. II. 292–94. 1344. Zichy okl. II. 349–400. 1358. Zichy okl. III. 126–27. 1423. Zichy okl. VIII. 110–11. 4. Asztély 1489. Zichy okl. XI. 503–505. 5. Csarnavoda (Csaroda) 1347. *Fejér* LX/1. 602–604. 6. Fejérese 1347. *Fejér* LX/1. 602–604. 7. Papi 1347. *Fejér* LX/1. 602–604. 8. Badato 1344. Dl. 51301. Halász 1390. HO. VII. 288. 1343. Anj. IV. 330–37.

Ugocsa megye: 1. Salánk (*Szabolcs* I. 1397. 461–65.) 2. Keresztúr 1347. *Fejér* LX/1. 602–604. 3. Foketepatak (*Szabolcs* I. 1397. 342.) 4. Verőce 1377. *Fejér* LX/5. 174–76. 1429. *Fejér* X/7. 111–12. 5. Nagyszőlős 1512. TT. 1902. 126–28. 6. Sasvár 1366. *Fejér* IX/5. 649–50. 7. Fancsika 1356. *Fejér* IX/2. 520–23. 8. Ujhely 1334. *Fejér* VIII/3. 748–51. 9. Ujalk 1334. *Fejér* VIII/3. 748–51. 10. Farkasfalva 1334. *Fejér* VIII/3. 748–51. 11. Várjaja 1447. Károlyi okl. II. 263–65. 12. Kőknégyed 1447. Károlyi okl. II. 263–65.

Szatmár megye: 1. Panyola 1342. Dl. 51196. 1345. Dl. 51360. 2. Semjén 1344. Dl. 51301. 3. Kér 1342. Dl. 51196. 1344. Dl. 51301. 4. Istváni 1315. *Fejér* VII/1. 573–81. 5. Kőlece 1315. *Fejér* VII/1. 573–81. 6. Szárszaberek 1346. Anj. V. 195–204. 1352. Anj. V. 580–85. 7. Ujváros 1512. Dl. 36985. 8. Hoba 1512. Dl. 36985. 9. Szinyérvárja 1512. Dl. 36985. 10. Apa 1512. Dl. 36985. 11. Mezgyes 1512. Dl. 36985. 12. Zsuzsány 1406. ZsO. II/1. 593. 13. Tyukod 1406. ZsO. II/1. 593. 14. János 1378. Levéltári Közlemények 1931. 64–65. 15. Hodász 1378. Levéltári Közlemények 1931. 64–65. 16. Derzs 1378. Levéltári Közlemények 1931. 64–65. 17. Nagykaroly 1398. Károlyi okl. I. 483–85. 1470. Károlyi okl. II. 407–408. 1540. Károlyi okl. III. 221–23. 18. Bere 1411. Károlyi okl. I. 580–82. 19. Petri 1396. ZsO. I. 477–78. 20. Vezend 1396. ZsO. I. 477–78.

Bihar megye: 1. Adony 1435. Károlyi okl. II. 162–65. 2. Margita 1491. OL. Fkgy. Lel. Prot. II. 40 b–41 ab. 3. Királyi 1416. *Fejér* X/5. 737–41. 4. Gáborján 1405. Hédeváry okl. I. 181–86. 5. Csoknó 1370. Csáky okl. I. 329–32. 1416. *Fejér* X/6. 737–41. 6. Ugra 1329. *Győr* Gy. 1963. 679. 7. Okány 1458. Dl. 12501.

XIV—XVI. századi forrásainkban nemcsak néhány jól elkülönülő variánst lehet figyelni meg, hanem elterjedési területüknek több olyan pontját is, ahol egy-egy más formájú falunak, falucsoportnak adják át helyüket; az ország délnyugati szögletében pedig nagyobb foltokban is eltérő formációk jelentkeznek.

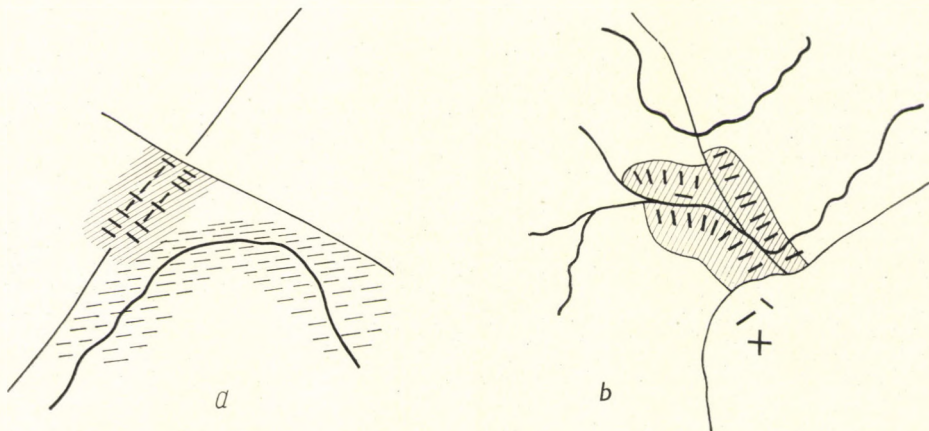
A települések növekedését előmozdító vagy korlátozó, már említett tényezők változatossága természetessé teszi, hogy azonos alaptípuson belül a falunagyságok igen széles skálája volt megfigyelhető már a XV—XVI. századi magyar településképen is. A vízjárta Csallóköznek vagy Bodrogköznek, a Szamos- vagy Tisza-partnak éppúgy kicsinyek, többnyire egy-utcsák maradtak a falvai, mint a Rába vagy a Sajó dombok közé zárt völgyeinek, Szatmár, Bereg, Sopron megye erdősegeinek vagy a Nagy-Alföld egy-egy terméketlen, homokos zónájának. A halászat, a gyengén termő erdőtalaj megművelése vagy a nem túlságosan dús legelőkön folytatott pásztorkodás egyaránt csak kicsiny lakóegyütteseket tudott eltartani. Hasonlóképp kicsinyek maradtak a XIII. századi osztozások óta sűrűn egymás mellé sorakozó s ezért szűk határok közé szorult Gömör, Ugocsa, Vas vagy Zala megyei kisnemes-telepek (a központi hatalom egykori alapítóikat igen gyakran éppen az erdőrengetegekbe irányította), és alig növekedtek a földesúri birtokok miatt terjeszkedni képtelen jobbágyfaluk.⁴ Egyikük-másikuk néhány házával inkább a törpetelepülések, mint a falvak kategóriájába tartozik. Ahol a szűkös belterület ellenére természeti vagy gazdasági-társadalmi előnyök (jó föld, kiváltságok) tömörítették a lakókat egy helyre, ott zsúfolt belsőségek keletkeztek. Különösen a kisbirtokos falvak és falurészek mutatták a zsúfolódás ilyen képét.⁵

A skála másik végén nagy faluk állnak, a gazdagtalajú dél-alföldi síkság, az Alföld peremén kiszélesedő folyóvölgyek vagy száraz éghajlatukkal, vízszegénységükkel, máskor éppen hatalmas árterületeikkel a lakókat egy-egy kedvező helyre tömörítő pusztai tájak nagy falvai, mezővárosai. Kezdetben bizonyára ugyancsak egyetlen utcájuk az idők folyamán további házsorokkal bővült⁶, s a bennük való tájékozódásra nem volt már elég az országosan elterjedt „felszer” (felszer-falu, felszeg), „alszer” (alszeg, alfél) megjelölés.⁷ Heves község 8 utcáját,⁸ a somogyi Szentmiklós⁹ vagy a Duna menti Tétény utcáit¹⁰ lakóik népe vagy futási irányuk szerint kellett egymástól megkülönböztetni. (Dalma út, Kercsmej út Szentmiklóson, Tót utca Tétényben.) A ruszakai (Abaúj m.) Csirke utca névadóját is ismerjük — Alattyáni Csirke Péter, a korábbi birtokos személyében.¹¹ Nagy és kicsiny települések változatainak hosszú során belül a 15—25 házból álló falukat lehet „átlagfaluknak” tekinteni.

A soros-utcsás forma századokon át maradt az ország törzsének legelterjedtebb település-típusa. A Pozsony megyei Újfalva telepesei, akik a környékbeli lakóknál pár száz évvel később ülték meg végleges helyüket,¹² éppúgy ezt az alakzatot választották, mint a XIV. század végén „újonnan települt” csertészi és zavadai (Ung m.) ukrán jobbágyok.¹³

A középkori falu utcáját természetesen nem képzelhetjük el a mai rendezett utcák módjára. Ez a körülmény már a sorok vonulási irányában is kifejeződött. Legtöbbször annak a folyó- vagy állóvíznek a nem épp mindenkor egyenes futásához, partjához igazodott, amely egykor a telepéseket

magához vonzotta. Máskor a közút vonalát követte, vagy vár, nagyobb földesúri építmény mellé simult. A domborzathoz, növényzethez, talajhoz való alkalmazkodás a formák további nagy változatosságával járt. A nagykunsági Móric falu maradványainak feltárója egymástól eléggé távoli házak hosszan elnyúló, L alakú tört vonalában találta meg az egykori település formáját, s hangsúlyozta, hogy eredményei egybevágnak más

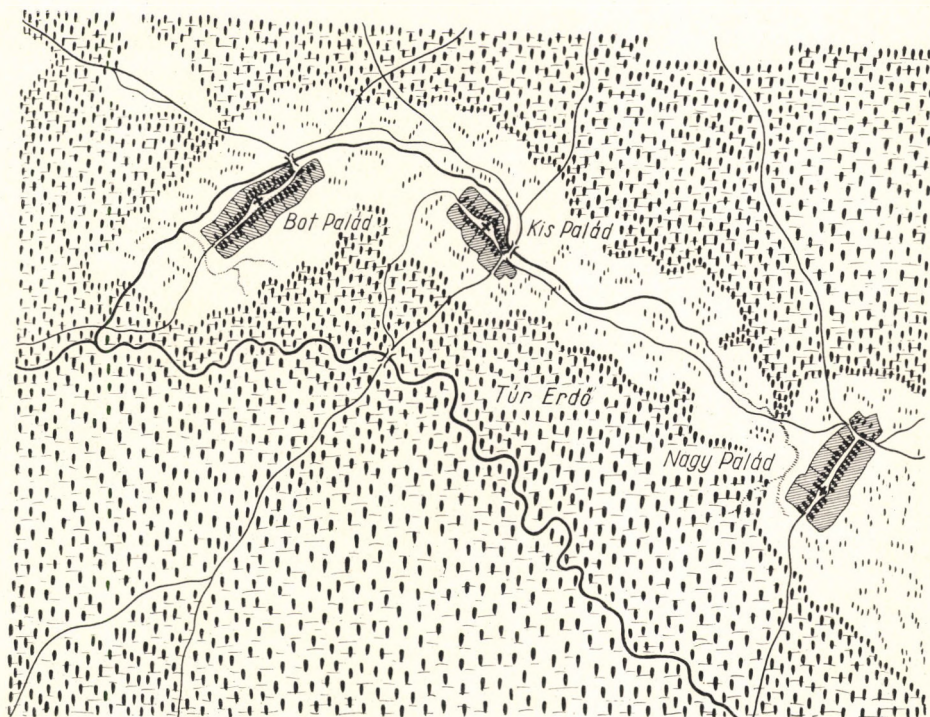
29. A kései, XIV—XV. századi településű falvak is soros-utcás formában helyezkednek el. Az I. katonai felv. alapján. *a)* Újfalu (Pozsony m.) *b)* Csertész (Üng m.)

alföldi ásatási eredményekkel, nem különben a XV. századi utazók Szeged egyetlen hosszú utcájáról szóló leírásával.¹⁴ Kecskemét határában a török pusztítás idejéig fennállott egyik falu tölcser alakban, mintegy 300 méter hosszan helyezkedett el; éppenséggel nem szabályosan sorakozó házeit — talán 40-et — 50-et — 10 — 20 — 50 méteres közök választották el egymástól.¹⁵

Az egykori leírások több esetben szólnak „kerek sorról”, „körben”, „kör-körösen” kiterjedő birtokrészekről.¹⁶ Nem látszik azonban valószínűnek, hogy itt a külföldi irodalomból oly jól ismert kör alakú, állati vagy emberi támadás ellen védelmet nyújtó településekről lenne szó. Egyik ilyen birtoknak, az idők folyamán elpusztult nyírségi Gyománnak más leírásokból megállapíthatóan félkörben futó utcái voltak,¹⁷ a többire vonatkozó utalásokból pedig mindössze az elhatárolás kör alakú vonalára vagy legfeljebb egy-egy házsor vonulási irányára következtethetünk. Ezeket a településalakzatokat tehát, ha lényeges jegyeiket tekintjük; ugyancsak az utcás-soros alaptípusba kell sorolnunk.¹⁸

Az utcás-soros települések kontúrja mellett belsejükre is vetnünk kell egy pillantást. Mint számtalan példán láthattuk, az utcák két házsorát leggyakrabban ismét csak vízfolyás vagy messziről vezető közút választotta el egymástól. Alkalmasint út és patak együtt is terpeszkedhetek a sorok között, különösképp a völgyi települések egyetlen utcájának házsorai közt. De ha a házak sem eleven vizet, sem holtágot nem vettek körül, akkor is

igen sok esetben helyezkedtek el egy viszonylag alacsonyan fekvő, vízjárta, sáros térség két kiemelkedő, száraz oldalán.¹⁹ Emiatt azután a belterület középső részén a házsorok nagyobb távolságra kerültek egymástól, s ha

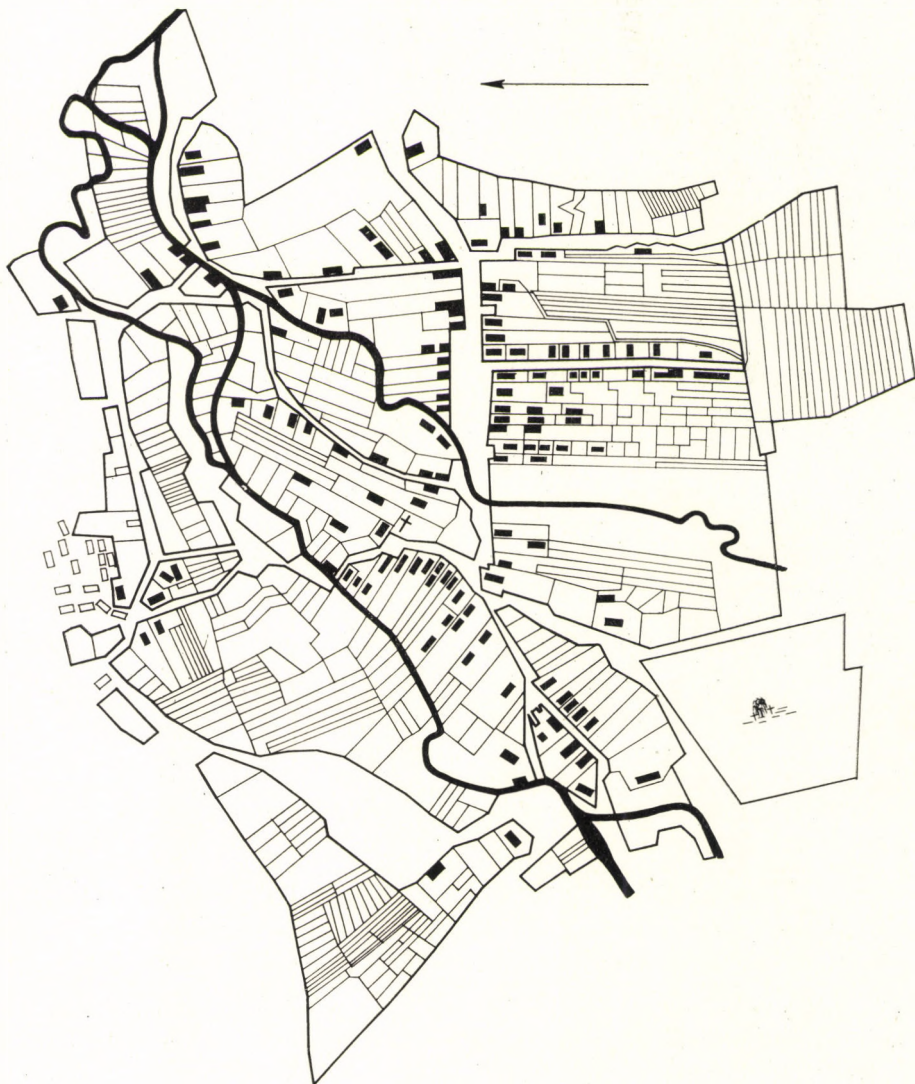

30. Utcás-teres településformák a Szamosháton. Az I. katonai felv. alapján

utóbb a talaj feltöltődött, a szárazzá vált tér alkalmassá vált vásártartásra, épületek — leginkább középületek — befogadására. Ilyen kiszélesedő alaprajzú, középen teres formák — a német irodalom Strassenangerdorf-jai — az ország sok táján voltak találhatóak, anélkül, hogy akármelyikükre is jellemzőnek lehetne őket tekinteni.²⁰ A belső kép deformálódását, ahogyan láttuk, nemegyszer a települést megelőzően felépült vagy azt időközben elrekesztő urasági, egyházi épületek is előidézhették.²¹

Ahhoz, hogy egy település háztelkei többé-kevésbé rendezetten sorakozzanak egymás mellé, és hogy az újonnan épülő házak se a falu szélén terjeszkedve, se a régi, bent fekvő telkek valamelyik zugában meghúzódva ne fordítsák fel teljesen a régi rendet, valamilyen irányítás és számonkérés volt szükséges. A földesúri akarat, amely tisztartói útján éberben őrködött a jobbágyszolgáltatások alapegységét jelentő telkek epségén és áttekinthetőségén, a túlságos felaprózódást általában éppúgy meg tudta akadályozni, mint a rend teljes összezavarodását. Kisnemesi birtokokon (és nagyobb

autonómiával rendelkező településeken) ez a rendező akarat hiányzott. Amióta függetlenítték magukat az ispánok irányítása alól, s állandó katonai szolgálatot sem kellett teljesíteniök, aligha őrizték tovább a XI—XII. század rendezett formáit. Egyelőre csak újabbkori adataink vannak arról, hogy elsősorban közbirtokossági vagy más kiváltságos falvak egyes részein, utcáin a házak kusza egymásra halmozódása következtében a régi szabályosabb alakzatok felbomlottak.²² Hogy népeőbb falvainkban ez a

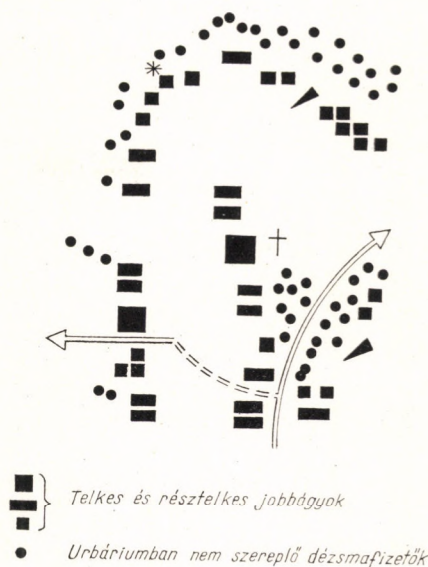
31. Nagyvisnyó (Borsod m.) halmazos településének képe a XIX. században. Fodor F. 1930. 45. alapján

folyamat már a XV—XVI. században megindulhatott, arról nincs ugyan közvetlen tudomásunk, de a paraszti névsorokat elemző és a parasztcsaládok viszonylagos topográfiai helyét rekonstruáló legújabb kutatás valószínűsíti, hogy nem egy, első látásra utcás-sorosnak tetsző település szektoraiiban (különösképp szélső zugaiiban) már a hódoltság korszak előtt zsúfoltan és szabálytalanul egymásra halmozódó házacskák egész serege húzódott meg.²³ Régi falvainknak a törzsrésztől elkülönülő s gyakran önálló néven nevezett részein vagy egy-egy kicsiny utcájában ilyen halmazok ugyancsak könnyen kialakulhattak.²⁴

Településeink egy másik, egyáltalán nem jelentéktelen csoportja a megelőzőkkel szemben éppen laza, hézagos telekrendjével ütött el a szokványos típustól. Üres, máskor lakott, de túlságosan nagyra méretezett²⁵ telkek, a belterület egyes szakaszain művelt szántóföldek, rétek, kertek tették „szellőssé” s egyben rendezetlen külsejűvé az ilyen falvakat. Egy részük kicsiny méreteivel, szabálytalanul sorakozó házaival inkább a törpetelepülések (a külföldi szakirodalom Weiler-ei, hameau-i) típusába volna utalandó.

Se szeri, se száma az olyan egykori leírásoknak, amelyek kúriák (lakott telkek) szomszédságában, jelentős részükben utcasoron, tehát bizonyíthatóan belterületen fekvő szántóföldekről, kertekről tudósítanak, s ezek szinte minden esetben valamelyik mellettük elhelyezkedő nemesi kúria tulajdonosának, ritkán szomszédos jobbágytelek lakójának birtokában voltak.²⁶ Az oklevelekből előrajzolódó képek egy része ugyan faluszéli házak mellett fekvő földekre utal, az ilyenek tehát esetenként csupán érintkeztek a beépített területtel, néhány leírás azonban kétségtelenné teszi, hogy falvak belsőjében is gyakran maradtak ilyen „foghíjak”.²⁷ És bár az ismert esetek csaknem mindegyike nemesi birtokot érint, s a lakóház mellett (leggyakrabban annak kapuja előtt, tehát vele szemben) elhelyezkedő kertet vagy szántót ezek szerint jellegzetesen földesúri birtoklási formának lehet tekinteni, mégis egy vajszlói (Baranya m.) cívis-telek elhelyezkedésének leírása arra vall, hogy a házak rendjét meg-megszakító szántóföld, „mező” jobbágyfalvakban, illetve nem-nemesek birtokain sem lehetett szokatlan látvány.²⁸

Érthető, ha nemcsak az árutermelés útjára lépett nemesember élt szívesen a lehetőséggel, hogy lakóhelye (gazdasági központja) közvetlen közelében fekvő földön gazdálkodhatik, s megtakaríthatja a távoli szántóföldek

32. Kistoronya (Zemplén m.) halmozódó XVI. századi településének rekonstruált képe. Veres É. 1966. 315. alapján

gondozásával járó költséget és fáradságot, hanem jómódú parasztlakos magukra vállaltak ilyen telkeket (akár úrbéres földként, akár bérletként), hiszen a piaci értékesítés útjai akkor még korántsem zárultak le a parasztság előtt. Pozsony vár uradalmában még a XVI. század második felében sem volt ritkaság az egyetlennél nagyobb (nemegyszer többtelkes) paraszti üzem.²⁹

Az imént tárgyalt soros-utcás településtípus teleksorai (illetve az azokhoz kapcsolódó kertek) mögött általában sövény vagy árok húzódott, majd rendszerint szántóföldek következtek. A falu sövénykerítését, a „kertek mögötti” sövénykerítést vagy árkot, nem különben a mögöttük fekvő szántókat sok leírás emlegeti:³⁰ a Veszprém megyei Csatár 1508-ban körülhatárolt mindkét telke egy utca nyugati házsorában foglalt helyet, s hátulról mindkettőt szántóföld határolta.³¹ A Zala megyei Enyere beltelkei mögötti föld bizonyos „Hátút”-ig terjedt.³² E szántóföldeket általában időszakosan osztották újra apró parcellákba, s két vagy három nyomás rendszerében művelték, de országszerte sok faluban csatlakoztak kis szántóföldcsíkok is — egyéni birtoklásban — az előttük fekvő belsőtelkekhez, kertekhez.³³ Az ilyen formációt újabb külföldi kutatások nyomán az erdőtelkes településtípus előzményének tekinthetjük. Magyarországon azonban a fejlődés más irányba vezetett.³⁴

*

Amilyen világosan kirajzolódik forrásainkból a fellazult — mezőgazdaság céljaira hasznosított területektől meg-megszakított — és szabálytalan soros-utcás falu képe, s amennyire kétségtelennek látszik, hogy a soros-utcás falvak egy részében már korán megindult a „halmazosodás” folyamata (faluvégek vagy mellékutca házáinak rendetlen egymásra zsúfolódása), annyira nem rendelkezünk egyelőre határozott bizonyítékokkal jellegzetes halmazfaluknak a törelk pusztítás előtti létezésére. Mindamellett számos meggondolás szól amellett, hogy ez a típus akkor sem volt ismeretlen az ország települési képén.

A településtudomány nemzetközi eredményei arról tanúskodnak, hogy a halmazforma sztyeppéken, kiszélesülő folyóvölgyekben s néhol dombos-hegyes tájakon is — ahol csak a hajlékcsoportok szabad terpeszkedésére alkalom nyílt — a korai középkorban Európa-szerte kedvelt volt. Csak-hogy míg a kontinens nyugati felében a paraszti telekrendszer elterjedésével párhuzamosan a legtöbb helyen szabályosabb faluformáknak adta át a helyét, addig Kelet-Európa síkságain mint ősi forma még sokáig életben maradt.³⁵ És ahogyan a XI—XII. századig kimutathatóan fennmaradt alföldi óriásfaluk bizonyára ezt a régi hagyományt őrizték meg, úgy kézenfekvő volna arra gondolni, hogy egyes esetekben később sem változtak; mindenekelőtt ott nem, ahol nemesi vagy más kiváltság védte a falut nagyobb telekrendet követelő földesurak szabályozó akcióitól.³⁶

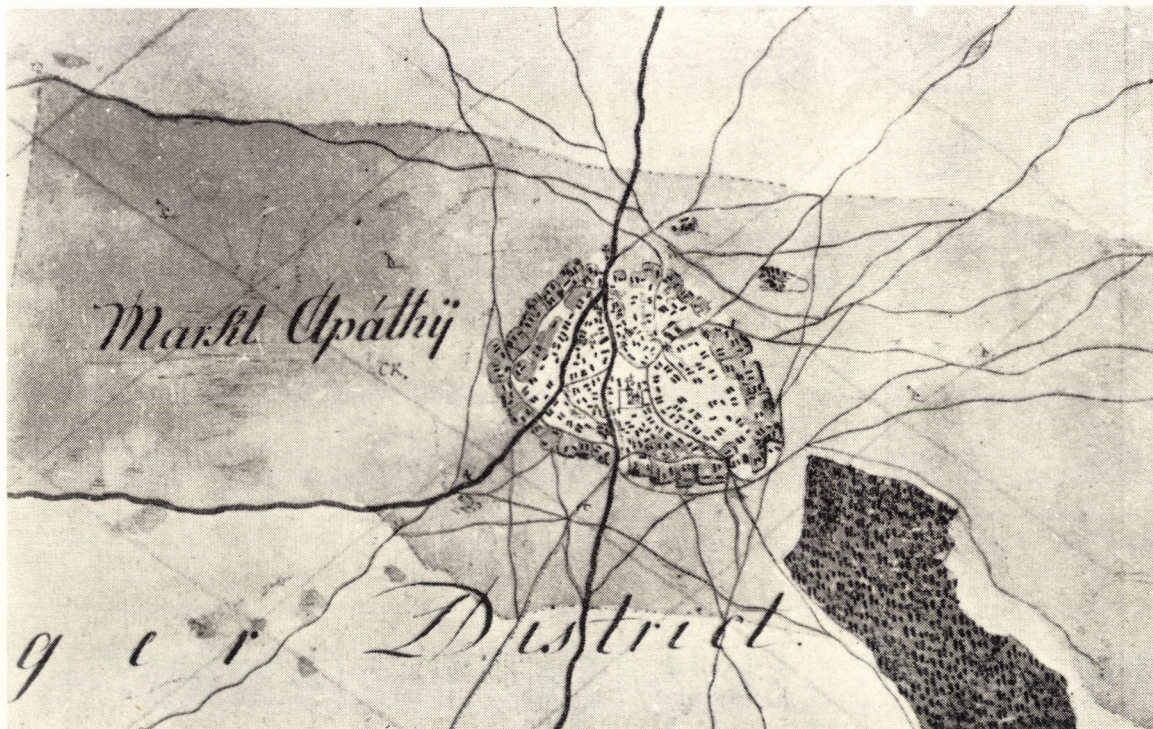
Végül XVIII. századi halmazfalunk egy része is lehet néhány száz évvel korábbi halmaztelepüléseknek közvetlen, legfeljebb csak bővült folytatója. Igaz ugyan, láthattuk, nem egy helyen mutathatók ki XIV—XV. századi soros-utcás faluk a későbbi halmaztelkes települések helyén, nem valószínű azonban, hogy mindegyik újkori halmazfalunk ilyen átalakuláson ment volna keresztül. Halmazos formát lehet sejteni néhány XIV—XV. századi

birtokosztozás során készült faluleírásból is. Az a körülmény, hogy a helyszíni összeírók néhol az átlagos szokástól eltérően nem utcák szerint haladtak, hanem kiindulópontul fölvelt épületektől torony irányban húztak választvonalakat, a telkeket pedig nem „utcasorok” szerint határozták meg, csak valamilyen égtájhoz vagy szomszéd faluhoz való viszonyukat említették: elképzelhetővé teszi, hogy a megosztásra kerülő településnek

33. Jászapáti légifelvétele

nem is voltak utcái, s a házak kusza halmozódása kényszerítette a felmérőket kezdetlegesebb megoldásokra. A Fejér megyei síkságon elterült Csete helység felosztói három irányban is a szentély sarkaitól indultak ki, mindenféle utcamegjelölés nélkül.³⁷ A Borsod megyei Leány községben pedig — ez az Alföld-perem későbbi halmazfaluinak körzetében feküdt — ugyancsak a szentélyhez, az erdőkhöz vagy a már meghatározott helyű telkekhez viszonyították a birtokrészeket ugyanakkor, amikor a közvetlenül előbb megosztott birtokban utcasorok, a következőkben pedig a rajta átfutó patak kínálkoztak választó-tájékozódó vonalakként.³⁸ Az alföldi puszták egyik későbbi jellegzetes halmaztelepülése, Jászapáti belterületén a XIV. században ugyancsak egyedül a kőegyház és a nagyút szolgáltatott szilárd pontokat az osztozásra kiküldött embereknek. Feltehető, hogy az akkor még kétségkívül nagy részében sátorlakó jász nép ezek körül táborozott, utcarend nélküli teljes kötetlenségben,³⁹ s ahogyan a leírásból rekonstruálható, pontosan a későbbi Jászapáti területének megfelelő helyen.

34. Jászapáti halmazos települése az I. katonai felvételen. Helyén feltehetőleg a XIV. században is hasonló formájú falu állott

Végül a Mohácsot közvetlenül megelőző időszakban akadhettek már olyan települések is, amelyeket a „halmazosodás” ismert folyamata alakított az eredeti halmazfalukhoz hasonlókká. Ásatások ebből a korszakból még csak soros-utcás faluk változatait hozták napfényre, de XVI. századi zempléni községek parasztcsaládjainak összeírások alapján föltételezett elhelyezkedési rendje hihetővé teszi a „másodlagos halmazforma” hazai kifejlődését.⁴⁰ Másutt — így a Székelyföldön — a kötetlenül települt korábbi szórványok közeinek benépesülése hozhatott hasonló eredményt.⁴¹

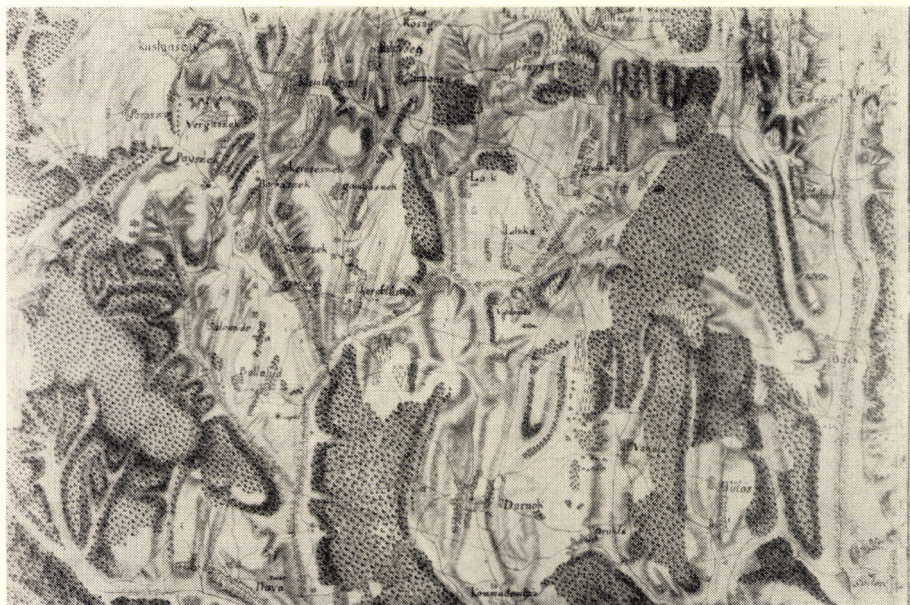
Halmaztelepüléseink (különösen az „elsődlegesek”) egy részében bizonyára sohasem ment végbe rendező akció és telekrendjük sem alakult ki okvetlenül. De ha voltak is elhatárolt beltelkeik, ezek nagy része természet-szerűen nem érintkezett közvetlenül a szántóföldekkel, s így nem volt lehetőség — miként a soros-utcás falvak egy részében — a beltelkekhez kapcsolódó egyéni használatú szántóparcellák rendszerének kiépítése sem. Így azután legtöbb ilyen helyen a földközösség valamelyik változata és a parlagos vagy a nyomáskényszeres művelési mód vált uralkodóvá.

Nagyobb problémát jelent a halmazos típus kertjeinek kérdése. A halmazfalu kifejtett, zsúfolt formájára jellemző összezsugorodott, kert nélkül maradt belsőségek éppoly kevésbé igazolhatók ebből a korból, mint ahogyan az utolsó évszázadokban nem egy helyen a halmazfaluhoz kapcsolódó „kertes” forma, a belterületet egységesen körülvevő külső kertek rendszere sem. Hódoltság előtti paraszt- és nemesháztartásaink lokalizálható kertjei legnagyobb részben a telek közvetlen folytatásában feküdtek,⁴² bár esetenként hallani lehet külső gabonáskertekről is.⁴³ A régészeti, néprajzi és helytörténeti irodalomnak helyenként ugyan csak korlátozott bizonyító apparátusra támaszkodó számvetése arra utal, hogy külső gabonáskertek (szérűk) néhol, főként a mocsaras-erdős tájakon, éppen a természeti tényezők hatására, hamarosan alkalmi vagy állandó használatba kerültek, a XVI. századtól pedig néhány városi majorság külső kertjeiben több irányú intenzív mezőgazdasági munka is folyt, amint ezt az árutermelés fejlődése megkívánta.⁴⁴ Elhamarkodott dolog volna azonban, ha ezeket a külső kerteket korai alföldi halmaztelepüléseinkhez kapcsolnánk.

*

Halmaz formájú faluink — ha valóban léteztek a XIV—XVI. század folyamán — legfőljebb apró színfoltokat jelentettek azon a képen, amelyet az utcás-soros típusú települések túlnyomó többsége az országban kialakított. Ugyanígy kevésbé módosították a képet az előbb már behatóan tárgyalt magános települések. A csoportos faluk határában elhelyezkedő nemesi kúriákat, gazdasági telepeket, ritkán polgárházakat vagy nem földműves foglalkozású jobbágyok hajlékait inkább tekinthetjük az illető faluktól térben és funkcióban ugyan elszakadt, de mégis azokat kiegészítő részeknek, semmint önálló településeknek. Az ilyen határbeli szállások ebben a korban már csak a legritkább esetben vonzottak maguk köré más telepéseket, megmaradhattak tehát — hosszabb-rövidebb idő után bekövetkező pusztulásukig — elszigeteltségükben. Csupán messze az összefüggő magyar településterületen túl, a magas hegyek világában alakultak ki az egykori transzhumáló juhásztorok magános településeinek kiterjedtebb zónái.

A magyar nyelvterület délnyugati zugában, Zala és Vas megye egymással határos tájain a településkutatók már régóta felfigyeltek a sajátos formájú falvak több nagyobb csoportjára. A XVIII. századi országos felvétel egyfelől apró, néhány házból álló falucskák együtteseit tünteti itt fel; az északi Göcsej szeg-eknek (Vargaszeg, Barabásszeg, Pajzsszeg stb.) nevezett,

35. A Göcsej törpetelepüléseinek vidéke. I. katonai felv.

egymáshoz közel fekvő, jellegzetes kistelepülésein kívül sok ilyent látni ettől a területtől nyugatra és délre is. Másfelől olyan falvak egész zónáit mutatja a térkép, amelyek több különálló piciny hajlékcsoportból tevődnek össze, akár külön-külön dombháton, patak völgyekben, egymástól néhol egy-két kilométeres távolságra fekszenek ezek (ahogyan az Őrség szer-ei), akár csak néhány teleknyi hézag választja el őket, mint a Lendva és a Kerka folyó közelében fekvőket. (Az utóbbiak alig különböznek a XIV–XVI. század már ismertetett „foghíjas”, laza településeitől.) A kicsiny hajlékcsoportokat, ahogyan későbbi megfigyelésekből tudjuk, az ott lakók birtokai vagy együttesen fogták közre, vagy még lazább volt a rend, s a birtokok az egyes telkekhez csatlakoztak. Mindezen, lényeges vonásaikban egymással megegyező „törpefaluk”, illetve falurészek (szer-ek stb.) zónái között és távolabbi környékükön ugyancsak apró faluk tömegét találjuk.⁴⁵

Hogy ez a településforma a török hódoltság idején eléggé védett zalai-vasi tájon (amely tehát régi formáit hihetőleg az átlagosnál jobban őrizte) a Mohács előtti időkben sem volt ismeretlen, azt több körülmény bizonyítja.

A két megye nyugati részeire az országos talajfelmérés bizonyosága szerint a gyengén termő erdőtalaj kétféle változata, régi erdőterképe szerint a bükkösök túlsúlya volt jellemző.⁴⁶ Hegyvidékeinket leszámítva, ez a mai országterület legsapadékosabb vidéke. Ilyen természeti viszonyok Európa minden táján hosszú időre konzerválták az irtáskultúra és az állattartás

36. Kerkakutas (Zala m.) erősen laza kistelepülése. Zalaeg. tk. U. 228. (1846) alapján

nagy jelentőségét. Az ellentét, amely a települők rendelkezésére álló nagy-kiterjedésű föld és a belőle irtás útján állandóan használhatóvá tett csekély hányad közt fennállt, mindenütt a törpefalukat (hameau, Weiler) vagy az egészen szórt településrendet tette általánossá.⁴⁷ Délnyugat-Magyarország említett területének közvetlen nyugati folytatásán, a szlovén és a német alpi tájakon ugyancsak az itteninek pontosan megfelelő apró telepformák terjedtek el. A X – XI. századi magyar határőr-pásztorok számára ily módon a táj adottságai s a közellakók példája egyként ezt a formát kínálták, mint legalkalmasabbat. A példáért azonban nem kellett szükségképp a szomszéd-

ba menniök, hiszen, mint láthattuk, éppen a hadviselő, utóbb kismemesi réteg volt az, amely országszerte a néhány házas (vagy csupán egyetlen kúriából és egy-két szolgaszállásból álló) apró falukban élt a legszívesebben. A korai időkben Nyugat-Zala határór eredetű kismemes-társadalma is egymás közelében elhelyezkedő, legnagyobbbrészt 1—5 családnak szállást adó falucskák tömegét töltötte meg,⁴⁸ akárcsak a hamarosan magánkézre került, de régi kiváltságait és hagyományait még sokáig őrző vasi Őrség és sok más vasi helység népe.⁴⁹ És ahogyan Gömör megyében meg lehetett figyelni, miként váltak ki új meg új telepek egy-egy határór-rokonság birtokából — ezek sorra új elnevezéseket vettek fel⁵⁰ —, úgy hasonlót mutathatna ki részletesebb helytörténeti feltárás az őrségi 7 Kutas vagy 3 Kerca népének lassú kiszakadásáról is.⁵¹ A folyamat, amely ily módon kezdetben aligha mutatott eltérést más tájak kismemes-településeinek fejlődésvonalától, akkor vett eltérő irányt, amikor a falukeretek XIV. századi országos megszilárdulása után ezen a tájon tovább is folytatódott a birtokosztódás s az ezzel kapcsolatos kirajzás — az őrségi faluk határain belül egymástól elkülönülő szeg-eket, Zalában a falvakból kirajzó s utóbb önállósult szeg-eket hozva létre. Az „elkanyarodás” okát az apró telepeknek különösképp kedvező természeti körülmények s talán a szomszédos lakók példája magyarázná. Az új vonások jelentkezési ideje legkésőbb a Mohács előtti kor. Ezt bizonyítják a XVI. század elején összeállított Zala megyei rovásadó-összeírás -szeg név-végződésű kismemes-települései, Tútorszegen magának a névadó Tútor családnak egykorú birtoklása,⁵² és nem utolsósorban az a körülmény, hogy a XVI—XVII. század folyamán szeg-ekre bomlott Becsvölgyét itt ugyan még egységes néven, sok portájú kismemesfaluként regisztrálták, birtokosai közt azonban már ott voltak a Barabások, Komondorok és a röviddel azután önállósult szeg-ek más névadói.⁵³ Szentgyörgyvölgye, az összeírás másikk, sok portájú kismemesfalva nem sokkal utóbb számos apró települést összefogó, látszólag egységes igazgatású óriásfaluként jelenik meg előttünk. Olyan lehetett a helyzete, mint néhány nemzedékkel korábban ama Gömör megyei patak völgyek kismemes-településeinek, amelyek — emlékezzünk rá — ugyancsak egységes nevek takarója alatt bújtak meg. A göcseji kismemes-világ egyik törpefalvának, Misefának egykori képét már MAJOR JENŐ próbálta rekonstruálni: mindkét ottani nemes telket szántók vették körül s úgy látszik, ebből állott a falu egész „belső-sége”.⁵⁴

A nyugati országperem piciny településeinek másik sajátossága, hogy nemcsak kismemeseknek vagy jobbágyokkal-zsellérekkel együtt lakó kismemeseknek szolgáltak lakóhelyeül, hanem tiszta jobbágyközösségeknek is. A kánizsai uradalom négy, egymás közelében fekvő s azóta maradéktalanul elpusztult helységének telkeit — bár mindegyik helységnek önálló neve volt — az összeírók csak együttesen tudták jegyzékbe foglalni; az egy égtáj felé esőket, akármelyik faluban is helyezkedtek el, egybefogták, s az egyes falukra újból és újból visszatértek.⁵⁵ Bizonyára az sem volt véletlen, hogy a Bánffyak lendvai uradalmának 1389. évi felosztásakor a falvak egy csoportja (éppen a göcseji szög-ek tájának közvetlen közelében fekvő 32 possessio, illetve prédiium) utcák és sorok említése nélkül összeírásra, hihetőleg vagy teljesen rendezetlen, laza formájuk vagy apró, „faluszerűnek” is alig

nevezhető voltuk miatt.⁵⁶ Az egy-két házból álló prédiomok a délnyugati határszélnek ebben a dominiumában az országos átlagnál ugyancsak sűrűbben, csoportosan fordulnak elő.⁵⁷

A két-három házból álló, falunak sem nevezhető prédiomok, tudjuk, az ország más részein sem voltak ismeretlenek, sőt néhol megjelent az osztódás útján keletkezett törpefalvak egy-egy kisebb csoportja is.⁵⁸ Olyan tömegesen azonban, mint a Nyugat-Dunántúlon, sehol sem voltak megtalálhatók. Az országperem más erdős-hegyes tájain a fejlődés vagy — mint az Északi Kárpátokban — lazán elszórt, magános hegyitelepek tömegét hozta létre, vagy — mint Erdély rengetegeiben — szórványokból összeálló halmazfalvakat alakított ki.⁵⁹

Délnyugat-Magyarország települései nemcsak sajátos irányban fejlődtek, hanem sajátosságait a legutolsó időkig meg is őrizték. Ez azonban már közös vonás az egykori országterület többi peremvidékével, megannyi jellegzetes települési maradványterülettel. Székelyek, határvidéki kismesek, vlach pásztorok kivételezett helyzete mentesítette telepeiket a racionális gazdasági és területi újjárendezés megannyi formájától, amelyeket nagyobb birtoktesteken már a XIII—XIV. századtól fogva több-kevesebb következetességgel meghonosítottak. E peremterületek mostoha természeti viszonyai s az állattartás jelentőségének ottani tartós konzerválódása azonban még az észszerű gazdálkodásra törekvő földesurak változtatásban való érdekeltségét is erősen korlátozták. Ekként maradhattak fenn a régi típusú településviszonyok oly hosszú időn át. Fennmaradásukat a török pusztítástól való relatív kíméltség állapota is megkönnyítette.

*

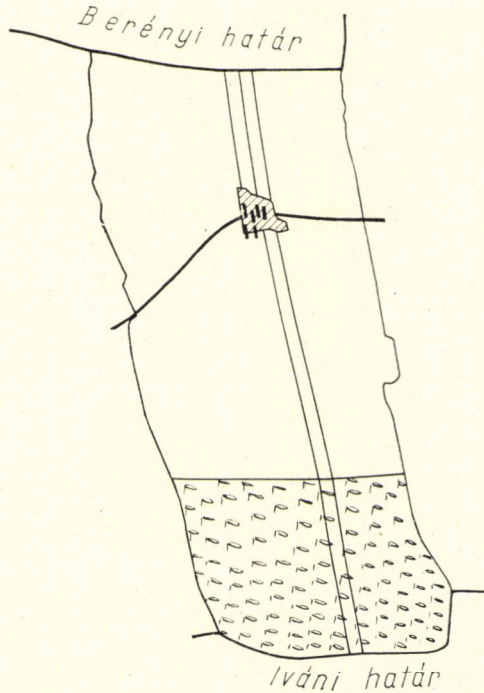
Egykori településeink sorában egészen különleges hely illeti meg azokat, amelyek telepítésük tervszerűségének jegyeit láthatóan is magukon hordozták. Ilyenek mindenekelőtt a soros-utcás faluk ún. szalagtelkes, erdőtelkes változatai. Egymás mellé sorakozó belsőtelkeiket és a hozzájuk csatlakozó, a határig futó külső telkeket a telepítés tervezői előre ki szokták méretni. Ennek a hazánktól északra és nyugatra, főleg a német kolonizációs területen igen elterjedt formának (Wald hufendorf) eddig a hódoltság előtti Magyarországon is csak a telepések lakta felvidéki irtásföldeken lehetett kétségtelenül nyomára bukkanni. Vitathatatlanul ennek a rendnek emlékét őrizték meg azok a határjárásokban leírt barázdák, amelyek „a község szokása szerint” a beltelki kert végétől a faluhatárig húzódtak s az egyes telkeket választották el egymástól.⁶⁰ A Dunántúl nem egy magyar falvában voltak ugyan olyan nemestelkek, amelyek a kúria folytatásában a határig nyúltak el, elhamarkodott dolog volna azonban jobbagytelkeik elhelyezkedését is a nemesiek módjára elképzelni.⁶¹ A kifejlett erdőtelkes falu típusának csökevényes változatai viszont (sorban elhelyezkedő belső telkekkel és mögöttük egyéni szántókkal) — láthattuk — nálunk sem hiányoztak.

Tervszerűség mutatkozik olyan mezővárosaink alaprajzában is, amelyeket a szervezett telepítőakciók során hozzánk került vendégnépek számára alapítottak. Az Ügocsa megyei Nagyszöllős első százsz telepesei a király

hívó szavára érkeztek, s utódaiknak a XIII. század második felében már városias kiváltságokban lett részük. A helység eléggé szabályos, kereszt alakú településformája, közepén a templommal, ahogyan a későbbi ábrázolásokkal is egyeztethető 1512. évi osztozás leírja, bizonyára a privilégium

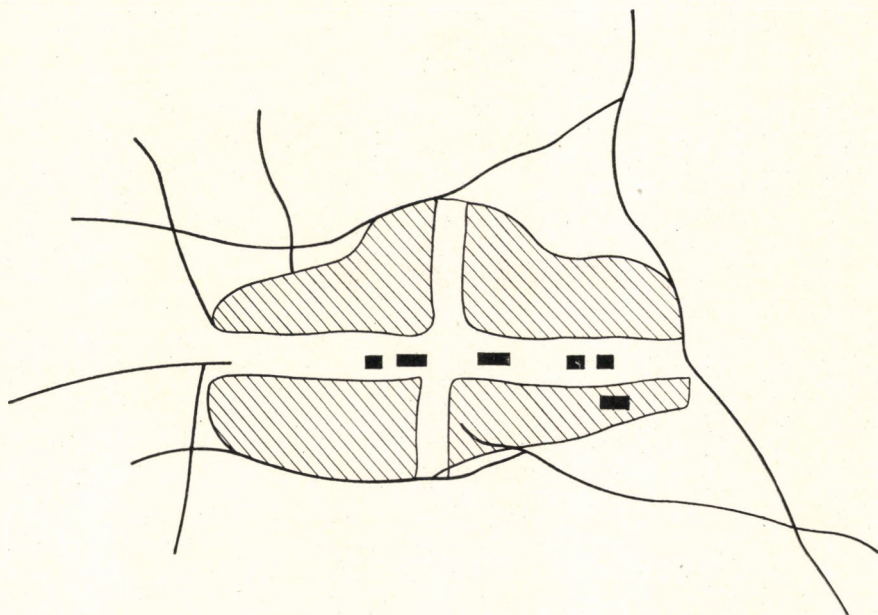

37. Simaháza (Sopron m.) légifelvétele

38. Szalagtelek formájú nemesi birtok a XV. századi Simaházán. L Sümeghy: Sopron m. okl. 90–91. (1403)

elnyerésével többé-kevésbé egyidejű rendezés—újraalapítás emlékét őrzi, hiszen az elmúlt évszázadok során Nagyszöllös eléggé háborítatlan maradt az ellenséges és a természeti pusztításoktól.⁶² Mezővárosaink nagy többsége azonban minden tervszerű átalakítás nélkül fejlődött ki rendezetlen, kicsiny utcástelepülésekből hol párhuzamosan, hol sugarasan, hol meg a legkülönbözőbb irányokban futó utcák szövevényévé, s ekként általában csak kiszélesülő főutcájuk szolgált piactérül, nem pedig szabályos négyszögletű „fórum”, ahogyan jelentősebb királyi városainkban. A mezővárosi vásártér azonban emezekhez hasonlóan csomópontja volt a környék jelentősebb forgalmú útjainak, kiindulópontja a kiterjedt helyi utcahálózatnak, és civisei joggal tekinthettek büszkén az ott ékeskedő templomra, plébániára, tanítólakra, mészárszékekre és más boltokra, utóbb a köznek szolgáló egyéb épületekre is.⁶³

39. Az Ugocea megyei Nagyszőlős képe az I. katonai felvételen, amely a XVI. századi állapotot is tükrözi

JEGYZETEK

¹ A településmorfológia európai irodalma a leírt típus helyett több-kevesebb következetességgel sorfalukat, utcafalukat, útifalukat, teres-utcás („orsós utcájú”) falukat különböztet meg. L. MENDÖL T. 1963. 241—54. G. SCHWARZ 1959. 82—83. Az ország újkori településforma-képére l. MENDÖL T. 1963. 215.

² A jellegzetesen újkori, szabályos formák esetében nincs szükség a XVIII. századi eredet bizonygatására. Ami a másik típust illeti: nem egy példánk van arra, hogy az első katonai felmérés halmazos-kertes falui (így a Közép-Tisza vidékén Lök, Oszlár, Érke vagy Bikk) pár száz évvel korábban utcás-soros típusúak voltak. Lökre és Oszlár: DL. 51196 (1342), 51301 (1344), 54943 (1435) stb., Érkre: DL. 15074 (1456), Bikkre: FEJÉR IX/1. 529—37. (1347). Rámutatott erre már MAJOR J. is: 1960. 51. MÉRI I. szerint késő középkori településeink hosszán elnyúló formában helyezkedtek el: 1952. 58. VÖ. BALOGH I. 1953. 144.

³ E formák nem csupán a pusztítástól megkímélt magyar területeken őrződtek meg a legújabb korig; megtalálhatók a tőlünk északra és keletre fekvő országok síkföldi és dombos tájain is: M. SORRE 1952. III. 55. A. HÖMBERG 1938. 20—54. G. J. SZTYELJMAH 1964. 44—66. J. BURSZTA 1958. 46—73.

⁴ Kicsiny, egyutcás falvak egész seregét veszi számba a bazini uradalom 1425. évi felosztása alkalmával készült birtokleírás: DL. 11726. Az újkori állapotok illusztrálására a már többször idézett árterület- és erdőterképek a legalkalmasabbak (OL. Kam. tk. 697, Nyíregyh. tk. T. 59.). Irodalom: BÁTKY Zs. 1923. 52—58., 1926. 7—10. FEKETE NAGY A. (M. művel. tört. II.) 127—28.

⁵ FODOR F. 1930. 44—50. A Veszprém megyei Szentgál településviszonyaira l. a budapesti Tudományegyetem egykori Magyarságtudományi Intézete munkaközösségének gyűjtését.

⁶ I. SZABÓ 1960. 379. MENDÖL T. 1963. 204.

⁷ 1411. Felsőméra (Abaúj m.): porcionem possessionarium . . . felzegeh appellatam: Fejér X/5. 857—60. 1360. Lak (Veszprém m.): in contrata seu platea Felzyrfolu vocata: Dl. 49925. 1513. Martonvásár (Fejér m.): de inferiori parte vulgo al fel felel: Dl. 93769.

⁸ 1358. Anj. VII. 59—62.

⁹ 1420. HOkl. 371—72.

¹⁰ 1405. ZsO. II/1. 425—26., 472—73.

¹¹ 1497. Dl. 85155.

¹² 1425. Dl. 11726. (és az I. katonai felv. lapja)

¹³ 1393. ZsO. I. 310—13. (és az I. katonai felv. lapja)

¹⁴ MÉRI I. 1954. 140.

¹⁵ PAPP L. 1931. 138—40.

¹⁶ 1342. Gyomán (Szaboles m.): una rotunda linea dicte possessionis a plaga meridionali adiacens: Dl. 51196. 1344. Somos (Sáros m.): birtokrész „in giro se extendendo”: Strig. III. 543—44. 1406. Baracska (Bars m.): ab eadem parte concavatim seu circulariter . . . : ZsO. II/1. 546.

¹⁷ 1344. Dl. 51301.

¹⁸ Dunántúli kör alakú sorostelepülésről, másutt kör alakú szigeten elhelyezkedő településről ír KOGUTOWICZ K.: 1930—36. II. 25., 175.

¹⁹ Móric (Nagykunság): MÉRI I. 1954. 140. 1422. Tulus (Borsod m.): ultra lutum in medio ipsius ville existentem: Dl. 65626. 1427. Faragó (Erdély): a falu közepén halastó: Teleki okl. I. 500—502. 1333. Csötörtökhely (Pozsony m.): duas partes seu lineas una aqua lutosa intersecat: Anj. III. 33—35. A Pozsony megyei Tallós két házsora közti mély vizes részről: BÉL II. 216.

²⁰ Vezekény (Pozsony m.): lata interposita platea, in cuius medio templum visitur: BÉL II. 216. Lajméra (Baranya m.) MAJOR J. 1960. 42. Az Ormánság több falvának középpontjában állott, legelőül és gyülekezőhelyül is használt térség: GUNDA B. 1938. 47.

²¹ MAJOR J. 1960. 42.

²² FODOR F. 1930. 44—47. Szentgála I. a Magyarságtudományi Intézet fent id. gyűjtését.

²³ VERES É. 1966. 312—15., 322. s köv.

²⁴ 1349. Vica (Sopron m.): 4 féltelek „in parva compita, . . . que vulgariter weha dicitur”: Sopr. m. okl. I. 206. A külön-nevű falurészekre I. SZABÓ I. 1966. 129., 130.

²⁵ BÉL MÁTYÁS Losonc külső területeinek leírásakor hangsúlyozza, milyen ritkásan állnak a házak: domos enim primi illi metatores villicorum ritu posuerunt, ut a vicinis tanto interuallo discriminentur, quantum ampliori areae et accipiendae pecudi domesticae sufficeret: IV. 61.

²⁶ 1460. Homokkomár (Zala m.): szántók „in diverticulis terrarum in opposito curie . . . Alberti et Antonii habiti: Ethnographia 1958. 129—38. 1393. Szegfalu (Zala m.): orto fructifero ante portam eorundem a parte meridionali habito: ZsO. I. 351. 1415. Csem (Vas m.): particula terre ex opposito eiusdem fundi in linea meridionali ipsius ville: Dl. 100398. 1393. Bér (Vas m.): unam sessionem in tribus iugeribus terrarum existentem demptis aliis utilitatibus ante eiusdem fundum ab oriente adiacentibus: ZsO. I. 298—300. 1427. Kisendréd (Sopron m.): terra plana penes sessionem Nicolai . . . orto proprio frugum hucusque possesso, . . . quandam particulam terre ante curias seu portas ipsorum adiacentem: Sopr. m. okl. II. 112. 1364. Ajka (Veszprém m.): loco unius ortus in ordine . . . sessionum: Dl. 66162. 1514. Somkerek (Erdély): cum . . . equorum orto ex opposito dicte domus lapidee: Teleki okl. II. 320—26. L. még a MAJOR J. tanulmányában közölt adatokat: 1960. 37., 43. A Bihar megyei Gáborján egyik része a megyemonográfus szerint szórt településű volt: JAKÓ Zs. 1940. 244.

²⁷ 1389. Szepetk (Zala m.): quelibet parcium porcio equalis ante portam suam adiacens: Zala m. okl. II. 232—34. 1383. Szentkirályszabadja (Veszprém m.): 3 hold föld 2 nemestelek közé esett: Veszpr. reg. 309—10.

²⁸ 1470. fundi curie, . . . cui ab orientali occidentalique ac septentrionali partibus campus et certe terre arabiles ad eundem fundum curie spectantes, a meridionali vero fundus curie . . . Pauli Zabo de . . . Wayzlo vicinari asseruntur: Dl. 17036.

²⁹ Urbáriumok 44. A paraszti árutermelésre: PACH Zs. P. 1963. 60.

³⁰ 1335. Tótrokolyán (Zala m.): in quodam fossato per sepes ortorum: Zala m. okl. I. 297—307. 1414. Salamonvata (Pozsony m.): simulcum sepibus vici: Eszterházy okl. 45—46. 1423. Monaj (Abaúj m.): penes sepes et angulum ortorum: OL. Fkgy. Lel. Met. Abauj 7. 1425. Felkér (Tolna m.): sepem vici: FEJÉR X/6. 750—53. 1429. Völse (Sopron

m.): fossatum retro ortos habitum: FEJÉR X/7. 144—46. 1446. Lippó: (Baranya m.): retro eosdem hortos vel sepes eorum: DL. 71974. MAJOR J. 1960. 44. 1478. Sárád (Temes m.): „intra fallam” és „extra fallam” lakó jobbágycok: DL. 18145. Siklós oppidum (Baranya m.) városkapuja: uo.

³¹ 1508. DL. 21816.

³² 1406. particula terre retro sessionem . . . usque viam Hathuth: Zala m. okl. II. 323—28.

³³ 1340. Gyóró (Sopron m.): „quelibet sessio cum uno iugere terre arabilis retro ortum adiacentis”, az utca mindkét során: Sopron m. okl. I. 157. BELÉNYESY M. 1958. 47—123. BELÉNYESY M. 1960. 84—91., 100. MAJOR J. 1960. 43—45.

³⁴ H. J. NITZ 1962. 83., 90. s. köv.

³⁵ G. SCHWARZ 1959. 113—14. MENDÖL T. 1963. 214—15. M. SORRE 1952. 55. B. ZABORSKI 1930. 54—59. G. J. SZTYELJMAH 1964. 66—116. A kazáni terület falvainak újabbkori halmazosodására I.: BARTHA A. 1968. 20.

³⁶ Kurális és vegyesen nemes-jobbágy falvakról, mint régies vonások konzerválóirol: HOFER T. 1953. 136.

³⁷ 1369. HO. I. 263—67.

³⁸ 1347. FEJÉR IX/1. 529—37.

³⁹ 1391. (?) GYÁRFÁS III. 512—18., 520—24.

⁴⁰ VERES É. 1966. 324—35.

⁴¹ A településföldrajzi irodalom egykori szórványok (pl. szabad nemzetségek szál-lásai) „összeolvadásával”, „besűrűsödésével” magyarázza a halmazfaluk egy részének keletkezését: MENDÖL T. 1963. 217., 218., 222., EPERJESSY K. 1940. 58. „Nullo ordine” elhelyezkedő szórt házak Nógrád megyében (Herentsény, Kékkő): BÉL IV. 124., 142.

⁴² Rum-i (Vas m.) példa 1342-ből: egy szérűskertet (locum aree, . . . in quo fruges tritulantur) és egy korábbi zöldsegekert (unum locum, . . . quem primitus D. pro ortu olerum servabat) házastelkekké tesznek. Legalább az utóbbi a tulajdonosok kúriája mellett feküdt: Zala m. okl. I. 400—406.

⁴³ 1437. Fajsz (Veszprém m.): directe versus Balatinum usque ad ortum magnum frugum, in quo ad presens certi acervi frugum existerent collocati: DL. 72251.

⁴⁴ ÉRI I. 1962. 182—86. GUNDA B. 1938. 43., 44. HOFER T. 1957. 408. HOFFMANN T. 1959. 178—202. HOFFMANN T. 1963. 39—84. MAKKAI L. 1957. 464—70. MAKKAI L. 1958. 86—87. HOFFMANN T. 1967. 132.

⁴⁵ A sok leírás közül I. KOGUTOWICZ K.-ét (1930—36. II. 172., 183—207.) és BÁTKY Zs.-ét (1941. 111., 1926. 10.). — Meg kell itt említenünk, hogy akadtak zalai települé-
sek, amelyek a XVIII. században több különálló részből álló, szórt formában tűnnek
elénk, holott néhány száz évvel korábban még csak egyetlen utcájukat emlegetik:
1407. Ebergény: ZsO. II/2. 36. és az I. katonai felv. lapja.

⁴⁶ STEFANOVITS P.—SZÜCS L. 1961. — A m. állam erdőterképe.

⁴⁷ M. BLOCH 1955. 61—62. MENDÖL T. 1963. 202., 215. G. SCHWARZ 1959. 126. M. SORRE 1952. III. 55.

⁴⁸ SZABÓ I. 1966. 98. Az 1513. évi rovásadójegyzék összeírói 119 faluban szedték be az egytelkes nemesek adóját. A helységnevek közül 14 -háza, -földre, 13 -falva, 3 pedig -szeg végződésű volt: DL. 32206.

⁴⁹ V. ZIMÁNYI 1962. 8—9. KOVÁCS M. 1942. 11. Északabbra, Sopron és Moson megye területén, nem tudunk ekkora méretekben telepített határőrnépségről. Itt a táji viszonyok is eltértek már a délnyugat-magyarországiaktól.

⁵⁰ ILA B. 1940. 53—72.

⁵¹ 1393. ZsO. I. 308. 1463. DL. 65920. CSÁNKI III. 75—76.

⁵² 1513. Tútorszeg, Istvánszege, Tengelszeg: DL. 32206.

⁵³ A későbbi kor adatait ILA BÁLINTNAK a Zala megyei helytörténeti lexikon gyűjtő-munkájára alapozott szíves közléséből ismerem.

⁵⁴ MAJOR J. 1960. 37.

⁵⁵ 1493. Twl, Chakan, Anyadwalaga, Weneriche: DL. 36997.

⁵⁶ 1389. ZsO. I. 94—103.

⁵⁷ Szígyártóházán 1389-ben a szígyártó másodmagával élt, Gábriánházán 2 család lakott, Marcefiapálházán és Bedeházán a 2—2, név szerint felsorolt családfőnek még „szomszédai”, ill. „társai” is voltak: uo. Egy másik, azonos korú összeírás határba kiköltözött halászcok és méhészcok 1—2 családok településeiről számol be az uradalom területén: ZsO. I. 104—14. Vö. SZABÓ I. 1963. (Préd.) 312.

⁵⁸ A Pozsony megyei Jóna birtokra I.: 1337. TT. 1911. 138—39. BÉL II. 232—33.

⁵⁹ PRINZ GY.—TELEKI P. 308—16. EPERJESSY K. 1940. 62. Felföldi magános településre: 1387. Ivanosfalu: ZsO. I. 8.

⁶⁰ Szentkereszt (Szepes m.): retro eundem ortum, . . . a qua . . . meta ascendendo veniretur euidam linee terre siue sulco barazda dicto, qui sulcus usque ad finem iuxta consuetudinem ipsius ville distingeret inter (sessio)nes: Dl. 41545.

⁶¹ 1429. Septe (Vas m.): locum sessionis . . . in linea occidentali . . . cum 12 iugeribus terrarum arabiliū . . . versus plagam occidentalem usque metas possessionis Gench: Dl. 43694. L. még MAJOR J. Győr és Sopron megyei példáit: 1960. 43.

⁶² SZABÓ I. 1937. 419. 1512: TT. 1902. 126—28. — Hasonlóképp szabályos, városias képe lehetett a csallóközi Szerdahelynek: templomos főteréből — legalábbis a XVIII. században — szabályosan indultak ki az utcák: „in medio forum habet atque illic templum elegans et propagatos inde vicos tam iusto, ut post Samariam nullum par est ei in insula: BÉL II. 243.

⁶³ 1304. Somos (Sáros m.): de qua ecclesia pertranseundo per locum fori transit per plateam: FEJÉR VIII/1. 165. 1323. Szered (Pozsony m.) mészárszékei, fürdője: Dl. 11332. 1333. Csütörtökhely (Pozsony m.) vására a sáros víztől elválasztott két utcáson egyiken, üzletekkel: Anj. III. 33—35. 1337. Makó (Csanád m.): „forum . . . in eadem villa existens ad pristinum statum seu locum eiusdem . . . collocari commisissent” vagy esetleg áthelyezik: Anj. III. 364—71. 1354., 1375.: Bátor (Szatmár m.) vásárutcája, főutcáiból „deriváló” kisebb utcái, vásárhelye, tanítói kúriája, mészárszékei: Anj. VI. 157—66., FEJÉR IX/4. 672—81. 1405. Tétény (Pest m.) mészárszékei a település közepén: ZsO. II/1. 472—73. L. MÁLYUSZ E. 1953. 130., 139—40. — Magyarok és az ország más népei településformáitípusairól és ezek időrendi fejlődéséről ad áttekintést EPERJESSY K. 1966. 54—75.

A BELTERÜLET MEGOSZTÁSÁNAK, MÉRÉSÉNEK ÉS
ELHATÁROLÁSÁNAK TECHNIKÁJA.
JOBÁGYTELEK ÉS NEMESI TELEK

A településtörténet kutatója, amikor a falvak belső elrendeződésének kérdéseit vizsgálja, szükségképp szembekerül a belterületek birtokosok szerinti megosztásának problémáival (akár nemesi tulajdonosok, akár urbéres gazdák osztozásáról legyen szó), s ezzel kapcsolatban csakhamar jelentkeznek az osztás, a mérés és az elhatárolás technikájának problémái is.

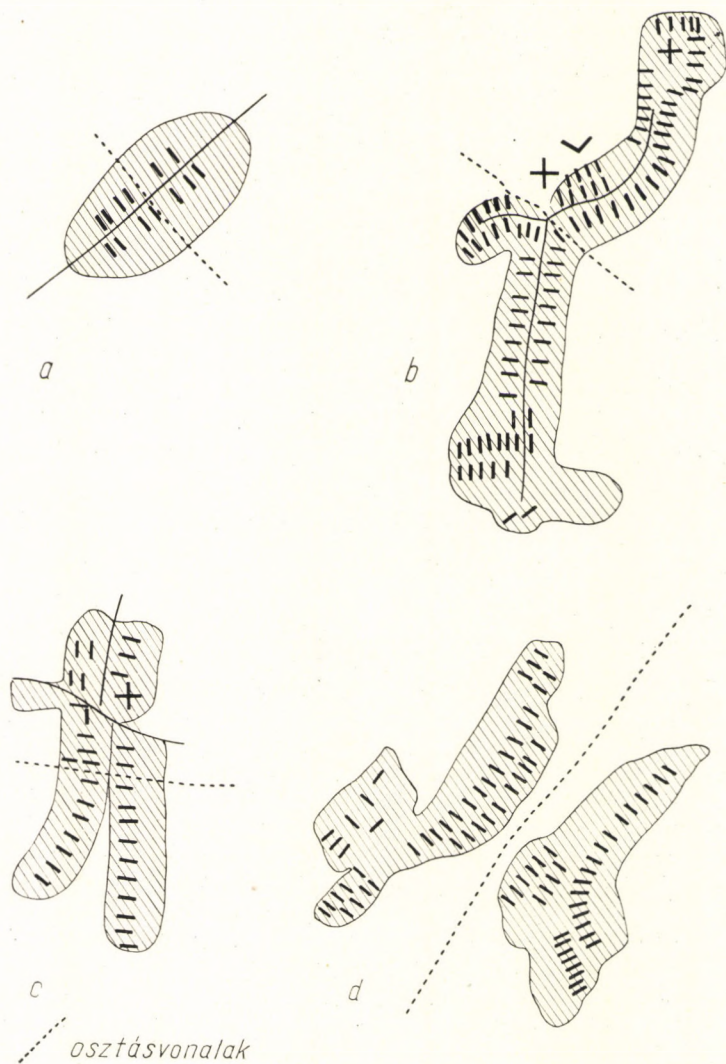
A birtokos urak földjén évszázadok során egyre több helyütt végrehajtott osztozás a saját maguk sorsán kívül parasztjaik későbbi sorsára is döntő jelentőségű volt. Hiszen egy utca két átellenes sorára vagy akár két egymás melletti telekre is merőben más sors várhatott, ha különböző földesurak kezére kerültek.

A kor birtokosztó-földmérő szakembereinek — rendszerint a megyei „homo regiusok”-nak és a hiteles helyekről delegált klerikus szakértőknek, máskor „probus vir”-eknek, helyi békéltetőknek — nemegyszer bonyolult feladatokat kellett megoldaniuk.

Viszonylag egyszerű és világos volt a helyzet a belterületek egészének kettéválasztásakor, kivált, ha természetes választóvonalakra is támaszkodni lehetett. Amikor patak, régi árok húzódott a két utcásor között, akkor szinte minden esetben más-más tulajdonos birtokába jutott az egyik és a másik. Az utcák „hosszában” — azaz két soruk szerint — való megosztása természeti objektumok nélkül is kézenfekvőnek mutatkozott, és valóban gyakran éltek ezzel a módszerrel. Sajátos helyi körülmények azonban szinte ugyanolyan gyakran tették előnyösebbé a „széltében” való osztást, amikor ti. az egy utcát keresztező vonal választotta el egymástól a kétoldalt két-két csonka soron birtokló tulajdonosokat. Végül a kimért részek teljes egyenértékűségére való törekvés a „sakktáblaszerű” osztást (ad modum talorum seu punctorum scacii) is bevett módszerré tette. Ilyenkor hosszában és keresztben is választóvonalakat húztak, és az ekként nyert négy négyszög közül két-két átlósan szembenfekvő (pl. az északnyugati és délkeleti, valamint az északkeleti és délnyugati) lett ugyanazon tulajdonosé. A különböző osztómódszerek megválasztásánál a racionalitás szempontjaival szemben aligha érvényesültek helyi hagyományok, hiszen pl. egyazon osztozó aktusnál is párhuzamosan alkalmazták a hosszanti és az átlós-sakktáblaszerű megoldást. A Csicseriek 1343-ban Ung megyei és környéki falvakban végrehajtott birtokosztása több utca esetén az utcákat, máskor az utcák sorait választotta szét egymástól, de Sislóc esetében az „átlós” módszerre tért át.¹ A Baziniak Pozsony megyei birtokain egy századdal utóbb széltében és sakktáblaszerűen osztottak,² a Nógrád megyei Szécsény és Várad társbirtokosai pedig, miután megállapították, hogy a korábbi „per longitudinem” történt elválasztás után jobbágyaik közt zavarok támadtak, 1333-ban széltében metszették el az utcákat.³

Más esetekben nem volt elegendő a falut egy vagy két választóvonalal
részekre bontani. Szükségessé válhatott egyenlő részek különböző égtájak
felé való kimerése, illetőleg az arányosító mérési műveletek megannyi
változata.⁴

A belsőség 6, 8 vagy több egyenlő értékű részre való osztása éppúgy

40. Falvak megosztása a XIV. században. Az I. katonai
felv. alapján. *a*) Sislóc (Ung m.) *b*) Szécsény (Nógrád m.)
c) Círák (Sopron m.) *d*) Peresznye (Sopron m.)

előfordult, mint ahogyan a már elkülönített fél-, harmad- vagy három-negyedrészek egyikének-másikának továbbosztása az öröklési rendnek megfelelő további két-három vagy több részre. A többszörös parcellázódás során gyakran már egyazon birtokos részei sem maradhattak egy tömbben, hanem egy-egy telkük szigetszerűen ékelődött be a szomszéd birtokos földjébe. Ilyen esetekben megvolt a törekvés arra, hogy csere, átköltözés útján teremtsenek tisztább helyzetet.⁵ Egy-egy értékesebb nemestelek, a családi birtok „ősi magva” vagy a jobbágytelkek elosztása után keletkező „maradék” gyakran továbbra is megtartotta osztatlan állapotát több rokon család közös birtoklásában.⁶ Gyakran vált szükségessé a birtokrészek méreteinek számszerű meghatározása is.

Mielőtt a hossz mértéknél komplexebb területmérték ismerete szélesebb körben is elterjedt (alkalmazása alaposabb ismereteket, nagyobb gyakorlatot és több kombinációs készséget feltételez), addig egy primitívebb módszer használata volt általános, az ún. „szélességmérése”. Ez a korai középkorban Európa más országaiban is általánosan alkalmazott eljárás⁷ csupán a meghatározandó terület szélességét adta meg, feltételezve, hogy a helyi viszonyok ismerői számára a hosszúság jelzése fölösleges, s legfeljebb a környezetre, az irányra, a végpontokra való utalással könnyítette meg a tájékozódást. E kezdetleges módszer maradványai hazánkban különösképp a falubelsőségek mérés technikájában éltek még sokáig. Ha ugyanis a felmérő birtokrész kifejezetten egymás mellett sorakozó beltelkekből (esetleg csak beltelkeknek szánt földekből) állt, valóban szükségtelen volt megadni a hosszúságot, legfeljebb a „szokásos” telekhosszúságra, az utca és az árok vagy patak, illetve községhatár közti távolságra kellett még hivatkozni.⁸ Sor kerülhetett a falu két felének, máskor teljes hosszának, szélének s benne az utcának felmérésére. A Baranya megyei Lajmér hosszát 583 ölben, utca nélküli szélességét 112 ölben, utcája szélességét 60 ölben határozták meg.⁹

A leggyakrabban használt hossz mértékeknek, az ölnek (amplexus, brachium) tájánként igen eltérő, számos változatát ma már lehetetlen meghatározni, egyedül a sok évszázadon át hivatalos méretként elismert királyi öl metrikus értékét ismerjük.¹⁰ Pedig az utóbbinak elterjedt alkalmazása mellett¹¹ kétségkívül gyakran használták a helyi hagyományokban gyökerező öleket is (amplexus ad usum et modum populorum).¹² A Balaton-parti Rendes-en, az ősi értelmezésnek megfelelően, normális méretű férfiak kitért korhosszaként értelmezték az öl fogalmát.¹³

Bár az egykori „hold”-terület eredete a szántóföldi műveléstechnikával mutat szoros összefüggést, méretét utóbb mégis ugyancsak az öl-számításhoz idomították: ahogyan királyi holdon egy 12 királyi öl széles és 72 királyi öl hosszú területet értettek, úgy adva voltak a „helyi holdak” hosszúság- és szélességmérései is.¹⁴

Nem kétséges, hogy a birtokméréseknél országsszerte alkalmazott „mensura” rugalmas egysége legtöbbször ugyancsak e változó ölekre épült, s itt is csupán ritkán utaltak (a „mensura regalis” terminussal) konkrétan megfogható adatra.¹⁵ A mensura kiszámításának azonban egészen más alapjai is lehettek: kétségkívül nem a Zala megyei Arács volt az egyedüli hely, ahol a mensurát a helyi templom kapuhosszának többszörösében állapították meg.¹⁶

A könyvek (cubitus) jóval ritkábban szolgált a számítás alapjául,¹⁷ németlakta vidékek „hub”-ja (=Hufe) pedig csak telekméretből vált másodlagosan területmértékké.¹⁸ A mérési művelet legfontosabb munkaeszközét, az osztókötelet (funiculus distributionis, mensurationis) ezeknek az alapegységeknek a többszörösére szabták.¹⁹

A tiszta számszerűsége túl esetenként tekintettel kellett lenni a kimért parcellák minőségére is: a Zala megyei Enyere felosztói azért hasítottak ki egyik fél számára 1 mensurával kevesebbet, mert ez a rész „tágasabbnak és hasznothajtóbbnak látszott”.²⁰

A belterületi birtokrészek határainak megjelölésére, ha azok nem estek éppen egybe természetadta választóvonalakkal, nem kellett szükségképp határjeleket alkalmazni (ahogyan lakatlan, mezőgazdaságilag hasznosított területeken kellett). Elegendő volt, ha a határleírásban egy-egy épületet, épületrészt megjelöltek.²¹ Leggyakrabban mégis természetes vagy mesterséges árkok húzódtak a birtokrészek szélén.²² Egyik-másik falubelsőséget — határleírásaink szerint — úgy szabdalták szét az árkok, ahogyan azt Árpád-kori falvainkon a régészeti feltárás megfigyelte.²³

*

A belterületre eső birtokrészeket a XIII—XIV. század óta kézenfekvő volt a jobbágytelkek (és nemesi telkek) száma szerint meghatározni. Ilyeténképp vált a telkek kimérése szakértő gondosságot kívánó és nagy jelentőségű akttussá a feudális birtokjog szempontjából éppúgy, mint ahogyan a telkeken ülő jobbágycsaládok számára is. Más összefüggésben már említettük, miként jelölték ki a tulajdonosok a jobbágytelkek létesítésére alkalmas „locus sessionalis”-okat, friss telepítés esetén nemegyszer erdőből, bozótból, meglévő települések terjeszkedése esetén leginkább a korábbi belterület szélén vagy éppen annak foghíjain fekvő gyümölcsös-veteményes-kertekből, szántóföldekből vagy más mezőgazdaságilag hasznosított területekből.²⁴ Megfigyelhettük, miként ment végbe a telkek kihasítása olyan esetekben, amikor több száz éves oklevelek alapján kellett megállapítani az egy-egy birtokosnak járó telkek számát, méreteiket viszont a valóságban létező korabeli szomszéd telkek átlagnagysága szerint megszabni.

Egy-egy falu telkeinek a lehetőség szerint egységes (vagy legalább utcasoronként egységes) mérete volt egyébként is az a legfontosabb norma, amelyhez mindenféle osztozás, jogvita, új kimérés esetén igazodni volt szokás. A Harakóc birtokon (Szepes m.) 1354-ben eladott jobbágyfundus szélességét „a helység más jobbágytelkeinek szélessége szerint” határozták meg, míg hosszúságának a telkek mögött folyó Bohdanich patak szabott természetes határt.²⁵ A Tetétleni család osztozása alkalmával úgy határoztak, hogy egyik fél jobbágyainak „a közös földből annyi és olyan telekhely lesz kimérhető”, ahány telke a másik fél jobbágyainak van,²⁶ a Baracskaiaiak egyezségében leírt teleknek pedig hosszúságban—szélességben egyenlőnek és hasonlóknak kellett lennie a másik négy telekhez.²⁷ Reszegei telkeket (Bihar m.) 1382-ben „a közönséges mérték” szerint adtak ki.²⁸ Nem volt azonban ritka eset, különösképp nemesi telkek kimérése vagy szétosztása alkalmával, hogy az egyik félnek valamelyik meghatározott curiájához, sessiójához szabták a másik fél telke méreteit.²⁹ Ha az egyenlő kimérést akármilyen körülmény akadályozta, akkor sor került a hátrányosabb helyzetbe jutott félnek nemegyszer öl-számokban pontosan kifejezett kárpótlására.³⁰ Az ilyen finomabb mérési műveleteket ugyancsak kötéllel volt szokás végezni.³¹

A telkek pontos terjedelmét — akárcsak más belterületi részbirtokokét — hosszúság és szélesség szerint tartották számon, de a hosszúságot, mint már említettük, rendszerint általánosan ismertnek tekintették, s legfeljebb az azt meghatározó körülményekre, pl. a vele egy sorban fekvő telkek hosszára vagy a telekvégekben futó patakra, árokra stb. utaltak.³² Hogy ez a hosszúság országos átlagban a 70 öl körül járt, azt egyrészt a nemesi telkek helyenként mégis feltüntetett méreteinek összevetéséből következtetjük, másrészt abból, hogy méretük meghatározásánál sok esetben használták a „hold” terminust (a sessio szélességét, esetleg hosszát „latitudo, ill. longitudo unius iugeris terrae”-vel jelölték).³³ Valószínű tehát, hogy országszerte ez volt a legkézenfekvőbb belteleknagyság, királyi hold esetén 72 királyi öles hosszúsággal. A ritkábban előforduló 40—50 öl körüli hosszúságú beltelkek keresztkben megosztott féltelkek is lehettek,³⁴ a korai idők 3—4 holdas nemestelkeibe viszont az összeírók valószínűleg határbeli szántórészeket számítottak bele.³⁵

A belső telkek előbbieken valószínűsített 1 holdas átlagnagyságából következik, hogy a hosszúságnál jóval gyakrabban megadott szélességmérték átlagát 12 királyi öl körül kell felvennünk. Ezt látszik bizonyítani annak a Hegymegi Jánosnak az eljárása is, aki egy 1400-ban átadott, 11 királyi öl szélességű telekhelyet 1 öl hozzáadásával kerekén 12 öl szélességre egészített ki,³⁶ és hozzávetőleg ennek felelték meg a vöröskői uradalom (Pozsony m.) egyik helységében 1543-ban kimért 30 lépés szélességű jobbágytelkek is.³⁷ Akadtak ugyan 7, 8, sőt 3 1/2 öles keskeny telkek is — ezeket hosszában osztott egész telkek részeinek tekinthetjük, mint ahogyan csakugyan van közvetlen adatunk hosszában való osztásra³⁸ —, leggyakrabban mégis a 12 öl körül, illetve annak többszöröse körül (el egészen 40-ig) mozgó öl-szélességek. A többholdas beltelkek természetesen csaknem mindig nemesi „curiák” voltak, ahogyan nemegyszer világosan meg is írják, hogy 2 (ritkábban 3, sőt 4) jobbágytelket tekintenek egy nemesi telekkel egyenlő értékűnek.³⁹ Nem ment ritkaságszámba az eredeti nemesi teleknek fondorlatos úton való kibővítése sem, ahogyan pl. erről a Fejéregyházi család (Somogy m.) birtokperes ügyében kiadott 1381. évi oklevélből értesülünk.⁴⁰ A pontosabban megmérhető XVII. századi kaszonyi, illetve somi (Bereg m.) majorságtelkek ugyancsak tekintélyes, mintegy 2 1/2—3 kataszteri holdnyi terjedelműek voltak.⁴¹ Az ilyen nagy méretű telkek nemegyszer szabálytalan formát öltöttek: egy 1355-ben Szeréden (Bács m.) fölmért, 160 öl hosszú nemesi kúria, úgy látszik, egyenesen keskenyedett: elől 40, „följebb” 26, „még följebb” 15 öl szélességű volt.⁴²

A jobbágy- és nemesi telkek elhatárolása, bekerítése árokkal (fossatum) vagy kerítéssel (sepes) történt. Az utóbbinak anyaga fonott sövény, élő sövény, esetleg földhányás, ritkán kő is lehetett. A telkek falu szélére eső végét rendszerint megszakítatlan árok övezte, hiszen itt — legelő, erdő esetén egész évben, szántó, rét esetén termésbetakarítás után — minden gazda jószágát kártevő állatok behatolása fenyegette. Geresd falu (Sopron m.) körül éppúgy fossatum húzódtott, mint Losonc mezőváros (Nógrád m.) körül.⁴³ A belső telkek egymástól való elválasztását viszont inkább birtokjogi szempontok követelték meg, s így — bár a parasztgazdák többsége jónak látta, hogy egymástól is elkerítkezzék — telket körülvevő árok

vagy sövény mindenekelőtt ott volt nélkülözhetetlen, ahol egyben a feudális birtoklás határait is jelezte. Ilyen módon övezte árok a Baranya megyei Szentmihályon Radványi Denk kúriáját, a cécei (Bihar m.) vagy örkényi (Győr m.) nemes-telkeket, s így jelezte sövénykerítés egy halábori (Bereg m.) „fundus curiae” határait.⁴⁴ Ekképp került sor osztozások alkalmával nem egy esetben telek szélén húzódó határárok megásására,⁴⁵ s így lett az árokásás, sövényépítés, máskor szomszéd birtokos sövényének lebontása az erőszakos birtokfoglalás jelképes kifejezőjévé. Vároki Pál éppúgy árokkal foglalt hozzá egy telket a maga farnosi (Külső Szolnok m.) kertjéhez,⁴⁶ mint ahogyan a gyürki (Hont m.) jobbágyok sövénykerítés emelésével igyekeztek befejezetté tenni egyik jobbágytársuk fele-telkének elfoglalását.⁴⁷ Czompor István a comporházai (Gömör m.) utca egy részét csatolta a maga telkéhez „nagy sövény” építése útján,⁴⁸ Tarjáni Imre pedig a nemesi telkét határoló sövényt toltá ki a közútra, hogy azt magának tulajdonítsa.⁴⁹ A Zala megyei Rajkiak birtokvitájában ítélező „fogott bírák” döntése értelmében Rajki Mihálynak egy birtokrész átadását a sövények és kerítések elmozdításával és lebontásával kellett dokumentálnia.⁵⁰ Egy pereskedő Somogy megyei birtokosnak kötelességévé tették az utcáján emelt sövény lebontását.⁵¹

A beltelkekből az utca felé és a telekláb felé egyaránt kapuk vezettek ki.⁵²

A „jobbágytelek” a magyar feudális birtokjog mindennaposan használt fogalmi közé tartozott, könnyen érthető tehát, hogy megjelölésére az országban több különböző nyelvű kifejezés is használatos volt. Az okleveles gyakorlat országszerte a sessio-t használta legáltalánosabban, amely, mint az állandó helyfoglalást jelző magyar „ülés” megfelelője, a telekrend megszilárdulása után lassanként teljesen kiszorította a „mansio”-t, könnyen helyet változtató (és állandó tartozékkal még el nem látott) XI—XIII. századi szolgaszállásaink egykori terminusát.⁵³ A sessio mellett legismertebbek a „laneus” és változatai voltak (laan, lanium, lanfeuld, lehynus, lihynus, lihinius, lehen), amelyek német eredetűnek megfelelően mindenekelőtt az ország nyugati szélén terjedtek el, de nem voltak ismeretlenek a Dunántúl és a Felvidék más részein sem.⁵⁴ Főként ugyanezekben a területeken alkalmazták sessio helyett a fundus és a curia kifejezéseket, bár ezek másfelé is ismertek voltak, sőt, mint a sessio szinonimáival, az országos törvényhozás is szívesen élt velük.⁵⁵ Aligha lépte túl a német nyelvterületet a „hub” s a városokét az „area” terminusa.⁵⁶

A jobbágytelek kapujáról, mint az állami adó behajtási alapjáról magára a telekre átragadt, majd utóbb egyre inkább elméleti számítási egységgé váló „porta” elnevezés a Mohács előtti időkben is elsősorban az adószedők terminológiájában gyökerezett meg,⁵⁷ a „hóstát” pedig ismert módon csak zsellértelek nevéül szolgált.⁵⁸ A szomszédos országokban is azonos vagy legalább hasonló formában használatos laneus, mansio, curia, hufe elnevezések nemzetköziségével szemben a portát és különösen a — magyar szóképet tükröző — sessiót tekinthetjük hazai latin terminológiánk sajátos kifejezéseinek.⁵⁹

Nemesi telkek (nemeselek lakóhelyeül használt vagy allodiális kezelésben állott belterületek) jelzésére a jogi írásbeliségben a jobbágytelkekével azonos alapszókinés szolgált. A különbség csupán annyi, hogy itt a „curia” használata jóval rendszeresebbé vált, s hogy „curia”, „sessio” és „fundus” (ritkán „mansio”) mellé egyként szívesen odaillesztették a „nobilitaris” vagy a „propria” jelzőt.⁶⁰ Különösképp a magyar nyelvterület keleti tájain volt szokásos a nemesi, illetve a szabad székely birtokot (a magyar „örökség”, „X öröke” megfelelőjeként) „sessio sanguinea”, hereditaria, hereditas” terminusokkal jelölni.⁶¹ Ugyancsak nemestelkek számbavétele alkalmával bukkantak föl azok az egykori műszavak, amelyeket a köznyelv a latin sessio (laneus, fundus és változataik) helyett nap mint nap („vulgariter”) használt (ülés, telek, hely, föld, udvar), de amelyek többnyire csak tulajdonosuk nevével összetéve kaphattak írásos

rögzítést, hiszen csupán az ilyen, feudális jogon tartósan birtokolt, környezetüktől elszigetelődő földek esetén volt jogbiztosító jelentősége a tulajdonos számontartásának. Ahogyan 1314-ben egy Hont megyei nemestelket latinul is „sessio magistri Bede” névvel illették,⁶² úgy utalt Kuruspélülése, Pószülése, Balassaülése vagy Jánosnemdeák-földe neve az egykori tulajdonosokra és kúriáikra, „Nagyudvar másként Malomfölde” neve pedig egy Pozsony megyei „curia”, ill. „birtokrész” „vulgáris” elnevezésére.⁶³ Jobbágytelkek neve már jóval lazábban és ideiglenesebben kapcsolódott a bennük lakó családokéhoz, mindenekelőtt a parasztesládok bizonytalanabb birtokjoga és gyorsabb ütemű cserélődése következtében. A bazini uradalom 1425. évi összeírója, aki Limbach község jobbágytelkeit „Kwnczel sessio”, „Nykel sessio”, „Lewbel sessio” típusú formákban jegyezte föl, nem sok követőre talált.⁶⁴

A jobbágytelkek osztódásának folyamatát történetkutatóink több oldalról is megvilágították már. Figyelmeztettek arra, hogy a telekrend korai megszilárdulása idején sem volt egységes a jobbágytelekhez jutott gazdák vagyoni helyzete — valószínűleg már akkor sem kaphatott minden család önálló telket, hiszen a szegényebbeknek aligha volt elég igaerejük, munkaeszközük a megműveléséhez. Később pedig, amint a differenciálódás különféle népesedési, társadalmi és természeti okok következtében egyre mélyebbé vált, mind több család kényszerült közös telken való élésre és gazdálkodásra.⁶⁵ „Jobbágytelkek” és parasztháztartás szétválásának első jelei már a XIII. század második felében kimutathatók, a XIV. század elejétől pedig egyre sűrűbben tűnnek fel az oklevelés anyagban egyfelől több gazdának helyt adó telkek, másfelől olyanok, amelyek immár részeikre bomlottak.⁶⁶ Egy 1325-ben kelt oklevél szerint a Nyitra megyei Kothora 12 1/2 laneusán akkor 20 jobbágycsalád lakott, egy 1347-es nagysemjéni (Szabolcs m.) osztozás alkalmával 2 egész telken 4 „ember” élt, a Sopron megyei Széplak 6 egész telekhelyéről pedig 1351-ben azt állították, hogy bennük „a helység szokása szerint” 12 hospes kaphat szállást.⁶⁷ A Sáros megyei Grabo helység miatt 1374-ben folyt birtokvita során meg kellett állapítani, hogy a szomszéd falvakban egy „közepes vagyonú” (rebus et facultate mediocriter se habens) jobbágy mekkora földet használt egy sessióhoz, illetve laneushoz. Így derült ki az egyik helységről, hogy ott 24 jobbágnak csupán 4 laneusa volt, a másíkról pedig, hogy benne 1 laneust 3—5 jobbágy vagy 2 gazdag (4 lóval dolgozó) ember tartott birtokában.⁶⁸ Ez az utóbbi számítás ugyan a laneus kimerésénél láthatóan a határbeli megművelt földet vette alapul, ám következményeiben a belső telkek birtoklási viszonyaira is ki kellett hatnia.

Efféle közös birtoklás már korán a jobbágytelkek megosztására vezetett. Ahogyan egy későbbi időkből lefolytatott Trencsén megyei vizsgálat jegyzőkönyvében olvasható: az egész jobbágytelket birtokló parasztok, akiknek több fiuk van, szántóföldjük fogyatékosága miatt arra kényszerültek, hogy telkeiket fiaik száma szerint 2, 3 vagy 4 részre osszák.⁶⁹ Így állapíthatta meg 1338-ban a fehérvári káptalan kiadványa is, hogy 4 Veszprém vár alatti sessio most már 8 sessióra oszlik,⁷⁰ s így kényszerültek utóbb a jobbágybirtokok számbavevői sokfelé arra, hogy sessiókon belüli fundusokat, mansiókat, residenttiákat, máskor laneusokon belüli sessiókat, fundusokat vegyenek számba, vagy ismét máskor teljes következetlenséggel éppen az utóbbinak a megfordítottját regisztrálják.⁷¹ A folyamat gyorsan haladt tovább. A XIV. században még éppen csak fel-felbukkantak a rész-

és töredékeltek, egy századdal utóbb már a törvényhozás intézkedett felőlük. Az 1500 körüli időkre a jobbágybirtok országos átlaga a számítások szerint féltelekig vagy inkább az alá süllyedt, párhuzamosan a szinte teljesen föld nélkül maradt zsellérek számának erős megnövekedésével.⁷²

Mezővárosokban a telkiállomány differenciálódása és a zsellérré süllyedés egyként gyorsabb ütemben haladt előre.

Ismeretesek ugyanakkor a telekállomány egyben maradásának, sőt több jobbágytelek közös birtoklásának az elszórt esetei is. Háttérükben minden jel szerint a családot alapított gyermekek apai telken való együttélésének szokása (nagy család) húzódik meg.⁷³

A sessiók ismételt osztódása után már csak az adóteher egyenletes elosztása céljából is szükségessé vált volna, hogy a résztelkeket egységes mérték szerint és egységes terminológiával tartsák számon, ez azonban még egy-egy birtoktesten belül sem mindig mehetett végbe. Ahogy a trencsényi rovásadószedő 1564-ben vallotta: a jobbágytelkeket hol lán-nak nevezik, hol fél lán-nak, hol stvertnek (negyednek), hol fél stvertnek, hol egész udvarnak, hol fél udvarnak, s a rovásadószedő éppen eleget vesződött a falusi bírókkal az efféle telkek meghatározása körül, amíg megegyezésre tudott jutni velük.⁷⁴

Ahol az osztódás komolyabb méreteket öltött, ott áttértek a quartalának (szláv eredetű szóval csetertnek) egységként való alkalmazására, de általában országszerte sok következetlenséggel, és — ahogyan legutóbb kimutatták — az egységek időnkénti átváltásától, devalválásától sem tartózkodtak.⁷⁵ Hogy a telekaprozódás veszedelmes méreteket ne öltjön, arra az adóalap épségét szem előtt tartó, jól felfogott földesúri érdek vigyázott.⁷⁶

Az osztódási folyamat természetesen nem kímélte a nemesi telekbirtokot sem,⁷⁷ bár ott bizonyára gyakrabban fordultak elő az integrálódás esetei.

A telekmegosztás technikája hasonló volt ahhoz, amelyet a nagyobb birtokrészek megosztásakor alkalmaztak. Általában kötéllel ment végbe, és sövény, kerítés felállítása jelezte, hogy már megtörtént.⁷⁸ Itt azonban a hosszában való elválasztás szükségképp még általánosabb volt, mint egész faluk vagy utcák megosztása esetén, hiszen az átlagos, *egy* utcára nyíló háztelkek új birtokosai csak hosszanti osztás útján juthattak elülső és hátulso kapukijáráshoz. (Csupán több utcára nyíló telkeknél lehetett más eljárást alkalmazni.) Az adatok valóban a két kapu vonala közt húzódó, „in longitudine” kimért telekosztó vonalakról beszélnek.⁷⁹

A „telkek szélességében”, „keresztben” való osztás (az említett különleges eseteket leszámítva) azt feltételezte volna, hogy az utcai bejárat nélkül maradt új tulajdonos mások telkén át, illetve az abból hasított síkatoron keresztül közlekedjék, ez a módszer pedig — különösen további osztódás esetén — előbb-utóbb szükségképp a telekrend és a falukép erős összezavarodásához, halmazos formák kialakulásához vezetett. Épp ezért valószínű, hogy inkább csak felsőbb ellenőrzéstől nem korlátozott kishemesi vagy mezővárosi közösségekben kerülhetett rá sor.

JEGYZETEK

¹ Anj. IV. 330—37.

² 1425. Cajl, Egyházkürt: Dl. 11726.

³ 1333. non per suas longitudines, ut primitus divise fore dinoscerentur, sed prout ambe contrate ipsarum possessionum adiacerent, ambas contratas et vicos per latitudinem sine diminucione et augmento in duas partes coequales osztják majd el: Anj. III. 44—52. Osztás 1366-ban a Sopron megyei Cirák és Peresznye birtokokon: Sopron m. okl. I. 362.

⁴ 1340. Malomszeg (Bihar m.): FEJÉR VIII/7. 328—31.

⁵ Bonyolultabb műveletek: 1375. Mozsgó (Baranya m.): FEJÉR IX/6. 191—200. 1391. Alsóberecki (Zemplén m.): ZsO. I. 240. 1423. Pély (Borsod m.): OL. Proc. tabulares 4—660. Az osztás függőben tartása, majd átköltözés: 1305. Kaplon (Nógrád m.): HOkl. 181—84. 1396. Szlavóniai osztásokkal kapcsolatban „populos . . . et iobagiones in portione ipsorum . . . existentes . . . simileum domibus eorundem . . . usque festum beati Georgii martyris nunc venturum in ipsorum portione transducere deberent : ZsO. I. 473—76. Egymásba ékelődő birtoklás, úgy látszik, a jobbágytelkek viszonylatában sem volt lehetetlen: 1478-ban báncai (Bács m.) jobbágyok „curiában” fekvő jobbágytelkekről hallani (Dl. 18445), 1521-ben pedig Zala megyében nemesi kúriáról meg kertről, amelyek nagyobb része jobbágytelkek területén feküdt (!): iacent in prediis et terris sessionum P. C. et M. C.: Dl. 67662.

⁶ 1374. Kovácsi (Vas m.): Dl. 91815. 1406. Apsa (Zala m.): que in residuitatem sessionum iobagionum remansissent: Zala m. okl. II. 323—28.

⁷ A. HÖMBERG 1938. 51.

⁸ Halastó (Vas m.) vagy Jóka (Pozsony m.) felosztói a birtokrészek hosszúságát és szélességét is megadták: 1374. FEJÉR IX/7. 360—68. 1342. Dl. 56737. Egyházasbáston (Vas m.) a 9 öles szélesség feltüntetése mellett a hosszúságnál elegendő volt „usque longitudinem aliarum sessionum”-ra utalni (1379. FEJÉR IX/7. 617—18.), Enyerén (Zala m.) vagy Ósin (Bihar m.) csupán a hosszúságot jelölték: 1406. Zala m. okl. II. 323—28. 1340. FEJÉR VIII/7. 328—31.

⁹ 1335. Zichy okl. I. 456—63.

¹⁰ BOGDÁN I.—MAKSAY F. 1967. 106—109. Régi mértékekre és eredetükre I.: J. GRIMM 1956. I. 77—153. W. BLOCK—F. PLATO 1928. 1—12.

¹¹ 1328. Páh (Zala m.): in longitudine 28 amplexuum regalium: Zala m. okl. I. 215—19. 1355. Karesa (Pozsony m.): ulnas seu brachia regalia: Anj. VI. 315. 1410. Besenyő (Pest m.): amplexus seu tensiones vulgo wl regalibus mensuris mensurando: ZsO. II/2. 366. 1423. Horváti (Abaúj m.): amplexus regalis: Dl. 11376. Az ulna többnyire osztórésze az ölnék: 1388. Dezsér (Trencsén m.): ZsO. I. 68—69. 1454. Zemplén és Ung m.: Sztáray okl. II. 513—30.

¹² 1381—1416. Vág (Sopron m.): Sopron m. okl. II. 33. 1401. Geszt (Bihar m.): 50 expansiones brachiorum terre cum media cum communi mensura mensurando: ZsO. II/1. 119.

¹³ 1380. per mensuram brachialis amplexus hominis competentis stature: Zala m. okl. II. 166—68. 1364. Vök (Pozsony m.): cum mensura seu longitudine brachii hominis mediocris: TT. 1911. 535—36.

¹⁴ A hold-mértékre a szántóföldek mérési technikájával kapcsolatban később még visszatérünk.

¹⁵ 1424. Csáford (Zala m.): Dl. 65524.

¹⁶ 1411. PRT. X. 619—21. Vö. BENDEFY L. 1959. 58—66.

¹⁷ 1369. Csete (Fejér m.): cubitusban vagy királyi mensurában mért távolság: HO. I. 263—67. 1396. Szlavóniai funis-ok „in longitudine et latitudine per 50 cubitos mensurando”: ZsO. I. 473—76.

¹⁸ 1326. Fridman (Szepes m.): de longitudine unius mensurae in illis partibus vulgariter Hub vocate: Dl. 68797. Vö. TAKÁCS S. 1908. 250.

¹⁹ 1342. Jóka (Pozsony m.): Dl. 56737.

²⁰ 1406. eo quod amplior et utilior existere visa fuisset: Zala m. okl. II. 323—28.

²¹ 1381—1416. Vág (Sopron m.): pro meta statuam porte vulgo Kapubálvány vocate assignassent: Sopron m. okl. II. 33. 1507. Bugyi (Pest m.): egy nemestelektől északra, ill. délre eső részek: Pest m. okl. 322.

²² 1370. Szőghalom (Bihar m.): unum vicum . . . per medium cum uno fossato ab invicem separassent (hasonlóképp a szomszéd faluban is): Csáky okl. I. 129—32. 1351. Görbő (Tolna m.) közepén árok: FEJÉR IX/2. 119—25. 1411. Az arácsi (Zala m.) árok az apát és a nemesek telkei közt fekszik: PRT. X. 619—21.

²³ 1359. Asszonyfalva (Sopron m.): Sopron m. okl. I. 300—306. Vö. MÉRI I. 1962. 212—18.

²⁴ Telekrend nélküli helységek mindamellett — bár csak kivételképp — még századokkal később is akadtak. A Zemplén megyei Szegi 1564-ben letelepített lakói 1570-ben „nondum . . . sunt in ordine ulla sessionum, ut alii coloni”: OL. U. et C. 95/22. Tokajon 1688-ban „nec sessiones determinatae habentur, verum quivis secundum posse suum sessionem sibi congruam maiorem vel minorem incolit: Urbáriumok 777.

²⁵ Secundum latitudinem aliarum curiarum iobagionum eiusdem possessionis . . . , secundum longitudinem vero in eadem latitudine usque rivulum Bohdanich, terram retro ipsam curiam seu fundum curie se extendentem: Levéltári Közlemények 1930. 217.

²⁶ 1382—1438. Deren és Tetétlen (Fejér m.): de communi terra tanta et similia loca sessionalia, quante sessiones iobagionum ipsorum filiorum Ladislai existerent, in dicta divisione debeant assignari et provenire: DL. 6964.

²⁷ 1330. Bars megye: sessio equalis et similis tam longitudine, quam latitudine cum aliis 4 sessionibus: DL. 58462.

²⁸ Io sessiones et fundos populares communis mensurae in se continentem (!): Károlyi okl. I. 381—82.

²⁹ 1389. Mondola (Temes m.): nullus ex ipsis in maiori seu laciori vel longiori extensione et amplitudine, quam alius, ortum facere queat atque possit: Temes m. okl. 178—80. 1460. Szentmiklós (Zala m.): curiam . . . in tanta mensura, quanta curia . . . Ladislai existeret: Ethnographia 1958. 129—38. 1449. Jakóteleke (Kolozs m.): telepítés esetén „secundum latitudinem et longitudinem curie et ortus prefati B. D. (jobbágy) locare deberent”, telepítésre alkalmas helyet kell hagyni, „iuxta mensuram predicte curie B. D.”: DL. 44542. 1335. Geresgál (Somogy m.): duo loca possessionalia . . . longitudinem ad instar loci sessionalis . . . Michaelis habencia: Anj. III. 152—53.

³⁰ 1315—1367. Korlátfölde (Vas m.): quia sessio Gede et filiorum suorum minorem continet quantitatem, decem iugera terrarum, ubicunq; recipere voluerint, eisdem addiderunt: DL. 91498. 1454. Nagymihályon (Zemplén m.) egyik kúria 17 öllel kisebb a másiknál, ezért egy pusztatelekből adnak kárpótlást: Sztáray okl. II. 513—30. 1342. Egy rumi (Vas m.) nemestelekhez, kicsinyisége miatt, egy egész „curiát” adnak hozzá, pro amplianda sessione: Zala m. okl. I. 400—406.

³¹ 1410. Nagyvág (Sopron m.): cum funiculo mensurando (nemestelket): ZsO. II/2. 439—40. 1417—1518. Eszlár (Szabolcs m.): in longitudine et latitudine loci curie . . . cum funiculo mensurando: DL. 62419.

³² 1423. Horváti (Abaúj m.): locum sessionalem . . . 5 mensuras regales in latitudine, in longitudine usque rivulum Horvathpataka: DL. 11376. 1410. Besenyő (Pest m.): ipsaque in longitudine ad instar ceterarum sessionum . . . extenderetur: ZsO. II/2. 366. Vö. HOFFMANN T. 1963. 42.

³³ 1331. Magyar (Pozsony m.): FEJÉR X/3. 286—87. 1385. Szabadi (Veszprém m.): DL. 91908. 1494. Mesteri (Vas m.): DL. 20173. 1488. Ság (Vas m.): Sopron m. okl. II. 552—53. 1386. Kék (Veszprém m.): Zala m. okl. II. 209—10.

³⁴ 1422. Tulluson (Borsod m.) 42×35 királyi öles telek: DL. 65626. 1427. Gyónon (Pest m.) 40×29 öles pusztatelek: Pest m. okl. 273—75. 1367. Monyon (Közép-Szolnok m.) 24 könyök hosszú fundus curiék: DL. 96428.

³⁵ 1310. Jányok (Pozsony m.): unum fundum curie . . . 4 iugera terrarum in longitudine et latitudine continentem: Anj. I. 193—94. 1326. Teskánt (Zala m.): sessionem unam . . . ad quantitatem trium iugerum, prout ex consuetudine arari solent: Zala m. okl. I. 196—97.

³⁶ Borsod m.: ZsO. II/1. 26., 47.

³⁷ Nemetzin: Urbáre I. 105. A 12 öl = 37,512 m.

³⁸ 1454. Sztára (Zemplén m.): Sztáray okl. II. 513—30. A keskeny telkekre: 1377. Horváti (Abaúj m.): FEJÉR IX/7. 603—606. 1445. Tomor (Abaúj m.): DL. 71970. 1360. Jóka (Pozsony m.): TT 1911. 533—34.

³⁹ 1439. Kölked (Vas m.): 2 jobbágy-kúria fundusát adják nemestelekül: HO. IV. 318—20. 1515. Kisbaráti (Győr m.): duas sessiones iobagionales ad unam dumtaxat

sessionem nobilitarem se extendentes: Héderváry okl. I. 549—51. 1434. Balázspéc (Győr m.): 1 nemestelket 3 népes jobbágytelekkel tekintenek azonosnak: Dl. 44004. 1346. Semjén (Szabolcs m.): egyik peres fél állítása szerint Kozma fia János kúriáján legalább 4 jobbágy lakhatna: Kállay okl. I. 193.

⁴⁰ Egyik fél a neki jutott ősi sessiot „de terra, ipsos et Stephanum communiter tangente in tantum ampliassent et augmentassent, quod idem quasi in dupplo maioris quantitatis, quam dictus locus sessionalis . . . foret: FEJÉR IX/5. 530—49.

⁴¹ N. Kiss I. 1965. 496., 501.

⁴² Levéltári Közlemények 1931. 60. A többi telekméretre l.: 1429. FEJÉR X/2. 144—46. 1335. TT. 1911. 127—30. 1413. Békés m. okl. 22—28. 1302. Strig. II. 517. 1367. Dl. 96428. 1437. Dl. 55062. 1425. FEJÉR X/6. 750—53. 1417. Pest m. okl. 138. 1335. Strig. III. 267—71. 1319. Anj. I. 533—34. 1337. Anj. III. 410—22. 1387. ZsO. I. 32. 1346. HO. I. 188—89. 1328. Anj. II. 365. Vö. MAJOR J. 1960. 37—41.

⁴³ 1469. fossatum qua vallatur ipsa villa Geresd: Sopron m. okl. II. 455. 1327. supra fossatum, quod est in circuitu civitatis Luchunch: Anj. II. 290—94.

⁴⁴ 1339. Szentmihály: HO. III. 138—40. 1341. Cécke: Anj. IV. 79. 1361. Örkény: HO. I. 233—38. 1300. Halábor: HO. VII. 288.

⁴⁵ 1389. Mondola (Temes m.): Temes m. okl. 178—80.

⁴⁶ 1499. Dl. 97988.

⁴⁷ 1478. Széchenyi okl. I. 591—93.

⁴⁸ 1501. Dl. 61084.

⁴⁹ 1488. Bács megye: Dl. 69515.

⁵⁰ 1521. Dl. 67662.

⁵¹ 1425. Felkér: Sepem vici ipsorum in terra... Pauli indebitam locatam: FEJÉR X/6. 750—53. A kerítésekre l.: MAJOR J. 1960. 50.

⁵² MAJOR J. 1960. 49.

⁵³ Elkészt, XIV. századi mansio-adtok: 1309. Abaúj m. (mansionibus jobagionum): Anj. I. 192. 1314. Hont m. (duas mansiones duarum sessionum): Anj. I. 358. 1394. Ung m. (4 curiarum seu mansionum iobagionalium integrarum vulgo telek): ZsO. I. 398.

⁵⁴ 1345. Pozsony m. (integrum laneum): Strig. III. 576—77. 1367. Sáros m. (terra 80 laneorum wlgó lanfeuld dicta, prout et quanta iamdicta terra lanfeuld in ipsis partibus mensurando fieri consuevit): Dl. 68909. 1352. Szepes m. (50 laneos ad modum Teutonicorum): FEJÉR IX/2. 151—52. 1339. Sopron m. (sex laneos sive lihynos): FEJÉR VIII/6. 168—69. 1391. Vas m. (quatour lehinos): ZsO. I. 217. 1358. Szepes m. (particulam terrae ad alterum dimidium laan sufficientem): Anj. VII. 438—54. 1336. Somogy m. (singula lania integra): Anj. III. 316—17. 1315. Pozsony m. (ad duos laneos seu lychynyos): Strig. II. 714. 1359. Moson m. (duos laneos in vulgari teutonicorum lehun vocatos, . . . quorum tres medii lanei essent . . .): Sopron m. okl. I. 299. 1346. Zemplén m. (duas sessiones integras lehun vocatas): Sztáray okl. I. 188—90. 1376. Trencsén m. (octo laneis wlgariter lehen dictis): Dl. 49032. 1375. Nógrád m. (una sessione wlgó lehen dicta): Dl. 41966. Vö. TAKÁTS S. 1908. 254—59.

⁵⁵ 1353. Pozsony m. (ad laneos seu fundos): Anj. VI. 69—71. 1336. Sopron m. (curias . . . videlicet in toto decem lihinius integros sive sessiones, . . . cum fundo curie): Sopron m. okl. I. 137. 1364. Vas m. (tres fundos curiarum suarum jobagionalium): Dl. 91564. 1337. Sopron m. (14 fundos integros curiarum wlgó lehun nominatos): Dl. 3069. 1394. Pozsony m. (duas curias integras vulgariter leheen dictas): FEJÉR X/8. 381—82. 1338. Sopron m. (novem et dimidium lyhinos seu integros fundos curiarum): Dl. 3153. 1347. Sopron m. (quatour medios fundos, vulgariter lehin dictos): Sopron m. okl. I. 194. JUHÁSZ L. 1936. 4—7.

⁵⁶ 1326. Szepes m. (centum mansiones in vulgari theutonico hwb vocatos): Dl. 68796. 1311. Pozsony (area): FEJÉR VIII/1. 431. 1309. Nagyszombat (aream seu fundum curie): FEJÉR VIII/1. 353.

⁵⁷ 1437. Sopron m.: Sopron m. okl. II. 257. JUHÁSZ L. 1936. 3—9.

⁵⁸ 1416. Nyitra m.: Károlyi okl. II. 28—29. 1351. Sopron m.: Sopron m. okl. I. 223.

⁵⁹ Vö. TAKÁTS S. 1908. 247—49. JUHÁSZ L. 1936. 6., 8., 12.

⁶⁰ 1336. Sopron m.: Sopron m. okl. I. 137. 1364. Vas m.: Dl. 91564. 1498. Pozsony m.: Dl. 98265.

⁶¹ 1428. Erdély (duabus sessionibus seu locis desertis . . . sanguineariis): Teleki okl. I. 509—11. 1536. Székelyföld (hereditatem siculicalem): Székely okl. III. 257—58.

1547. uo. (hereditas . . . Syposmyklos ereksege): Székely okl. III. 281—84. 1548. uo. (hereditas siculicalis Zeph Peter wröke): Székely okl. III. 298.

⁶² Anj. I. 358.

⁶³ 1473. Zichy okl. XI. 136—39. A többire: 1338. Veszp. reg. 121. 1360. HO. V. 136—37. 1382. Veszp. reg. 297.

⁶⁴ Dl. 11726.

⁶⁵ SZABÓ I. 1948. 9—21. MOLNÁR E. 1947. (Árpádk.) 208—209.

⁶⁶ SZÉKELY Gy. 1953. 402—409.

⁶⁷ Kothora: Dl. 43614. Nagysején: Dl. 51458. Széplak (sex loca sessionalia integra, in quibus consuetudine ipsius possessionis adherente, duodecim hospites possunt commanere): Sopron m. okl. I. 227.

⁶⁸ FEJÉR IX/4. 641—47.

⁶⁹ 1564. coloni integram sessionem jobagionalem possidentes pluresque filios habentes sessiones ipsorum propter agrorum penuriam juxta numerum filiorum suorum in duas, tres vel quatuor partes dividere fuissent coacti: OL. Lymbus, II. series, TAGÁNYI K. gazdaságtört. hagyatéka: Az esztergomi képt. vallatási jegyzőkönyve.

⁷⁰ Veszp. reg. 122—23.

⁷¹ 1339. Veszprém: 4 sessio, in quibus 8 residentiae nominum seu mansiones nunc fore dignoscuntur: Veszp. reg. 122—23. 1324. Kothora (Nyitra m.): laneusokban sessio: Dl. 43614. 1349. Szentpál (Somogy m.): unam sessionem quatuor fundis curiarum integris: HO. III. 158—59. 1440. Szentiván (Moson m.): duos fundos curiarum ad unum integrum laneum se extendentes: HOkl. 403—406. 1386. Zsidófölde (Vas m.): 58 portas lihinatorum 27 mansiones integras continentes: ZsO. II/1. 522—23.

⁷² SZABÓ I. 1948. 14—27. MOLNÁR E. 1949. (Árpádk.) 217—24. SZÉKELY Gy. 1953. 409.

⁷³ Urbáriumok 43.

⁷⁴ Sessiones jobagionales alibi lan nominantur, alibi fel lan, alibi stwert, alibi fel stwert, alibi egez wdwar, alibi denique fel wdwar, quare ipse testis cum fuisset dicator, satis negocii habuisset cum iudicibus in cognitione hujusmodi sessionum, attamen ipse bono modo cum eisdem convenisset et concordasset (a 69. jegyzetben id.h.)

⁷⁵ ZIMÁNYI V. 1965. 11.

⁷⁶ A paraszti öröklés egykori rendjéről, amely az osztódási folyamatot ugyancsak korlátozhatta, ma úgyszólván semmit sem tudunk. — A német fejlődésre l. A. HÖMBERG 1938. 79—81.

⁷⁷ 1470. Körtvélyes (Pozsony m.): Károlyi okl. II. 413—15. 1472. Károlyi okl. II. 426—27.

⁴⁸ 1324. Koszmál (Bars m.): locus curie felosztása „cum funiculo distributionis”: Dl. 58998. 1315. Vas m.: a féltelket „cum sepibus et paludibus (!)” veszik körül: Anj. I. 374—75.

⁷⁹ 1354. Pócs (Szabolcs m.): de anteriori porta usque ad exitum posterioris porte . . . : Anj. VI. 157—66. 1406. Perbes (Gömör m.): in longitudine transeundo: ZsO. II/1. 633—35. 1454. Sztára (Zemplén m.): a szélességmért kettébeosztása: Sztáray okl. II. 513—30. A megosztók különös tekintettel voltak a telkeken fekvő épületekre: 1435. Fajsz (Veszprém m.): Dl. 72251. 1579. Berzevice (Sáros m.): TT. 1899. 59—60.

EGYHÁZ ÉS FÖLDESÚR, JOBBÁGYOK ÉS ZSELLÉREK ÉPÜLETEI

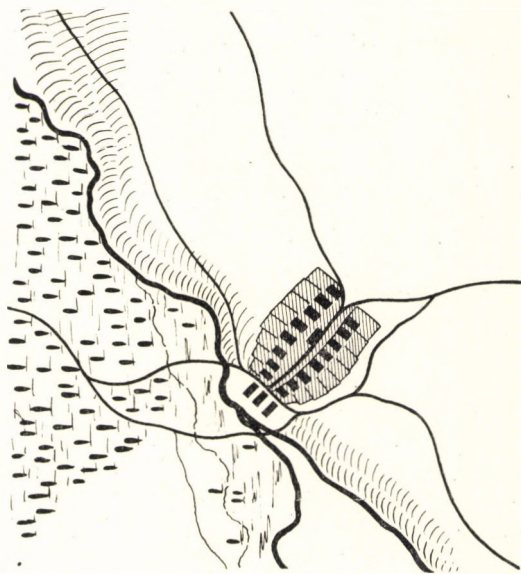
Egyszerű falvaink külső arculatának kialakításában igen fontos szerep jutott az építmények elhelyezkedésének. Különös jelentősége volt a paraszti lakóházak sorából kiemelkedő úri és egyházi épületeknek. A templom — kezdetben sok helyen a hajlékesoport kristályosodási pontja, rögzítője — az évszázadok múlásával egyre kevesebb faluból hiányzott. Építői, ahol csak lehetett, olyan helyet szántak neki, ahol nem vész el a házak sorában, tehát igyekeztek magasabb ponton, a házsorok közti térségen, a település centrumában vagy végén, utcakeresztezésen elhelyezni. Az egykori birtokegyezségek alkalmával meghúzott településosztó vonalak igen gyakran középen szeltek át az egyházat (a szentély ablakát, az épület körüli temetőt, stb.), vagy annak kapujától indultak ki, hogy az utca közepén haladjanak végig. Ezek a templomok mindkét esetben középponti helyzetet foglaltak el.¹ A Vas megyei Éstvánd egyházát a település törési pontjára építették,² s faluközépen kapott helyet az ugyancsak vasi Asszonyfalva egyháza is, de csak a lakóházak sorában.³ A Veszprém megyei Keszi temploma egy falu melletti hegyen magaslott.⁴ Akadtak viszont a települések határába, két falu közé épült templomok is, így azok, amelyeket két helység hívei számára közös egyháznak szántak,⁵ vagy amelyeket valamilyik világtól elvonuló szerzetesrend gondviselt.⁶

Nemesi kúriák, telkek, majorkák elsősorban a helyben lakó kis- és középbirtokosok faluiban adtak sajátos szintet a településképnek: a szegény nemesek hajlékai alig különböztek a parasztokéétól, a nagybirtokos családok várai, kastélyai, majorságai viszont gyakorta feküdtek a belterületen kívül, s így inkább csak közvetve hatottak annak alakulására.

A középrétegbe tartozó családok — akár olyan elődöktől származtak, akik egykori első helyi telepesekként hívták maguk mellé későbbi urbéreseiket, akár olyanoktól, akik közös sorból indultak el jobbágyaik őseivel, s csak utóbb kerekedtek föléjük — többnyire csak egy-két teleknyi nagyságú belsőségen építkeztek, és ha az idők során szaporodó utódaiknak kellett új helyről gondoskodniuk, vagy újabb földeket kívántak saját kezelésbe venni, akkor is beérték egy-két jobbágysessio lefoglalásával. A Borsod megyei Tullus egyik házsorán 1422-ben két jobbágytelket biztosítottak „locus sessionalis”-ul egy társbirtokos számára.⁷ Kölkeden (Vas m.) ugyancsak két jobbágyház fundusa szolgált a nemesi kúria helyéül,⁸ akárcsak a Pest megyei Alagon.⁹ A Rumiaknak (Vas m.) mindkét ága egy-egy jobbágytelket vett igénybe saját belső telke növelésére.¹⁰ Az ilyen úri telkek eszerint sem nagyságukban, sem helyzetükben nem nagyon különböztek a parasztokéétól, ott sorakoztak a parasztházak rendjében.¹¹ Ahogyan az úri kúria, úgy a birtokos majorsága is gyakran húzódtott meg a parasztházak sorában, annyival is inkább, mert a nemestelkeknek allodium céljaira való felhasználása

— különösképp, ha a tulajdonos nem lakott helyben — természetes dolog volt.¹² A Heves megyei Botond egyik utcáson, ahol a pálos-rend tartott fenn magának majorságot, a társbirtokos karthauziak is engedélyt nyertek tasonló üzem létesítésére.¹³

A birtokosok — még ha utólag költöztek is be falujukba —, ahol csak lehetett, érthető módon a legkedvezőbb helyeket választották ki maguknak a

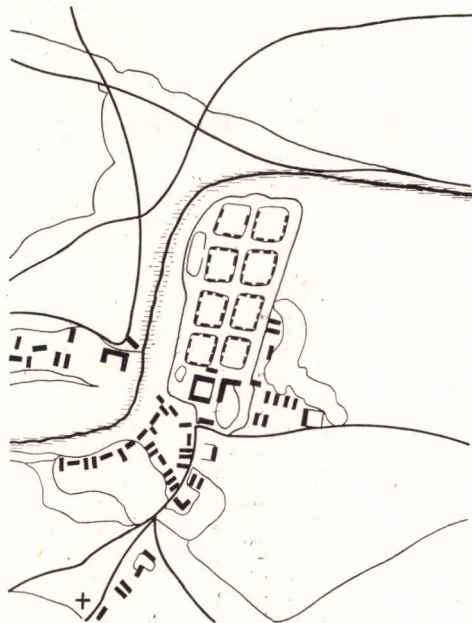

41. Csánig (Vas m.) képe az I. katonai felvétel alapján. Negyedfél századdal korábban az azonos formájú települést a Répce mellé épült nemes-telek zárta le

belsőségen belül. Így került sor sok esetben a helység középpontjának, illetve a kiemelkedő helyzetű templom közvetlen közelének birtokbavételére. Ilyenkor már ritkábban illeszkedtek be telkeik a paraszti házsorokba. A szamosháti Istvándi kúriája a templom s egyben a Túr folyó mellett állott,¹⁴ az Ugriak (Bihar m.) egyik ágáé az ugri Szent Jakab egyházzal szemben, másiké az egyház és a monostor között.¹⁵ A véki (Baranya m.) nemesház a templom nyugati oldalán helyezkedett el, s mögötte második sorba szorult egy jobbágy lakóépülete.¹⁶ Templom mellé épült kúria nyomára bukkan a Kecskemét határában elpusztult középkori település feltárója is.¹⁷

A paraszti rendből kiszakított nemeseltek helyéül gyakran választották a falu szélét. A Vas megyei Csánig birtokosa a sor végén, a Répce folyó mellett tartotta telkét,¹⁸ a Berceliek (Nógrád m.) egy kis dombon,¹⁹ a Bereg megyei Kisbulcsu birtokosai folyóágtól körülvevett szigeten, a Butykai család (Zemplén m.) két utca között.²⁰ A gazdag kúriák kiemelt

helyzete bizonyára építőanyagukban és formájukban is megmutatkozott, bár a nemesi kőházak XIV. század óta megfigyelhető terjedésének kétségkívül határt szabott a nyersanyaglelőhelyek térbeli korlátozottsága: úgyszólván csak hegyes-dombos vidékeken voltak használatosak.²¹

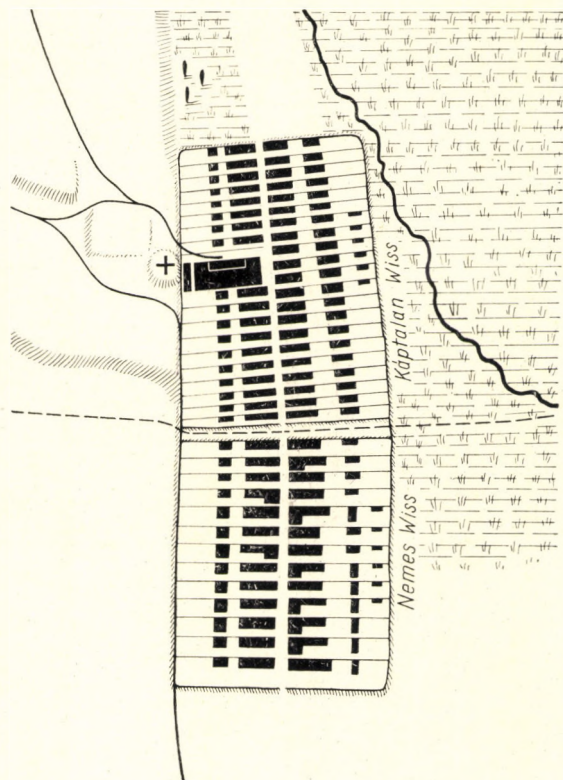

42. A XVIII. században (I. katonai felv.) vizektől és majorságbirtokoktól szorongatott Királyfalva (Pozsony m.) nemesi kúriája már a XV. században is „a helység mellett” feküdt

A nagybirtokosok palotának, kastélynak (palatium, castellum) nevezett kőházai, kúriái, valamint várai (castrum) már többnyire egészen kiestek a település belterületéből. A Bazini grófok királyfalvai kúriája (Pozsony m.) „a helység mellett” feküdt,²² a Veszprém megyei felsőörsi „palota” a falutól távol,²³ a várelői kastély pedig (Temes m.) az erdő irányában.²⁴ Voltak azonban a közvetlen közelben, dombon vagy a település középpontjában elhelyezkedő várak is,²⁵ másfelől pedig, mint korábban láthattuk, kisebb nemesek is kiköltöztek a határ külső részeibe.

Azokban a helységeken, ahol egynél több birtokos család lakott, hol a birtokrészek szerinti különköltözés látszott a legjobb megoldásnak számukra, hol pedig — különösen jó viszonyban álló rokonok vagy közös sorsú kisenemesek esetén — egymás közelében tartották telkeiket. Az 1429-ben osztozkodó Mihályiak (Sopron m.) mindkét ága a neki jutó utcasorban, körülötte lakó jobbágyai között kívánt élni.²⁶ Ott, ahol a Hont megyei

Alsópribély belterülete északnyugat felé egykor lezárult, a XV. században mindkét soron állott a birtokosoknak egy-egy háza, a túlsó végen pedig még egy harmadik is emelkedett.²⁷ A bernecei (Hcnt m.) földesurak kúriái egymás szomszédságában épültek,²⁸ s egy zúgban húzódtak meg a Bihar megyei Gáborján nemesházai is.²⁹ Egy csoportban lakó nagyobb számú

43. Elkülönülő nemesi és jobbágytelepülés a Sopron megyei Nemesvis és Káptalanvis XVIII. századi képen. Sopr. tk. Smt. 75. (1794) alapján

nemes egész „Nemes utcáknak” adott nevet, nem csupán szegénynemesi településeken, hanem gazdag nagybirtokosok falvaiban is. Az utóbbiak nemesi utcásoira kétségkívül helyet találtak a nagyúr beltelkei meg a familiárisi, tiszttartói lakások is.³⁰

De nem egyedül a nemesi épületek különböztek a falvak házainak többségétől. A módos gazdák — mezővároson az irányítást kézben tartó cívisek — legtöbbször ugyancsak a középpontban építhették fel igényesebb lakóépületeiket, s ott kaphattak helyet, ha voltak, a bolthelyiségek is. A falusi társadalom legaljára szorult zsellérségnek viszont — ahogyan nem részesült

a telkesjobbágyok minden jogából — úgy be kellett érnie a legszerényebb kunyhókkal, amelyek gyakran a telkesparaszti utcasoroktól távolabb, „a házak rendjén kívül”, „a kertek mögött”, a „hóstádban” vagy az utcák végén húzódtak csak meg.³¹ Volt ugyanakkor nemesember, aki a saját kúriája melletti telken tartotta zsellereit, bizonyára azért is, hogy a jobbágyokénál erősebben kihasználta zselléri munkaerő a közelben álljon rendelkezésre.³²

Egyazon település különböző nyelvű jobbágylakóinak egymástól való elkülönülése (Magyar, Német utca, Tótszeg) a feudális kor mindennapos jelenségei közé tartozott.³³

■ *uradgi épület*
 ▨ *jobbágyépület*

44. Nagynyom (Vas m.) nemesi és jobbágyépületei a XIX. században. Szomb. tk. U. 616. (1848) alapján

JEGYZETEK

¹ 1330. Vék, Peterd (Baranya m.): Anj. II. 488—94. 1335. Lajmér (Baranya m.): Zichy okl. I. 456—63. 1339. Nyék (Borsod m.): Anj. III. 537—41. 1340. Leuna (Nyitra m.): FEJÉR VIII/4. 458—60. 1349. Becső (Baranya m.): Anj. V. 280—82. 1351. Görbő (Tolna m.): FEJÉR IX/2. 119—25. 1354. Genefalva (Baranya m.): Anj. VI. 251—54. 1381. Lak (Tolna m.): FEJÉR IX/6. 249—67.

² 1374. Dl. 91815.

³ 1359. Sopr. m. okl. I. 300—11.

⁴ 1346. HÖ. I. 188—89.

⁵ 1357. Mikete, Nyavalyád (Zemplén m.): Sztáray okl. I. 258—73.

⁶ 1335. Szerdahely, Tarnóc (Nyitra m.): FEJÉR VIII/4. 136—37. 1335. Lajmér (Baranya m.): Zichy okl. I. 456—63. 1358. Panyik (Zólyom m.): Anj. VII. 205—10. Dl. 65626.

⁸ 1439. HO. IV. 318—20.

⁹ 1467. Dl. 16558.

¹⁰ 1342. Rum: ad ampliandam sessionem eorundem: Zala m. okl. I. 400—406. — Csak a gazdag Báthoriak biztosítottak maguknak 1433-ban a székhelyükül szolgáló mezővárosban egyszerre nagyobb számú jobbágyessiót: Dl. 12501.

¹¹ Egymás melletti nemes- és jobbágytelkek: 1391. Hanyszentgyörgy (Zala m.): ZsO. I. 242. 1492. Baeska (Zemplén m.): Dl. 97493.

¹² 1505. Felsőtrák (Bars m.): Dl. 68143.

¹³ 1466. Dl. 16453. L. még: SZABÓ I. 1963. (Préd.) 312.

¹⁴ 1315. FEJÉR VIII/1. 575.

¹⁵ 1329. GYÖRFFY Gy. 1963. 679.

¹⁶ 1350. Anj. V. 388—91. További példák: 1359. Asszonyfalva (Vas m.): Sopron m. okl. I. 300—11. 1378. Derzs (Szatmár m.): Levéltári közlemények 1931. 64—65. 1429. Verbőc (Ugocea m.): FEJÉR X/7. 111—12. 1460. Baracska (Fejér m.): Dl. 71314. Faluközépen állottak, ha voltak, az üzletek is: 1335. Topolya (Ung m.): per maccella, que in medio . . . ville sunt situata: Anj. III. 220—29.

¹⁷ PAPP L. 1931. 139.

¹⁸ 1410. ZsO. II/2. 409—10.

¹⁹ 1358. in quodam monticulo Tulteuin dicto: Anj. VII. 10—11.

²⁰ 1496. Dl. 67141.

²¹ 1351. Görbő (Tolna m.): FEJÉR IX/2. 119—25. 1411. Arács (Zala m.): PRT. X. 619—21. 1416. Nadlyan (Nyitra m.): Apponyi okl. I. 274—78. 1495. Baragyan (Nyitra m.): Dl. 68011. 1512. Szőlős (Ugocea m.): TT. 1902. 126—28. 1514. Somkerek (Erdély): Teleki okl. II. 320—26. — Ugyanakkor nemesek közt is országoszte használatos maradt a paraszti módon vályogból vagy fából készült lakóépület, amelynek értékesebb alkotórészeit szükség esetén máshova lehetett szállítani: 1359. Dl. 91540. 1469. Dl. 61772.

²² 1402. ZsO. II/1. 165—66.

²³ 1411. Zala m. okl. II. 372.

²⁴ 1415. Temes m. okl. 486—503.

²⁵ 1355. Berzevice (Sáros m.): Castrum . . . in linea ipsius ville orientali in opposito ecclesie Sancti Quirini in quodam monticulo habitum, . . . platea, qua ad ipsum castrum itur: Dl. 68905. 1330. Pali (Baranya m.): per medium ville . . . a loco castri Wozeghwará dicti: Anj. II. 488—94. Óváron (Vas m.) 1415-ben számon tartották a régi földvár helyét, a castrum-on belül pedig palota állott: Dl. 100398.

²⁶ 1429. Dl. 61424.

²⁷ 1467. Dl. 65941.

²⁸ 1468. Esztg. kápt. magánlt. 18/4. 28.

²⁹ 1405. Hédervári okl. I. 131—36.

³⁰ 1354. Bátor (Szatmár m.): viculi seu plateuncule Nemesulcha: Anj. VI. 157—66. 1425. Egyházkürt (Pozsony m.): két linea közti „linea mediocris” a nemeseké: Dl. 11726. 1463. Felső- és Alsószata (Vas m.) közt „via Wrwchaya”: Dl. 65920. 1505. Szentmártonban (Vas m.): jobbágytelkek „in linea seu ordine . . . sessionum nobilitarium: Dl. 46722. Hogy a szárberényi (Veszprém m.) „ordo iobagonalis” kifejezés nemesi utca létre is utal-e, kérdéses: 1383. Veszp. reg. 306—308.

³¹ 1391. Pápóc (Vas m.): in platea Hofsteth: ZsO. I. 235. 1418. Asszonyfalva (Vas m.): in vico Hostad: FEJÉR X/6. 158—69. 1425. Csötörtökhely (Pozsony m.): zsellérek külön utcában és a jobbágyok utcájának két végén: DL. 11726. 1521. Ajak (Szabolcs m.): in tuguriis post ortos commorantes: Zichy okl. XII. 344—64. 1597. Latorfalva és Longeck (Sopron m.): OL. U. et C. 23/9.

³² 1520. Ung m.: loci et domus cuiusdam inquilini . . . inter sessiones nobilitares . . . : OL. Fkgy. Lel. Prot. V. 119/b.

³³ 1323. Szered (Pozsony m.): platea Hungaricalis: Dl. 11332. 1337. Nagymihály (Zemplén m.): Nemetucha: Sztáray okl. I. 140—52. 1393. Bér (Vas m.): in vico Thotzagh: ZsO. I. 298—300. 1504. Nagymihály: in vico Thothweza: OL. Fkgy. Lel. Prot. I. 156/b.

IV. RÉSZ

A FALU HATÁRA A HÓDOLTSÁG ELŐTTI
ÉVSZÁZADOKBAN

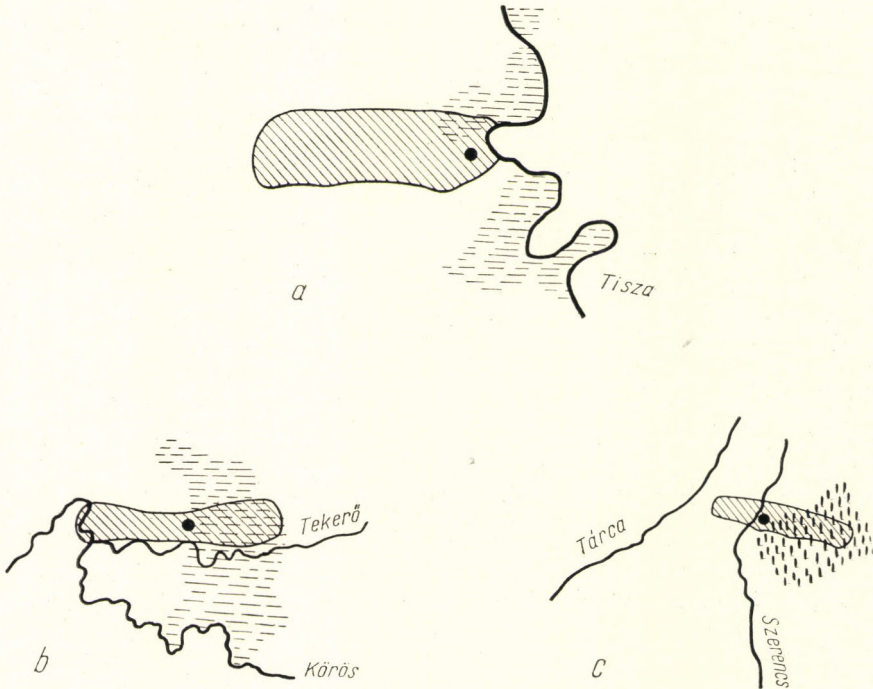
A FALUTERÜLET HATÁRAI

Minden mezőgazdasági településnek szerves része a belterületen kívül elhelyezkedő, de ahhoz területileg és funkcionálisan szorosan kapcsolódó külterület is. Ez a belterülettel ellentétben mindenekelőtt a közösség létét fenntartó s az adott gazdasági-társadalmi rend mezőgazdasági üzemszervezetei közt folytatott munka színtere, és csak kivételképpen ad helyet lakóépületeknek. A magyarországi feudalizmus termelési és társadalmi kereteinek megfelelő települési keretek kutatása hiányos volna azoknak a folytonosan változó viszonyoknak és formáknak az elemzése nélkül, amelyeket a magyar falu külterületén végzett termelőmunka hozott létre és alakított. A változó viszonyokat és formákat ebben a tanulmányban a külterület terjedelmének és alakjának, a művelési ágak faluhatárokra belüli megoszlásának, a szántóföldi növénytermesztés (mint legdinamikusabb művelési ág) terjeszkedésének, művelési és földhasználati rendszereinek, végül a paraszti és nemesi telekbirtoklás módozatainak vizsgálatával igyekszünk megközelíteni.

A külterület („faluhatár”) akkor nyeri el végleges terjedelmét, másként kifejezve: a külterület meg szomszédai közti választóvonal akkor állandósul, amikor a belterület, nem különben a szomszédos települések belterületei az eleinte alig korlátozott helyváltoztatás időszakára után szűkebb helyhez kötődnek, s amikor — ezzel párhuzamosan — a korábban könnyen megkettőződő-elburjánzó, de ugyanakkor könnyen is bomló falvak együttese egy alapjában szilárd településhálózatnak ad helyet. A hazai adatok (így a Pest megyei Oszlár község részbirtokosainak 1274. évi egyezsége) arról tanúskodnak, hogy a határvonalat nem egy helyen már abban az időben véglegesnek tekintették, amikor még számolni lehetett a sessiók szűk területen belüli átköltöztetésével.¹ A megszilárdulási folyamat kiteljesülésekor — ez Magyarországon helyi viszonyoktól függően a XII—XIV. század közt következett be — elsősorban a közvetlen környék településeinek egymástól való távolságán, valamint a határ domborzati és vízrajzi adottságain múlott, hogy a választóvonal a belterülettől melyik irányban milyen távolságban nyerje el végleges helyét.

A településhálózat sűrűségét, mint láttuk, természeti és társadalmi tényezők szabták meg. Nemcsak a bakonyi rengetegek közepén fekvő (egyébként kiváltságokkal bőven ellátott) Szentgál volt a legutóbbi idők területrendezési előtt századokon át az ország egyik legnagyobb határú falva; erdős, mocsaras tájakon másutt is nagy földterülettel rendelkeztek a községek. Az ilyen, sok-sok ezer holdas községhatárokkal más, termékeny tájak apró településeinek, határörvidékek kismemesi szállásföldjeinek alig száz holdas határai állíthatók szembe, vagy azoké a késve kialakult falvaké, amelyeknek szűk földtartozékait utólag hasították ki a korábbi községéből.

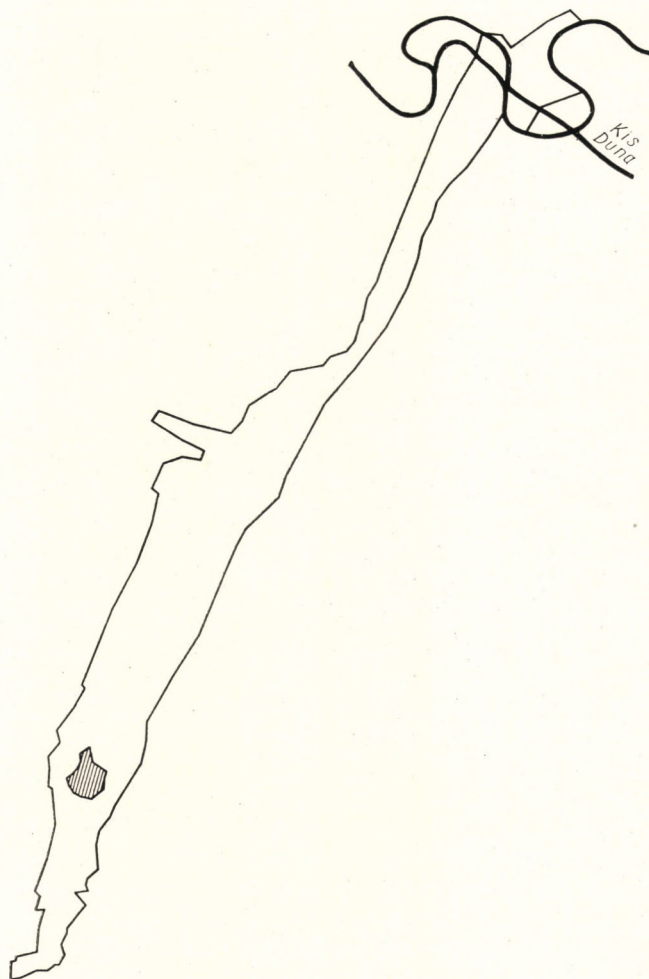
A szomszédos falvak létérdekeinek hagyományokra alapozott, nagyjából-egészből kölcsönös tiszteletben tartása — ezen belül a helyben művelt gazdálkodási ágakhoz szükséges terület biztosítása — elengedhetetlen volt a települések tartós fennmaradásához. Ahol nem ez, hanem a birtokos-

45. Hegyvidéki, árterületi települések hosszan elnyúló, keskeny határa. Györffy Gy. 1963. tképmellékletei alapján. a) Adorján (Bodrog m.) b) Torda (Békés m.) c) Marcinfalva (Abaúj m.)

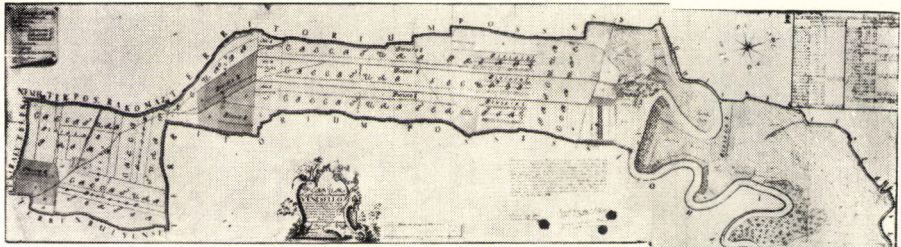
vetélytárs hatalmi túlsúlya érvényesült, ott a megfelelő határ nélkül maradt falvak rövidesen fel is bomlottak. Korai, XIII—XIV. századi határjárásaink, amennyiben topográfiailag rögzíthetők,² túlnyomó részükben arról tanúskodnak, hogy a hasonló földrajzi helyzetű szomszéd faluk közös választóvonalra megközelítőleg középtájon futott, illetve hogy a települések legnagyobb részének — természeti akadály nem léteben — megvolt a maga kikerekített határa. Számos olyan faluhatár húzódott az országban, mint a Nógrád megyei Baglaskőé, amelyet az 1327. évi határjárók hegyesúcsokon, gerinceken keresztül vezettek végig.³ Alig hasznosított sűrű erdő- vagy mocsárrengetegek egyébként, mint természetes határzónák, még századokon át főlegesen teheték a határvonal pontos meghúzását; ilyen esetekben egy-egy település különböző határrészletei nem is egyidejűen rögződtek.

A szabályostól messzemenően eltérő határformákat ott lehetett találni — s ezek az Árpád-kor óta mind napjainkig élnek —, ahol nagy kiterjedésű terület maradt századokon át letelepülésre vagy mezőgazdasági hasznosításra alkalmatlan. Természettől adódott ugyanis, hogy az ilyen területre

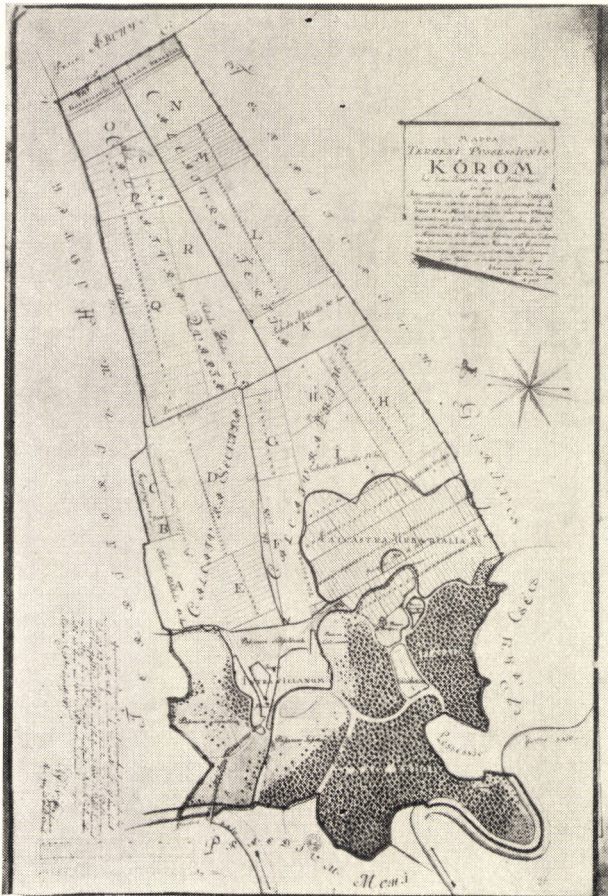
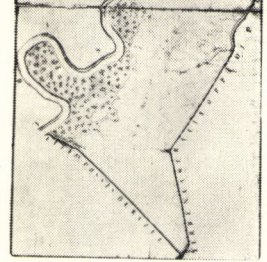

46. Csécsénypatony (Pozsony m.) hosszan elnyúló határa a Csalóköz vízjárta területén. OSzK. Kataszt. tk. alapján

azoknak a falvaknak a határa nyúljon át, amelyek a legközelebb eső kedvező földön sorakoztak egymás mellett. A hasznosítatlan területből így valamennyiüknek hosszan, keskenyen, egymással többé-kevésbé párhuzamosan benyúló csíkok jutottak. Ilyen alakzatokat tömegesen találunk csaknem minden folyó, árterület partján, de egykor megszállatlanul maradt erdős

47. A Tisza-parti Vencsellő (Szabolcs m.) hosszan elnyúló határa. Kam. tk. 164/1. (1785)

48. A Zemplén megyei Köröm hosszú, keskeny határa a Tisza partján. Htt. tk. III. 28. (1776)

hegyek, fennsíkok földjén is. Az Alsó-Duna mentén ilyen keskenyen húzó-dó formák emlékét őrizte meg Apáti (a mai Apatin) vagy a közeli Hetes határjárása, az Alsó-Tiszánál Adorjáné, A Körös-parton Tordáé, az Abaúj megyei Vasonca patak mellett Karácsondé, a Zempléni hegység lábánál Marcinfalváé.⁴ Nem kétséges, hogy a Felső-Tisza, a Zala, a Rába, a Sajó,

49. Szebeny pusztja Szentjánoshoz (Bihar m.) csatolt határa világosan elválnak az anyaközség területétől. Htt. tk. VII. 4. (1785) alapján

a Gyöngyös patak, a Fertő tó, az Ecsedi láp, a bodrogközi és csallóközi árterület partján vagy a nyírségi homokföld szélén századokkal korábban éppúgy hosszú, keskeny határu települések egész sorát lehetett megtalálni, ahogyan XVIII–XIX. századi térképeinken.⁵

Jóllehet az ellenséges pusztítástól nem sújtott területeken számos falu határvonala maradt lényegében változatlan a legutolsó időkig, kisebb-nagyobb módosulásokat az egymás után pergő évszázadok birtokperei, erőszakos foglalásai mégis elkerülhetetlenekké tettek. E módosulások, méreteiket tekintve, igen széles skálájúak voltak: a szomszédos község néhány méternyi földjének elszántásától kezdve elpusztult települések egész határának bekebelezéséig. Határbővítésre mindenekelőtt a mezővárosoknak volt módjuk. Sárvár vagy Nagyszöllős példájából tudjuk, hogy nem egy közülük királyi kegynek köszönhette korai gyarapodását. Az adomány útján szerzett területeket utóbb vásárolt, erőszakkal foglalt, máskor bérelt földek egészítették ki. Az Alföld mezővárosai a XIV–XV. században eseten-

ként pusztafaluk egész csoportját szerezték meg legelőül.⁶ Puszták (prédi-umok) élő faluk törzsterületéhez való csatolásának emlékét nemegyszer a határformák is világosan megőrizték. A Bihar megyei Szentjános határából nyilványszerűen nő ki Szebeny puszta határa.⁷

Az ilyen pusztákat — hogy jogi különállásuk fenntartható legyen — határvonalaik jelzése céljából nemegyszer árokkal is körülvették.⁸ Árkokat ugyanakkor élő falvak elhatárolására is alkalmaztak, ahogyan Vas megye nyugati szélének falvait árok választotta el az immár Stájerországba eső Redegétől.⁹ Faluhatárok jelzésére nagy általánosságban mégis inkább földből, kőből készült határjelek, illetve jelzett élőfák (metae, signa metalia) szolgáltak.¹⁰

JEGYZETEK

¹ MAKKAI L. 1957. 473. — Vö.: EPERJESSY K. 1940. 10.

² L. GYÖRFFY GY. 1963. térképmelléleteit.

³ Anj. II. 291.

⁴ GYÖRFFY GY. 1963. (Bodrog, Békés, Abaúj megyei térképmelléletek).

⁵ Vencsellő (Szabolcs m.) 1785: OL. Kam. tk. 164/I. Timár (Szabolcs m.) 1813—14: OL. Kam. tk. 808. Salomvár (Zala m.) 1847: Zalaeg. tk. U. 379. Kéthely (Vas m.) 1785: Szomb. tk. T. 65. Köröm (Borsod m.) 1776: OL. Htt. tk. III. 28. Nagykajd (Vas m.) 1847: Szomb.tk.U. 276. Acsalag (Sopron m.) XIX. sz.: OL. Esterházy herc. tk. VIII. 307. Karos (Zemplén m.) 1839: Sátoralj. tk. U. 50. Csécsénypatony, Előpatony, Alistál, Pénteksur (Pozsony m.) 1854—58: OSzK. Kataszt. tk. MENDÖL T. 1963. 446. BÁTKY Zs. 1926. 4—9. — A harmonikus határalakzat példája: Rábaszentmihály 1848: Szomb. tk. U. 700.

⁶ 1366. Harká-n (Pest m.) 10—10 hold szántó elesatolása: FEJÉR IX/7. 244—45. 1447. Csókateleke (Győr m.): occupacione . . . particularum terrarum per araturam diviticulorum terrarum arabilium possessionis Kysbarathy . . . : Héderváry okl. I. 256—59. — Sárvárra, Szöllősre: MÁLYUSZ E. 1953. 155. — Alföldi pusztákra: MAKKAI L. 1957. 466—67.

⁷ Ol. Htt. tk. VII. 4.

⁸ 1432. Sopron m.: medietatem terre sue Pethewfelde . . . nunc vacue et habitatoribus destitute . . . fossatis undique circumdate: Dl. 86313. 1381. Sopron m.: fossatum. . . predii (Dyathelek): Dl. 65512.

⁹ 1347. Petanc: in fossato inter civitatem Redege et terram Belmura: Anj. V. 109—11. 1348. ugyanott Németországtól elválasztó árok: Anj. V. 212—14.

¹⁰ Határjelek megsemmisítése: 1368. Küllő (Sopron m.): Sopron m. okl. I. 382.

A SZÁNTÓTERÜLET VÁLTOZÁSA

A települések lakóinak rendelkezésére álló föld, amely a honfoglalás utáni időkben különösen a magyarok szállásföldjein túlnyomórészt még legeltetés (és vadászat—halászat—gyűjtögetés) céljait szolgálta, már a XIII. század folyamán egyre nagyobb hányadában alakult át szántóterületté — vízjárta vagy száraz, erdőborította vagy fátlan tájon egyaránt. Megkövetelte ezt a népesség növekedése: sokakat kényszerített arra, hogy a szabad pásztorkodást feladva, akár korábbi szállásukon, akár a belőle kirajzó új települések valamelyikén vagy még messzebbre vándorolva, letelepült életmód mellett gabonatermelésből tartsák fenn létüket. Kezdetben kétségkívül a Dunántúl lakossága jutott legelőbbre ebben a fejlődésben, de a hozzá hasonló dombvidékek és a gazdag földű Dél-Alföld népe hamarosan felzárkózott hozzá. A Duna—Tisza zugában fekvő Bács megye város-székhelye már a XII. században gabonavásáraitól volt híres,¹ az Abauj megyére vonatkozó forrásanyag pedig az 1330-as évekig 26 alkalommal utal — közvetlenül vagy közvetve — szántóművelésre. Az Abaujhoz hasonló nagyságú — igaz, jóval gyéresebb forrásanyagú — Békés megye mocsaraktól tarkított, terméketlenebb táján ugyanakkor csak öt utalást találunk gabonatermelésre, Beregben nyolcat, a magashegyvidéki Árvában pedig egyet sem. Bizonyára nem véletlen, hogy a legkorábbi időből ismert (Árpád-kori) szántóföldeknek Beregben egy kivételével mind a megye legdélibb sávján — legsűrűbben lakott tiszatáji részén — maradt nyoma, Abaujban pedig valamennyinek a legkorábban megszállott, magas népsűrűségű Hernád—Tarca völgyben.²

Mivel a XIV—XV. század demográfiai viszonyai nálunk valamivel kedvezőbben alakultak, mint a depressziótól sújtott Közép- és Nyugat-Európa nagy részén, a két évszázad alatt szinte kétszeresére nőtt népesség kenyérgabonaigénye — s a belső piac ezzel kapcsolatos kitérülése — továbbra is sürgették a szántóterület növelését. A korszerű ágyeke szélesebb körű elterjedése vagy a lónak igásként való alkalmazása a technikai feltételeket is megkönnyítette.³ A marhatartásnak a nyugat-európai piacok igényeit kiszolgáló újjáéledése ugyanakkor nem volt olyan méretű, hogy — mint Angliában a juhtenyésztés — a szántóművelést visszazorította volna. Magyarországon ekképp nem következett be az irtásfolyamatnak az a lassulása, majd szinte teljes megszűnése, amelyet Nyugat-Európában a XIV. századtól oly jól lehetett figyelni.⁴ Legfeljebb a falualapítással együtt járó irtás-tevékenység szorult háttérbe a már ismert okokból, és adott helyet a korábban is fennálló települések határában végbement fokozatos szántóföld-terjeszkedésnek. A pusztásodás folyamata nem maradt ugyan hatás nélkül a gabonatermő területekre sem, de még olyan falvakban is, ahol jelentős számú jobbágytelek állott gazdátlanul, párhuzamosan folyt az új földek kisebb-nagyobb darabokban való feltörése.⁵

Sokféle módja volt a szántóművelésre szánt terület kiterjesztésének, de közvetlen emlékeink inkább csak a nagy erő kifejtést igénylő és látványos *irtásról* maradtak. Általánosságban ez sem jelentette már ekkor azt, hogy a sűrű rengetegeket szántóföld létesítése céljából közvetlenül felszámolják. Az adatok elsősorban cserjések, berkek, ritka lombú vagy már korábban megritkított erdők kiirtásáról, nyilván fejszével való „tisztogatásáról” (*extirpatio, purgatio*) beszélnek. A véki (Baranya m.) nemesek 1330-i osztozása alkalmával hangsúlyozták, hogy „a föld ligeterdővel és bokrokkal volt sűrűn benöve”, s a falu népe más három falu népével együtt tisztította meg.⁶ Egy Szatmár megyei birtokper során (1391) arról esett szó, hogy a Dobos határában fekvő területet „egykor Szilberék ligeterdőnek hívták, de kiirtották és szántófölddé tették”.⁷ A Lasztóciak 1400-ban kelt egyezségébe foglalták bele azt a tényt, hogy az egyik fél atyja, illetve annak jobbágyai, bozótokat irtva, bizonyos „ortványnak” nevezett földeket szántóföldekké alakítottak.⁸ 1429-ben, amikor a Somogy megyei Telki birtokon a fehérvári káptalannak ki akarták mérni azt a 65 hold erdőt, amely Szent István adománylevele alapján járt volna neki, erre — nyilván az időközben folyó irtások következtében — nem volt már mód. Mivel erdőt nem találtak, helyette „iugera terrae usualia”-t kellett kiosztani a birtokosoknak.⁹ Máskor meghatározott területű vagy valamilyen földrajzi névvel lokalizált irtásokat (*extirpatitiae, terrae extirpatitiae, novalia, irtvány, ortoványn, láz*), irtásréteket (*prata extirpata*) foglaltak írásba.¹⁰ Gyakran csupán a szántók fekvéséről lehetett irtások eredetükre következtetni — amikor pl. erdők, bozótok közt kerültek el, vagy megfordítva, erdőmaradványok foltjai tarkították őket.¹¹ Ha a szántót „Erdőföldnek” nevezték, vagy „Vágotterdő” nevű helyen feküdt — hogy csak egyet-kettőt említsünk a számtalan hasonló típusú névből — bizonyos, hogy annak idején fás területből hódították el.¹²

Az erdőirtásnál jóval kevésbé ismeretes mocsaras területeink termővé tételének folyamata, pedig az ország sok táján ez is szükségessé vált. Aligha mehetett végbe kiszáritás nélkül annak a 60 hold földnek a feltörése, amely egy tárnoki (Pozsony m.) nemestelket vett körül, hiszen a kúriát az egykorú kiadvány „mocsár közepén” fekvőnek mondja.¹³

Könnyebben ment a munka új szántóföld feltörésekor, ha az ekét nem erdő vagy mocsár, hanem legelő vagy rét földjébe kellett vetni. Kétségkívül legelőtől („gyeptől”) elhódított szántóföldek voltak a Zala megyei Alsóorosztonyban azok a 7, illetve 9 holdas parcellák, amelyeket „Pacsagyepén”, illetve „Bedergyepén” fekvőknek mondanak,¹⁴ mint ahogyan minden bizonytalanság nélkül az erdőirtásból származó gabonatermővé változott, amelyet a veszprémi káptalan egyik Fejér megyei birtokán Kont Miklós nádor fiai felszántottak és bevetettek.¹⁵ A Vas megyei Paty több holdas szántója „réten” feküdt, azaz bizonyára abból hasították ki,¹⁶ több helyen pedig elpusztult telkek vagy akár egész falvak helyét is szántóként hasznosították.¹⁷

Ha valamilyen okból ugyanazzal a földterülettel néhány évtizeden belül többször is foglalkoztak az oklevelek, akkor nem egy ízben az ottani szántóföldek megnövekedésének lehetünk tanúi. Egy Lajmér községben fekvő 26 holdas földterületből 1274-ben még csupán 10 holdat neveztek termékeny és trágyázott (azaz: szántásra alkalmas) földnek, 1331-ben már mind a

26-ot szántóföldként említették.¹⁸ Jászapáti helység határának egy szakaszán, amelyet a XIV. század végén megjártak, még csupán egy ízben regisztráltak szántókat; 1466-ban, illetve 1501-ben ugyanazon a szakaszon két helyen, a közelben pedig további három helyen maradt írásos nyomuk.¹⁹

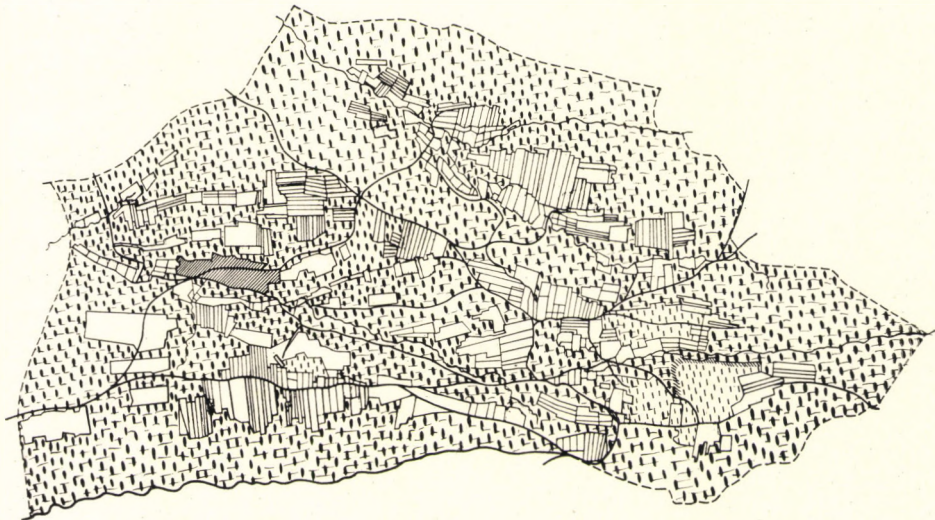

50. Irtásszántók terjeszkedése a kéthelyi (Vas m.) erdőség patak völgyeiben. Szomb. tk. T. 65. (1785)

Az Atauj megyei Vadász helység határának Jánosd felé eső részén 1329 és 1413 között hasonlóképp megszorodott a szántóként használt földek száma.²⁰ Egy 1500 körüli urbárium alapján volt földeríthető, hogyan vettek művelés alá Nyugat-Magyarország németlakta területén nagyobb terjedelmű földeket, amelyek közt korábbi erdők, árterületek és a kultúrtáj közvetlen közelében fekvő földdarabok is akadtak.²¹ Helyenként a terjeszkedés irányára közelebbről is következtetni lehet: a Sopron megyei Ládony területén át vezetett osztóvonalból (1395) megállapítható, hogy a szántóföldek egyik csoportja a belsőség mellett, a másik pedig a határvonal közelében terült el. Ha nem tudnók, hogy az utóbbit terra irtuana-nak nevezték, és a község-határnál fekvő bozótos egy részének kiirtása útján került hasznosításra, akkor is kétségtelen volna, hogy a lakóházak csoportját övező szántórész volt meg korábban, s a határmentit csak utóbb törték fel.²² Az elpusztult Zala megyei Pesze helységnek út-, víz- és hegynevek alapján lokalizálható XIV. századi szántói ugyancsak a belterület közelébe estek; a XIX. század

közepén ettől északra fekvő nagyobb kiterjedésű szántók már az „irtás” nevet viselték.²³

A két szántóföldcsoport közt nem a topográfiai elhelyezkedés jelentette az egyedüli különbséget. A belterület mellettiek, mint már utaltunk rá,

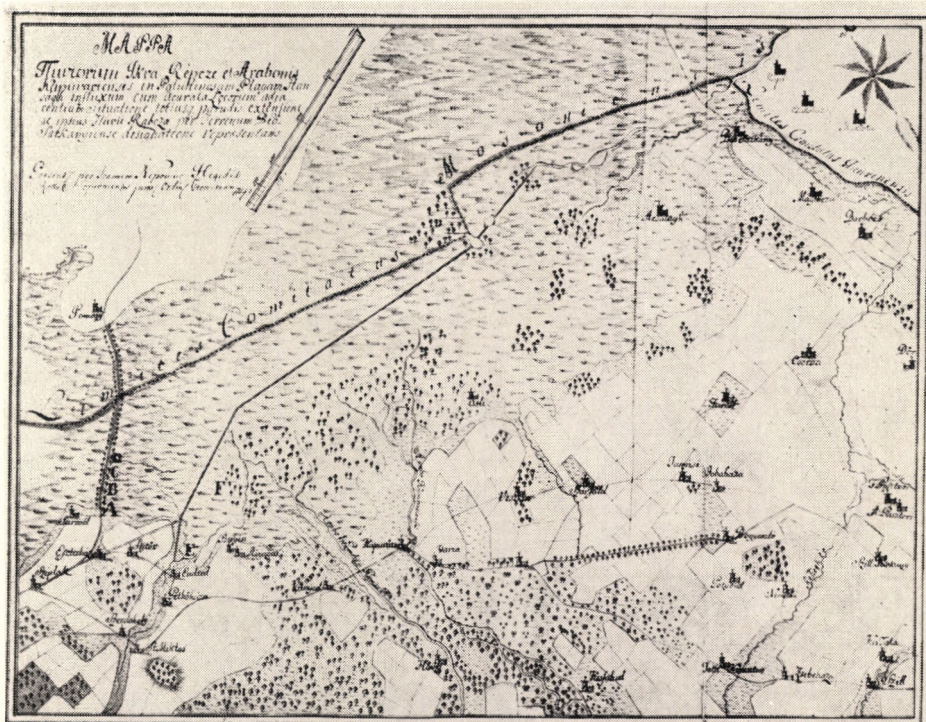

51. Béc (Somogy m.) erdős határát foltszerűen tarkítják az irtások. Batthyány tk. 155. (XIX. sz.) alapján

gyakran kezdetűl fogva pihentetés nélküli, egyéni használatban voltak, a szántókultúra terjeszkedése során feltörsre került távoli gabonaföldeket viszont leginkább parlagoló vagy nyomásrendben, egy ideig földközösségi földekként is művelték.

A török pusztítás alatti és utáni századokra is átnyúló szántóföld-terjeszkedés folyamatának hű tükröi a XVIII–XIX. századi térképek. Némelyikük, mint a Sopron megyei erdőket ábrázoló felvétel, egész csoportját mutatja be olyan településeknek, amelyeket többé-kevésbé egyenletesen vesznek körül a tisztások. Külön figyelmet érdemel, hogy éppen azt a két helységet közelíti meg rajtuk legjobban az erdőhatár (Újkér és Jánosfa), amelyek névalakjuk tanúsága szerint későbbi keletkezésűek a többinél, s ahol így csak bizonyos késedelemmel indíthatták meg az irtás munkáját.²⁴ Másutt „rég szántóföldek” és „új irtás” pontos feltüntetése jelöli a menetirányt,²⁵ vagy a régi szántók és az erdők közé eső irtásnevek adnak útbaigazítást.²⁶ Egyazon terület különböző felvételein néhány évtizedes időköz változása tükröződhetik,²⁷ a művelési ágak elhelyezkedése pedig (pl. szántóföld-ékek és -foltoké) már első rátekintésre képszerűen mutatja a patak-völgyeken, utak mentén az erdő mélye felé (s egyben a faluhatár felé) előrehatoló irtástevékenység folyamatát.²⁸ Vízjárta, mocsaras földeken hasonló lefolyású lehetett a szántóföldi termelésre igénybevett földek fokozatos kiszélesülése.²⁹

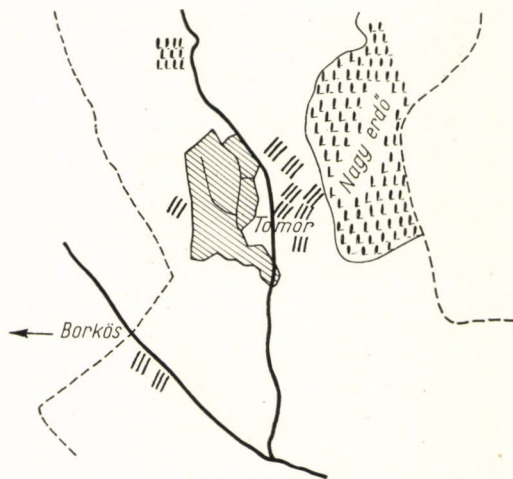
Nem könnyű feladat akárcsak hozzávetőleges képet is adni az irtások, illetve az újonnan feltört gabonaföldek mennyiségéről. A sárfenéki uradalom egy-egy helységének parasztjai — akik nemcsak a nyugati országrész

52. Mocsaraktól elhódított szántóföldek a Hanság szegélyén. Esterházy herc. tk. V. 120. (XIX. sz.)

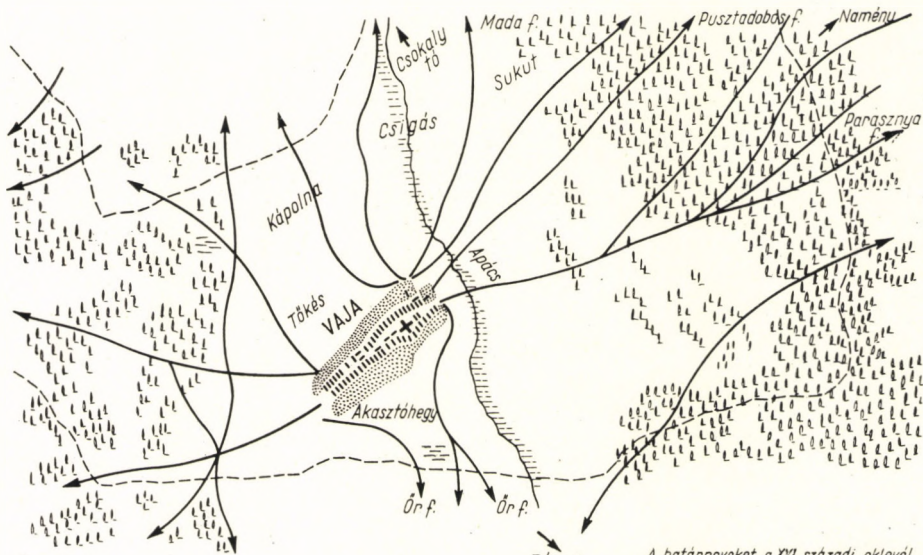
fejlett szántó kultúrájának voltak birtokában, hanem a közeli Bécs gabonaigényéből is hasznot húzhattak — a XV. század folyamán egy-egy helységben 50–100 holdas területeket tettek termővé.³⁰ A hódoltság előtti évszázadok irtásai (az irtásrétekekkel együtt) becslések szerint 30–40%-át jelentették a teljes szántó- (és rét-)terjedelemlnek.³¹

A szántóterület mennyiségi gyarapodásával szemben a mérleg másik serpenyőjében ott állnak azok a gabonaföldek, amelyek művelő kéz híján vagy más okból véglegesen, de legalábbis igen hosszú időre kiestek a termelésből. Ilyen volt mindenekelőtt az elpusztult falvakhoz, illetve jobbágytelkekhez tartozó földek egy része, elsősorban az a rész, amely rosszabb földje, csekélyebb hozama vagy a pusztaföld birtokosának lakóhelyétől való nagyobb távolsága miatt kevés haszonnal kecsegtetett. Hogy a falués telekpusztulás mekkora méreteket öltött az országban, előbb már ismer-

a

/// szántóföldek 1445-ben
 erdő és erdőmaradványok a XIX. században
 LLLL (a határ többi része túlnyomórészt szántó,
 továbbá rét és legelő)
 - - - - - községhatár

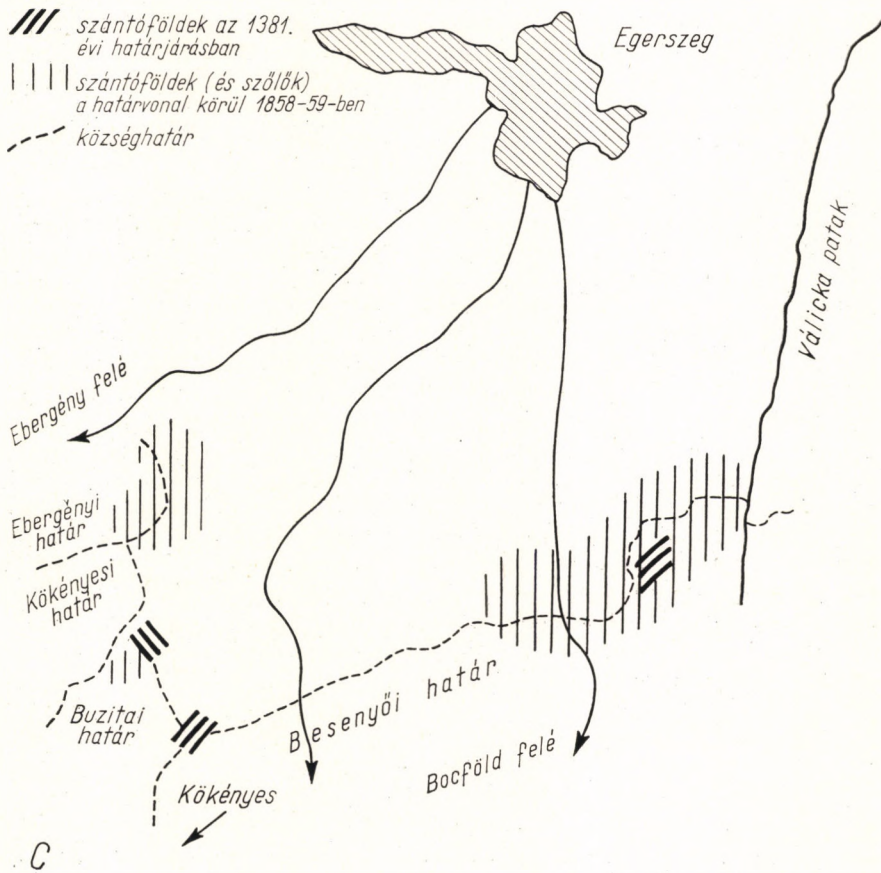

b

A határneveket a XVI. századi oklevél
 említi a szántóföldekkel kapcsolatban

53. XIV-XVI. századi szántóföldek továbbélése a török pusztítás utáni századokban. Az OL. kataszt. térképeinek és az OSzK croquis-gyűjteményének felhasználásával. a) Tomor (Abaúj m.) b) Vaja (Szatmár m.) Dl. 71970 (1445), Dl. 37354 (1522 kör.)

tették. Időszakosan alacsony gabonaárak, illetve más termelési ágak előnyösebbnek ígérkező volta azonban ezen túlmenően is a szántóművelés korlátozására készíthették a gazdák egy részét. Kisurajon (Borsod m.) a nemesbirtokos hagyta parlagon szántóit a majorsági művelés pangási korszakában.³² Szebelléb város (Hont m.) keleti határrészének szántói a terjeszkedő szőlőkultúra következtében maradtak nagy részükben műveletlenül,³³ Lovas helység (Veszprém m.) 2 holdas szántóját 1350-ben már kaszálóként hasznosították.³⁴ Növekvő marhakivitel vagy új tenyészetek sokfelé követelheték meg a legelők kibővítését a szántóföld rovására. Bizonyára nemcsak hatalmaskodások során esett meg, amiről egy 1477.

53. XIV—XVI. századi szántóföldek továbbélése a török pusztítás utáni századokban. Az OL. kataszt. térképeinek és az OSzK croquis-gyűjteményének felhasználásával. c) Zalaegerszeg (Zala m.). L.: Zala m. okl. II.176—79. (1381)

évi oklevél tudósít: az újonnan épült nagyszabású kaplonyi (Szatmár m.) akolba telepített juhok a szántóföldet és a rétet is lelegették.³⁵ A lakott területek, láthattuk, elsősorban ugyancsak a belterület melletti szántók rovasára terjeszkedtek.

A hódoltság előtti korszak többé-kevésbé rögzíthető szántóföldjeinek helyén az esetek nagy többségében mindamelletts változatlanul szántó állott a néhány száz évvel későbbi térképes ábrázolásokon is. Ebből a tényből azonban még a kérdéses területet határai közé foglaló helység kontinuitása esetén sem volna helyes mindenkor a szántóföld folytonosságára következtetni. Egyfelől azért nem, mert egy-egy birtokrész élettörténete általában sokkal nehezebben kísérhető végig több századon át, mint maguké a falvaké. Másfelől az teszi kétségesse a folytonosság bizonyítékait, hogy az utolsó 200 esztendőben, a szántókultúra eluralkodása óta, a korábban is megművelt területek közelebbi és távolabbi környékén többnyire hatalmas mértékben megnőtt a feltört földek mennyisége, s ma már igen nehéz volna eldönteni, vajon az utóbbiak csakugyan a XIV–XV. század viszonylag kicsiny gabonaföldeiből épültek-e tovább. Mindenkor fennáll annak a lehetősége is, hogy az eredeti szántók a XVI–XVII. század mindent megbolydító korszakában hosszú időre teljességgel veszendőbe mentek, s csupán fekvésük és talajuk alkalmas volta vonzotta újra ugyanarra a helyre az újabb kor gabonatermelőit.

Ami a szántóföldi művelés céljait szolgáló egykori területnek a teljes területhez való viszonyát illeti, erről — a nagy táji különbségek miatt — hasonlóképp igen nehéz országos becslést készíteni. Árterületi vagy magashegységi falvak kivételképp teljességgel szántóföld nélkül maradhattak. Ugyanakkor a Fejér megyei Tápé határjáróinak útja fél mérföldön (több mint két km-en) át vitt gabonaföldek között.³⁶ Az sem tartozott a ritkaságok közé, ha egy-egy helység határából a hatalmaskodók 100 holdas szántót vettek birtokba,³⁷ feltehetően csupán egy részét a jóval kiterjedtebb művelt területnek. Az eddigi számítások az 1350–1540 közötti időre helységenként, illetve uradalmanként 25–70%-os szántóarányt valószínűsítenek. A rét 5–25, az erdő 25–70%-ot foglalhatott el a teljes határból.³⁸ A legelő átlagméreteit ismerjük a legkevésbé. Hogy semmiképp sem volt elhanyagolható, azt 6 Bodrog megyei község „pascualis” földjének a szántóföldeket jóval felülmúló terjedelme sejteti — igaz, ezekben az adatokban a legeltetésre használt parlagföldek is bennefoglaltatnak.³⁹ Az állattartó alföldi mezővárosok nemegyszer több elpusztult helység területére is kiterjedő hatalmas legelői egészen sajátos képet mutattak.

JEGYZETEK

¹ GYÖRFFY GY. 1963. 201.

² Csupán egy-kettő feküdt a mellékpatakok mentén. A számba vett helységek: Abatúj m.: Gerbec, Gönyü, Kéres, Nádasd, Novaj, Pocsaj, Széplak, Szina és Zsup, továbbá a XIV. században további 13 helység: GYÖRFFY GY. 1963. 58–159. Békés m.: Décese, Doboz, Károly, Kuhte, Murony, uo. 502–15. Bereg m.: Bereg, Beregszász, Csépanfalva, Halábor, Márok, Muzsaj, Papi, Szalka: uo. 528–50. Árva m.: 195–98. (Itt mindössze egy malomkőbányát emlegetnek.)

- ³ I. SZABÓ 1966. (Landw.) 2., 11—13. BELÉNYESY M. 1954. 398—403.
- ⁴ M. BLOCH 1955. 17.
- ⁵ MAKSAY F. 1962. 19—20.
- ⁶ 1330. ipsa terra . . . nemoribus et vepribus condensata extiterat et ex novo per populos eiusdem ville et aliarum villarum S., T. et S . . . purgata extiterat, . . . quilibet iobagio . . . terram suam per se purgatam irtvan dictam . . . : Anj. II. 488—94. A „nemus” értelmezésére l.: Georges 1890. 1681
- ⁷ 1391. olim fuisse nemus Zylberek vocatum, sed tunc fuisse extirpatum et in terram arabilem redactum: Károlyi okl. I. 440—57.
- ⁸ Lasztóc (Zemplén m.): terras vulgo ortuan dictas . . . pater suus aut sui iobagiones rubeta extirpando ad araturam produxissent: ZsO. II/1. 86.
- ⁹ PRT. X. 649—57.
- ¹⁰ 1252. Ürög (Baranya m.): novalia Tenquer et Watul in silva: GYÖRFFY GY. 1963. 399—400. 1301. Gyöngyös (Heves m.): cum novalibus Pertholdy et Presyl: Anj. I. 2—6. 1337. Brutfalva (Ung m.): particulam terre in novalia iam conversam et convertendam vulgo laaz vocatam: Sztáray okl. I. 123—38. 1395. Karmaacs (Zala m.): 12 hold szántó in locis fimatis et campestribus, 8 hold in extirpationibus: ZsO. I. 416. 1458. Eső (Pest m.): circa posteriorem finem cuiusdam extirpationis irthwan vocate: Károlyi okl. II. 313—17. 1460. Homokkomár (Zala m.): prata extirpata: Ethnographia 1958. 129—38.
- ¹¹ 1410. Korotna (Somogy m.) sok szántódarabkáját a cserszélen, a Cser erdő mellett, a „Lörcincerdei” erdő mellett, másutt erdővel, ill. bozóttal együtt sorolják fel: ZsO. II/2. 411. 1522 körül, Vaja (Szatmár m.): szántók bozóttal és erdők közt: DL. 37354. 1409. egy hernádi (Pest m.) birtokrész kerek erdeje „inter terras arabiles” fekszik: ZsO. II/2. 201—202.
- ¹² 1390. Ebergény (Vas m.): Erdeufeld terra arabilis a nagy erdő felé: ZsO. I. 190—92. 1407. Fajs (Veszprém m.): 11 hold szántó in loco Wagutherdew, bozóttal között: ZsO. II/2. 50—51.
- ¹³ 1319. quendam situm seu locum curie in medio cuiusdam stagni . . . et 60 iugera terrarum arabilium circa situm eiusdem curie: Anj. I. 499.
- ¹⁴ 1492. PRT. VII. 560—61.
- ¹⁵ 1384. Veszp. reg. 317.
- ¹⁶ 1334. terrae . . . arabilis in prato existentis: FEJÉR VIII/7. 263—67. Újabb kori példa: a Rába völgyi Magyarlak Kis rét, Farkas rét nevű szántói 1785-ben: Szomb. tk. T. 62.
- ¹⁷ 1407. Fajs (Veszprém m.): 3 hold az egyház előtt in uno ordine, in cuius unius iuguris terre aquilonaris medio alias sessio nostra iobagionalis existebat: ZsO. II/2. 50—51. 1460. Homokkomár és Homokfalu (Zala m.) belterülete, úgy látszik, hasonló célokat szolgált: Ethnographia 1958. 129—38.
- ¹⁸ GYÖRFFY GY. 1963. 333—34.
- ¹⁹ GYÁRFÁS III. 512—18., 656—59., 715—17.
- ²⁰ Zichy okl. IV. 624—26., VI. 249—53.
- ²¹ MAKSAY F. 1962. 16—19.
- ²² HO. I. 286—87.
- ²³ 1320. és 1383. Zala m. okl. I. 152—54., II. 189—95. Felsőörs 1854, 1858: OL. Katasz. tk. Veszprém m.
- ²⁴ Jánosfa megkésését az is igazolja, hogy két szomszéd község (Csáford és Csér) között már csak szűkebb határ jutott neki: OL. Kam. tk. 697. (XVIII. sz.)
- ²⁵ Szentmiklós (Zala m.) 1754: OL. Batthyány tk. 14.
- ²⁶ Gőr (Vas m.) 1812: Szomb. tk. U. 172. Németszeccsöd (Vas m.) 1859: Szomb. tk. T. 144.
- ²⁷ Keléd puszta (Vas m.) 1781 és 1809: Szomb. tk. T. 42., 43. Padár (Zala m.) 1773 és 1844: Zalaeg. tk. T. 51. és T. 78.
- ²⁸ Kéthely (Vas m.) 1785: Szomb. tk. T. 65. Felsőtelekes (Borsod m.) 1840: Misk. tk. U. 245. Boldva (Borsod m.) 1840: Misk. tk. U. 122. Kapornak (Zala m.) 1773: Zalaeg. tk. T. 51. Béc (Somogy m.) XIX. sz.: OL. Batthyány tk. 155. Ungvári uradalom (Ung m.) 1765: OL. Kam. tk. 192a. Gyimót (Veszprém m.) és Csut (Fejér m.) XVIII. sz.: OL. Esterházy pápai tk. IV. köt.
- ²⁹ Fertőmellék, XVIII. sz.: OL. Esterházy here. tk. 120. Kőtelek (Külső-Szolnok m.) 1768: Egri tk. T. 192.

- ³⁰ MAKSAY F. 1962. 19.
- ³¹ I. SZABÓ 1966. (Landw.) 3—4.
- ³² 1366. olim propria eiusdem . . . bani aratura derelicta: Dl. 96414.
- ³³ 1400. ZsO. II/1. 48.
- ³⁴ 33 hold szántó, de quibus duo in pratum seu fenile sunt redacta: Zala m. okl. I. 495—96.
- ³⁵ Báthori András certa ligna . . . in silva possessionis Chanalos . . . habita dissecari ipsisque dissecatis et aliis lignis in territorio Kaplyan . . . quoddam ovile edificari et in eodem quamplures oves suas locari, per quas terras arabiles et prata . . . exponentis ac fruges et alias segetes iobagionum . . . exponentis inibi commorancium. . . . habitas et seminatas depasci et conculcari fecisset: Károlyi okl. II. 453—56.
- ³⁶ 1410. ZsO. II/2. 342.
- ³⁷ 1401. Negyven (Baranya m.): ZsO. II/1. 146. 1525. Jablonove (Trencsén m.): Podmaniczky okl. II. 309—20.
- ³⁸ I. SZABÓ 1966. (Landw.) 3—4.
- ³⁹ 1484—1487. Dl. 72048.

A SZÁNTÓTERÜLET ELHELYEZKEDÉSE A HATÁRON BELÜL

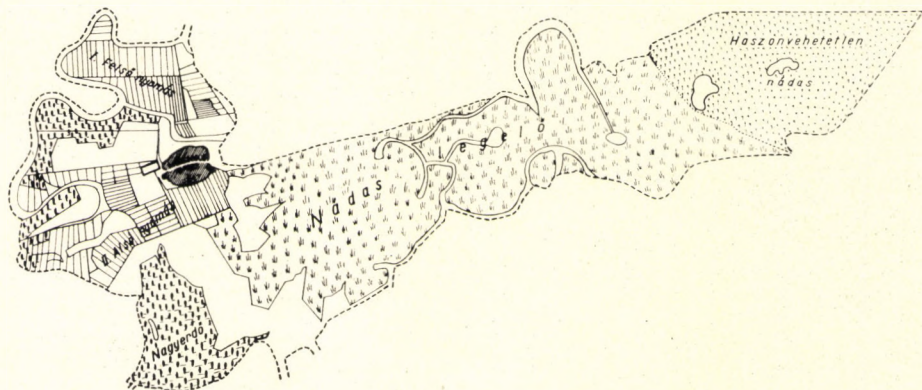
Hogyan helyezkedtek el egy-egy faluhatáron belül az egykorú szántóföldek, és milyen volt a többi művelési ágakhoz való viszonyuk? Erre a kérdésre aligha az ezernyi változat valamilyen rendszerbefoglalását várjuk válaszként, — sokkal inkább néhány jellemző típusnak s még inkább azoknak az okoknak számbavételét, amelyeknek az elrendezésre gyakorolt hatása kétségtelenül megállapítható.

A legkívánatosabb állapot az lett volna, ha a nélkülözhetetlen művelési ágak területei lehetőleg a lakóterület közelében kapnak helyet; a gabona könnyen művelhető és jó terméshozamú földön, a rét folyó, patak, tó partján vagy más árterületen, s a legelő sem a legkopárabb térségen. Csakugyan: minél távolabb estek a határrészek a belsőségtől, annál tovább maradhattak erdőborította, bozotos, alig hasznosított állapotukban, legfeljebb „külső legelő” céljait szolgálva.¹ A domborzati, vízrajzi és talajviszonyok szeszélyes változatossága azonban az ideális elosztást csak a legritkább esetben tette lehetővé, s ha a kezdeti időkben ez volt is a helyzet, a szántók fokozatos terjeszkedése mindig újabb problémákat vetett fel. Leginkább még a Nagy-Alföld egyenletes térszínű, vízben, fában is szegény településeinél volt mód arra, hogy a belső legelő és a szántó övezetét szabályszerű ismétlődésben kövesse a külső legelő nagy kiterjedésű zónája.² Erdő övezte folyópartok településeinél már gyakran megfordult a sorrend: a vízparti belsőség mellett csak a rétnek — esetleg a legelőnek s legfeljebb töredékesen a szántónak — jutott hely és csupán a keskenyebb-szélesebb erdőzónán túl terültek el nagyobb kiterjedésű gabonaföldek.³ Akadt birtok, amelyiken a természetadta körülmények lehetővé tették, hogy minden szántóföldparcella végében rétparcella feküdjön.⁴

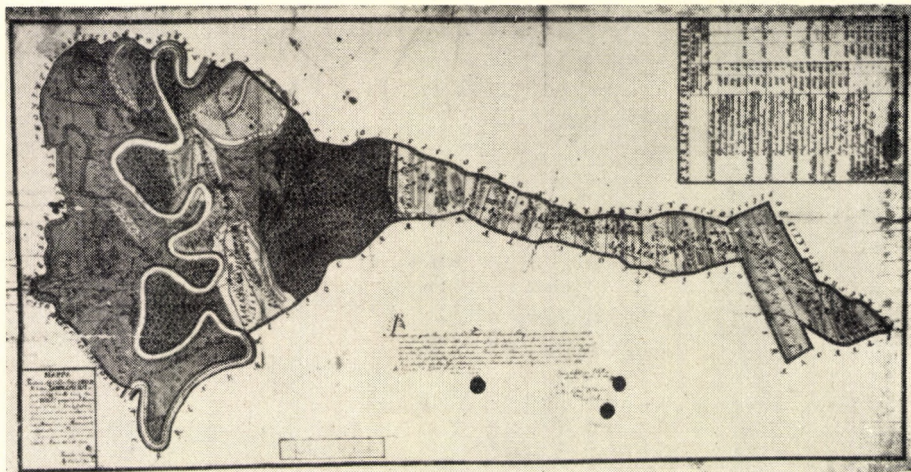
A belterülethez kapcsolódó szántók — eredetük bizonyára még a falvak helyhez kötődésének idejére megy vissza, sőt elhatározó befolyásuk lehetett a végleges hely megválasztására is — az ország legtöbb községében a korai időtől kezdve megtalálhatók. A Tolna megyei Fajsznak egyik 1422-ben megírt határrészén belül éppúgy csak a faluvég mellett meg a jobbágyok kertjei alatt virultak vetések,⁵ mint ahogy a béli apátság Vászoly községbeli (Zala m.) szántói is szinte valamennyien a belsőség közelébe estek.⁶ Százával ismeretesek olyan egykorú leírások, amelyek párhuzamosan említik az ugyanazon falu belsősége körül (a telkek, kertek mögött) fekvő és a távolabbi vetésterületeket:⁷

Ilyen „kertalja” szántók emlékét őrizték meg tömegesen az elpusztult települések helyéről és környékéről készült térképek. Hiszen ezeknek a pusztáknak a gabonaföldei gyakran továbbra is használatban maradtak, szomszédos falvakba költözött gazdáik kezelésében. Zalaegerszeg 1381. évi határjárásában annak a Kisbesenyőnek a szántóföldjeit is megemlítették,

amelynek akkor már csak egykori telekföldei voltak meg.⁸ Homokkomár külterületén a XV. századi határjáróknak több helyen ötlöttek szemébe a „locus villae”-k, közvetlen közelükben mindenütt szántókkal.⁹ A Zala megyei Fölkend pusztája vagy a Somogy megyei Hetény pusztája szántói még a legutóbbi évszázadokban is jól elváltak azoknak a községeknek a szántóitól, amelyekbe területük a pusztulás után beolvadt.¹⁰ A Bihar megyei Szomajom pusztája „telke” (belsősege) nagyobb kiterjedésű szántóföld közepén feküdt a XVIII. században.¹¹ A Heves megyei Tas pusztája egyházának patakparti romjai mögött évszázadokig szigetszerűen fennmaradtak az egykori kertkörüli szántók.¹²

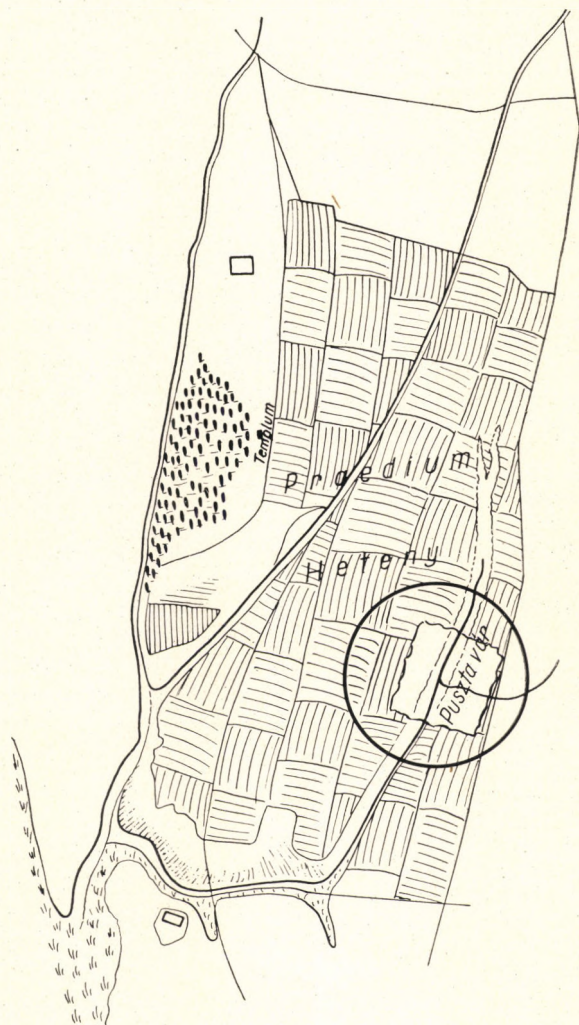

54. Erdők, legelők és nádasok a Zemplén megyei Karos külső határrészein. Sátoralj. tk. U. 50 (1839) alapján

55. Művelési ágak zónái a Tisza-parti Timár (Szabolcs m.) hosszán elnyúló határában. Kam. tk. 808 (1813) alapján

Amint az egymás után következő nemzedékek növekvő gabonaigénye nem érthette már be a kertalja-szántók megművelésével, alkalmas helyet kellett keresni az újak számára. Megannyi olyan falva volt az országnak, ahol a termelésre egyáltalán számba jöhető területet a természeti¹ körülmények szűk határok közé szorították, s így a helyválasztás egyáltalán nem jelentett nagyobb problémát. A hegyaljai Ond községnek a patak jobb partján fekvő szántóföldei — északiak és déliek egyaránt — csak a hegyek lábáig húzódnak,¹³ ahogyan a közeli Olaszi lakói is mindössze a Bodrog völgyében, az árterület és a hegyoldal között vethettek gabonát,¹⁴ és a Hont megyei Alsónégye „felső” szántói is a Bliznova folyó völgyében, „a hegy lábá-

56. Az elpusztult Hetény falu (Somogy m.) helyét („Pusztavár”) szántóföldek övezik. Kam. tk. 537/4 (1779) alapján

nál” terültek el.¹⁵ Még a kisebb domborzati különbségek is éreztették hatá-
sukat: a Pozsony megyei Kisjóká külső vetései egy „völgybe” szorultak
össze, pedig a valóságos hegyek messze estek ettől a vidéktől.¹⁶ Ahogyan az
újabb korban, úgy századokkal ezelőtt is erdős hegyek, dombok korlátozták
a patak völgybe települt Dövény, Boldva (Borsod m.) jó része vagy Berhida,
Peremarton (Veszprém m.) szántóterületeit.¹⁷

57. Szántóföldek a vízborította karádi határ (Zemplén m.) száraz foltjain. Sátoralj-
tk. U. 143. (1860)

Vízjárta tájakon a szántóföldi termelés a határ egy-két kiemelkedő „hát-
jára” szorítkozott.¹⁸ Ilyen fekvésű községekben — mint pl. a rétközi Kéken
(Szabolcs m.) — gyakran semmiféle szántó nem került a határjárók útjá-
ba.¹⁹ Másutt, mint a Heves megyei Kürt körül, mocsarak, tavak, vízfolyások
szabtak gátat az egyébként tekintélyes terjedelmű gabonaföldeknek.²⁰
Hasonló képet mutatott — 1–200 vagy 4–500 évvel ezelőtt egyaránt — a
Bodrogtözben Karád (Zemplén m.), a Tisza partján Bábólna (Borsod m.),
a Sárreten Szerep (Bihar m.) vagy a Csilizközben Kulcsod (Győr m.) határa.²¹
A Vas megyei Hegyfalva összefüggő szántóit a vízjárta terület széle szorít-
totta korlátok közé.²²

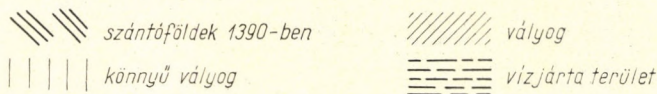
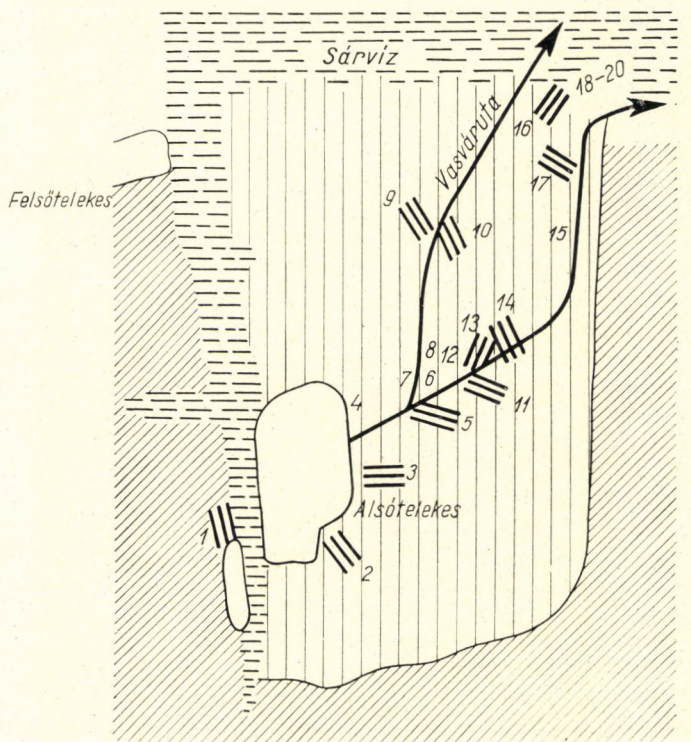
Azokban a helységekben, ahol a domborzat és a vízjárás nagyobb teret
engedett a szántóföldi növénytermesztésnek, a helybeli gazdákon múltott,
melyik részt választják ki a határból újabb gabonaföldek létesítésére.
Milyen szintűek voltak a kor agrotechnikai ismeretei, mire terjedt ki azok
figyelme, akiknek mérlegelniük és döntenieük kellett? Erre a kérdésre egy-

korú hazai mezőgazdasági szakirodalom, gazdasági följegyzések és tisztartói utasítások híján — ilyenek csak a következő korszakban tűnnek fel Magyarországon — töredékes adatokból tudunk csupán következtetni.

A XIV—XVI. századi Európa egyik legerjedtebb kéziratos agrárszakkönyve, *Petrus de Crescentiis* műve, hazánkban sem volt ismeretlen.²³ Szövege, amely klasszikus auktorokra és gyakorlati tapasztalatokra támaszkodva az akkori legmagasabb szinten foglalta össze a kor tudásanyagát, a szerző itáliai hazáján kívül is használhatónak bizonyult. Valószínű, hogy a mi egyházi mintagazdaságaink irányítói is olvasták, s megállapításainak egy részét közvetíthették a paraszti gazdálkodók felé. E kézikönyv tanítása szerint a gabonatermesztésre alkalmas terület megválasztásánál nemcsak a föld fekvésére kell tekintettel lenni (az egészen sík, lefolyástalan talaj éppannyira alkalmatlan, mint a túlságosan lejtős; a napfény és a melegítés előnyössé teszi a déli lejtőt, kelleténél melegebb éghajlat esetén azonban ez visszájára fordul); nem is csupán a nedvesség nélkülözhetetlen a szerző szerint. Ahhoz, hogy egyfelől minél termékenyebb, másfelől minél könnyebben művelhető talajra essék a választás — írja —, tekintetbe kell venni a talaj *kövértségét, édességét, valamint sűrűségét* is. A két előbbinek pontos megállapítására receptet is ad: a kövértség felől víz ráöntésével vagy veremással lehet megbizonyosodni (a vízzel kevert földnek tapadósnak, agyagosnak kell lennie, a verembe visszahányt föld pedig, ha kövér, a felszín fölé emelkedik), a talaj édességéről a vízzel kevert föld szaga után győződhetünk meg. Megadja ugyanakkor a szerző a kiválasztandó gabonaföld értékelésének közvetlenebb módját is: figyelni kell, hol terem meg s hol erezst széles, kövér leveleket a bodza, a fű, a nád, a lóhere, a szeder, a vadszilva, a mályva s néhány más növény: az ilyen lesz a legalkalmasabb talaj. Ha lehet, olyan föld választását javasolja, amelyik a termékenysége mellett még laza, könnyen művelhető is; a kövér és sűrű (s így nagyobb munkát kívánó) talajnak azonban véleménye szerint ugyancsak megvannak a maga előnyei. *Petrus de Crescentiis* figyelme kiterjed a gabonafajták talajigényének különbségeire; tudja egyebek közt, hogy a rozs hidegebb, homokos talajt is elvisel. De akármilyen vetésről legyen szó — hangsúlyozza —, mindenképp kerülni kell a sovány, száraz, erősen homokos, fővenyes, krétás, sós, keserű és a túlságosan vizes földeket.

Szántóföldbirtokokat írásba foglaló hazai okleveles irodalmunk ennek a sokrétű tudós megkülönböztetésnek csupán egy részét alkalmazza. Az egyik legkorábban használt szántóföld-meghatározó terminus, a „puha” (iugera mollia, terrae molles, terrae mollificatae): minden jel szerint még nem a talaj minőségére utal, hanem mint egyik szóváltozata (a „puhított”) is tanúsítja, az ekével történt mesterséges puhításra, arra, hogy a földet már művelés alá vették.²⁴ Ezzel szemben határozottan a vetésre alkalmas és alkalmatlan területek disztinkciója jelentkezik ott, ahol — mint az Ung megyei Nagymihály 1335. évi felosztásánál — a földek egy részét „pro cultura agri apta”-nak, a másikat arra semmiképp meg nem felelőnek jellemzik.²⁵ A Kanizsaiak 1506. évi osztályigazításakor Sár község (Vas m.) 120 holdas „mezőn (azaz: nyomásrendszeren) kívüli, bozotos” területéből 20 holdat „haszontalannak” nevezték.²⁶ Mikcs bán fia Loránd, amikor 1355-ben 80 lán földdel eladományozta Adriánvágása nevű Sáros megyei

birtokát, úgy rendelkezett, hogy ha a kimérendő területen belül sziklás, köves és terméketlen földeket találnak, azokat ne számítsák be a 80 lánba.²⁷ Finomabb különbségtétel már jó és közepes földeket is számba vett, illetve hangsúlyozta, hogy „termékenységük . . . különböző, néhol jó,

58. A Vas megyei Telekes XIV. századi szántó földjeinek elhelyezkedése. A számok a szántó földdarabkákat, a vonalak a dél irányát jelzik. Az 5., 9., 10., 11., 12., 14., 16., 17. számmal jelzett szántók megosztása hosszában történt. — A talajtérkép Stefanovits P.—Szűcs L. 1961. alapján

másutt homokosak és rosszak”, s ennek következtében az érdekelt félnek kijáró birtokrészt nem is adták ki egy tagban.²⁸ A Borsod megyei Tulluson összemérték s egyenlőnek találták két földdarab termékenységét;²⁹ egy másfél holdas szentkirályszabadi (Veszprém m.) szántót, amely „a völgyben, egy bozót körül” feküdt, „kenderre alkalmasnak” minősítették.³⁰ Vők község (Pozsony m.) megbecslése alkalmával a hivatalos személyeknek

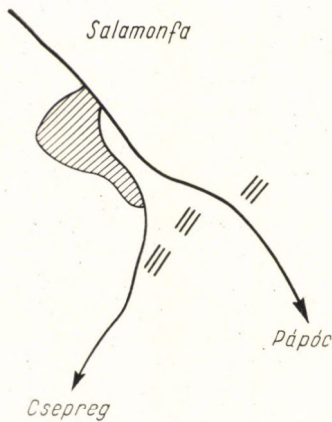
egyként tekintetbe kellett venniök a föld minőségét, mennyiségét, termékenységét és értékét is.³¹ Hogy a homokos földet országszerte csekély értékűnek tartották, arra a Zala megyei Homokkomáron végbevitt birtokosztály szolgáltat példát; itt a vetések gondos felosztása után a „homokszántó” nagy része osztatlanul maradt. A közelben fekvő Szentmiklós „homok”-földjeinek legnagyobb része hasonlóképp csupán a szántóföldek elhatárolására szolgált, s kiesett az osztozásból.³² A nyírségi homok és a Kraszna menti vályogtalaj határán fekvő Dobos község (Szatmár m.) XIV. századi szántóinak legnagyobb része a kisebb kiterjedésű vályogzónába tömörült.³³

Helyhez köthető, hódoltság előtti szántóföldeinknek a részletes talajterképekkel való egybevetésétől vártuk volna, hogy az egykori, többé-kevésbé tudatos „talajszelekció” más mozzanataira is fényt vessen. Ez az egybevetés azonban alig hozott valami eredményt.³⁴ A néhány helyen kibontakozó képből legfeljebb arra lehet következtetni, hogy — különösen kezdetben — a könnyebb művelésű földeket részesítették előnyben. A szántóföldek, amelyek az 1390. évi alsótelekesi (Vas m.) osztozás alapján helyhez köthetők, a határ többi „vályogos” részével szemben valamennyien a „könnyűvályog” zónájába estek.³⁵ A termelésbe be nem vont területek (köztük a vízjárta és szikes földek) szolgáltak azután községi legelőül, még az újabb korban is.³⁶

A gabona termesztésére kiszemelt földeknek nemcsak a legkisebb munkával elérhető legnagyobb termést kellett produkálniuk, hanem kívánatos volt, hogy a megközelítés szempontjából is előnyös helyen feküdjenek. Ha már nem tömörülhettek a belterület közelében, akkor legalább jól járható utak voltak szükségesek ahhoz, hogy megkönnyítsék a gazdák egész évi ki- és hazajárását, különösen pedig a terménybetakarítás idején a fuvarozás nehéz műveletét. Kézenfekvő volt ezért — új utak törése helyett — a szomszéd községekbe vezető „nagy utak”, esetleg országos utak mellékét eke alá fogni, ha a környék egyébként nem volt alkalmatlan erre a célra. Ezért találjuk az ország minden táján a határjárásokban említett szántók jelentős részét ilyen „nagy utak” közelében. Tekintetbe kell ugyanakkor venni, hogy ennek az egybeesésnek sokszor egyszerűen csak az az oka, hogy erdős hegyektől vagy árterületektől körülzárt keskeny térségek messze tájon egyedül nyújtottak lehetőséget kultúrföldek létesítésére, s természetesen az utaknak is ugyanott kellett vonulniuk. Ilyen képet mutat pl. a Hanság mocsarai közé települt Acsalag (Sopron m.) határa.³⁷

A Pozsony megyei Cseklész 1324-i határjárásában megjelölt egyetlen szántó a szenci nagy út mellett helyezkedett el,³⁸ a Szatmár megyei Vitka és Olcsva közti határ szántóföldjei a szatmárnémeti közút mellett voltak.³⁹ Szatmárnémeti város pálfalvai határának két szántóföld-csoportja közül egyik a Szatmár-erdődi út vonult keresztül, a másikat a Terebes-erdődi út és a Felnagy-uta vette körül,⁴⁰ s ugyancsak a Baszcát Hosszúmezővel (Zemplén m.) összekötő útnál terült el az előbbi faluhatár egyetlen szántója.⁴¹ Meggyőzőbbek mindezeknél azok a határképek, amelyek nem a helységeket határoló vonal viszonylag keskeny környékével ismertetnek csak meg, hanem egy-egy tulajdonosnak a község területén birtokolt szántóföldjeit veszik mindenestül számba. Így tudjuk meg, hogy 6 baracscai (Bars m.)

telek szántóföldtartozékai 3 helyen, a három szomszéd községbe vezető nagy utak körül feküdtek,⁴² hogy az egyik salamoni (Sopron m.) birtokrészhez tartozó szántók közül 6 hold a csepregi út mellett, 24 hold pedig a másik irányba vezető „városút” két felén terült el.⁴³ Hideghét (Pozsony m.) 8+8 holdas zálogföldje a mizséri nagyút két oldalán helyezkedett el,⁴⁴ Csaba (Borsod m.) 4 telekhez tartozó 60 holdjából pedig 16 a beltelkek mögött és 44 a miskolci, illetve a zsolcai út között.⁴⁵ A Bereg megyei Daróc szántóinak egy csoportját Barabásútközi-eknek nevezték.⁴⁶ A Vas megyei Esztergács puszta valamennyi szántó-foltját a XVIII. században is nagyobb utak mellett ábrázolták a térképek.⁴⁷

59. Salamonfa (Vas m.) XV. századi szántóföldjei a nagy utak mentén

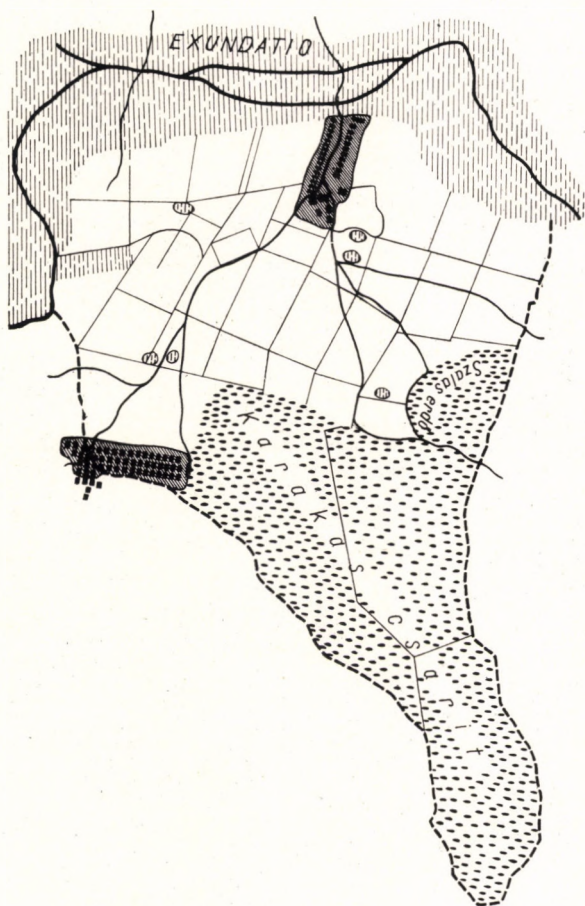
A gabonaföldek nagyobb arányú terjeszkedése esetén, ha a nagyutak körül már nem volt alkalmas hely (vagy éppenséggel korábban sem volt ilyen): más, kisebb utak mellett törtek fel földeket a falvak lakói, illetve újonnan kitaposott „dűlőutakon” közelítették meg az új szántókat. A veszprémi káptalan 14 parcellában elszórt 27 holdas alsóörsi és környéki szántóföldbirtokát az összeírók a legtöbb esetben (14 közül 10 helyen) utak szerint tájolták; de ezek már a legkülönbözőbb rendű utak voltak, egyikük pl. csupán a forráshoz vezetett.⁴⁸ Bernecén (Hont m.) patak mellett vagy patakhöz futó utakat vehettek igénybe, akik a szántóföldjeikre akartak menni,⁴⁹ Marcsamagyaron (Pozsony m.) a Timóteus fiai házához vivő utat használhatták,⁵⁰ másutt „agyagos út”, „Sándor uta”, gyalogutak és ösvények álltak rendelkezésükre, hogy vetéseiket megközelítsék.⁵¹ Peterd határában (Bihar m.) az egyik ilyen utat kifejezetten szántó-útnak hívták.⁵² Efféle ösvények, szekérutak létesítése nemcsak új földek munkabavétele esetén válhatott szükségessé, hanem birtokátrendezés után is. Egy arácsi (Zala m.) osztozás alkalmával kívánatosnak látszott „utat engedni” a folyócskához; a szántóföldek lábai erre az útra nyúltak ki.⁵³ Későbbi korok térképei nemegyszer tüntetnek fel olyan kerülőutakat, amelyek a települések közvetlen összekötésére szolgáló utakból ágaztak ki és esetleg ugyanoda is tértek vissza, kétségkívül egyes határrészeknek a forgalomba való bekapcsolása céljából.⁵⁴

Végül arra is gyakran akad példa, hogy az utak, ösvények egybetartozó birtokparcellákat, dűlőket minden szabályosság nélkül keresztülmetsettek, ahogyan ez a vajai (Szatmár m.) határ részletes leírásában több helyen megfigyelhető.⁵⁵ Az ilyen út a szántók használatbavételénél később is létesülhetett, ha megnyitását a birtokosokétól idegen közlekedési, birtoklási érdekek tették szükségessé. Hont megyében egy hatalmaskodási akció során „semmisítették meg” az Egeg és Királyfia közt vonuló utat (ott húzódtott ti. a birtokhatár is), és a sági szántóföldek között készítettek

másikat.⁵⁶ Dűlőátrendezés esetén fordított lehetett a sorrend, ilyenkor az újonnan kimért, szabályos, négyszög alakú dűlőkön kanyargós, régi utak futottak keresztül.⁵⁷

*

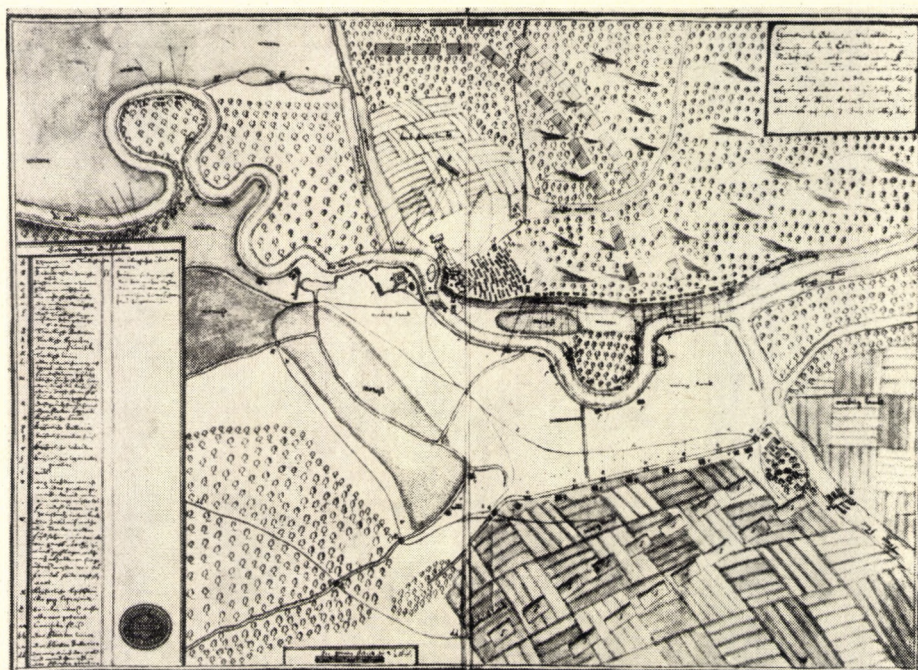
Aki a határjárások százait térképen végigkíséri, annak az az érzése támad, mintha a bennük jelzett szántóföldek nagy része patakok, tavak, mocsarak közelében feküdt volna, s így olyan feltevés felé hajlik, hogy az egykori helyválasztók hasznosnak látták, ha a szántás, vetés, betakarítás munkájánál állatnak-embernek egyaránt fontos víz nem esik messze a feltörendő földtől, illetve ha az áradások termékenyítő hatása a talaj számára hasznosítható lesz. Hogy csak egy, nagyobb számú csoportját említsük az ilyen

60. Régi utak, új dűlőbeosztás a Vas megyei Karakó határában. Htt. tk. II. 19 (1773) alapján

gabonaföldeknek: Abaúj megye 1330-as évek előtti határjárások alapján meghatározható helyű szántói (több mint 20 db) legnagyobbbrészt folyó- vagy állóvizek szomszédságában terültek el.⁵⁸

Tüzetesebb vizsgálat mégis azt igazolja, hogy a szántók elsősorban csak azokon az erdős, hegyes tájakon feküdtek vízközelen, ahol a folyó- vagy

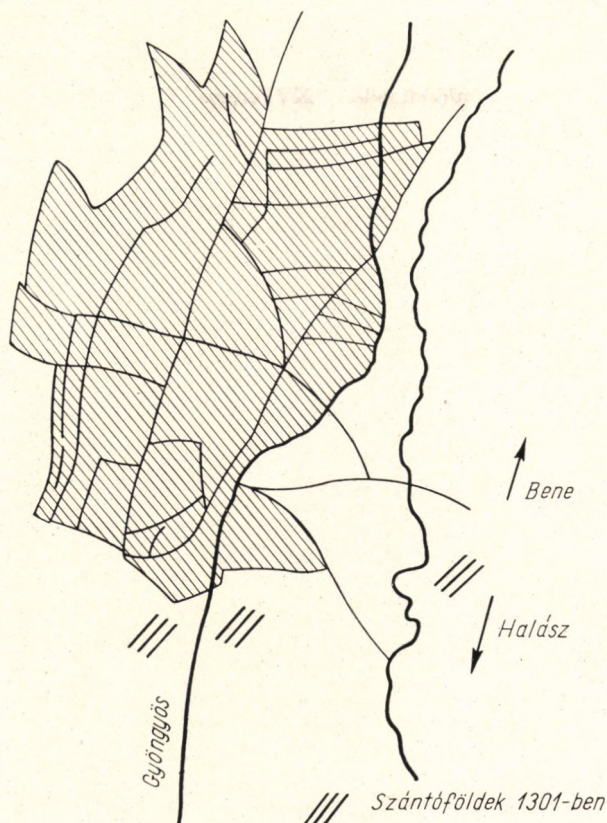

61. Dráva-parti szántóföldek XVII. századi ábrázolása Zrinvár határában. Esterházy here. tk. XXXII. 1064

patakvölgyek — egyenletesebb térszínükkel és tisztásaikkal — jórészt eleve meghatározták nemcsak a települések, hanem a szántók kínálkozó helyét is. Vízjárta, mocsaras vidéken ugyanakkor természetesen éppen a száraz foltok kis terjedelme és beszorított helyzete hozta magával a szántók „vízközelségét”. Esetenként a vizek csupán pusztá tájékozódópontul szolgáltak; ilyen értelemben mondták pl. az erdélyi Borbánd 300 holdas szántóföldjét az Ompoly folyó „mellett” fekvőnek.⁵⁹ Végül szárazabb sík- és dombvidékek határjárásaiban vetések és vizek közt sokszor semmiféle kapcsolat sem mutatható ki.⁶⁰

Szomszédos községek szántói gyakran érintkeztek egymással a közös határvonal mentén, hiszen a természeti adottságok a határ két felén ugyancsak könnyen azonosak lehettek. Ilyen elhelyezkedés a közösen szervezett védelem, az egybehangolt nyomásrend (egyidejű legeltetés) szempontjából is előnyösnek minősülhetett. Ekként hallhatunk egy erdélyi határjárásban

bikali és ketesdi szántók kapcsolódásáról,⁶¹ vagy Szatmár megyében arról, hogy Vaja földjei délen Ór, északon Mada szántóival érintkeztek.⁶² Nem kétséges, hogy az Ung megyei Ninaj és Katergény közt fekvő szántókat még közösen is használták, hiszen a két falut „egy határ vette körül”.⁶³ Szabolcsban előfordult, hogy a szántók egyik helység belső telkeitől a másikéig

62. Gyöngyös (Heves m.) XIV. századi szántóföldjei a patak völgyekben

húzódtak egyfolytában,⁶⁴ másutt egyik falu szántói a másiknak a kertjeit közelítették meg.⁶⁵

Amint az előnyösebb fekvésű és jobb talajú határrészek a fokozatos terjeszkedés során lassanként mind művelés alá kerültek már, az utódoknak egyre mostohább földekkel kellett beérniük. Ilyen módon kapaszkodtak fel az irtások végül a hegytetőkre is. A Nógrád megyei Told ortovány-szántói éppúgy a Kerekhegy oldalába szorultak,⁶⁶ mint ahogy a miskolciaké a Bábónbércre,⁶⁷ a szedliceieké (Sáros m.) a hegyek és erdők közé⁶⁸ vagy a sápiaké (Abaúj m.), a székáspatakiaké (Krassó m.), gorbóiaké (Erdély)

a hegytetőkre és az erdős bércekre.⁶⁹ A Szamos-völgyi Mereggyó (Erdély) művelt földjei részben már a havason feküdtek,⁷⁰ Zavada (Trencsén m.) vlach lakóinak pedig nem jutott egyéb szántó, „mint amit a hegyek oldalában és csúcsain . . . kapával kiirtva megművelhettek”.⁷¹

JEGYZETEK

- ¹ Karos (Zemplén m.) 1839: Sátoralj. tk. U. 50.
² MENDÖL T. 1963. 236. MAJLÁT J. 1943. 2. sz. térképmelléklet.
³ Timár (Szabolcs m.) 1818: Ol. Kam. tk. 808. Finke (Borsod m.) XVIII. sz.: Misk. tk. T. 166/2. Kesznyéten (Borsod m.) XVIII. sz.: Misk. tk. T. 148.
⁴ 1346—1360. Csehi (Zala m.): Zala m. okl. I. 614—28.
⁵ HO. III. 325—38.
⁶ 1433. PRT. VIII. 479—81. OL. Kataszt tk. (1855—58.) — BÉL MÁTYÁS leírása a csallóközi Vajkáról: a kerteket csűrök, istállók veszik körül, „circum ager est, sementi idoneus”: BÉL II. 226.
⁷ Néhány példa: 1329. Pacsa (Zala m.): Zala m. okl. I. 242. 1356. Csaba (Borsod m.): SZENDREI III. 48—53. 1423. Szakoly (Szabolcs m.): Zichy okl. VIII. 90—92. 1393. Mérk (Sáros m.): ZsO. I. 354. 1353. Ecsér (Zala m.): Veszp. reg. 182. Újkori térk.: Harasztifalu (Vas m.) XVIII. sz.: OL. Batthyány tk. 22
⁸ ad terras seu antiqua loca sessionalia possessionis Kis-Beseneu . . . , in fine terrarum arabillum dicte possessionis Kys-Beseneu: Zala m. okl. II. 176—79.
⁹ 1460. locus ville Konthyan cum terris arabilibus, . . . locum ville Homokfalw penes eadem terras (ti. arabiles) existentem stb.: Ethnographia 1958. 129—38.
¹⁰ 1818. Zalaeg. tk. T. 19., 1779. Ol. Kam. tk. 537/4.
¹¹ 1759. Debr. tk. U. 15.
¹² 1798. OL. Esterházy herc. tk. VII. 249. További felvételek: Szúcs (Heves m.) Pusztaszúccsal 1844: Egri tk. U. 316. Mada, Ivánka, Kisszállás (Kiskunság) Fejértó, Ivánka és Mada helyével 1762—74: OL. Orczy tk. 46., 47., 82. Gyepű, Kaján (Vas m.) Kis-, Nagykeszivel és Szentgyörggyel 1797: OL. Bogyay tk. 4. Nagytállya (Heves m.) templomrommal, XVIII. sz.: Egri tk. Érs. 7. Nemeshány (Zala m.) templomrommal, 1842. Zalaeg. tk. U. 319. Baranya, Tolna, Bács, Pest megyei térképek (Kneidinger A. rajzai) 1770 körül: OL. Kam. tk. 830.
¹³ 1348. Anj. V. 225—33.
¹⁴ 1344. Anj. IV. 461.
¹⁵ 1409. ZsO. II/2. 242—43.
¹⁶ 1337. TT. 1911. 138—39.
¹⁷ XIX. sz.: Misk. tk. T. 161/3. 1840. Misk. tk. U. 122. 1866. Veszp. tk. C. 18.
¹⁸ HOFFMANN T. 1963. 46.
¹⁹ 1333. Kék (Szabolcs m.): Zichy okl. I. 413—15.
²⁰ 1421. GYÁRFÁS III. 569—72.
²¹ 1860. Sátoralj. tk. U. 143. 1767. Egri tk. Kápt. 76. XIX. sz. Debr. tk. T. 666. XVIII. sz. OL. Htt. tk. VIII. 332.
²² 1838. Szomb. tk. U. 200. Talajtk. További térképek: Tépe stb. (Bihar m.) 1751: OL. Esterházy herc. tk. IX. 343. Nagyivány (Heves m.) XVIII. sz.: Egri tk. T. 155. Tiszaujlak (Úgocsa m.) 1768: OL. Kam. tk. 648. Bócsárkány (Sopron m.) XIX. sz.: Sop. tk. SmT. 1—2.
²³ Egy 1431-ből való másolati példányát a kalocsai érseki könyvtárban őrzik, „Liber ruralium commodorum” címen. A bécsi Nationalbibliothek kéziratárában található változata, ill. kivonata: Cod. 2313, 3130.
²⁴ 1301. iugera mollia: FEJÉR VIII/1. 83. 1367. terris mollibus: PRT. II. 514—28. 1406. terra mollificata, . . . terrarum mollificatarum: ZsO. II/1. 579—80.
²⁵ pro cultura agri apta fore dignoscerentur et per incolas aperiri posset (!) et extirpari, . . . pro cultura ipsius agri nulla ratione congruente posset aperiri: Anj. III. 220—29.
²⁶ extra campum et per rubetas habent terras iugera 120, quarum 20 sunt inutiles: DL. 37005.
²⁷ terra saxosa, lapidosa et infertilis: FEJÉR IX/2. 438—52.

²⁸ 1348. Borsa (Pozsony m.): bona et mediocra (!): Strig. III. 659—60. 1413. Ecser (Pest m.): quia terre ipsius ville Echeer non forent in eorum fructuositatibus ubique consimiles, sed dissimiles, alibi bone et alibi sabulose et male et ob hoc . . . L. in uno loco et ambitu terras arabiles ad dictas sessiones et loca sessionalia sufficientes . . . S.-o et P.-o dare non potuisset: Pest m. okl. 132—34.

²⁹ 1422. Dl. 65626.

³⁰ 1314. pro canapis aptum: Veszp. reg. 40.

³¹ 1364. visa sui qualitate, quantitate, fructuositate et valore: TT. 1911. 535—36.

³² 1460. Homokkomár: „magnas particulas terrarum arabilium Homok vocatas” közösnek hagyják, nem úgy, mint a felosztott szántóföldeket. Szentmiklós: Pripohomok terra (a szántóföldek végében) közös, szántók „usque Homok”, „subtus Thekenyeshomok” („Thekenyeshomok” és „Kyshomok” terrák kivételképp mégis felosztva): Ethnographia 1958. 129—38. — A vízmosta szántóföldek helyzetén másutt levezető árok segítségével kívántak javítani: 1425. Sveinpach (Pozsony m.): télen esővíz és más víz „terras arabiles, ortos et domos a fine septentrionali . . . impediret”, ezt „populi et hospites . . . per meatum . . . emittere teneantur”: Dl. 11726.

³³ 1336—1482. Dl. 2994. Talajtk.

³⁴ A Veszprém megyei Csajág vagy a Nógrád megyei Szécsény határán belül pl. az 1:25 000-es talajtérkép nem mutat eltéréseket, s így egykori szántók elhelyezkedése megfelelő magyarázat nélkül marad, a Veszprém megyei Szentkirályszabadja XIV. századi szántói viszont túlságosan is nagy (és különböző minőségű) területen szétszórva feküsznek, s ezért nem visznek közelebb a megoldáshoz.

³⁵ ZsO. I. 190—92. A korai földművelés-technika számára a könnyű művelhetőség a termékenységnél is fontosabb volt: G. SCHWARZ 1959. 171.

³⁶ Ároktó (Borsod m.) 1847: Misk. tk. U. 83. Nagyunyom (Vas m.) 1844: Szomb. tk. U. 616. — A könnyű és nehéz talajok műveléstechnikai különbségeire l. a dán kutatás eredményeit: G. CLARK 1955. 156—57.

³⁷ XVIII. sz. OL. Esterházy herc. tk. VIII. 307. — Keskeny határú községeknél út és szántó egybeesése ugyancsak törvényszerű: Vencsellő (Szabolcs m.) 1785: OL. Kam. tk. 164. Timár (Szabolcs m.) 1818: OL. Kam. tk. 808.

³⁸ Apponyi okl. I. 62—69.

³⁹ 1334. Károlyi okl. I. 85—89.

⁴⁰ 1406. ZsO. II/1. 640.

⁴¹ 1342. Zichy okl. II. 21—27.

⁴² 1330. Dl. 58462.

⁴³ 1407. ZsO. II/2. 83.

⁴⁴ 1359. Anj. VII. 609.

⁴⁵ 1356. SZENDREI III. 48—53.

⁴⁶ 1473. Zichy okl. XI. 143—46.

⁴⁷ 1797. Szomb. tk. T. 33. Utak és szántók újabb kori térképeken: Rezi (Zala m.) XVIII. sz.: OSzK. Ta. 131. Mezőkeresztes (Borsod m.) 1770 körül: OL. Kam. tk. 830. Dobiesány (Borsod m.) XVIII. sz.: Misk. tk. T. 176/2.

⁴⁸ 1323. Zala m. okl. I. 168—71.

⁴⁹ 1468. Esztg. kápt. magánlt. 18/4. 28.

⁵⁰ 1323. Strig. III. 37—39.

⁵¹ 1252. Ürög (Baranya m.): GYÖRFFY Gy. 1963. 399—400. 1274. Lajmér (Baranya m.): uo. 333—34. 1518. Molnári (Vas m.): Dl. 94334.

⁵² 1382. Dl. 30725.

⁵³ 1411. PRT. X. 619—21.

⁵⁴ Sopron megye 1769. évi erdőterképén Ujkér, Nemeskér, Iván, Csér faluk körül: OL. Kam. tk. 697. Kulesod (Győr m.) határának kis szántóföld-foltjai mellett következetesen utak haladnak el: XVIII. sz. OL. Htt. tk. 8/332.

⁵⁵ 1522 körül: Dl. 37354. Egy hodosi (Pozsony m.) szántó a Szénafő nevű kaszálóban feküdt, quod via publica et communis scindit in medium: 1498. Dl. 98265.

⁵⁶ 1435. viam antiquam . . . destrui et aboleri ac per terras arabiles . . . possessionis Saagh aliam viam fecissent de novo: FEJÉR X/7. 719—21.

⁵⁷ Karakó (Vas m.) 1773: OL. Htt. tk. II. 19.

⁵⁸ Gadna, Gönyű, Jánok, Kéres, Koksó, Novaj, Padárfölde, Péder, Pocsaj, Szántó, Széplak, Vadász, Zsup: GYÖRFFY Gy. 1963. 58—159.

⁵⁹ 1498. TT. 1890. 362—63.

⁶⁰ Pl. 1382. Peterd (Bihar m.): Dl. 30725. 1412. Körmend (Vas m.): TT. 1908. 566—68. — A völgyi és parti szántók példái: 1331. Blatnica folyó partja (Túróc m.): FEJÉR VIII/3. 571—72. 1404. Beszterce (Zólyom m.): ZsO. II/1. 372. 1482. Keresztúr (Erdély): Teleki okl. II. 152—54. 1454. Sztára, Vajnatina (Zemplén, Ung m.): Sztáray okl. II. 513—30. 1301. Gyöngyös (Heves m.): Anj. I. 2—6. 1368. Gerge, Tórinces és környékük (Nógrád m.): Károlyi okl. I. 293—309. 1411. Arács (Zala m.): PRT. X. 619—21. 1313. Ajka (Veszprém m.): Dl. 66093 stb. Vízjárta területek szántói: 1400. Tárnok, Pordány (Csanád m.): Csáky okl. I. 203—206. 1411. Szeged: REIZNER IV. 22—24. Vízparti szántók újkori térképeken: 1661. Dráva- és Kanizsa-part: OL. Esterházy here. tk. XXXII. 1064. Solymos (Heves m.) 1755. és XVIII. sz.: Egri tk. Érs. I., 2., 6. Parasznya (Borsod m.) XVIII. sz.: Misk. tk. T. 66/1. Mohi puszta (Borsod m.) és Rakamaz (Szaboles m.), 1770 körül: OL. Kam. tk. 830.

⁶¹ 1399. in coniunctione araturarum de B. et. K.: ZsO. I. 661—62.

⁶² 1522 körül: Dl. 37354.

⁶³ 1422. ratione quarundam particularum terrarum arabilium inter possessiones N. et K., sub una inclusione metarum adiacentes: OL. Fkgy. Lel. Met. Ung 34.

⁶⁴ 1446. Ebes és Köteles (Szaboles m.): Szaboles m. okl. 21—23. A Pozsony megyei Hodos hosszan elnyúló határának szántói: 1498. Dl. 98265. OL. Kataszt. tk. 1857.

⁶⁵ 1381. Döge (Szaboles m.): Zichy okl. IV. 197—203. 1414. Győr (Szaboles m.): Sztáray okl. II. 132—36. A francia mezőgazdaság hasonló gyakorlatára: M. BLOCH 1955. 43.

⁶⁶ 1470. HO. V. 299—302.

⁶⁷ 1501. unam extirpationem in Babonberch sitam, habitam vero in vicinitatibus extirpationis omnium Sanctorum et extirpationis relictæ Blasii...: SZENDREI III. 131.

⁶⁸ 1410. per diverticula montium, . . . inter terras arabiles ac montium ac silvarum: ZsO. II/2. 405.

⁶⁹ 1410. ZsO. II/2. 385. 1358. Krassó m. okl. III. 32—42. 1409. ZsO. II/2. 304.

⁷⁰ 1408. mons Fekethehauas-on „ad agrum Eztheuer”, — „ad agrum Petherhauas-sa”: ZsO. II/2. 116—17.

⁷¹ 1564. neque haberent alias terras arabiles, nisi quas ipsi in lateribus et verticibus moncium inter quos sita est ipsa possessio, lignonibus extirpatas colerent: OL. Lymbus, II. series, TAGÁNYI K. gazdaságtört. hagyat.

MŰVELÉSI RENDSZEREK

Míthogy a faluhatárok képének kialakításához a szántóföldek változó elhelyezkedése adta a legfontosabb színeket, a településkutatás figyelmének szükségképp ki kell terjednie azokra a földművelési rendszerekre is, amelyeknek e változó elhelyezkedés dinamikus irányításában oly fontos szerep jutott. Kézenfekvő dolog, hogy a népesség növekvő táplálkozásigénye egy idő után nem annyira a gabonaföldek extenzív terjeszkedését siettette, hanem szükségképp inkább a termelési technika s ezen belül a művelési rendszerek — javarészt Európa más tájain is kipróbált rendszerek — fejlesztésére volt hatással.

Amióta a kezdeti idők községenként 10 hold körüli szántói többszörösükre nőttek, sok helyen nem állott már rendelkezésre korlátlanul felfogható szántóföld, s ez a termelőket ésszerűbb művelési módok keresésére ösztönözte. A magasabb hegyek, a nagyállattartó alföldi pusztaságok régióján s a legfrissebb településű helységeken kívül alig volt már az országnak olyan községhatára, amelyen belül a feltörsre kerülő szántóföldeket minden tervszerűség nélkül váltogatták volna (tetszés szerinti időközökben helyezve át azokat kimerülésük után más-más pontra), ahogyan ez a korábbi évszázadokban még általánosan szokásos volt. A szűkebbre szabott föld termőerejének megújításáról mindenképp rendszeresen kellett már gondoskodni. Így ott is egyre több helyen került sor szabályozásra, ahol még az ősi „parlagváltó” (legelőváltó) rendszer állott fenn. Nagyobb megfontolást igényelt s így közösségi feladattá vált az időszakosan feltörsre kerülő földek kijelölése, mégpedig mind kevésbé egyes családok és mindinkább családok csoportjai vagy akár a község egésze számára. Korlátozódott és szabályozás alá eshetett a váltási periódusoknak (kimerült földek újjal való fölcserélésének) korábban 6—8 évre terjedő ideje s az őszi és tavaszi vetés váltogatásának rendje is. Máskor nem a parlagrendszert tartó faluk közössége, hanem az egyes földműves-gazdák külön-külön alakítottak ki egyre racionálisabb és változatosabb művelési módokat, a vetési-pihentetési idő meg a termények egymásutánjának variálásával.¹ Bizonyosra vehető, hogy ez a szabályozódási folyamat egykor a népesebb s így több gabonát termelő nyugati országrészekről indult el.² Bármilyen fokra jutott is azonban ez az átalakulás, nem kétséges, hogy a parlagrendszer a XIV—XVI. században még az ország jelentős részén életben maradt, részint a kevésbé termékeny vidékek meg a fokozódó marhakivitel hatására állattartó jellegüket tovább őrző alföldi tájak településhatárainak egészében, részint pedig a nagyobb földterülettel rendelkező községek távoleső, illetve értéktelenebb határrészein.³ Ilyen rendszer kapott új erőre az elpusztult falvak területén is.

Ez a szabályozott parlagváltó rendszer a tervszerűen kimért erdőtelkes

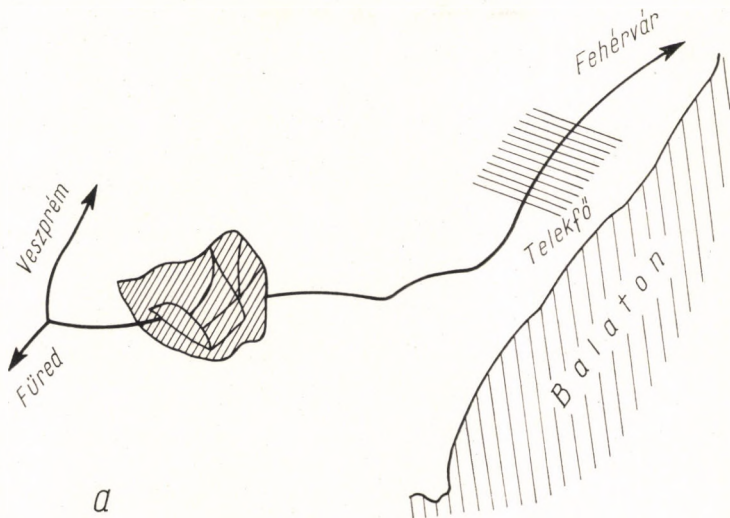
települések kivételével tetszés szerinti településtípushoz kapcsolódhatott. Soros-utcás vagy halmaz formájú falvak éppúgy szép számban kitartottak mellette, ahogyan hasonló módon művelte meg a rendelkezésére álló határt megannyi magános és törpetelepülés, alföldi vagy dombos-hegyes tájakon egyaránt.

A korszak agrotechnikájának monográfiája az egykori oklevelek „szántóföldekkel”, „trágyázott földekkel” (*terrae arabiles, terrae fimatae*) szembeállított „mezei földjeiben” (*terrae campestris, campestrales*) kereste és találta meg a parlagföldek terminusát.⁴ A XIV—XV. századi írásbeliség nem éppen következetes terminológiája ugyanakkor megengedi a „campus”, a „terra campestris” és a „locus campestris” elnevezéstípusnak egy jóval szélesebb körű, valamennyi meg nem művelt földre kiterjedő értelmezését is, hiszen hol a legegyszerűbb azonosnak a szócsoporthoz egyes változatait,⁵ hol elhagyott szőlők helyével,⁶ hol általában szántóföldet hordozó mezővel.⁷ Nemezszer emlegetik ezeket a szóváltozatokat úgy, mint a művelt szántóföldektől elkülönített, osztatlan állapotban hagyott földeket⁸ és ismételten szembeállítják egymással a „mezőt” meg a „szántót”.⁹ Úgy tűnik: amíg nem ismerünk olyan leírást, amelyben egyfelől a „terra campestris”, másfelől a „nem művelt föld” (*terra inculta*), a „gyepes föld” (*terra inculta vulgo gyp*), illetve a „már nem művelt föld” (*terra abolita*) kifejezéseket párhuzamos felsorolásban mintegy szembeállítják egymással, mindaddig az is kétséges marad, vajon ezek határozottan különválaszthatók-e egymástól.¹⁰ A magyar „parlag” műszót és továbbképzéseit („henyélőparlag”, „általparlag”) a magyar kancelláriai stílus alkalmanként valószínűleg az említett latin terminusok mindegyikével kapcsolatban használta.¹¹

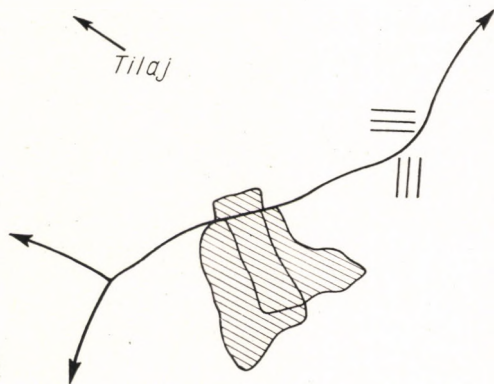
Szántóföldjeink kiterjeszkedése és a határhasználat kényszerű szabályozódása mind több helyen érlelte meg a feltételeket a nyomásos gazdálkodás bevezetésére. Európa régen megtelepült, sűrű népességű és nagy gabona-termelő tájain — így Kelet-Franciaországban, Délnyugat-Németországban — már a Meroving-kor idején kialakította ezt a rendszert az a körülmény, hogy egy-egy község határt szinte teljesen elborítottak a különböző családoktól más-más időben művelésbe vett, majd az örökösök kezén megmegoszlott, el-elcserélt birtokparcella-csoportok, s így külön-külön művelésük vagy akárcsak megközelítésük is mind több nehézséggel járt. A határ megmunkálása illetéknépp előbb-utóbb csupán egybehangolt és a közösség által kényszerítően előírt terv alapján volt lehetséges. A hosszas próbálkozások, újjárendezések után legalkalmasabbnak bizonyult rend értelmében a három (másutt két) részre (nyomásra) osztott határ egy-egy részét három (vagy két) évenként együttesen pihentették, az ezt megelőző, illetve követő évben pedig együttesen készítették elő hol őszi, hol tavaszi vetés alá. E rendszer végleges bevezetése általában együtt járt a birtokparcellák igazságosabb igényű újraosztásával. Egy-egy család többnyire továbbra is sokfelé kapta ki birtokrészeit, lehetőleg a nyomásokon belül különböző értékűnek minősülő kisebb egységek (dűlők) mindegyikéből, s az így kialakult helyzetet szükség esetén újraosztások módosították. Ugyanez a rend hódított azután tért Nyugat-Európa más tartományaiba, majd a keletebbre fekvő, fejletlenebb országokban is, de csupán ezek jól termő tájain és sehol sem előbb, mint amikor a szántóművelés előzetes terjeszkedése s módszereinek, munkaeszközeinek megfelelő szintje ezt racionálissá tette.¹² A módszernek egyes mintagazdaságokba való átültetése — ahogyan Magyarországon a korai középkor egyházi birtokain — önmagában még gyökértelen maradt.

A XIV. század folyamán már gyakran maguktól a gazdálkodóktól indult ki a kezdeményezés. A szepesbélaai bíró és fia 1307-ben arra kaptak engedélyt, hogy újonnan szerzett földjükön „három mezőt” rendezhessenek be.¹³

A nyomásos rend leginkább az északnyugati, északi országrészen, a Dunántúlon és az Alföldet észak felől szegélyező tájon vált honossá, azokon a helyeken, ahol a természeti és demográfiai feltételek jelentős gabonakultúrát tettek lehetővé, és ahol nem az állattartás maradt túlsúlyban. Helytörténeti vizsgálatok tanúsítják, mennyivel korábban jelentkezett a

a

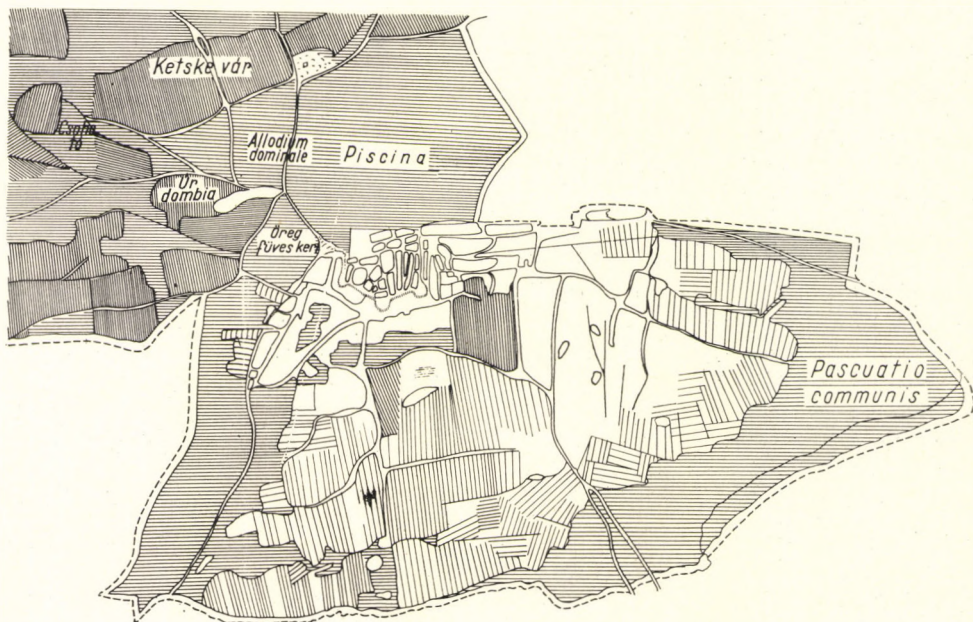

b

≡≡≡ szántóföldek dőlési iránya

63. Dűlők a XIV. században. Az OL. 1852—58. évi kataszt. térképeinek felhasználásával. a) Alsóörs (Zala m.) b) Pakod (Zala m.)

nyomásos gazdálkodás a Pest megyei Duna jobb partján, mint a fejlődésben visszamaradt, alföldies jellegű bal parton.¹⁴ Fokozatos terjeszkedése éppen a hódoltság előtti évszázadokra esik. Ettől az időtől számíthatjuk a korabeli Európa e legfontosabb, legkorszerűbb földművelési rendszerét a Magyarország nagy területein is elfogadott, hazánkra jellemző rendszerek közé. Elsősorban a soros-utcás településeken hódított teret, de más típusú községek határában sem volt ismeretlen.¹⁵ Egyazon falu külterületén, mint már említettük, jól megfért más művelési formákkal.

64. Szántóföldek Pápa (Veszprém m.) határában, 1735. évi ábrázolás szerint. Esterházy pápai tk. III. köt. alapján

Amennyire az oklevelek nem túlságosan sűrűn felbukkanó utalásaiból következtetni lehet, a magyar nyomásrendszer aligha színezte sajátos vonásokkal az általános európaiat.

Legfontosabb műszava, a nyomás (utóbb forduló, latinul *calcatura*) eredetileg azt a határrészt jelentette, amelyet természetakarítás után az állatok számára felszabadítottak. Ilyen értelemben írtak „barmok legelőjére, azaz nyomásra felhasználható rétről”¹⁶ vagy nyomásszántókról.¹⁷ A kezdetben még „földrészt”-ként is körülírt *calcatura*¹⁸ végleges terminusa csak hosszú idő után kezdett megszilárdulni,¹⁹ ahogyan a pihentetett területet sem nevezték mindenkor „ugar”-nak (*novellum*),²⁰ hanem sok helyen „vetést” és „szántóföldet” állítottak szembe egymással.²¹

A nyomásbeosztás kitervelésében kétségtelenül az úrnak, illetve tisztartójának volt döntő szava.

Egyik Zemplén megyei leírás azt sejteti, mintha a három nyomást a határ különböző talajú földjein jelölték volna ki, holott kétségtelenül

előnyösebb volt, ha egy-egy évben nemcsak egy típusú föld hozta meg termését, hanem az éppen művelés alá került nyomás minden talajféleségből egyesített magában területeket.²² Ismeretesek az őszi, a tavaszi és a nyári (ugar-)szántásra, illetve az ezeknek megfelelő három határrészre utaló

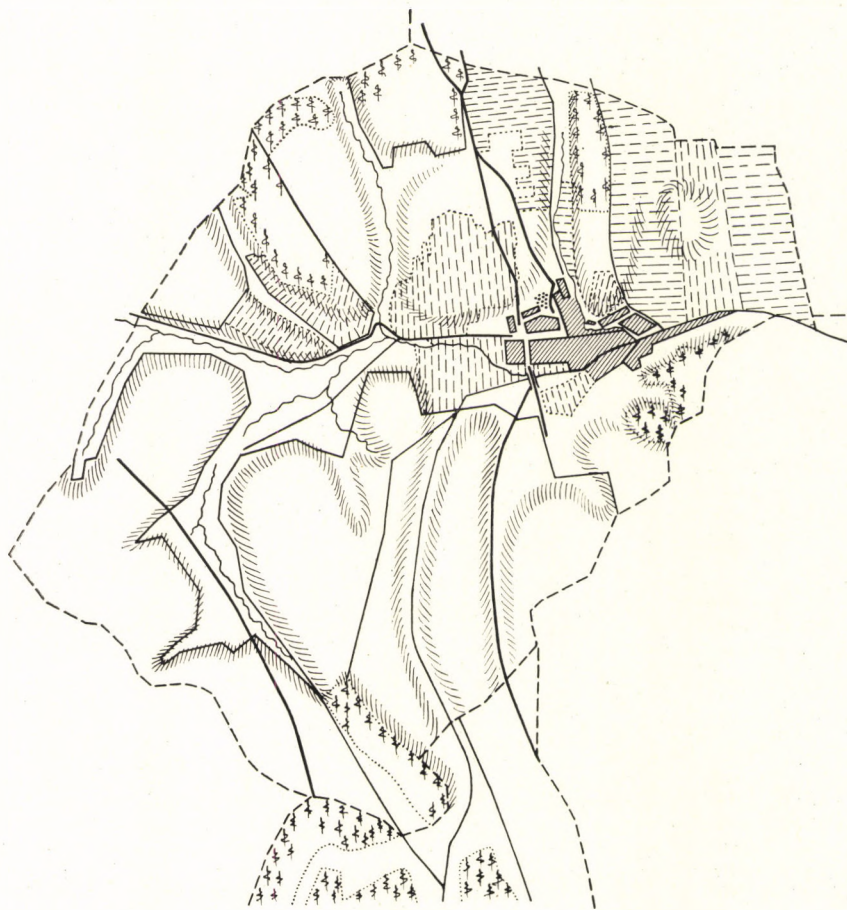

65. Szántóföldek a Borsod megyei Mezőkövesd határában (ábrázolás 1770 körül).Kam. tk. 830. LXVII.

egykori szövegek²³ csakúgy, mint a termények váltására, sőt nyomáson belüli megoszlására vonatkozó,²⁴ vagy azok, amelyek egy-egy telek tartozékait nyomásonként adják meg.²⁵

A terep-, a talajviszonyok és több feudális birtokos esetén a tulajdonviszonyok szabták meg, hogy a nyomásokon belül milyen nagyságban, alakban és proporcióban helyezkedjenek el azok a földdarabok („dűlők”), amelyek egészét — bármilyen nagy volt is a területük — gyakorlatilag egyenlő értékűnek tekintették, és amelyekben a szántás művelését minden birtokló egy irányban végezte. Egy-egy ilyen földdarab annak idején nyilvánvalóan egyidejűen is került feltöresre.

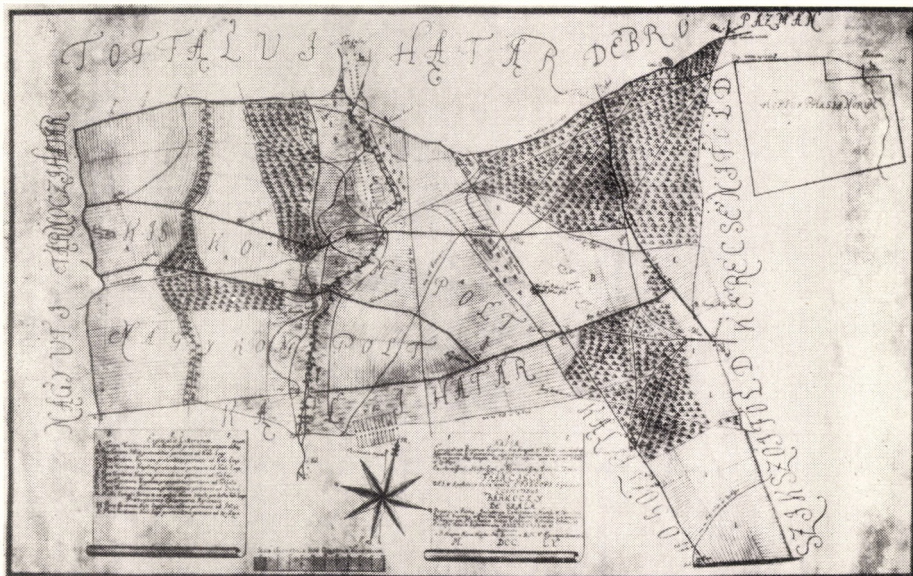
Legfeljebb kivételképpen akadáhatott olyan község, amelyben a népnyelv minden ilyen földdarabnak külön-külön nevet adott. Ha egy Paloznak birtokért (Zala m.) folyó perben azt foglalták írásba, hogy ott sokaknak van ideiglenes birtokrésze, s azokat „különféle neveken hívják”,²⁶ akkor ez a megállapítás legfeljebb a falubeliek

66. Szántóföldek a Borsod megyei Bábonny határában (ábrázolás a XVIII. sz. végéről). Misk. tk. BmT. 108/2 alapján

eleven névadó tevékenységére utal, de semmiképp sem dülönlként változó nevekre. A valóságban már az is ritkaságszámba ment, ha a szétszórt birtokrészeket olyan pontosan meg tudták határozni, mint ahogyan 1387-ben a csallóközi Királyfiakarcsán tették: 8 parcellából hármat földrajzi névvel nevezett határrészen belül fekvőnek mondhattak (in Fenenyremenew, in Honorgon, in Kyunestelek), kettőt már csupán tájolni tudtak ugyanilyen határrész segítségével (circa Zeek, secus Solmus et signum metale), háromnak a helyét pedig csak más módon határozhatták meg (Karcsa helység kertje mellett, István fia Móric kertje mellett, Lak helység határjele mellett).²⁷

Az ilyen megnevezett határrészeknél pontosabban körülhatárolható „dűlő” fogalma mindamellett külön egyedi elnevezés híján is határozottan élt mindenkiben. Magyar neve (s ennek leggyakoribb latin megfelelője: a *diverticulum*) arra mutat, hogy legfontosabb ismervét az egykorúak a barázdák — s egyben a birtokparcellák — azonos irányú dőlésében látták. Félreérthetetlen ez a „középredűlő föld”, a „vízredűlő” vagy az eltérő irányú szomszéd dűlővel szembeállított „általdűlő” típusú elnevezésekből,²⁸ valamint abból, hogy gyakran volt szokás meghatározni, „merre tartanak” a szántó-

67. Szántóföldek a Heves megyei Kápolna, Kompolt, Iklad és Kál határában (ábrázolás 1755-ből). Egri tk. Érs. 4.

földek végei.²⁹ Ugyanez a szemlélet hozta létre a dűlő „fordulás” jelentésű latin terminusait (*reversio*, *reflexio*, *regressio*, *revolutio*, de néha ugyanilyen értelemben *diverticulum*, *declinatus* is), a földterületet felszántó ekék egyirányú mozgására, fordulására célozva.³⁰ Innen van továbbá, hogy a dűlők szántatlanul maradt és gyakran a szomszédos dűlővel érintkező vége, „fordulója” oly sokszor kapott hangsúlyt a határleírásokban.³¹

Mivel az a körülmény, hogy egy-egy földdarab melyik dűlőbe tartozott, rendszerint már a hosszúságát is meghatározta, a dűlővel azonos értelmű „ödöllő” vagy „revolutio” kifejezések néhol — különösen a felvidéki németiség körében — mértékegységként is használatosakká váltak.³²

Ahogy egyfelől a dűlő, *diverticulum*, *revolutio* elnevezésekhez és szinonímáikhoz az idők folyamán mellékjelentések tapadtak, ugyanúgy másfelől szokás volt bevonni területhatározó alapjelentésük körülírására még más terminusokat is: ezek mindannyian az „egybetartozás” tényét fejezték ki: in una continuatione, in eodem ambitu, in eodem cursu, in eodem ordine, in . . . voluminibus.³³ A szélességiek a „stadium” és a „campus” szót is dűlő értelemben használták.³⁴

A szántóföldi dűlők analógiája alapján elvétele a rétek dőlésére is történt utalás, s ezzel feltehetőleg a hosszúkás rétparcellák egyirányú futását érzékeltették.³⁵

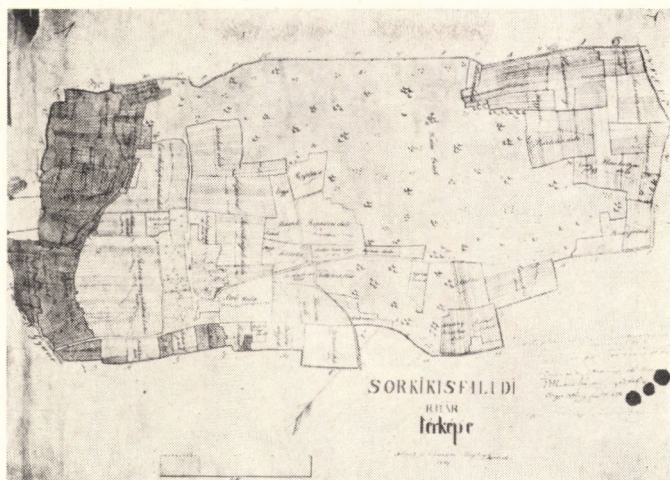
68. A Zala megyei Nagyrada, Kistrada és Baksa szántóföldjei (parcellaábrázolás 1803-ból). Zalaeg. tk. T. 15

69. Zemlénagárdi (Zemplén m.) szántóföldek (1792. évi parcellaábrázolás). Sátoralj. tk. U. 161.

Néhány egykori határjárás alapján képet alkothatunk hódoltság előtti településeink dűlőinek elhelyezkedéséről is.³⁶

Vaja község (Szatmár m.) határát a XVI. században gazdagon tagolták a keresztül-kasul vonuló dűlők. Az egymásra merőleges irányban húzódó parcellacsoportokon kívül találunk olyanokat is, amelyek egymás folytatásában és mégis azonos irányban futottak, az utakra két oldalról rádűlőkön kívül egy-egy olyat, amely velük párhuzamosan haladt.³⁷

70. A beltelkek folytatásába eső kertalja-dűlők, mögöttük az irtásfolyamat során rendre megnyitott többi dűlővel, Sorkisfaludon (Vas m.). Szomb. tk. U. 610. (1848)

Tekintettel arra, hogy Magyarországon alig akadt középkori szántóföld, amely utóbb — legelőként, kaszálóként hasznosítva — századokon át napjainkig vetetlenül maradt volna, s gabonaföldjeinket sem határolták (mint Európa északi tájain) az egykorú gleccservonulást kísérő morénák kövei, régészeti kutatásunk nem tudott még ilyen elhagyott szántókat feltárni, ahogyan az észak-európai országok szerencsésebb archeológusai. Hasonlóképp nincsenek a szóban forgó korszakból szántóföldeket bemutató hazai térképeink vagy képeink sem, s így csupán nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy a legkorábbi — eléggé sablonos — magyarországi szántóföld-ábrázolások (a XVII. századból és a XVIII. század két első harmadából) nem csupán az úrbérrendezést megelőző évszázadban tipikusnak tartott határ képét tükrözik hűségesen, hanem a 100–200 évvel korábbi határét is. Sok, megközelítőleg egyformán kis méretű dűlön belül párhuzamos (és egymáshoz ugyancsak hasonló méretű) sávocskák tömegét látjuk rajtuk, amelyek az egykori szemléelőben nem csupán birtokparcellák, hanem barázdák képét is felidézték.³⁸ A valamivel későbbi, részletes felmérésre ala-

pozott felvételek reálisabbá teszik ezt a képet,³⁹ egyik-másik pedig kitűnően érzékelteti azt a több évszázados folyamatot, amelynek során az erdő (legelő, mocsár) egyes darabjait — a későbbi dűlőket — rendre bekapcsolták a termőföldek sorába.⁴⁰

71. Terjedelmes dűlők és a nyomásokon végigfutó hosszú parcellák rendje Felsődobozán (Abatúj m.). Misk. tk. U. 191. (1845)

Másutt a térkép az apró dűlők kicsiny parcellakötegei helyett hatalmas, egy-egy egész nyomásra kiterjedő dűlők végtelenül hosszú sávparcelláit mutatja be, hihetőleg nem csupán újabb kori rendező-aktusok eredményeként.⁴¹

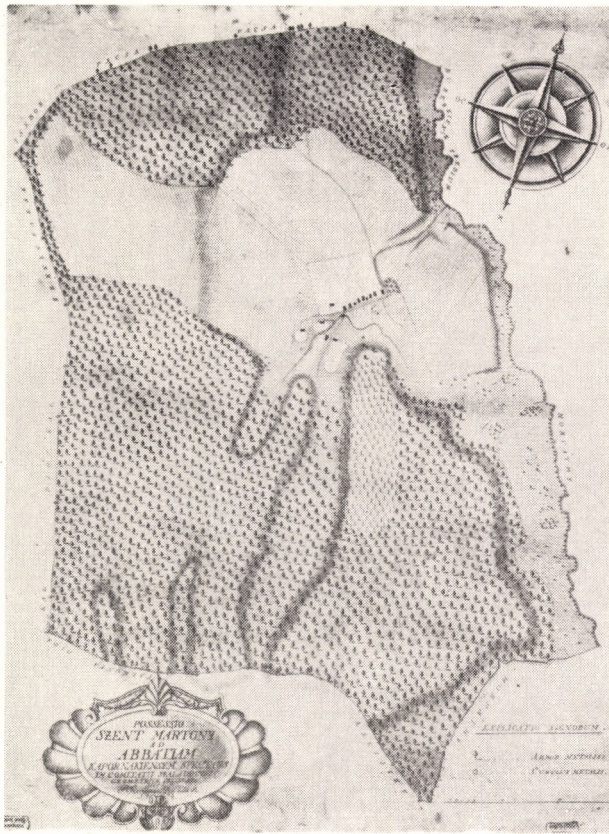
A sávparcellák alakja könnyen válhatott a szabályostól eltérővé. A terep kisebb egyenetlenségei rendszerint egymással párhuzamosan meggörbült (hajlított, S alakú, a XVI. századi Szatmár megyei határleírás kifejezése szerint „horgas”) birtokrészecskéket eredményeztek.⁴²

Jóval ritkábban ugyan, de akadtak sávok helyett szabálytalanabb kis tömbökből összetevődő fordulók is. A domborzat helyenként szinte lehetetlenné tette a párhuzamosan futó, hosszúkás parcellák rendszerének kialakítását, és nehezen is szolgálta volna a birtokrészecskék egyenlő értékének kívánalmát.⁴³ Nemesek, mezővárosi parasztpolgárok (helyenként jobbgyok) szabadjára engedett birtoklásmódja a természet adta szabálytalan-

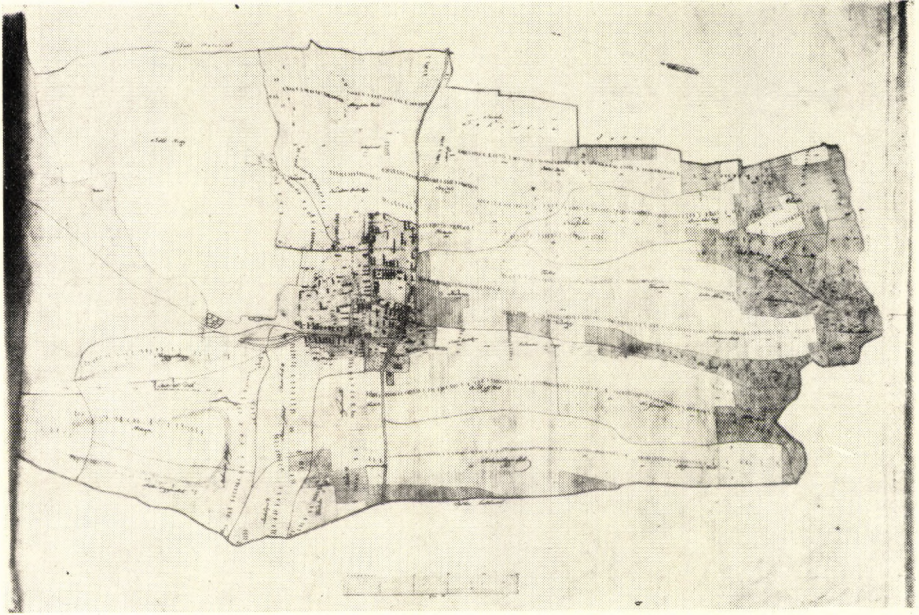
ságokhoz hasonló eredményre vezethetett. Feltehetően erre mutat Vaja (Szatmár m.) vagy Tomor (Abaúj m.) nemesi szántóparcelláinak a külső határrészek felé határozottan felismerhető szeszélyes nagyságváltozása.⁴⁴

*

Bár kétnyomásos rendszere a Mohács előtti korszakból alig vannak adataink,⁴⁵ mégis valószínű, hogy ez a — szárazabb klíma mellett vagy a nagyarányú állattartáshoz viszonyítva kevés legelő mellett kedvezőbb s a XVIII. századi Magyarországon ugyancsak rendkívül elterjedt — forma a XIV—XVI. században is kedvelt volt, s hogy ezért okleveleink közelebről meg nem határozott nyomásrendjei mögött nemegyszer kétfordulást kell keresnünk.

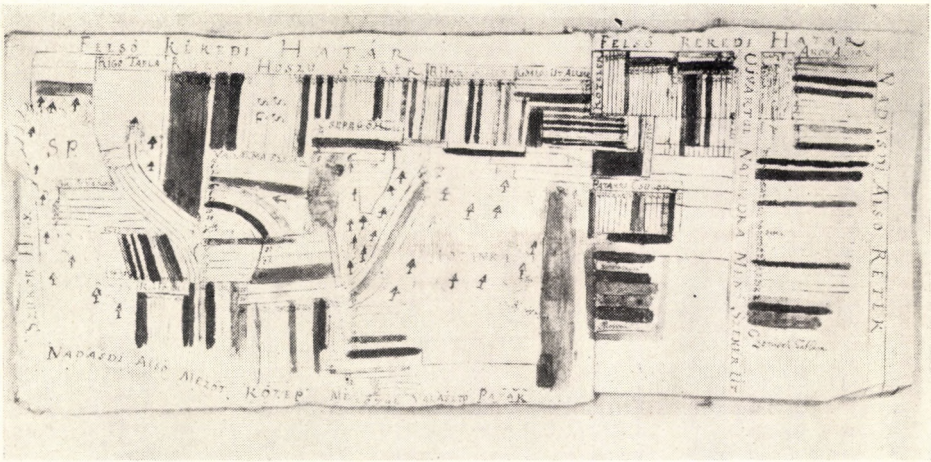
72. A Zala megyei Szentmárton feltehetően hosszú-parcellás nagy dűlőinek sablonos ábrázolása 1774-ből. Zalaeg. tk. T. 83.

73. A Vas megyei Simonyi nagyméretű dűlői, Szomb. tk. U. 453. (1846)

74. Az egyenetlen terephez alkalmazkodó Boldog-i (Pest m.) dűlők. Egri tk. T. 67. (XVIII. sz.)

75. Terephez alkalmazkodó szántóparcella-alakzatok az Abaúj megyei Nádason, Soós tk. 3. (XIX. sz.)

76. Domborzathoz alkalmazkodó szántóparcella-alakzatok a Szatmár megyei Esztrón, Kam. tk. 613. (1830)

Egy székelyföldi falu két fordulója a XIX. században éppúgy megtalálható volt még, ahogyan 300 évvel korábban.⁴⁶

A nyomásrendszer háttérében — miként még közelebről látni fogjuk — legalábbis a meginduláskor minden esetben ott állott a faluhatár közös birtoklásrendje, s ha ez a „földközösség” egy idő után bomlásnak indult

77. A Bereg megyei Bótrágy terephez illeszkedő szántóföldjei. Lónyay tk. 2. (1805)

is, a közösség még sokáig változatlanul ragaszkodott az együttes művelés (a nyomáskényszer) érvényben maradásához, hiszen egybehangolt vetésterület híján az apró parcelláknak a legelésző állatok elől való elkerítése éppoly nehezen lett volna megoldható, mint a dűlőutak hálózatába való bekapcsolásuk.

Ez a szigorú szabály azonban csak a nyomások területére volt érvényes. Akinek sikerült a maga számára a határ valamely pontján független birtokot biztosítani, annak nem kellett okvetlen a nagy többséghez alkalmazkodnia. Ilyen — bár falvanként csak igen szűk területre korlátozott — lehetőség sokfelé kínálkozott. Mindenekelőtt ott, ahol a soros-utcás települések lakóterületeihez, illetve a mellettük fekvő kertekhez közvetlenül kapcsolódott szántóföld, s ahol a talaj minősége megengedte, hogy az egyes családok

ennek a szántóföldnek az ő háztájuk végébe eső kis részét minden közös tervezésű pihentetés nélkül, évről évre műveljék (a föld csökkenő termőképességét némi trágyával pótolva). Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi ott, ahol — mint az erdős, irtásos földeken — hosszabb pihentetés az újraerdősödés veszélyével járt volna, s ahol így már a kezdeti időktől legtöbbször

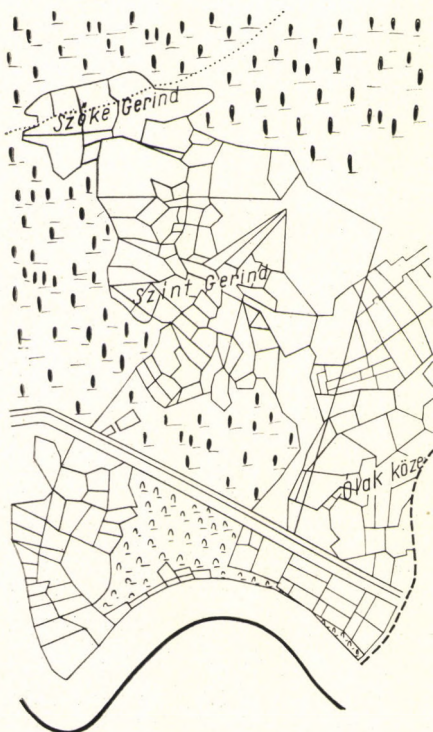

78. Keskeny szántó-parcellák a kertek alján és széles „kistömbök” a határ távolabbi, hegyes-dombos részein. Kondorfa (Vas m.) határképe. Szomb. tk. T. 72. (1846)

ilyen szüntelenül munkált „örökszántók” használatára kényszerültek. Bizonyos, hogy e leginkább csak 1 hold körüli terjedelmű, kert mögötti szántódarabkákra nem volt érvényes a nyomáskényszer: a Zemplén megyei Csemernyén 1425-ben külön sorolták fel a „régteől fogva, szokás szerint” a kúriához tartozó „kert mögötti, tarónak” szántót és külön a *három nyomásban fekvő* 60 hold szántóföldet.⁴⁷ Parlagos gazdálkodás és kert mögötti szántók egy településen belül, úgy látszik, nem alakultak ki.⁴⁸

Ahol az utóbbiak szabták meg a település jellegét, ott a kenyérgabonaigény növekedtével szükségessé váló további földfeltörés vagy a nyomásrend bevezetését eredményezte, vagy az egyéni (telek mögötti) parcellák további meghosszabbítását.

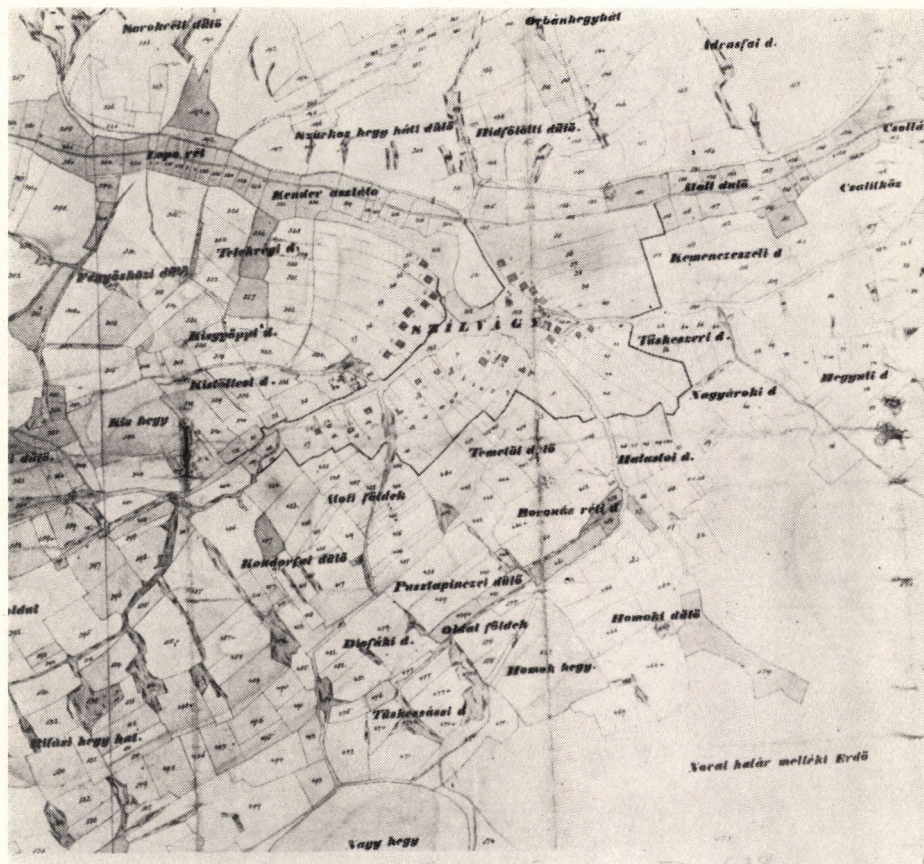
A faluközösségek nyomásos gabonaföldjeinek zömét rendszerint közös akció (irtás, tisztogatás) nyitotta meg a termelés számára, de megvolt rá a lehetőség, hogy egyesek másutt, távolabb, „a maguk költségén és fárad-

79. „Kistömb” formájú szántóparcellák Ricsé (Zemplén m.) vízjárta határában. Sátoralj. tk. U. 108. (1864) alapján

80. Zömök szántóparcellák a Borsod megyei Bábólna vízjárta határában. Egri tk. Kápt. 76. (1767)

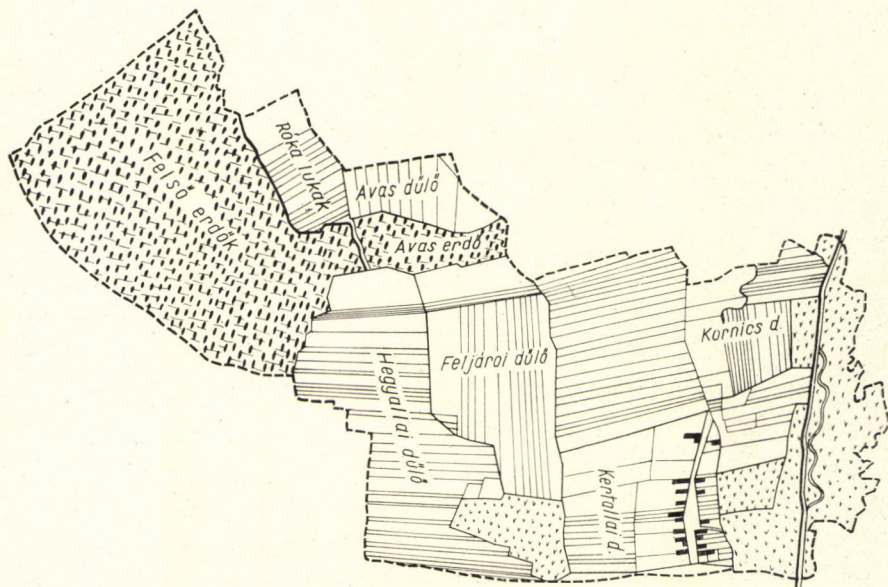

81. A szilvagy (Zala m.) határ „kistömb”-szántói. Zalaeg. tk. U. 418. (1854)

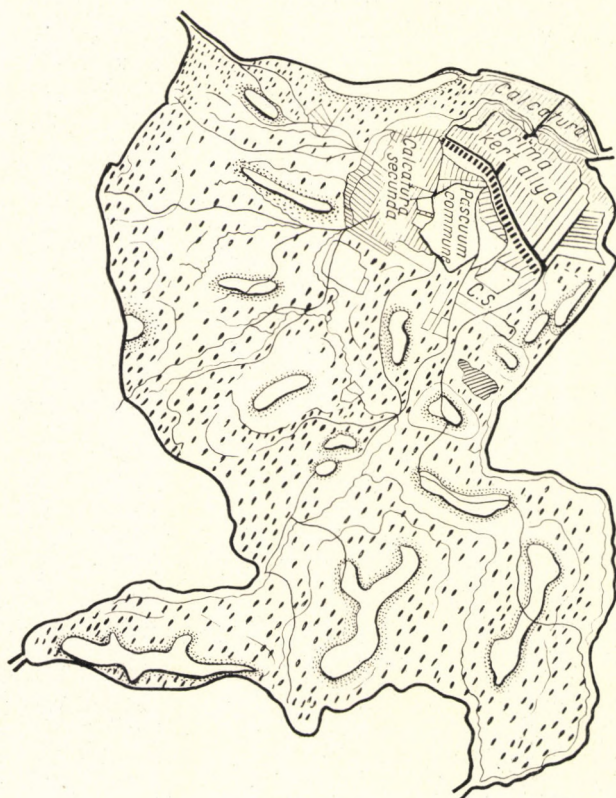
ságával” irtsanak, s irtványukat függetlenül birtokolhassák, sőt — ha annak elhelyezkedése nem zavarta a közföldeket — függetlenül is művelhessék. Ezért sorolták fel az ilyen egyéni irtványokat a nyomásszántóktól hangsúlyozottan elkülönítve.⁴⁹

Hasonló helyzete volt mindazoknak a rendszerint igen korlátozott terjedelmű földeknek, amelyek birtokosaik különleges, kertszerű kultúrákat létesítettek, elsősorban a kendereseknek. A csabai (Borsod m.) kenderföldeket — amelyek egy idegen birtokos nyomásföldjei közé voltak ékelve — egy békéltető rendelkezés értelmében esetenként sövénykerítéssel kellett az állatok elől megvédeni, máskor a szántóművelés rendjéhez illeszkedve bevetni.⁵⁰

Végül természetszerű, hogy azok a feudális birtokosok, akiknek alkalmuk nyílt saját kezelésű földjeiket a faluközösségi birtoklásból kivonni és elkülönítve kihalítani, bármikor függetleníthették magukat a nyomásrend

82. Kispöse (Vas m.) apró településének kertajászántói és a tőlük elváló dűlők. Szomb. tk. U. 355. (1844) alapján

83. Mogyoróska (Abaúj m.) határa a nyomásszántókkal és a beléjük olvadt kertajával. Kam. tk. 158/1. (1784) alapján

alól is, s ott tetszésük szerint valósítottak meg valamilyen számukra előnyösebb rendszert. Hasonló lehetősége nyílt önálló gazdálkodásra néhány alföldi mezővárosunk cívisének a XIV—XV. század óta az autonómia szárnyai alatt bontakozó kertrendszer keretében,⁵¹ s bizonyára más, nagyhatarú települések egyes jómódú gazdáinak is. Egyéni használatú „mezei kertjeik” állatteleltetés és kaszálás mellett közösségi szabályozáshoz nem kötött szántóföldi növénytermesztés céljait szolgálták.

JEGYZETEK

- ¹ BELÉNYESY M. 1967. 17—31.
² BELÉNYESY M. 1954. 408—10., 413.
³ A török pusztítás alatt elvadult hódoltsági országterületen a XVIII. században is jelentős szerep jutott ennek a rendszernek: WELLMANN I. 1961. 355—57.
⁴ BELÉNYESY M. 1954. 406—10.
⁵ 1341. Kővágóörs (Zala m.): terras campestrales seu pascuales: Zala m. okl. I. 379—82.
⁶ 1394. Pécsely (Zala m.): in loco campestri abolite vinee: Zala m. okl. II. 264—71.
⁷ 1438. Köbli (Zaránd m.): ad quendam campum terre arabilis: Dl. 13244.
⁸ 1383. Szabadi (Veszprém m.): Veszp. reg. 309—10.
⁹ 1338. Csilisztő (Pozsony m.): tam in campo et agris, quam in villa: TT. 1908. 494—95.
¹⁰ 1477. Kászon (Székelyföld): Székely okl. III. 100—101. 1431. Pécsely (Zala m.): szántásra alkalmas, művelt és műveletlen szántók: FEJÉR X/7. 373—80. 1410. Keresztúr (Bács m.): in fine quarundam terrarum incultarum vulgo Geph: ZsO. II/2. 388—90. 1347. Tapsony (Somogy m.): ad quasdam terras arabiles obalitas (=abolitas), terras campestris, terras arabiles incultas: Strig. III. 631—35. stb.
¹¹ 1318. Ság (Hont m.): ad vnam terram que altalparlak vocaretur: Anj. I. 468. 1339. Enyere (Zala m.): ad vnum porlog: Zala m. okl. I. 352—53. 1406. Gimes (Nyitra m.): in . . . arvo vulgo Parlag: ZsO. II/1. 609. 1410. Gerni (Vas m.): ad quoddam agrum vulgo parragh dictum: ZsO. II/2. 335. 1461. Versegd (Pest m.): ad . . . terras arabiles Hényelewparlag: Pest m. okl. 225—27.
¹² M. BLOCH 1955. 27—52. W. ABEL 1955. 43. H. MORTENSEN 1958. 31. G. SCHWARZ 1959. 184., 187. W. ABEL 1962. 74—75.
¹³ ut tres campos de iisdem agris ordinent: FEJÉR VIII/1. 246.
¹⁴ MAKKAI L. 1958. 82—84.
¹⁵ A magyarországi helyzetre I.: BELÉNYESY M. 1956. 183—87. Uő. 1954. 410—13. Uő. 1960. 81—82., 92—100. I. SZABÓ 1966. (Landw.) 7., 8.
¹⁶ 1405. Tokaj (Borsod m.): egy rét felét in pascualem usum pecudum vulgariter nyomas dictum converti valeant: ZsO. II/1. 492. 1561 körül, Sziget (Máramaros m.): dum pratium illud cedet in liberum ut dicitur nyomas: TT. 1902. 470.
¹⁷ 1421. Szakoly (Szabolcs m.): quasdam terras arabiles que vulgo nyvmas dicuntur: Zichy okl. VIII. 46. 1423. Szakoly (Szabolcs m.): inter terras arabiles Nyomas dictas pergendo: Zichy okl. VIII. 90—92.
¹⁸ 1341. Jemnik (Szepes m.): in tribus locis seu partibus terre, prout quidem moris est, terras pro semine in tres divisere partes: FEJÉR IX/1. 699—702.
¹⁹ 1423. Daróc (Bereg m.): in tribus calcaturis vulgariter nyomas dictis: Zichy okl. VIII. 110—11. 1495. Hatvan (Pest m.): in singulis scilicet terris sive locis nyomas dictis: Dl. 65169 stb.
²⁰ 1358. Nagymihály (Zemplén m.): pro novello vulgariter ugar: Sztáray okl. I. 279—84.
²¹ 1364. Neszmély (Komárom m.): in fine terrarum arabiliū ac seminatarum: PRT. II. 491—99. 1395. Bercsény (Veszprém m.): terras arabiles et etiam sata: ZsO. I. 425. — A pihentetés leírása: 1487. Csaba (Borsod m.): in quocunq; anno alie ipsorum terre arabiles . . . colerentur et seminarentur, . . . in quocunq; anno ipse alie

terre ipsorum arabiles . . . sine cultura et absque segetibus permanerent et easdem permanere contingeret et pascuos pecorum relinqui: Dl. 83933.

²² 1418. Kiszrovágy (Zemplén m.): 12 hold szántó in tribus calcaturis, sex videlicet in terris sabulosis et totidem sex in terris nigris: Sztáray okl. II. 199—200.

²³ 1346. Nagymihály, Tótmihály (Zemplén m.): Sztáray okl. I. 190—91. 1357. uo. I. 275—78. 1358. uo. I. 281—91. BELÉNYESY M. 1954. 412.

²⁴ 1455. Besenyőd (Szabolcs m.): 27 hold szántó in tribus calcaturis eiusdem possessionis wlgo nyomas dietis adiacentia, in qualibet videlicet calcatura novem iugera, quorum novem ingerorum singula quatuor iugera pro tritico et singula quinque iugera pro siliginibus ad seminandum apta et valentia: OL. Fkgy. Lel. Prot. IV. 40/b. 1487. Csepánfalva (Szepes m.): ad quemlibet annum post sese directe sequentem unum figigare pro yeme, aliud ordei, tertium avene semper arando et seminando debet et tenetur: Levéltári Közlemények 1931. 45—46.

²⁵ 1425. Csemernye (Zemplén m.): a nemestelekhez egyebek mellett mindhárom nyomásból 20—20 hold tartozik: Sztáray okl. II. 249—50. 1455. Bucsú (Bereg m.): 3 nyomásban 11 hold föld a nemestelekhez: OL. Fkgy. Lel. Prot. IV. 50/b.

²⁶ 1359. diversis vocabulis seu nominibus vocarent: Veszp. reg. 205.

²⁷ ZsO. I. 32.

²⁸ 1432. Gerde (Baranya m.): in terra Kezepredewlefelde, . . . in fine ejusdem particule terre quedam 4 iugera terre altal delew nominata haberentur, que quidem terre altaldelew . . . in longitudine quantum omnes alie terre supradicte in latitudine se extendentur: Dl. 67784. 1508. Csatár (Veszprém m.): Dl. 21816. 1568. Újfalu (Székelyföld): Galapatakara menea feodet: Székely okl. II. 236—37. Latinul: 1385. Mindszent (Zala m.): 3 hold cum diverticulo versus fluvium Zala: Zala m. okl. II. 201—205. A hasonló jelentésűnek látszó ödellő szóra l.: Etimol. szótár I. 697.

²⁹ 1318. Őrs (Zala m.): tria iugera terrarum finalatum antiquarum fines habentia ad orientem et occidentem: FEJÉR VIII/2. 190—94. 1357. Tárnok (Pozsony m.): suis finibus tenderent ad terram sacerdotis, . . . ad calidam aquam: Anj. VI. 586—87. 1372. Szabadi (Veszprém m.): quarum extremitates finales ex una ad viam . . ., ex alia vero partibus ad locum M . . . protenderent: Dl. 6009.

³⁰ 1307. Pély (Esztergom m.): decem iugera terrarum arabilium . . . in uno loco simul retrovertentium: Anj. I. 124. 1309. Tapsony (Somogy m.): in declinatu unius iugeris terre: Strig. II. 602—605. 1358. Geresely, Komár (Zemplén m.): per spacium terrarum duas reversiones quae wlgariter ewdelew dicerentur: Dl. 4208. 1381. Lak (Tolna m.): dum aratores . . . in eisdem terris ararent, . . . dum aratra eorum in arando revolvent: FEJÉR IX/6. 249—67. BELÉNYESY M. 1956. 523—24.

³¹ 1355—1358. Ecsér (Zala m.): szántóföldek, quarum fines terminales contra se et in egressu aratri et regressu . . .: Veszp. reg. 189. 1372. Szabadi (Veszprém m.): szántóföldek, quarum regressionem finalem aliae terrae arabiles . . . attingerent: Dl. 6009. 1380. Nyárád (Baranya m.): ad regressionem cuiusdam terre arabilis: Zichy okl. IV. 160—65. 1416. Osztopán (Somogy m.): sub diverticulis seu finibus terrarum arabilium: FEJÉR X/5. 710—14. 1429. Villány (Baranya m.): ad regressionem terrae arabilis, . . . in regressione terrarum arabilium: FEJÉR X/7. 182—87. 1479. Sente (Pilis m.): in superiori diverticulo dietarum terrarum arabilium . . ., ad inferiorem diverticulum eorundem . . . usque finem seu diverticulum terrarum arabilium: MTT. XII. 124—30. 1489. Ajka (Veszprém m.): 2+2 hold föld, quorum fines invicem contingerentur: Dl. 66336. 1508. Csatár (Veszprém m.): in reflexione ab Erezthwen 3 hold szántó: Dl. 21816. „Diverticulum” mint „elfordulás”: 1353. Nova (Zala m.): faciendū diverticulum ad partem aquilonis: Zala m. okl. I. 535—38.

³² 1321. Schönau (Szepes m.): tres revolutiones iugeris: Strig. III. 4—5. 1343. Vasich (Liptó m.): 9 revolutiones laneorum: HO. VII. 394—97. Krompach (Szepes m.): quandam terram . . . in quantitate vulgariter egheudeule dictam adiacentem: Anj. VII. 438—54. 1367. Csicsal (Somogy m.): ad unam reflexionem iugerum terrarum vulgo vdulew hold dictam: PRT. II. 514—28.

³³ 1313. Ajka (Veszprém m.): Dl. 66093. 1314. Szabadi (Veszprém m.): Veszp. reg. 40. 1318. Őrs (Zala m.) FEJÉR VIII/2. 190—94. 1352. Misefa (Zala m.): Zala m. okl. I. 523—30. 1389. Vámos (Veszprém m.): ZsO. I. 135. 1393. Mesteri (Vas m.): ZsO. I. 309. 1489. Ajka (Veszprém m.): Dl. 66336. 1407. Fajsz (Veszprém m.): ZsO. II/2. 50—51. Hermanháza (Pozsony m.): ZsO. II/2. 77—78. Néhány példa a „diverticulum” alapjelentésére: 1334. Bogyoszló (Vas m.): FEJÉR VIII/7. 263—67. 1342. Rum (Vas

m.): Zala m. okl. I. 400—406. 1433. Kisendréd (Sopron m.): Sopron m. okl. II. 190. 1488. Ság (Vas m.): Sopron m. okl. II. 552.

³⁴ 1438. Klossdorf (Szepes m.): Levéltári Közlemények 1930. 250—51. 1471. Petróc (Szepes m.): uo. 1931. 38.

³⁵ 1460. Szentmiklós (Zala m.): prata . . . , ad que prata . . . Ladislai diverterentur: Ethnographia 1958. 129—38. 1381. rétek dűlőkben (ordo): 1381. Fejéregyháza (Somogy m.): FEJÉR IX/5. 530—49.

³⁶ 1318. Órs (Zala m.): FEJÉR VIII/2. 190—94. 1364. Pakod (Zala m.): Zala m. okl. II. 1—2. 1390. Telekes (Vas m.): ZsO. I. 190—92.

³⁷ 1522 körül: Dl. 37354. Ahol keskeny volt a művelhető terület, ott a hosszanti út meghatározó szerepet kapott a parcellák irányának kialakításában: Ederics (Zala m.) 1847: Zalaeg. tk. U. 24.

³⁸ Tata: RÓZSA Gy. 1959. XII. Zrinvár (Zala m.) 1664: OL. Esterházy here. tk. XXXII. 1064. Pápa (Veszprém m.) XVIII. sz.: OL. Esterházy pápai tk. III. köt. Mezőkövesd, 1770 körül: OL. Kam. tk. 830. Dormánd (Heves m.) 1759: Egri tk. Érs. 3. Peremarton (Veszprém m.) 1766: Veszp. tk. C. 18. Bábony (Borsod m.) XVIII. sz.: Misk. tk. T. 108/2. A valóságot már jobban megközelítő kép Kompoltról (Heves m.) 1755: Egri tk. Érs. 4.

³⁹ Nagy-, Kistrada (Zala m.) 1803: Zalaeg. tk. T. 15. Csöngye (Vas m.) 1845: Szomb. tk. U. 86. Agárd (Zemplén m.) 1792: Sátoralj. tk. U. 161.

⁴⁰ Németszecsőd (Vas m.): Szomb. tk. T. 144. Sorkikisfalud (Vas m.) 1849: Szomb. tk. U. 610.

⁴¹ Felsődobsza (Abaúj m.) 1844: Misk. tk. U. 191. Ugyancsak nagyméretű dűlők Szentmártonban (Zala m.), 1774: Zalaeg. tk. T. 83, Simonyiban (Vas m.), 1846: Szomb. tk. U. 453.

⁴² 1522 körül: Dl. 37354. Újabb kori példák: Balla (Heves m.) 1845: Egri tk. U. 241. Boldog (Pest m.) XVIII. sz.: Egri tk. T. 67. Nádasd (Abaúj m.) XIX. sz.: OL. Soós tk. 3. Járdánháza (Borsod m.) 1816: Misk. tk. T. 93. Esztró (Szatmár m.) 1830: OL. Kam. tk. 613. Nagylónyai uradalom (Bereg m.) 1805: OL. Lónyay tk. 2. — S-alakú dűlőkre l.: K. SCHARLAU 1956. 19—28.

⁴³ Kondorfán (Vas m.) a dombok-hegyek, Ricsén (Zemplén m.) a Bodrogköz moesarai közt, Bábolnán (Borsod m.) a Tisza árterén foglaltak maguknak a gazdák kicsiny, szabálytalan birtokrészeket — mindenütt a belsőségtől távoleső tájakon; ezek egy része utóbb felparcellázódott: Kondorfa 1846: Szomb. tk. T. 72. Riese (Zemplén m.) 1864: Sátoralj. tk. U. 108. Bábolna (Borsod m.) 1767: Egri tk. Kápt. 76. — Szilvág (Zala m.) határára is ez a forma volt jellemző: 1854. Zalaeg. U. 418.

⁴⁴ L. 214. l. — Pozsony megyei nemesek szántóföldbirtokai viszont, bár szabályosak voltak, éppen zömök, négyzetszerű formájukkal ütöttek el erősen a sávpárcellák átlagtípusától.

⁴⁵ 1454. Nagymihály és Nagygezseny (Zemplén, ill. Ung m.): Sztáray okl. II. 513—30. BELÉNYESY M. 1960. 96., 102.

⁴⁶ 1592. Oroszhegy: TT. 1910. 267—68. XIX. sz.: OSzK. Pesty F. helynévgy. Udvarhely m., Oroszhegy.

⁴⁷ Unam curiam . . . cum quibusdam terris arabilibus retro ortos dicte curie existentibus tharonak vocatis ad eandem ab antiquo et de consuetudine spectantibus nec non in tribus calcaturis nyomas dietis, in qualibet scilicet calcatura viginti iugera terre arabilis usualia ac prata ad dictam curiam spectantia: Sztáray okl. II. 249—50. A tarónak-problémára l.: BELÉNYESY M. 1955. 64. Uő. 1958. 117—19. Uő. 1960. 83—92. Nyomásrend és kertalja-szántók a XVIII—XIX. században: Devecser (Abaúj m.) 1847: Misk. tk. U. 178. Kispöse (Vas m.) 1844: Szomb. tk. U. 35. Mogyoróskán Zemplén m. 1784.) a kertalja már a nyomásrendbe olvadt: OL. Kam. tk. 158/1. — A kert mögötti szántók rendszere rajnai német tájakon, úgy látszik, már a Karoling-korban megindult a Waldhufendorf felé vezető fejlődés útján. A kontinens más részein azonban — s így Magyarországon is — az esetek többségében ezeknek az előzményeknek más irányú lett a folytatása. L. H. J. NITZ 1962. 83., 90. s köv.

⁴⁸ BELÉNYESY M. 1960. 92.

⁴⁹ XV. sz., hely nélkül: in vna nyomas 3 terras arabiles, in alia nyomas 4 terras demp-tis terris extirpaticis vulgariter irthwan: Dl. 48193.

⁵⁰ 1487. Dl. 83933. L. még BELÉNYESY M. 1956. 547—48.

⁵¹ MAKKAI L. 1957. 467—70.

FÖLDKÖZÖSSÉG ÉS EGYÉNI BIRTOKLÁS

A művelési módban bekövetkezett változásokkal szorosan összefonódva ment végbe a megművelt föld birtoklásviszonyainak átformálódása, közvetlen hatással a faluhatárok képének kialakítására. A korszak egyik leg-sajátosabb birtoklási formája, a földközösség, maga is szüntelenül változó képet mutatott.

Egy-egy települési közösségnek a határban fekvő valamennyi földre kiterjedő birtoklási joga — gyökerét nálunk a pásztorközösségek közös legelőhöz való egykori jogában keresik¹ — az eleinte csak lassan gyarapodó szántóföldeken kezdettől fogva különbözőképp s nem is mindenütt érvényesült. Ahol a tágas határ egy-egy pontján — parlagváltó rendszer mellett — egyes családok (vagy kisebb családcsoportok) önállóan törhettek fel a maguk számára földeket (az ún. szabad foglalás jogán), ott az egyéni munkabefektetés háttérbe szorította a közösségi tulajdonjogot. Ez az utóbbi csak akkor jutott érvényre, amikor a művelési jogukkal élő családok (családcsoportok) évekkel később földjeiket, azok kimerülése után, visszaadták a parlagnak. Különösen sokáig maradt fenn ez a rend a hegyes — erdős északi országrész nagy területein és az Alföld nem egy tájékán, ahol bőségesen állott rendelkezésre tartalékföld, s ahol a természeti viszonyok még soká nem tették ésszerűvé parlagváltónál fejlettebb rendszer bevezetését. A Trencsén megyei Sipkó lakói 1564-ben azt vallották: nem tudják, hogy hány hold szántóföldet birtokol egy-egy gazda közülük, hiszen földjeik „particulatim” fekszenek a hegyekben és völgyekben.² Valószínűleg hasonló feltételek mellett mondhatták időlegesen magukénak az északi erdős vidékek nagyszámú irtásait azok, akik kiirtásukra vállalkoztak.³ Ugyancsak szabad foglalású földek voltak az alföldi oppidumok cívisseitől időlegesen birtokba vett, sőt a mezővárosi önkormányzat jóvoltából tartós birtoklásúvá is vált mezei kertek. A rendszer jól megfért akármilyen településtípussal — csupán a kései, tervszerűen telepített, elhatárolt telkű falukban nem lehetett helye.

Ahogy azután a szántóművelés térhódítása során a parlagváltó gazdálkodás — mint láthattuk — országszerte számos helységben a határ távoleső részeibe szorult vissza a nyomásos rend elől, ugyanúgy a parlaggal gyakran együttjáró „szabad foglalást” is hovatovább csak a tágasabb faluhatárok külső zónáiban tűrték már meg,⁴ mialatt a belterülethez közel eső részekben rég túljutottak már rajta.

A földközösség egy másik, nem kevésbé jellegzetes formája újracsatással járt együtt. Valószínű, hogy amelyik településen már kezdetben sem állott rendelkezésre sok szántásra alkalmas föld, illetve ahol a művelés előkészítése (irtás, kiszáritás stb.) közös erőfeszítést igényelt, ott kezdettől fogva sem volt alkalom egyes családok szabad foglalására. Itt a nagy értékű gabona-földeket a közösség újabb elosztás céljából rövidesen visszavette művelőik-

től, különösképp, ha a megváltozott lélekszám vagy a módosult vagyoni viszonyok következtében a régi rend időszerűtlenné vált. Ahol azonban az első földfeltörések idején nem került sor erre, a földek szűkülése előbb-utóbb ott is ilyen megoldást sürgetett. Marosszék közösségének 1511-i keletű birtokadományozási akciója során számoltak azzal a lehetőséggel, hogy az — akkor éppen lakók nélkül maradt — község, amelyben az adománybirtok feküdt, „idők folyamán . . . a lakók megszorodása útján annyira megtelik, hogy szántóit és kaszálóit sorsolás útján kell majd szétosztani”.⁵ Ez az állapot már a parlagváltó rendszer mellett is bekövetkezhetett, a három- vagy kétfordulós rend bevezetése azonban — párhuzamosan a fordulónak hozzávetőlegesen egyenlő értékű dűlőkre való felosztásával — mindenképp időszerűvé tette az egy-egy családra eső birtokjárandóságok új megállapítását és szükség esetén az újraosztásnak bizonyos időközökben (általában 1—8 évenként) való megismétlését.

Még ahol kezdetben nyoma sem volt a közös szántóföldhasználatnak, hanem minden gazda a belső telkéhez csatlakozó „kertalját” birtokolta örökösen, a gabonaföldek terjeszkedése ott is a nyomásrend és az újraosztásos földközösség kiépítésére vezetett a határ külső részein.

Így gyökerezett meg az újraosztásos földközösség az ország csaknem minden táján, a faluhatárokon belül mind több teret hódítva a szabad foglалás és a kertalja-szántók rendjével szemben.⁶

Az immár háromnegyed századdal ezelőtt megindult módszeres kutatások nyomán eléggé világosan áll előttünk a magyarországi földközösség — mindekelőtt az újraosztásos földközösség — okleveles terminológiája. Mögötte pedig egyaránt kibontakoznak a földközösségekben művelt határ képenek és a közösségi rend működésének legfontosabb vonásai. A „közösen”, „elegyesen”, „osztatlanul” (communiter, mixtim, terrarum intermixtione, indivise) birtokolt földeken belül az időlegesen egy-egy gazdára jutó földdarabokat azok a fűcsíkok választották el egymástól, amelyeket az évi feltörés idején szántatlanul hagytak (herbalis limitatio, herbalis divisio, graminalis distinctio, via herbosa, fű), s e földdarabok „kötegekben” (per ligaturas herbarum, fűkötél) sorakoztak egymás mellé. Így maga az osztási művelet is — ez általában az egy jogosultnak járó parcellák együtteseinek (a nyilaknak) kisorsolásával volt egyértelmű (sortis impositio, sorte messus, „egy oszlás”) — a „füves osztás” elnevezést vette fel (herbatim divisa, fűosztás).⁷ Osztásra kerültek általában a rétek is.⁸ Előfordult, hogy több falu szántóföldjei feküdtek elegyesen, egymástól elválasztatlanul.⁹

Inkább csak sejtjük, hogy az egyes gazdálkodóknak a közös földből való részesedését eleinte az igaerő alapján állapították meg.¹⁰ A telekrendszer bevezetése után a birtokolt telekhányad nagysága lett a döntő az osztásnál. Szokásos volt a pusztán maradt telkek tartozékainak a jobbágyok közt való felosztása,¹¹ jövevények beköltözése esetén viszont szükségképp összeszűkült az egy családra eső részesedés.¹²

Mint hogy a földbirtoklásnak ez a rendszere a parasztközösség számára nemcsak az igazságosnak ítélt elosztás feltételeit biztosította, hanem a feudális urakkal szemben is védelmet nyújtott, ezért jó ideig úgy látszott: csorbítatlan fenntartása minden tag legfőbb érdeke. Az esetek többségében azonban ez mégsem volt kivihető. Az újraosztásos földközösség általános

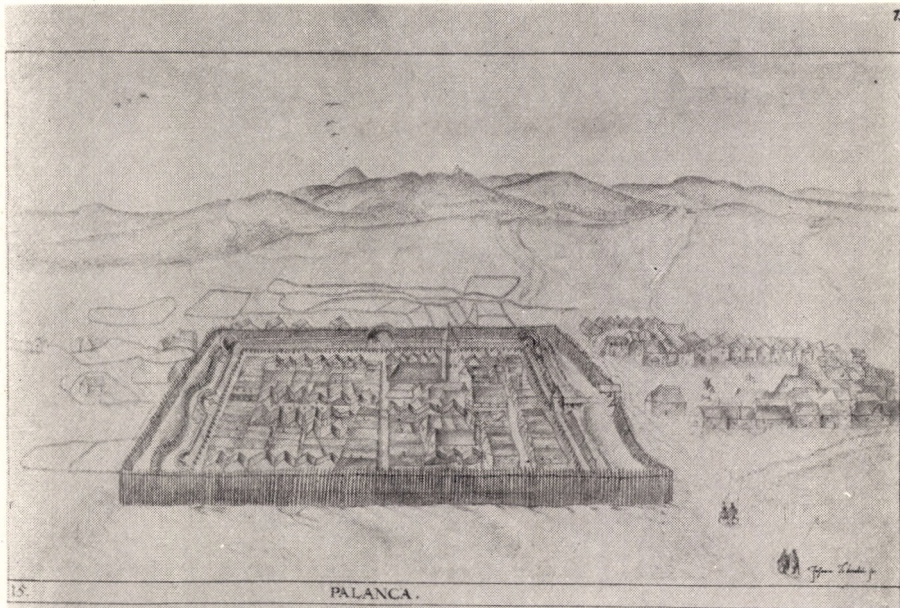
érvényét sok helyen már kezdettől fogva korlátozták a beltelkek folytatásában elhelyezkedő kicsiny kertalja-szántók, amelyeket birtokosaik a beltelkekhez és a kerthez hasonló öröktulajdonként kezeltek, így a Dunántúl, a Kis-Alföld, a Nagy-Alföld északi pereme, a Felvidék és Erdély számos községében.¹³ Egy idő után pedig, amikor a fejlődő agrotechnika lehetővé

84. A Zala megyei Vöckönd határa, benne a sövényvel elkerített kertalja-szántók. Zalaeg. tk. T. 82. (1774)

tette már, hogy a szabad foglalás útján birtokba vett földeket (irtásokat, mezei kerteket) a korábbinál tartósabban, nagyobb befektetések mellett használhassák birtoklóik: az ilyen, értékessé vált földek visszaszerzése is mind nagyobb nehézségekkel járt a közösség számára, s azok is az „örök birtok” egyre több vonását öltötték magukra. Végül ugyancsak a földközöség erejét csorbították a feudális urak nem egy helyütt már régtől fogva elkülönített birtokai, amelyek utóbb, újabb földdaraboknak a közösből való kiszakítása útján csak tágultak. A jogi írásbeliség nem győzte hangsúlyozni az ilyen földek (certis distinctionibus distincta, sequestratum per

se) különállását.¹⁴ Amikor a székelyföldi Domonkosfalva két birtokoscsaládjának szántóit megosztották, a szóban forgó földek több helyen érintkeztek a falu „szabad szántóföldjeivel,”¹⁵ s ezeket mindig gondosan megkülönböztették a magánbirtokoktól. 1511-ben egy marosszéki nemes jogú telek adományozása alkalmával került bele a rendelkező szövegbe, hogy a telek

85. Kertek Palánk (Hont m.) határának XVII. századi ábrázolásán. Nationalbibliothek (Wien), Handschriftensammlung Cod. 8622.

szántó- és kaszálótartozékaira semmiképp sem vonatkozhatik a faluban megejtendő sorsolásos szántóföldosztás.¹⁶

Az utóbb említett mozzanatok csupán siettették azt a fejlődést, amely előbb-utóbb nélkülük is bekövetkezett volna: a kifejlett nyomásos gazdálkodás és a megszilárdult jobbágytelek-rendszer lassanként terhessé tette az újraosztást mindazok számára, akik jobb munkaeszközök segítségével vagy nagyobb erő kifejtés útján túlságosan sok munkát fektettek bele birtokrészükbe ahhoz, hogy könnyű szívvel megváltak volna tőle. Másutt a telket birtokló jobbágy örökösei közti osztozás vagy a telektartozékok egy részének elidegenítése következtében vált volna bonyolulttá az új sorsvetés. Ismét másutt az érdekelt földesurak számára lett terhessé. Ezekben a helyeken bizonyos idő után fel is bomlott a földközösség, és állandó parasztbirtoknak adta át helyét. Úgy látszik, ez a folyamat is a fejlettebb szántókultúrájú nyugati országrészből indult el.¹⁷ Az északi tájak újabb keletű, idegen népektől megült településein viszont (az erdőtelkes falvakban és egyes hegyi szórványtelepüléseken), ahol nagyobb arányú gabonatermesztés híján sem a nyomásos rend, sem az újraosztás nem gyökerezett meg, már kezdettől fogva állandó parasztbirtoklás vált szokásossá.¹⁸

86.

87.

„Kertek” Nógrád (Nógrád m.) és Fülek (Nógrád m.) határának XVII. századi ábrázolásain. Nationalbibliothek (Wien), Handschriftensammlung Cod. 8622.

A szántó- és rétföldek közösségének megszűnte általában nem érintette a legelők, erdők, terméketlen területek közös birtoklását.¹⁹ Így erdős hegyeken, állattartó településeken gyakran a határ túlnyomó része osztatlan birtok maradt. A kezdeti korszakban szinte általános érvényű mezővárosi földközösség erdői és legelői is ekként maradtak városi közföldek.²⁰ Ám nem csupán az ilyen határrészek „járulékos” földközössége érte meg nagy többségében a XVIII–XIX. századot, hanem a szántóföldközösségek jelentős része is.

*

A birtokok egyéni használatbavételének külső kifejezésére ősidők óta az elkerítés szolgált. Minél megingathatatlanabb jogigénye volt valakinek egy földterülethez, s minél hosszabb időre kívánt ott termelésre berendezkedni, annál tartósabb kerítéssel volt érdemes azt körülvennie. Ideiglenes sövény vagy árok már a szabadfoglalású (s egy idő után parlagnak szánt) földeket is körülvette, éspedig nemcsak az átmeneti birtokjog biztosítása végett,²¹ hanem a kártevők elleni védekezés céljából is. Az újraosztásos földközösség szántóinak együttesét, vagy ha már nem volt újraosztás, a nyomásrendszer éppen művelés alatt levő fordulóit és a kaszálókat ugyancsak a behatolók ellen kellett kerítéssel biztonságba helyezni addig, amíg az aratás, ill. kaszálás után az állatok számára föl nem szabadultak.²²

A földközösségen vagy művelési közösségen belüli időleges, egyéni birtokhatárokat éppen csak hogy jelölték a „mesgyék”; felszántatlanul maradt „gyepes út” vagy legfeljebb könnyen felszámolható túskekerítés szolgált ilyen célra.²³

Már állandóbb jellegű kerítés határolta el az egyénileg birtokolt kertaljaszántók övezetét — kertek és külső szántók felé egyaránt — továbbá a tartósan birtokbavett irtásokat, külső kerteket,²⁴ és végül „örökös igénnyel” készíthetett az egy tagban fekvő nemesi vagy paraszti örökbirtokok kerítése.²⁵

A településeink belterületéhez csatlakozó, elkerített szántók, kertek képe nem egy XVII. századi ábrázoláson világosan kirajzolódik.²⁶

JEGYZETEK

¹ MOLNÁR E. 1949. (Őst.) 237—38. BARTHA A. 1963. 280., 287. — Sztyeppei nomádok megtelepülése és földművelésre való áttérése esetén nomád eredetű törzsi vagy nemzeti köztulajdon figyelhető meg általában: G. SCHWARZ 1959. 178—79.

² Fassi sunt se nescire, quot jugera terrarum arabilium unus eorum habeat, quia terrae ipsorum essent particulatim per montes et valles: OL. Lymbus, II. series, TAGÁNYI K. gazdaságtört. hagyat.

³ BELÉNYESY M. 1955. 62—64.

⁴ Így pl. az alföldi cívisvárosokhoz foglalt pusztákon, azok „mezei kertjein”: MAKKAJ L. 1957. 465—70., uő. 1958. 86—87.

⁵ Si temporum in processu villa . . . Sospathak multiplicatis inhabitatoribus pro tanto repleatur, quod terre arabiles et fenilia sorte dividi debeant . . . : Teleki okl. II. 430—31.

⁶ A földközösségben élő faluk XIV—XVI. századi megszorodását tartja valószínűnek SZABÓ I., 1966. (Landw.) 39. — A többire l. a földközösség legfontosabb irodalmát: TAGÁNYI K. 3—25. SZÉKELY GY. 1953. 95. BELÉNYESY M. 1955. 57—64. MENDÖL T. 1963. 182—97.

⁷ Minderre I. TAGÁNYI K. 48—68. 1560. Székely okl. V. 75—77. 1514. Székelyföld: uo. I. 327—28. 1418. Rozvány (Zemplén m.): Sztáray okl. II. 199—200. 1359. Paloznak (Zala m.): Vesp. reg. 205. 1358. Nagymihály (Zemplén m.): Sztáray okl. I. 286—91. 1343. Szőlős (Veszprém m.): Vesp. reg. 150—53. 1423. Noszlop (Veszprém m.): PRT. VIII. 448—57. stb. A földközösség intézményének üzemszervezeti okaira és következményeire az eddigi irodalom alig utalt, s ezek kifejtése csak a jövő kutatásoktól lesz várható.

⁸ 1584. Nagybánya (Szatmár m.): Corp. Stat. III. 566.

⁹ 1310. Zselicség (Somogy m.): Anj. I. 199. 1480. Bihar m.: Csáky okl. I. 456—59.

¹⁰ BELÉNYESY M. 1955. 60.

¹¹ 1521. Döge (Szatmár m.): desertorum locorum que vocantur thelek agros arabiles coloni per sortem visioriam singulis annis inter se pariuntur: Zichy okl. XII. 344—64. — 1478-ban viszont Sikátoron (Veszprém m.) egy szántó és kaszáló nélkül maradt jobbágytelek számára utalják ki egy pusztasessió tartozékait: terris arabilibus ac pratis et fenetis penitus deficiebat, . . . addiderunt eidem alias terras arabiles ac prata et fenilia cuiusdam deserte sessionis in fine eiusdem ville in eodem ordine: Dl. 18145.

¹² 1569—77. Székelyföld: Székely okl. II. 277—86.

¹³ BELÉNYESY M. 1955. 64—68. Uó. 1960. 84—92. MAJOR J. 1960. 43—45.

¹⁴ 1319. Olgya (Pozsony m.): Anj. I. 499. 1320. Hanva (Gömör m.): Anj. I. 559—62.

¹⁵ 1454. terre ville liberales arabiles, terre victuales ville: Dl. 44736.

¹⁶ Teleki okl. II. 430—31.

¹⁷ BELÉNYESY M. 1955. 76—77. Következtetéseiben főként a feltehetően állandó helyű telektartozékokra támaszkodik, elsősorban a holdszámban megadottakra.

¹⁸ BELÉNYESY M. 1955. 72—75.

¹⁹ Birtokosztás alkalmával ezeket legtöbbször közönsnek hagyták. Pl. 1383. Szabadi (Veszprém m.): Vesp. reg. 309. Az erdő- és legelőközösségre: SZÉKELY Gy. 1953. 90—93.

²⁰ MÁLYUSZ E. 1953. 147., 163.

²¹ BENEDEFFY L. 1959. 86.

²² 1338. Bruck (Pozsony m.): fossatum agrorum ville Pruk: Anj. III. 496—501. 1424. Ság (Hont m.): in fine terrarum arabilium, in quodam mesde: FEJÉR X/6. 645—48. 1460. Szentmiklós (Zala m.): szántók usque indagine Vadalmas: Ethnographia 1958. 129—38. 1431. Nagyfalú (Kraszna m.): usque ad ortum seu sepes prati: Bánffy okl. I. 595—97. 1487. Csaba (Borsod m.): terre canaporum et pratium sepibus porgolath vocatis conuolui et circumdari deberent et deberet: Dl. 83933. 1490. Koromlya (Veszprém m.): kaszáló, quod munitum est nunc sepibus: Dl. 19634.

²³ 1332. Pereszlény (Hont m.): per distinciones terrarum arabilium mege dictas, ubi invenissent in spinis unam metam, . . . per continuos meatus spinarum et vep- rum que mege dicitur: Strig. III. 210. 1364. Láca (Zemplén m.): Tyuissesmezde: Zichy okl. III. 257—70. 1413. Ságod (Zala m.): iuxta rubetosas indagine et aliubi secus spinosas indagine, quibus indaginibus ex utraque parte terre arabiles adiacerent: Zala m. okl. II. 388—90. 1422. Baráti (Somogy m.): super quodam mesde in terris arabilibus: HO. III. 322—25. 1480. Vári (Bereg m.): in quodam mesde spinoso: Dl. 85981. A „via graminosa” példáit l. a 185. lapon.

²⁴ A falu kertjeit övező árokra, sövényre l.: 1327. Losonc (Nógrád m.): Anj. II. 290—94. 1393. Mérk (Abauj m.): ZsO. I. 354. 1424. Fadd (Tolna m.): FEJÉR X/6. 628—35. Újkori kertalja-szántókra: Vöckönd (Zala m.) 1774: Zalaeg. tk. T. 82. Kertek, lázak kerítésére: 1435. Ság (Hont m.): FEJÉR X/7. 719—21. 1548. Priszáka (Krassó m.): Krassó m. okl. IV. 36—37. Vö. BELÉNYESY M. 1955. 70.

²⁵ 1332. Bossány (Nyitra m.): ubi quidam sulcus signo metae cum aratro de novo positus extitisset: FEJÉR VIII/3. 654—60. 1447—1506. Apc (Heves m.): cuiusdam sulci seu vestigii aratri ac spinosi indagine demonstratione: Dl. 14077. 1462. Szécs (Zemplén m.): indago wlgo messde, rétek elválasztása: Dl. 97267. A francia szántók ideiglenes, majd állandó sövényeire, árkaire: M. BLOCH 1955. 37.

²⁶ Lásd J. Ledentu XVII. századi rajzait Tokaj, Gyarmat, Verebély, Palánk, Nógrád, Füle, Varasd váráról: Nationalbibliothek (Bécs), Cod. 8622. Houfnagel képe Szolnokról (1617): EPERJESSY K. (M. művel. tört. III.) 151.

A FÖLDEK OSZTÁSÁNAK, MÉRÉSÉNEK ÉS ELHATÁROLÁSÁNAK TECHNIKÁJA

Az a módszer, ahogyan faluhatáraink birtokdarabjait — akár az egyénileg birtokoltakat, akár a közöseket — egymástól elkülönítették, alapvetően járult hozzá a települések képeinek kialakításához.

Az ideiglenesen birtokolt földek időszakos felosztásának egykori technikája csupán nagy vonalakban ismert előttünk, s nem sokkal bővebbek az örökössé vált parasztbirtok osztódására, mérésére vonatkozó ismereteink sem. Értethető módon a feudális tulajdonviszonyokban beállott változásokról s az ezekkel kapcsolatos mérési, becslési műveletekről tudunk a legtöbbet. Jogosan tesszük fel, hogy a paraszti szinten gyakorolt osztozási—mérési technika lényeges vonásaiban nem különbözött a nemesekétől.

A földmérést végrehajtó közegeknek odakünn a határban a föld értékének növekedtével mind nehezebb feladatokkal kellett megbirkóznia, még nehezebbekkel, mint amilyenek a belterületek, házak, kertek mérése körüliek voltak. A kor legáltalánosabb mérőeszközéül itt is a „földön húzott” kötél szolgált,¹ s ez már pontosabb eredményeket biztosított a kezdeti idők lépésre vagy szemmel való becslésre alapozott méréseinél.²

Aránylag legegyszerűbb volt falvak egész területének, illetve valamilyen egy tagban fekvő birtokrésznek (fél-, negyedfalu, terra litigiosa, particula terrae) megosztása. A korai időkben gyakran elegendőnek tekintették a szinte magától értetődő módon kihalított tagok hozzávetőleges, globális meghatározását, ahogyan pl. a Nyitra megyei Rajcsány fele részének 1328-i kettéosztása alkalmával történt.³ A Szentgyörgyiek 1340-ben Szentgyörgy (Pozsony m.) melletti, határjelekkel megjelölt „portiojukat” ugyancsak egyszerűen déli és északi részre különítették, két egymással szomszédos Sáros megyei birtokukat pedig ugyanakkor „igazságos mértékkel” (aequali mensura et aequa proportione . . . distincta) nyugat—keleti irányban határolták el egymástól.⁴ A Csáfordiak 1424. évi osztozásakor egymás mellett került kihalításra a szántókból, rétekből, legelőkből álló négy birtokrész,⁵ s az Ebes és Köteles falvak (Bihar m.) közti vitás szántóföldek területét is simán kettémetsztették.⁶

Értékes szántóföldek megosztása esetén azonban már jóval korábban, a XIV. század elején is többnyire nagyobb körültekintéssel, a globális osztáson túlmenő alaposítással volt szokás eljárni. Amikor Gyöngyös helysége (Heves m.) 1301-ben három testvér között felosztásra került, a gabonaföldeket — és velük más, kiemelkedően értékes területeket — négy külön tömbben (portio, particula terrae) vették számba, s mind a négy részt három-három felé — egymásnak pontosan megfelelő felső, középső és alsó részre — hasították.⁷ Szepetki Lukács öt örököse 1389-ben ugyanilyen módszerrel osztotta öt-öt egymás melletti parcellára a szepetki határ (Zala m.) nyolc földrészcskéjét. Mivel ezek a beltelkek közelében, illetve az erdők

irtásain fekvő értékes földek már magukban is kiterjedelműek voltak, elképzelhető, hogy ez az osztozási művelet milyen keskeny darabkákat eredményezett.⁸ Alsópribély (Nógrád m.) birtokosai 1467-ben mind a négy határ-

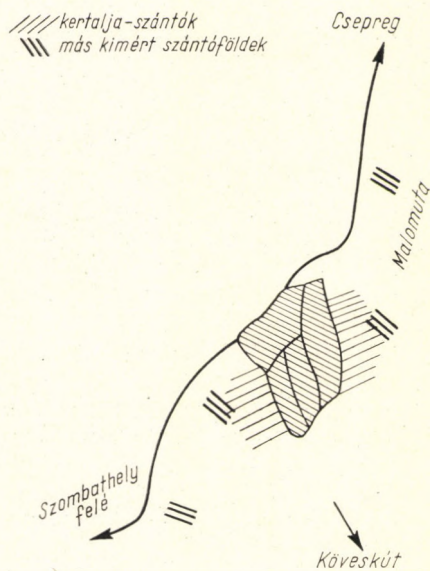
részen külön-külön $\frac{2}{3}-\frac{1}{3}$ arányban osztották meg szántóföldeiket.⁹ A Pest megyei Zsidó községben fekvő 15, 26, 28, 6, 38 és 26 holdas tömböket 1446-ban aprólékos munkával egyenként felezték meg a két birtokos család között.¹⁰

Valószínűleg hasonló típusú osztozások emlékét őrzik azok a XIV–XV. századi birtokleírások, amelyek két (sokszor nem is rokon, csupán szomszéd) tulajdonos parcelláinak helyét a határ különböző részein ismételten egymás közvetlen szomszédságában adják meg. Ilyen módon volt határos Csatáron (Veszprém m.) a veszprémvölgyi apácák két telke Csatári Simon, Csatári Balázs, Csatáriné és Bors Mihály telkeivel, kb. 40 holdnyi szántóföldjük 15 parcellájából pedig 13 (a szomszédok nélkül említett 2 parcella kivételével valamennyi) a két Csatári fiú valamelyikének, esetleg mindkettőnek földjével s egy-egy esetben még Csatáriné és Bors

Mihály földjeivel is.¹¹ Hegymeg (Borsod m.) egyik birtokosának ugyancsak azonos volt belterületi es határbeli szomszédja, akárcsak a Somogy megyei Déd nemesuráé.¹² A Szepes megyei Zsigrán a birtokos hét holdnyi szántójának mindhárom darabja ugyanazon két szomszéd földje között terült el,¹³ s hasonlóképp vették körül szinte mindenütt a Somogy megyei Csicsalon Zichyék birtokrészeit Kont Miklós nádor fiának és a pannonhalmi bencésrendnek a földjei.¹⁴ A Berneceiek 12 bernecei (Hont m.) parcellája közül 11 az esztergomi érsek egyik egyházi nemese földjének szomszédságában feküdt.¹⁵

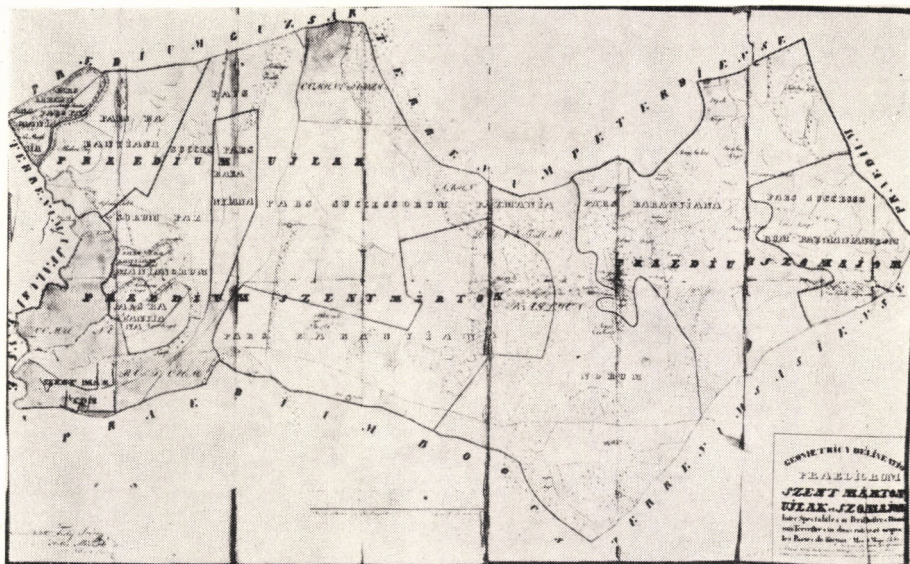
Az osztokodás és szomszéd-birtoklás előbb említett példái közül egyikből sem lehet határozottan következtetni arra, hogy milyen módon szabta meg a parcellázás művelete a keletkező földdarabok alakját. A Szepetki-utódok 8 „földrészcskéjének” 5–5 egymás mellett fekvő részre való felosztása után keletkezett darabokat pl. egyként képzelhetjük keskeny csíkoknak vagy a négyzethez közelálló idomoknak aszerint, hogy maguk a felosztandó „földrészcskék” tömbszerű vagy keskeny formát viseltek-e, továbbá hogy az utóbbi esetben hosszanti vagy keresztirányban darabolták-e fel őket.

Más leírásokból azonban könnyű megállapítani, hogy a megosztás — mint ahogyan a belső telkeknél már láthattuk — szántóföldek esetében is

88. Kimért szántóföldrészek helye a XIV. századi Kisasszonyfa (Vas m.) határában

leggyakrabban hosszanti volt. Az egykorú eke járását ugyanis keskeny szántóparcellákon lehetett legelőnyösebben kihasználni: a nehézkesen végrehajtható fordulások száma így csökkent minimálisra.¹⁶ A Zala megyei Misefa egyik felosztásra kerülő földrészcsekjéről világosan megírták, hogy — akár-

89. Nemesek osztozása Szentmárton, Ujlak és Szomajom pusztai birtokaikon (Bihar m.). Debr. tk. U. 15 (1759)

csak a közelében fekvő beltelkek — „hosszában” észak—déli irányban nyúlik el, és hogy nyugati, illetve keleti félre hasítják,¹⁷ Fejéregyháza (Somogy m.) felosztása alkalmával több nyugat—keleti futású szántóföldparcella került ugyanilyen típusú felezésre.¹⁸ Hasonló módszert alkalmaztak a Vas megyei Telekes helység szántóföldjeinek 1390-ben végbement megosztásakor, ill. a Zala megyei Szentmiklós gabonaföldjeinél.¹⁹ Hosszában elnyúló szántódarabkák képét idézik a kor antropomorf kifejezései is: szántóföldek „fejéről”, „lábáról”,²⁰ és rájuk utal a magyar szántóföldek „csodálatosan hosszú” barázdáit emlegető XV. századi francia utazó oly gyakran idézett megfigyelése.²¹ Zömökebb, tömb formájú parcellákkal inkább kivételes esetekben lehetett találkozni: hol az egyenetlen terep szabta meg alakjukat, hol a nemesi birtoklás sajátosságai. Számolni kell a szokásostól eltérő talajművelési technika (eketípusok) formaalakító hatásával is.

Kicsiny és nagy területek megosztása alkalmával egyaránt tekintettel voltak, mint már ősidők óta, a kínálkozó természetes határvonalakra. Vizek, máskor utak, közbeékelődő rét- vagy erdőzónák gyakran szolgáltak két birtokos szántóföldjeinek elválasztására.²²

Ha a helyi körülmények ésszerűvé tették, hogy egyik-másik parcella mérete kisebb vagy nagyobb legyen, mint amekkora a birtokosának azon a helyen járt volna (insufficiencia, superhabundantia), akkor szükségképp — kárpótlásul, illetve levonásként — másutt egyenlítették ki az eltérést.

90. A határ egész hosszában végighúzódo szántóparcellák Finkén (Borsod m.). Misk. tk. U. 254 (1848)

Az idők folyamán ennek a kiegyenlítésnek a pontossága is fejlődött. Egy 1454-ben megejtett osztályigazítás során a felmérőknek már alaposan kellett ismerniök a kötélméret, annak hányadosa (az öl), illetve a velük mért hosszúság és szélesség alapján számított holdterület bonyolult összefüggéseit, hogy a szinte minden felmért faluban előadódó különbözeteket igazságosan kárpótolhassák.²³ A birtokperekben ítélező hatóságok egyik legbonyolultabb feladata volt a földek nagyságának „királyi mérték szerinti” vagy máskor csupán „szemmel való” (visu) felbecslése.²⁴

Ahhoz, hogy az igazságos mérés (coequalis mensura, portio competens)²⁵ követelményeinek eleget tehessenek, az osztózóknak nemegyszer a szóban forgó földek termékenységét, „hasznosságát” is tekintetbe kellett venniük. A Kállai család 1347. évi birtokosztása alkalmával pl. a nádor kiadványa szerint a földeket „nem kötéllel mérték, hanem közös kívánságra a jobb

földet kisebb mennyiségben, a rosszabbat nagyobb terjedelemben osztották”.²⁶ Nehogy a gabonaföldbe fektetett munka a rákövetkező osztózás eredményeként terménybetakarításkor már más hasznát szolgálja, tilos volt vetés idején birtokosztást tartani.²⁷

A földek értékének növekedése már korán szükségessé tette a birtokrész-nagyságok számszerű meghatározását. Egyre ritkábbá vált — különösképp kis földparcellák rögzítése esetén — az a kezdetleges eljárás, amely csak a hosszúság és szélesség határbeli pontjait foglalta írásba, s így minden számszerű adat feltüntetését kerülte. Fejéregyháza 1370. évi felosztói egyik szántófölddarab szélességét (dél—északi irányban) egy erdei körtefa és Sámson birtok határa közt, hosszát pedig (kelet és nyugat felé) egy út és egy rét közt jelölték meg.²⁸

Ha a méretek aprólékos meghatározására volt szükség, mindenképp más módszert kellett választani, de az esetek túlnyomó többségében ilyenkor is kitarítottak a „szélességmérés” Európa-szerte ismert kezdetleges hagyományára mellett. Adott birtokrész szélességének ezt az önmagában való regisztrálását belterületen — láttuk — az könnyítette meg, hogy a belső telkek többnyire egymással párhuzamosan, hozzávetőleg egyforma hosszúságban helyezkedtek el, a hossz méret megjelölése tehát fölöslegessé vált. Szántóföldek esetén viszont nemegyszer a párhuzamos parcellák kötegeinek (gyakran egykori tömbök hosszanti osztódása útján keletkezett kötegeknek) a hossza volt az a magától értetődő távolság, amelyre egy-egy parcella felmérése esetén csupán hivatkozni kellett. Egy 1324-ben foganatosított Pozsony megyei adásvételi ügy érdekeltjei a körtvélyesi birtokrész szélességét 147 királyi „mensurában” adták meg, hosszáról pedig csak annyit láttak helyesnek megjegyezni, hogy az (a föld hossza) „Ablench terra felé tart”, a tulajdonosok más porcióival együtt.²⁹ Egy 72 öl széles egerszegi (Vas m.) „particula terrae”-ről azt tudjuk meg 1328-ban, hogy hossza a Répce folyótól a Veresvölgy felé terjedt.³⁰ Bocsárdon (Abaúj m.) az értéktelenebb földért járó kárpótlást ugyancsak egy 18 királyi mensurával szélesebb birtokdarabban adták ki.³¹

Még amikor a szoros értelemben vett területmérték fogalma általánossá vált, s mindkét dimenziójának méretei szilárdulni kezdtek, akkor is tovább kísértett a régi egydimenziós szemlélet: gyakori volt a holdban meghatározott *szélesség* (ez alatt a hold országosan vagy helyileg elfogadott, 12 királyi öl körüli szélességét kellett érteni), ugyancsak hosszúságra való utalással, ahogyan 1348-ban Borsán (Pozsony m.), 1353-ban Kápolnaföldén (Vas m.), 1377-ben Enyeden (Sopron m.) vagy számos más helyen történt.³²

Jóval ritkábban került sor a szélesség és a hosszúság együttes feltüntetésére. Így mindenekelőtt akkor, ha masszívabb, négyzet alakú földdarabról volt szó (in una longitudine et latitudine), ahogyan több, különösen Pozsony megyei nemes szántóföldjei esetében,³³ vagy ha ez a részletező meghatározás valami más okból elkerülhetlenné vált. Zábrág szántóföldjeinek megbecslése alkalmával pl. a becúsök, nyilván terepnehézségek miatt, csak ilyen két irányú mérésből tudtak kiindulni,³⁴ a Nagymihályiak aprólékos osztályigazításának végrehajtói pedig — amikor Vajnatinán (Ung m.) a földdarabkák változatos alakja miatt a nagyobb tagokat kötéllel, a kisebbeket és a töredékeket ufnával mérték, s a parcellák rövidebb-hosszabb voltát is

bekalkulálták — arra is ügyelni kényszerültek, hogy a holdak hosszúsága és szélessége együttesen $78\frac{1}{2}$ kötelet tegyen ki.³⁵

Végül kivételes esetek szükségessé teheték, hogy az általános gyakorlattal szemben szélesség helyett a hosszúságméret kerüljön be a leírásba, mint ahogyan ez egyes kertalja-szántók vagy kaszálóhoz kapcsolódó szántóföld-birtokok felmérése alkalmával történt.³⁶

Ritkán bár, de az is előfordult, hogy erősen szabálytalan földdaraboknak több szakaszon is meg kellett mérni a széltét, illetve hosszúságát.³⁷

A szántóföld mérésekor használt hossz mértékek — a „királyi” vagy „közönséges” (= helyi) öl (amplexus, brachium), az egyes helyeken konkretizált és leginkább az ölek többszörösében megállapított „mensura”, a mérőeszköz-funkciója mellett mértékegységül is szolgáló „kötél” (funis, funiculus, corda, többnyire ugyancsak meghatározott számú öles hosszúságban) vagy ritkábban az ulna, a cubitus és a többiek — semmi-lyen sem tértek el azoktól, amelyeket belterületek nagyságának meghatározásánál vettek igénybe.³⁸

A magyar középkor mértékrendszerében korán helyet kapott néhány területmérték is. Kezdetben erősen ingadozó értékeik kétségkívül a birtokviszonyok XIII—XIV. századi újjárendeződése s az ágyeke általánosabb elterjedése során nyertek nagyobb szilárdságot. Terjedelmesebb földek felmérésénél és különösen becsülésénél sokáig országosan használatos maradt a „királyi mértékű” eke (aratum regalis mensurae).³⁹ Nagysága 150 királyi holdban állandósult,⁴⁰ és megvolt a mód kimérésének ellenőrzésére. 1372-ben egy három ekényi föld körül folyt határvíta során egyik peres fél azt ajánlotta: küldjenek Székesfehérvárra, és hozassák le a Szent István királytól maradt mértéket.⁴¹ „Regale” és „usuale” aratum szembeállításában azonban arra utal, hogy az országos mellett nem szorultak ki a használatból a helyi változatok sem.⁴² Eredetük arra az időre vezethető vissza, amikor még az „ekényi” föld az egy ekével egy év alatt kielégítően megművelhető (más föltevések szerint az egy munkanap alatt fel-szántható) terület hozzávetőleges nagyságát fejezte ki.⁴³

A kisebb szántóterületek mérését szolgáló hold (iugerum) országosan egységes értékű változata (a 72×12 királyi öles „királyi hold”)⁴⁴ hasonlóképp nem vált minde-nütt elfogadottá. Volt olyan hely, ahol úgy tudták: összetevőit „országos szokás szerint” nem királyi ölekben, hanem a kinyújtott kezű ember talpától a feje tetejéig mért „mensurákban” kell fölvenni.⁴⁵ A helyi holdak mérete nemegyszer egyetlen helysége-n belül is változott, s ilyenkor „rövid”, „hosszú”, „horgas” holdakat különböztettek meg.⁴⁶ Másutt a földmértet megadásánál — a hold kezdeti értelmezésének megfelelően — a helyi szántás gyakorlatára hivatkoztak.⁴⁷

A holdmértetben megadott szántóföldek, tudjuk, rendszerint beletartoztak a falu-határ dűlőrendszerébe (egy-egy dűlőn belül helyezkedtek el); ezért kapott a „hold” esetenként „holddűlő” elnevezést.⁴⁸ És ezért használták — bár csak kivételképpen — a dűlő szót földmennyiség meghatározására is.⁴⁹ A szlovák nyelvterület egyes részein a szántóföld jelentésű „nywa” szó vált használatossá mint földmérték,⁵⁰ a Felvidék németjei pedig a Hubot, laneust (helyileg meghatározott méretű jobbágytelek-, illetve soltésztelek-neveket),⁵¹ kisebb egységekre virgát, vesszőt alkalmaztak mértékként. Magyar tájakon a „telek”, „sessio” ilyenfajta — méretre utaló — értelmezése nem volt szokásos.⁵²

Ha a területmérés technikája a valamennyi művelési ág közül kezdettől fogva kiemelkedő gabonaföldek mérésével kapcsolatban bontakozott ki, akkor magától értetődik, hogy többnyire az itt elfogadott mértékegységeket alkalmazták más módon hasznosított földekkel kapcsolatban is. Világosan tanúsítják ezt azok a szövegek, amelyek „szántóföldek usualis holdjaiban” határozzák meg az erdők nagyságát, vagy „királyi szántóföldekben” a szőlő-két.⁵³ Ennek értelmében találkozunk az eke, a hold, a széltében vagy hosszá-ban kimért öl (esetleg kötél, mensura) és ritkán a cubitus egységével legelők,

erdők, rétek, szőlők meg kertek, továbbá művelési ágakra való tekintet nélkül számontartott földek területmeghatározásánál.⁵⁴ Nagy terjedelmű, kevésbé becsült birtokok (töretlen föld, vízterület) határainak rögzítésekor a mér föld (miliare) vagy akár a „nyíllövés” és a „kőhajítás” is egységekül szolgálhattak, főként mint határpontok távolságméretei.⁵⁵

Szőlőknél és kerteknél azonban — ahol a munkaigényes termelés csak kis területekre korlátozódhatott, ezek pedig a fokozott megbecsülés következtében már korán továbbosztódtak — a legapróbb részecskék számontartása is kívánatos volt. Az első évszázadokban mégsem alakultak ki sajátos szőlő- vagy kertmértékegységek, s nemegyszer csak darabszám szerint tartották nyilván az ilyen parcellákat,⁵⁶ illetve csupán utaltak arra a szélességre és hosszúságra, amely helyi szokás szerint a jobbágytelekhez járó veteményes-kertek nagyságát meghatározta.⁵⁷

Annál általánosabban elterjedt az egyedül rétek mérésére szolgáló, s az „ekéhez” vagy a holdhoz hasonlóan munkaegység eredetű „kaszás” (falcastrum, falcastrum regalis mensurae) méret fogalma.⁵⁸

JEGYZETEK

¹ 1320. Hanva (Gömör m.): Anj. I. 559—62. 1337. Jóka (Pozsony m.): TT. 1911. 138—39. 1338. Telekes (Vas m.): HO. III. 135—36. 1344. Kér (Szatmár m.): DL. 51301. 1367. Sárd (Erdély): Teleki okl. I. 150—54. 1380—1381. Szemefalva (Baranya m.): DL. 6753.

² BENEDEFFY L. 1959. 48.

³ FEJÉR VIII/3. 339—41.

⁴ HOkl. 227—28.

⁵ Sopron m.: DL. 65524.

⁶ 1440. quas quidem terras inter dictas possessiones habitas . . . fune mensurando in duas . . . partes scindendo . . . : Szabolcs m. okl. 21—23.

⁷ Anj. I. 2—6.

⁸ Zala m. okl. II. 232—34.

⁹ DL. 65941. A Kisasszonyfán (Vas m.) 1342-ben kimért szántóföld egy részének helyét hozzávetőlegesen meg is lehet határozni: Zala m. okl. I. 400—406. Amikor a XVIII. században két család közt Bihar megyei puszták területén osztozás ment végbe, a határ különböző eredetű és különböző módon hasznosított részeiből egyik fél 6, a másik 3 részletben kapta meg járandóságát: Szentmárton stb. 1759: Debr. tk. U. 15. Hasonló példa Egyházasszeicsódról (Vas m.), 1849: Szomb. tk. U. 140.

¹⁰ Csáky okl. I. 383—88.

¹¹ 1508. DL. 21816.

¹² 1400. ZsO. II/1. 26. 1495. DL. 20364.

¹³ 1343. FEJÉR IX/1. 139—41.

¹⁴ 1367. PRT. II. 514—28.

¹⁵ 1468. Esztg. kápt. magánlt. 18/4. 28.

¹⁶ BELÉNYESY M. 1956. 522.

¹⁷ 1352. Zala m. okl. 523—30.

¹⁸ 1370—1381. FEJÉR IX/5. 530—49.

¹⁹ 1390. ZsO. I. 190—92. 1460. Ethnographia 1958. 129—38. Hasonló módszer a Vas megyei Paty 1334-i megosztásakor: FEJÉR VIII/7. 263—67.

²⁰ 1327. Sztregova (Nógrád m.): sub pede terre arabilis: Anj. II. 296—99. 1353. Sarló (Bars m.): in capite terre arabilis: Anj. VI. 145—47.

²¹ Bertrandon de la Brocquière megjegyzését l.: SZAMOTA I. 1891. 95. „Végtelenül hosszú” szántóföldparcellákat mutat néhány helység újkori határképe is: Finke (Borsod m.) 1847: Misk. tk. U. 254.

²² 1350. Szalók (Heves m.): a Szikszó patak a választó két birtokos földje között:

Zichy okl. II. 427—28. 1368. Gerge (Nógrád m.): a Dobrapataka osztja ketté az osztók földjeit: Károlyi okl. I. 293—309. 1364. Pakod (Vas m.): 10 és 14 holdas szántó az út két oldalán: Zala m. okl. II. 1—2. 1394. Pécsely (Veszprém m.): Oztowth: Zala m. II. 264—71. 1460. Homokkomár-on (Zala m.) út osztja ketté a szántókat: Ethnographia 1958. 129—38. 1361. Szécsényi (Nógrád m.) rét két oldalán más-más birtokos szántói: Széchenyi okl. I. 510—20.

²³ Zemplén és Ung m.: Sztáray okl. II. 513—30. — Csupán általános utalás a kárpótlásra: 1373. Ung megyei helységek: Zichy okl. III. 512—13.

²⁴ 1346. Kál (Zala m.): Zala m. okl. I. 429—32. 1364. Vök (Pozsony m.): TT. 1911. 535—36. 1420. Kurd (Tolna m.): HOkl. 371—72.

²⁵ 1460. Zala m.: Ethnographia 1958. 129—38.

²⁶ Panyola (Szatmár m.): terras . . . non funiculo mensurasset, sed communi voluntate, partem melioris terrae cum minori quantitate, deteriorum vero cum maiori amplitudine diuisisset: FEJÉR IX/1. 546—50. 1327. Bocskárd (Abaúj m.) kevésbé hasznos s ezért szélesebben mért földjei: Anj. II. 341—43. 1413. Az ecséri (Pest m.) rossz, bomkos, ill. jó földek különböző termékenységről: Pest m. okl. 132—34.

²⁷ 1438. Ung. m.: tempore seminacionis nulla fieri potest divisio: HOkl. 399.

²⁸ 1370—1381. FEJÉR IX/5. 530—49. Hasonló meghatározás a Pest megyei Tétényen: 1405. ZsO. II/1. 425—26.

²⁹ Károlyi okl. I. 56—57.

³⁰ FEJÉR VIII/3. 318—21. További adatok: 1400. Hegyemeg (Borsod m.): ZsO. II/1. 26. 1410. Besenyő (Pest m.): ZsO. II/2. 366. 1423. Horvát (Abaúj m.): Dl. 11376.

³¹ 1327. Anj. II. 341—43.

³² 1348. decem iugera terrarum in una latitudine de terra, quae est inter terram Ikran et Chate: TT. 1911. 510—11. 1353. cum longitudine usque nemus gyumulch Kuzberke dictum, in latitudine vero ad longitudinem (!) unius iugeris ad occidentem: Anj. VI. 97—98. 1377. particulam terre . . . in latitudine quinque iugerum terrarum usque magnam viam Sydaniuth nominatam adiacentem; item aliam particulam terre ab eadem via Sydaniuth incipiens, in latitudine octo iugerum terrarum: Sopron m. okl. I. 423. 1385. sex iugera terre cum eorum latitudine et mensura, in longitudine vero eorumdem a Zala folyásáig: Zala m. okl. II. 201—205. 1429. 12 hold szántó, quorum duo in una latitudine penes eandem vallem ab orientali et alia decem iugera similiter in una latitudine iuxta dictam vallem ab occidentali partibus adiacent a parte aquilonari ad fluvium Sarwyze vocatum ab una et ab altera partibus ad meridiem divertentia: Dl. 12069. 1518. una cum terris arabilibus eorumdem fenetisque et nemoribus in uno diverticulo ab eisdem curiis usque ad fluvium Raba adiacentibus ad latitudinem duorum iugerum se extendentibus: Dl. 94334. Határjárásokban a hold nemegyszer kifejezetten távolságmértékül is szolgálhatott, ahogyan a Sopron megyei Rönök 1336-i határleírásában következetes ez az értelmezése (in longitudine unius iugeris): Anj. III. 290—98.

³³ 1319. Sámód (Pozsony m.): Strig. II. 765., 766. 1319. Olgya (Pozsony m.): Anj. I. 499. 1325. Fél (Pozsony m.): Strig. III. 58. 1345. Bél (Pozsony m.): TT. 1911. 491—92. 1378. Poroszló (Heves m.): FEJÉR IX/5. 282—83. 1422. Tullus (Borsod m.): Dl. 65626. 1464. Borsa (Pozsony m.): Zichy okl. X. 328—29.

³⁴ 1339. Zemplén m.: Anj. III. 380.

³⁵ 1454. Sztáray okl. II. 513—30. (Ezek a parcellaformák utalhatnak ralo-típusú ekével való művelésre is.) — 10 holdas szántó 3 hold hosszúságban a Zala megyei Mindzenten: Zala m. okl. II. 201—205.

³⁶ 1342. Asszonyfa (Vas m.): quelibet sessiones retro ortum habent terram ad diverticulum unius iugeris ad latitudinem cuiuslibet ipsius sessionis: Zala m. okl. I. 400—406. 1410. Labdásvarsány (Fejér m.): egymás mellett fekvő 150—150 kir. öl hosszú rét, ill. szántó: ZsO. II/2. 342—43. 1432. Egy gerdei (Baranya m.) szántónak azért adták meg a hosszúságát, mert az a rá keresztben dülő („általdülő”) föld szélességével volt azonos: Dl. 67784.

³⁷ 1331. Sűr (Pozsony m.): 4 hold föld szélessége egyik szakaszon 38 öl, a másikon 30 $\frac{1}{2}$, hossza egy helyütt 91 öl, más helyütt csak a végpontját adják meg: TT. 1910. 460—62. 1423. Horvát (Abaúj m.): szántóföldek szélessége 3 vonalban 32, 33, ill. 34 kir. öl: Dl. 11376. Valószínűleg hasonlóra utal a Somogy megyei Marótra vonatkozó, következő szöveg (1324): in quattuor longitudinibus et latitudinibus versus orientem et occidentem adiacencia triginta duo terre (!): Strig. III. 51—53.

³⁸ 1352—1375. Pilis (Pilis m.): mérés ulnában a határ egyik végétől a másikig: DL. 41986. 1445. Tomor (Abatúj m.): amplexus-ban mért földek, cum regali mensura: DL. 71970. 1364. Vök (Pozsony m.) felmérése, cum mensura seu longitudine brachii hominis medioeris: TT. 1911. 535—36. 1305. Veszprém: cubitusban megadott földméret: Veszp. reg. 28. 1388. Dezsér (Trencsén m.): a kötél hossza ad sedecim brachia unius magni hominis et unam ulnam: ZsO. I. 68—69. 1381. Vág (Sopron m.): cum mensura que 16 amplexus ad usum et modum populorum ac quartalem unius amplexus contineret: DL. 65512. 1407. Divék (Nyitra m.): 9 mensuras terre funiculi distributionibus: ZsO. II/2. 48. 1417. Batiz (Szepes m.): viginti cordas mesure populorum: Máriássy okl. 50. 1422. Tullus (Borsod m.): quarum cordarum quelibet 24 brachya regalia in se continent: DL. 65626. 1454. Ung és Zemplén megyei birtokok: funiculus, ulna és iuger változó összefüggései: Sztáray okl. II. 513—30. A magyarországi mértékek összefoglaló képét adja és a ritkábban használatosak adatait is ismerteti: BENDEFFY L. 1959. 48—91.

³⁹ 1278. Lajmér (Baranya m.): cum sessionibus et cum terris arabilibus ad ulnam seu mensuram computationemve domini regis et regni ad 4 aratra sufficientibus: GYÖRFFY Gy. 1963. 333—34. 1340. Zengő (Bars m.): (100 hold híján) 4 aratra cum regali mensura mensurando: Strig. III. 366—67. 1420. Kurd (Tolna m.): 2 ekényi föld regalis mesure: HOkl. 371—72.

⁴⁰ 1336. Kereplye (Zemplén m.): Zichy okl. I. 493—96. 1345. Dalmad (Hont m.): DL. 40977. 1429. Telki (Somogy m.): PRT. X. 649—57.

⁴¹ Haraszt (Veszprém m.): PRT. VIII. 387—89.

⁴² 1423. Noszlop (Veszprém m.): 4 ekés föld kimérése cum mensura regali et non usuali, consueta mensura aratrum omissa: PRT. VIII. 448—57. 1423. uo.: aratrum usualium ad instar aliorum adiacentium iobagionum singulis aratris medioeri usu arantium: PRT. VIII. 457—58. 1358. Enyeré-n (Zala m.) ugyancsak az eke szántóképessegével kapcsolták a területméretet (quantum aratrum perlustrare seu perarare consuevit): Zala m. okl. I. 584—86.

⁴³ BELÉNYESY M. 1955. 84—86. Más értelmezés és adatok: BENDEFFY L. 1959. 82—85.

⁴⁴ Néhány adat királyi mértékű holdakra: 1341. Pesze (Veszprém m.): Veszp. reg. 138. 1349. Jemnik (Szepes m.): FEJÉR IX/1. 699—702. 1350. Apaj (Pozsony m.): Anj. V. 376—80. 1358. Szerencs (Zemplén m.): Anj. VII. 202—205. 1364. Vök (Pozsony m.): TT. 1911. 535—36. 1400. Hegymeg-en (Borsod m.) 20 kir. öl széles szántóföldrészt 24 öl szélességű (2 kir. hold szélességűvé) egészítenek ki: ZsO. II/1. 26., 47. Vö. BENDEFFY L. 1959. 83.

⁴⁵ 1311. Lég (Pozsony m.): quodlibet iuger in longitudine septuaginta duas mensuras a planta pedis usque ad verticem capitis manu erigendo continens et in latitudine duodecim cum dicta mensura iuxta consuetudinem regni continens: Strig. II. 652—53.

⁴⁶ 1480. Csekehida (Bihar m.): iugeribus terrarum suarum arabilium Hozyw nominatarum: Csáky okl. I. 456—59. 1522 körül, Vaja (Szatmár m.): iugera brevia, iugera longa, iugera horgas vocata: DL. 37384. A Somogy megyei Telki „usuale iugerum”-ának 17½ budai mérő volt a szélessége: PRT. X. 649—57.

⁴⁷ 1326. Teskánt (Zala m.): ad quantitantem trium iugerum, prout ex consuetudine arari solent: Zala m. okl. I. 196—97. 1360. Csehi (Zala m.): cum decem et octo iugeribus terrarum, secundum quod aratores usque meridiem solent arare: SÜMEGHY: Sopron m. okl. 37—50. 1391. Szirák (Nógrád m.): (20 hold föld) terrarum arabilium . . . villanorum arare consuetarum: ZsO. I. 226—27. 1564. Bolondóc (Trencsén m.): iugera sunt . . . quorum quatuor uno die cum uno aratro prosindi (!) et perarari possent: OL. Lymbus, II. series, TAGÁNYI K. gazdaságtört. hagyat.

⁴⁸ 1321. Schönau (Szepes m.): ultra tres revolutiones iugeri . . . : Strig. III. 4—5.

⁴⁹ 1358. Korompa (Szepes m.): terram . . . in quantitate vulgariter egheudeule dictam adiacentem, . . . medietatem . . . terre . . . in quantitate vulgariter ewduleu . . . : Anj. VII. 438—54. — A „hold” ugyancsak kivételes, vetésbefogadással kapcsolatos értelmezése: 1558. OL. Lymbus, II. series, TAGÁNYI K. gazdaságtört. hagyat. BELÉNYESY M. 1956. 532.

⁵⁰ 1559. Trencsén m.: Podmaniczky okl. V. 295. s köv.

⁵¹ 1320. Fridmanvágása (Szepes m.): FEJÉR VIII/5. 113—14. 1326. uo. DL. 68797. 1358. Korompa (Szepes m.): Anj. VII. 438—54.

⁵² 1363. Szepes m.: DL. 41545. 1408. Lomnic (Szepes m.): ZsO. II/2. 135—36. 1383. Batiz (Szepes m.): FEJÉR X/1. 127—29. Vö. BENDEFFY L. 1959. 90—91.

⁵³ 1370. Győröd (Bars m.): silvam . . . ad viginti iugera terrarum arabilium . . . usualium aestimassent: FEJÉR IX/4. 305–12. 1444. Pásztó (Heves m.): vineas ad ducentas terras arabiles regales visu considerando estimassent: Pásztói ap. 316–22.

⁵⁴ Legelőre: 1424. Pozsony megye: Dl. 43596. 1484–1487. Bodrog megye: Dl. 72048. Erdőre, ill. bozótra: 1328. Szárberény (Veszprém m.): Anj. II. 375–77. 1337. Zábrág (Zemplén m.): Anj. III. 380. 1385. Mindszent (Zala m.): Zala m. okl. II. 201–205. 1494. Közép-Szolnok megyei birtokok: Dl. 20145. Rétre: 1357. Ság (Sopron m.): Sopron m. okl. I. 267. 1377. Horváti (Abauj m.): FEJÉR IX/7. 603–606. 1410. Labdásvarsány (Fejér m.): ZsO. II/2. 342–43. 1422. Tullus (Borsod m.): Dl. 65626. 1427. Irsa (Pest m.): Pest m. okl. 153. 1484–1487. Bodrog megye: Dl. 72048. Kertre, szőlőre: 1324. Koszmál (Bars m.): Dl. 58998. 1410. Labdásvarsány (Fejér m.): ZsO. II/2. 342–43. 1454. Zemplén és Ung m.: Sztáray okl. II. 513–30. 1494. Közép-Szolnok m.: Dl. 20145.

⁵⁵ 1332. Szomolnokbánya (Szepes m.): in latitudine seu spacio duorum milliarum circumeirca . . . civitatem: FEJÉR VIII/3. 644–47. 1425. Pozsony megyei Duna-ágak hosszát nyíllövésben, széltét kődobásban adják meg: Dl. 11718. A nyíllövésre: BENEDEFY L. 1959. 86.

⁵⁶ 1431. Pécsely (Veszprém m.): FEJÉR X/7. 373–80.

⁵⁷ 1394. Keszti (Veszprém m.): ZsO. I. 368.

⁵⁸ 1370. Karakó (Vas m.): HO. I. 267–69. 1408–1423. Noszlop (Veszprém m.) (holddal vegyesen): PRT. VIII. 448–57. 1494. Közép-Szolnok megyei birtokok: Dl. 20145.

A JOBBÁGYTELKEK TARTOZÉKRENDSZERE

Azóta, hogy a XIII—XIV. században (Nyugat- és Közép-Európa számos országának példájára) nálunk is a jobbágytelek lett a mezőgazdasági üzemszervezet alapsejtje, a határban fekvő paraszti szántóföld- és rétbirtok legnagyobb részét — akár földközösségbe tartozott, akár nem — telkek szerint volt szokás számon tartani. A falu határát ekképp nem csupán a változó terjedelmű, különféle rendszerekben művelt szántóföldek és a többi művelési ágak tarkították, s nem csupán a közösen és egyénileg birtokolt földek választóvonalai vagy a feudális tulajdonosok birtokhatárai szabdalták részekre, hanem az egyes úrbérések birtokparcellái is.

A „faluföldé”-nek vagy az allodiális „várföldével” szemben „lakföldének”, német területen „urbar”-nak is hívott szántóföld¹ ekként általában jobbágytelkek szerint szétosztva terült el a határban.² A szétosztás arányosságára vall, hogy az adásvételt rögzítő és más jogbiztosító oklevelekben a telkek tartozékainak említésekor szokás volt hangsúlyozni: azok mennyiségben és minőségben egyeznek a többi falubeli jobbágytelek tartozékaival vagy legalábbis az ugyanazon birtokos uralma alatt levőkével.³ Amikor a XIV—XV. században többszáz évvel korábbi privilégiumok alapján mérték ki a birtokjárandóságokat, a bírósági fórumok hasonlóképp mindent megtettek, hogy az idejétmúlt terminológia mansio-inak sessio-ként való értékelésével s a tartozékoknak helyi szokás szerint való, mindenkire érvényes kialakításával a telekrendszer jegyében végezzék el feladatukat, valamennyi fél megelégedésére. A Veszprém megyei Pécselyen 1375-ben XI—XIII. századi oklevelek alapján választották el a mansiókat, illetve a sessiókat, „annyi tartozékkal, amennyi ott a jobbágytelkekhez ilyen haszonvételekből tartozni szokott”.⁴ Amilyen létfontosságúak voltak ezek a kritikus műveletek minden érdekelt fél számára, olyan sokszor támadt nézeteltérés a végrehajtás alkalmával. Az is előfordult, hogy az egy teleknek minősített területet valamelyik peres fél két telek nagyságúnak állította.⁵

Egykor, a szántóművelés kezdeti időszakában az újonnan feltört földek még nagyobb ütemben gyarapodtak, mint a népesség száma, s ekképp a parasztháztartásokra jutó szántóföldmennyiség még jó ideig emelkedhetett. E nagy földbőség idején — láttuk — vagy mindenki tetszése szerint szánt-hatott még a határban, vagy közös erővel történt az új földek művelésbe való bekapcsolása, s a közösség valamennyi teljes jogú tagja részesülhetett belőlük. A telekrendszer kialakulása idejére azonban a legtöbb táj túljutott már ezen az időszakon. A frissen nyert szántók legfeljebb a népszaporulatot tudták már kielégíteni, az újonnan alakult települések egy része pedig eleve szűkebbre szabta a sessio-tartozékokat, ha már kevesebb föld jutott neki. Az új rend keretei önmagukban is inkább korlátozták az egyszer kiszabott méretek megváltoztatását. Ha ilyen változtatás mégis végbement, a telek-

rendnek egy-egy falun belüli átszervezése — már utaltunk rá — általában a „devalválással” (korábbi fél- vagy negyedtelkek egésztelekké minősítésével) volt egyértelmű. Az egyes telkek természeti pusztítás (főként árvíz) vagy foglalás következtében is elveszíthették a hozzájuk tartozó szántóföldek, rétek egy részét, s ilyenkor is csökkent a volumenük. Igaz, gyarapodásuk is előfordulhatott, ha pl. pusztatelkek tartozékait csatolták hozzájuk — így jártak el 1478-ban egy tartozék nélkül maradt sikátori (Veszprém m.) telekkel⁶ —, vagy ha az eredetileg telekállományon kívüli egyéni irtásföldek jellege egy idő után feledésbe merült, és lassanként a sessiókhoz kapcsolódtak.⁷ Ezek az esetek azonban inkább a kivételek közé tartoztak.

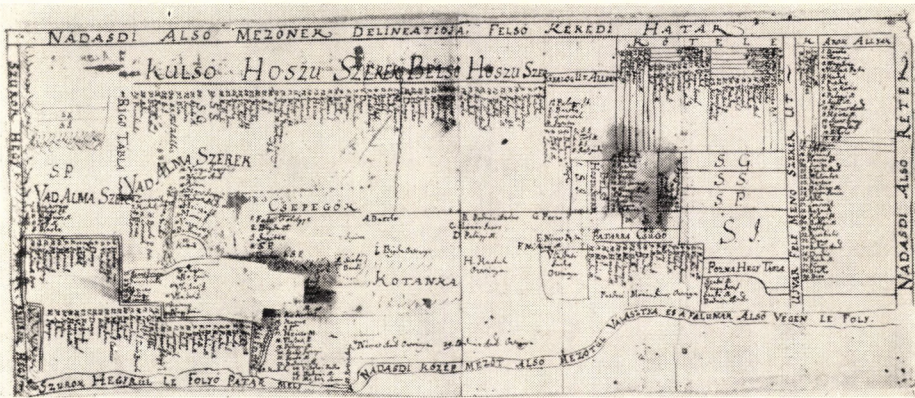
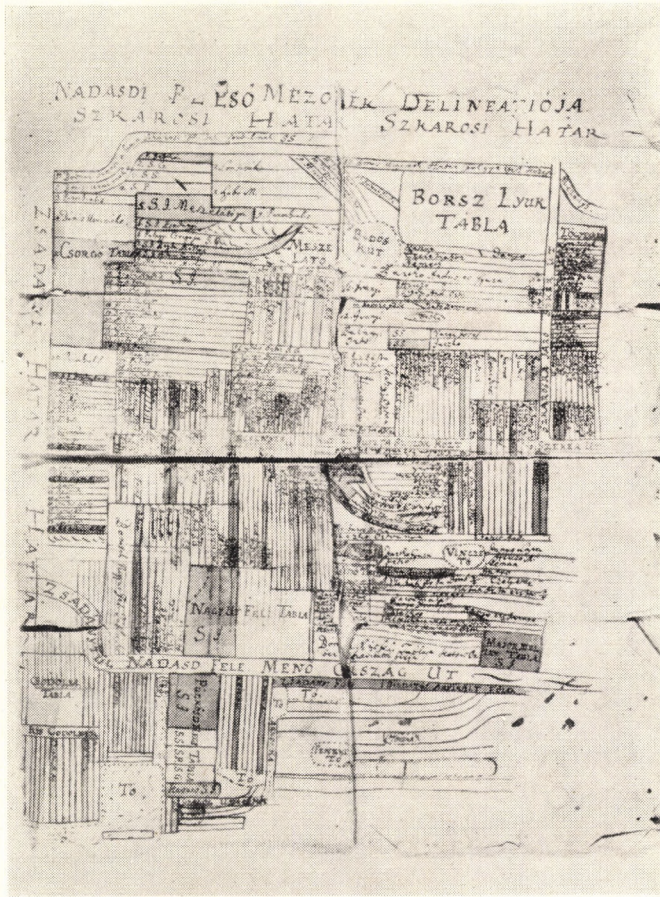
A jobbágytelkek XIV–XVI. századból ismert szántó tartozékainak legnagyobb része 10 és 40 hold közti terjedelmet ért el.⁸ Csak elszórtan akadnak falvak, ahol 10 holdasnál kisebb volt a telek utáni szántóföldjárandóság, vagy ahol 50–70 holdas, sőt kivételes esetekben 100 holdon felüli pertinenciákat tartottak számon. Az utóbbi óriási méretek legtöbbször olyan helyen fordultak elő, ahol a valóságban nem is volt egésztelkes paraszt, s csupán fél- vagy töredéktelkek jutottak a jobbágyságnak. Másutt a korábbi privilégiumokra támaszkodó számítások eredményeztek a szokásosnál nagyobb telektartozékokat.⁹ Ahol a paraszti használatú földek terjedelmét nem holdban, hanem globálisan, ekében adták meg, ott rendszerint ugyancsak nem jutott több egy telekre az aratrum osztórészeinél.¹⁰

Nincs nyoma annak, hogy az uradalmak egységesen szabályozták volna az irányításuk alá tartozó falvak telektartozék-nagyságait. Ellenkezőleg: egy tulajdonos birtokain belül a telekméretek legszélesebb skálájával találkozunk. E kisebb-nagyobb különbségek sokáig gyökerei ma már aligha volnának földeríthetők: a feltöresre alkalmas és allodiális célokra le nem foglalt földből generációkon keresztül ténylegesen termővé tett szántóterületnek, valamint a változó népességszámnak a kölcsönös, sokoldalú relációira nincs elegendő forrásanyagunk. A természeti tényezőknél — elsősorban a sík, erdővel nem borított, jó talajú föld bőségének vagy szűkösségének — hatására mutat, hogy a több megyényi Garai–Szécsi birtokok 1478. évi számbavételekor a gazdag földű Bácsban regisztrálták a telkekhez tartozó legnagyobb szántókat, s az erdős–hegyes Baranyában a legkisebbeket,¹¹ vagy hogy egy 1564-i Trencsén megyei vallatás tanúsága szerint a Vág-völgytől a hegyek irányába távolodva a telektartozékok arányosan csökkentek.¹² Somlyóvár tartozékai közül (Vas, Veszprém, Zala m.) ugyancsak az erdős vidéken fekvő Hosszúfalunak, Szentpéterházának és a sok település közé szorított Teskándnak voltak a legkisebb telkei, s a völgyes, tágasabb tisztásokon terpeszkedő Ságnak, Berzsénynek, Gálosházának a legnagyobbak.¹³

A jobbágytelkek rét-tartozékai átlagosan negyedét—nyolcadát foglalták el a szántók terjedelmének,¹⁴ sok esetben azonban teljesen hiányoztak a telek-állagból.¹⁵

A község legelőjét, erdejét, halászóvizét vagy más módon hasznatható területeit általában nem volt szokás sessiók szerint kiosztani, csupán a telkek birtoklóinak jogát biztosították a használathoz.

Az egy telekre eső birtoknagyság századokon át folyó változásánál jóval jelentősebb volt az a változás, amelyet a telkek és a gazdasági üzemek

91–92. Nádásd (Abaúj m.) parasztbirtokainak határbeli megoszlása. A birtokosnevek dőlőnként ismétlődnek. Sós tk. 1., 2. (XVIII. sz.)

számarányának fokozatos eltolódása idézett elő: a telekosztódásnak ezt a folyamatát a belső telkek áttekintése során már ismertettük.

*

Hogy a jobbágytelek külső tartozékai milyen módon oszoljanak meg a határban, azt ott, ahol még eleven volt az újraosztásos földközösség, időről időre a szokásos nyilvetés határozta meg. (Az igazságos részesedés princípiuma szerint egy-egy család járandóságát, mint láttuk, a határ különböző értékű szakaszain külön kellett kiutalni.) A Bereg megyei Darócon a földbecslők megállapítása szerint még 1436-ban is „az egész birtok (ti. falu) területén közösen” bírták a szántóföldeket az ugyanott említett 19 jobbágytelek gazdái.¹⁶

Peres felek számára újonnan megítélt telkek végleges kihatása esetén is előfordult, hogy a bíróság a sessiók szántóföld-járandóságát együttesen utalta ki. A Veszprém megyei Pécsely körül folyó pör során 1394-ben végrehajtott kimérés alkalmával pl. a helyszíni vizsgálat megállapította, hogy a jobbágytelkeket az addig közös szántókból egyenként 10 hold illeti meg, a föld szűkös volta miatt azonban 4 sessiónak nem adhattak ki többet $8\frac{1}{2}$ – $8\frac{1}{2}$ holdnál, s ennek a területnek a megosztását már nem részletezték: két telek gazdái pedig, akiknek 17 holdat mértek ki, itt is — akárcsak a nyilas osztások alkalmával — több, különböző értékű dűlőből kapták meg részeiket, de kettejük ugyancsak közösen; a név szerint is megjelölt határszerek hat dűlőjében 1, 2, 3, 4 és 5 holdas parcellák jutottak nekik.¹⁷

Ahol bírósági eljárás nem szabályozta a telektartozékok végleges helyét, ott az újraosztás megszűnte után az utolsó nyilvetés állapota rögződött meg. Ha föltesszük, hogy az egyes telkekre jutó parcellákat (a „nyilak” részeit) minden dűlőben azonos sorrendben jelölték ki, akkor egyik magyarázatát kapjuk annak, miért voltak szomszédosak ugyanazon két telek tartozékai ismételten a határ különböző részein.¹⁸ A korán meginduló cserék, adásvételek, valamint a további osztódás azután hamarosan megbolydították a kezdeti rendet, s az osztódás újabb „ismétlődő” szomszédság-viszonyokat teremtett. A Baranya megyei Ürögön az egyik püspöki jobbágy, akinek 1252-ben 17 helyen, 1–11 holdas parcellákban feküdtek a szántóföldjei, ebből 2–2 holdat már ő maga vásárolt, illetve cserélt másoktól.¹⁹

Am akár sűrűn adták-vették és cserélték egy falu parasztjai földjeiket, akár nem, a telektartozékok szóródása és aprózódása az idők folyamán bizonyosan csak nagyobb méreteket öltött. A hódoltság előtti Magyarországon megannyi településen feküdtek egy-egy gazda néhány holdas (de gyakran csak egy- vagy félholdas) szántóföldrészekké a határ 10–20 pontján szanaszét, amint erről különösen a Dunántúl és a Felvidék számtalan falvának birtokleírásai minden kétséget kizáróan meggyőznek.²⁰ Ahogyan a Trencsén megyei jobbágyok a XVI. század közepén kifejezték: „szántóföldeik erősen felaprózódtak, olyan részekkére, amelyek közül néhány együttesen is alig éri el az egy hold területet”.²¹ Ahol a szántóföldtartozékok — a Veszprém megyei Kajár példájára — kevésbé széttagoltan kerültek el, ott vagy kisebb méretű (rövidebb múltra visszatekintő) volt a szántókultúra, s emiatt nem haladt még előre az osztódás, vagy a gazdák (esetleg földesuraik) fordítottak nagyobb

gondot a birtokrészek kommasszálására.²² Ahol viszont a parcellázódás évszázadokon át minden szabályozás nélkül folyt tovább, ott még a XIX. századi tagosítások előtt is az apró földszalagocskák egész szövevényével találkozunk. Bizonyára nem véletlen, hogy Szécsény (Nógrád m.) határában azon a részen volt nemrég is legnagyobb méretű a birtokaprózottság, amelyen egy 1333-i határjárás tanúsága szerint a község legrégebb szántói feküdtek.²³ Ilyen típusú határt csak közösen, elkerítetlen „nyílt mezőkön”, azaz nyomásrendben lehetett művelni, a nyomásrend pedig megkövetelte, hogy a telektartozékok a fordulók közt legalább hozzávetőlegesen egyenlő arányban oszoljanak meg.²⁴

Az azonban könnyen előfordulhatott, hogy az újonnan művelés alá vett dűlőkből az időközben megnövekedett számú gazdáknak nagyobb csoportja részesült, mint annak idején az egykori „törzsbirtokosok” dűlőiből, s így „régí” és „új” földek már birtokosaik összetétele alapján is megkülönböztethetők voltak egymástól.

Az ország településeinek kisebbik részén, tudjuk, sem az újraosztó földközösség, sem az azzal párhuzamos parcellaszétszóródás (és nyomásrend) nem honosodott meg a XIV–XVI. században, ezek telekviszonyai tehát szükségképp másként alakultak. Friss telepítésű vagy tágas határu, zömmel állattartásból élő falvakban, ahol a szabad foglalás — és a parlagtartás — rendje élt még, olyanok lehettek az állapotok, amilyenekről a Sáros megyei Tarnóban számoltak be: 4 laneuson lakó 24 jobbágy „mindegyike képessége szerint szánt valamit a földekből, de hogy ki mennyit szántott, nem tudják”.²⁵ Ilyen helyeken voltaképpen csak a belső telkek rendje alakult ki; a tartozékoké — könnyen helyet változtató s korlátlanul foglalható, ideiglenesen elkerített gabonaföldek mellett — nehezen is alakulhatott volna.

De akadtak olyan települések is, ahol állandó helye volt a szántóföldnek, s az egyes háztartásokhoz tartozó szántók mégsem darabolódtak részekre. Ilyen rendszerre következtetünk — nagy valószínűséggel ugyan, de egyelőre inkább csak az újabb kori állapotokat visszavetítve — a szar-ek, szeg-ek és a hozzájuk hasonló törpetelepülések vidékén, ahol a belterület házait a bennük lakók szántóföldei övezték. Ezt a délnyugati országrészen jól ismert típust reprezentálja Szalafő újabb kori határának képe: „Alsó Szer”-ét az „Alsószeri dűlő”, a többi szert a hozzájuk tartozó szántóföldrészek vették körül.²⁶ Szomszéd népeink hegyvidéki szórt településeinek ugyancsak egy tagban feküdtek az egy idő után helyhez rögződő szántói.

Végül egy tagban — a belső telektől a községhatárig húzódó sávban — mérték ki az erdőtelkes falvak alapítói is mindazt, ami egy-egy lának, Hub-nak szántóföldből, rétből, erdőből kijárt. A szepességi Szentkeresztben „a falu szokása szerint” barázda alkotta a határt a telkek közt, a kertek mögött „végig”.²⁷ Batizfalva soltészszági földjei a falu közepén futó folyótól húzódtak a szomszéd falu határáig.²⁸ Ilyen típusú helységekben nem volt akadálya annak, hogy telektartozékát ki-ki véglegesen is elkerítse a maga számára.

Voltak azonban az agyonparcellázott, nyomásrendben művelt s ekként a birtokrészek közt egyéni elkerítést nem tűrő községhatároknak is olyan kisebb darabjai, amelyeket paraszti birtokosuk egészében és véglegesen

a magáénak mondhatott, a szomszédságtól elkülöníthetett. A telek szorosan vett tartozékai közül ilyen volt mindenekelőtt a kert, rendszerint a belső telek közvetlen folytatásában, s mintegy annak kiegészítő részeként — zöldségféléken, hüvelyeseken, ipari növényeken, gyümölcsön (néha szőlőn) kívül alkalmasint szérűnek is helyet adva. Filpesfalva (Valkó megye) egyik jobbágysessiójához tartozó kertjét úgy írták le 1391-ben, hogy az a földesúr és jobbágya kertjei hosszúságának megfelelően terül el a közútig, a méretek tehát valószínűleg az egész faluban azonosak voltak.²⁹

A beltelekhez szorosan kapcsolódó további ilyen tartozék volt az ország sok táján, de főleg soros-utcás településeken a már jólismert kertalja-szántó (másutt a „külsővel” szemben „belső szántó” vagy „tarónak” néven); kinek-kinek kertje folytatásában rendszerint az alsó útig terjedt, a többi gabonaföldtől elkülönítve.³⁰ Újabb kori térképeinken is országszerte megtalálható, a Dunántúl nyugati részén természetesen jóval sűrűbben, mint az alföldi kertestelepülések zónájában.³¹

Általában nem volt szokás a jobbágysessiók külső tartozékai közé sorolni azokat a földeket, melyekbe a paraszt átlagon felüli, különleges munkát, pénzt fektetett be: az egyéni irtványokat és a szőlőket (bár az előbbieket irtásjelleggel egy idő után feledésbe merülhetett). Az ilyen telken kívüli birtokok, ha nem is a feudális birtoktulajdon erejével, de a telki tulajdonnal elidegeníthetetlenebbül illették a jobbágyrendűeket. Ez a birtoklási jog független volt a jobbágytársakétól is, s így senki sem emelt kifogást az ilyen földek körülkerítése ellen, ahogyan Nyugat-Európa kultúrtájain is sok helyütt az ilyen kései irtások jelentették az elkerített, „zárt” birtokot a koraközépkorban termővé tett földek „nyílt mezői”-vel szemben.³² Az irtványok különleges helyzetének hangsúlyozására a telkek tartozékainak nyomásonkénti felsorolásánál szokásos volt kitenni a formulát: „irtásföldek kivételével”.³³ A paraszti irtvány és szőlő birtoklási jogát akkor is elismerték, ha az erdőirtás, a szőlőtelepítés idegen földesúr földjén történt.³⁴

Irtásokéhoz, szőlőkéhez volt hasonló helyzete az alföldi oppidumok „mezei kertjeinek” s az ország más vidékein fel-felbukkanó külső kerteknek is. A nagy földbőség és a helyi autonómia tette lehetővé, hogy e szabad foglалás-eredetű, állattartás, szántó- vagy kapásművelés, terménytárolás céljaira egyként felhasznált földdarabokat használójuk egy idő után a maga számára végképp „elkertelje”, kertjévé tegye.³⁵

A „kert” (és latin megfelelője, a hortus, ortus) e kettős jelentésére utal annak az oklevélnek a szövege, amely egyrészt jobbágyok „kertjeiről és pusztatelkeiről”, másrészt „a sövények és kertek teljes elmozdításáról és széthordásáról” beszél.³⁶ A mai magyar nyelvhasználat szerint „ortus” helyett az előbbi esetben kertet, az utóbbiban kerítést mondanánk.

JEGYZETEK

¹ 1325. Écs (Győr m.): HO. III. 81—82. 1506. Ölbő (Vas m.): DI 37005. 1352. Rajka (Moson m.): FEJÉR IX/2. 155—58.

² 1342. Rum (Vas m.): ad iobagiones et sessiones iobagionum sunt ordinate et divise: Zala m. okl. I. 400—406.

³ 1373. Bécs (Zala m.): 3 jobbágyeuria cum tot et tantis terris arabilibus et pratis

seu fenetis, prout ceteri sui iobagiones uti sunt consueti: Zala m. okl. II. 68—69. 1436. Orosztony (Zala m.): jobbágytelkek cum omnibus eorudem utilitatibus et pertinenciis quibuslibet ad eandem spectantibus more aliorum iobagionum ipsorum in eodem Orozthon utentibus: Zala m. okl. II. 488—90. 1475. Vág (Sopron m.): jobbágytelkek simul cum terris arabilibus et fenetis ad ipsas sessiones de consuetudine aliarum sessionum instar scilicet earundem aliarum sessionum in ipsa porcione . . . Gabrielis existentium: Dl. 65566. 1367. Adriánvágása (Sáros m.): cum terra 80 lanceorum vulgo lanfeuld dicta, prout et quanta iamdicta terra lanfeuld in ipsis partibus mensurando fieri consuevit: Dl. 68909.

⁴ Quantum ibi ad sessiones iobagionum de huiusmodi utilitatibus conservare solent, . . . prout huiusmodi utilitates ibi in circumiacentibus villis ad singulas sessiones iobagionales conservarentur: Veszp. reg. 273—74. A szárberényi (Veszprém m.) egyházi birtokok mansióit-curiáit-sessiót a XIV. században Szt. István, ill. Szt. László oklevelei alapján mérték ki: 1328. Anj. II. 373—75., 375—77. 1383. Veszp. reg. 306—308. L. még: 1429. Telki (Somogy m.) PRT. X. 649—57.

⁵ 1383. Paloznak (Zala m.): Veszp. reg. 312—13.

⁶ Dl. 18145. — 1376. Szakacs (Tolna m.): 4 sessio, duas ex ipsis populosas et duas desertas, vnam ex ipsis ad curiam predictam populosam reclusam . . . : Zichy okl. III. 629. L. még: 1561. Apáti (Zala m.): PRT. VII. 618—19.

⁷ I. SZABÓ 1966. (Landw.) 4.

⁸ Erre vonatkozó s az itteniektől nem sokban eltérő számításokat végzett: I. SZABÓ 1966. (Landw.) 27—29. A régebbi időkre: BELÉNYESY M. 1955. 80—86.

⁹ 10 holdon aluli telkek: 1395. Zsemmlér (Bars m.): ZsO. I. 407. 1429. Szécs, Polyánka (Zemplén, Ung m.): Sztáray okl. II. 277—80. 1444. Kaza (Borsod m.): Pásztói ap. 316—22. 1478. Baranya és Bács megyei birtokok: Dl. 18145. 60 holdon felüliek: 1382. Tikos (Somogy m.): itt XI. századi oklevelek alapján kellett kimérni a telkeket, s a helybeliek vallomásai után állapotdtek meg a 70 holdas egységben: Dl. 6868. Régi privilégiumok alapján rendelkeztek 50 holdas sessiók felől a Veszprém megyei Szárberényben is, 1353-ban: Veszp. reg. 183—84. 1478. Gálosháza, Berzseny és más Vas, Veszprém, továbbá Bács megyei birtokok, amelyekben csak féltelkes jobbágyok éltek: Dl. 18145. — Tudjuk, hogy ilyen esetekben a helyszínre küldött szakemberek helyi telekméret helyett nemegyszer csupán a parasztszaládok átlagos birtoknagysága felől tudakozódtak, s így hozták meg döntésüket: 1394. Pécsely (Veszprém m.): in dicta maiori Pechel unum rusticum non multum divitem, nec pauperem, sed mediocriter se habentem decem iugera terrarum usualia habere et possidere invenisset: Zala m. okl. II. 264—71.

¹⁰ 1399. Szalona, Zsadány stb. (Borsod, Abaúj, Torna, Gömör m.): ZsO. I. 677—79. Rendkívüli aratrum-méreték: 1484—1487. Dl. 72048.

¹¹ Dl. 18145.

¹² Bolondos: 60 hold, Kocsóc: 20 hold, Krasznavesz: 8 hold: OL. Lymbus, II. series, TAGÁNYI K. gazdaságtört. hagyat.

¹³ Dl. 18145.

¹⁴ Ha a „falcastrum”-ot a hold hozzávetőleges megfelelőjének tekintjük, ahogyan a XVIII. században is annak tekintették. (ACSÁDY 26.)

¹⁵ Példaként hivatkozhatunk a fõnt már idézett 1444-i és 1478-i, nagy kiterjedésű birtokokról képet adó oklevelekre.

¹⁶ . . . terras . . . arabiles in facie ipsius totalis possessionis Daroch communiter habitas . . . : Zichy okl. VIII. 580—83.

¹⁷ Octo sessiones cum terris et vineis ad ipsas spectantibus, per ipsos iobagiones hucusque mixtim usis et possessis, . . . dictis sex sessionibus singula decem iugera terrarum mixtim adiacencia deputasset, . . . cuilibet sessioni . . . octo iugera terrarum usualia cum medio ad eadem loca sessionalia eorudem iobagionum propter paucitatem terre includendo, deputasset: Zala m. okl. II. 264—71.

¹⁸ Az Apátiban (Zala m.) 1561-ben adományozott 8 holdas telektartozékból az 5 holdas tag ugyanazzal a jobbágygal volt szomszédos dél felől, mint a 3 holdas tag nyugat felől: PRT. VII. 618—19.

¹⁹ GYÖRFFY GY. 1963. 399—400.

²⁰ 1383. Szabadi (Veszprém m.): Veszp. reg. 309—10. 1458. Ábrahám (Zala m.): HO. IV. 392—95. 1496. Atya (Győr m.): Dl. 20410.

²¹ 1564. terras . . . eorum arabiles valde esse diminutas, in particulas, quarum aliquot simul computatae vix constituunt unum iuger terre arabilis: OL. Lymbus, II.

series, TAGÁNYI K. gazdaságtört. hagyat. — Az aprózódásra I.: BELÉNYESY M. 1955. 59. W. ABEL 1962. 71.

²² 1377. Kajár: a jobbágmansióhoz tartozó 25 szántó 3 helyen: Veszp. reg. 277—78. Hogy az osztódást földesúri tilalom vagy paraszti öröklési rend mennyiben korlátozta, egyelőre nem tudjuk.

²³ Anj. III. 44—52. OL. Kataszt. tk. Nógrád m. Szécsény.

²⁴ 1423. Daróc (Bereg m.): 2 telekhely 16 hold szántóval, in tribus calcaturis vulgariter nyomas dictis: Zichy okl. VIII. 110—11. 1488 előtt (év nélk.), hely nélk.: item fassus est post quamlibet . . . sessionem jobagionalem in vna nyomas 3 terras arabiles, in alia nyomas 4 terras . . . Item post quamlibet sessionem 20 jugera ad tres calcaturas nyomas . . . : Dl. 48193. — Nyomások szerint megoszló újkori telekbirtok: Csernely (Borsod m.) 1783: Misk. tk. U. 148. Dűlők szerint megoszló telektartozékok: Szemere (Borsod m.) XVIII. sz.: Misk. tk. T. 19.

²⁵ 1374. quilibet eorum iuxta facultatem suam de eis terris araret, sed id, quantum quisque arasset, ignoraret: FEJÉR IX/4. 641—47.

²⁶ Szalafő, XIX. sz.: Szomb. tk. U. 626. I. SZABÓ 1966. (Landw.) 8. BELÉNYESY M. 1955. 75. MENDÖL T. 1963. 222—25. BÁTKY Zs. (1941.) 111.

²⁷ 1363. Retro eundem ortum . . . veniretur cuidam linee terre siue sulco barazda dicto, qui sulcus usque ad finem iuxta consuetudinem ipsius ville distingueret: Dl. 41545.

²⁸ 1383. FEJÉR X/1. 127—29. Hasonló jellegű magyar településeket mutatnak a Nyugat-Dunántúl megyéiben a XVIII—XIX. század felmérései: Középpulya (Sopron m.) 1857: OSZK. Ta. 817. Simaháza (Sopron m.) 1794: uo. Ta. 1906. Részlegesen: Resznek (Zala m.) 1848: Zalaeg. tk. U. 369. Vámoscsalád (Vas m.) 1839: Szomb. tk. U. 719.

²⁹ Cum orto iuxta longitudinem ortorum sui et dicti iobagionis ipsius usque viam publicam . . . se extendente: ZsO. I. 227—28. L. még: 1411. Arács (Zala m.): PRT. X. 619—21. 1477. Kászon (Székelyföld): Székely okl. III. 100—101. 1337. Topolya (Zemplén m.): in orto seu orreo (beltelkek mellett): Anj. III. 410—22. 1406. Perbes (Gömör m.): jobbágytelek cum orto seu orreo: ZsO. II/1. 633—35. BELÉNYESY M. 1956. 550—51.

³⁰ 1343. Csicsér (Ung m.): terre arabiles retro hortos iobagionum, . . . hortus qui vulgo in illis partibus . . . toronuk dicuntur, . . . alias terras extrinsecas et intrinsecas . . . : Anj. IV. 330—37. 1352. Zsember (Hont m.): cum terris retro ortum secundum consuetudinem eiusdem possessionis habitis: Zichy okl. II. 488—89. 1337. Nagymihály (Zemplén m.): terris arabilibus retro ortus iobagionum . . . usque ad . . . viam Bethlembemenewwlcha, elhagyott telkek tarónak-szántói: Sztáray okl. I. 123—38. 1389. Kisécs (Győr m.): cum terra arabili retro eandem curiam in latitudine ipsius curie usque ad viam Wendekwth se extendente (nemesi): ZsO. I. 124. 1493. Páld (Somogy m.): 2 hold szántót thelekfeldé-nek hívnak: Dl. 36997. 1340. Gyórá (Sopron m.): 1 hold: Sopron m. okl. I. 157—58. 1342. Rum (Vas m.): 1 hold: Zala m. okl. I. 400—406. 1517. Szirma (Úgocsa m.): 1 hold: OL. Fkgy. Lel. Prot. XI. 58/a. 1356. Csaba (Borsod m.): 4 hold: SZENDREI III. 43—53. BELÉNYESY M. 1955. 64—70. Uó. 1958. 118., 123—24. Uó. 1960. 84., 85., 89., 92. MAJOR J. 1960. 43—45.

³¹ Csemesz, Kopács (Vas m.) 1841: Szomb. tk. U. 78. Vica (Sopron m.) XVIII. sz.: OL. Esterházy herc. tk. VII. 241. Acsalag (Sopron m.) XVIII. sz.: OL. Esterházy here. tk. VIII. 307. Rozsály (Szatmár m.) 1780: Nyíregyh. tk. T. 59.

³² A. E. VERHULST 1961. 16—18.

³³ 1488 előtt (év nélk.), hely nélk.: post quamlibet sessionem jobagionalem in vna nyomas 3 terras arabiles. In alia nyomas 4 terras demptis terris extirpaticis vulgariter irthwan: Dl. 48193.

³⁴ 1330. Pályi (Baranya m.): quilibet iobagio cuiuslibet eorum terram suam per se purgatum irtvan dictam, ortum et vineas suas, in cuiuscunque porcionem ipsorum cessisset, non obstante eo, quod ipse alterius partis iobagio extiterit, libere possidebit et fructus suos ac utilitates percipiet: Anj. II. 488—94.

³⁵ MAKKAI L. 1957. 764—70., uó. 1958. 86—87. Az időlegesből véglegessé váló tulajdonra I. M. BLOCH 1955. 63.

³⁶ Ortus et predia sessionum P. C. et M. C., . . . totaliter semotis et distractis sepibus et orbibus . . . : Dl. 67662.

NEMESI BIRTOKLÁS

A jobbágytelekrendszer kialakulása nem maradt hatás nélkül a nemesi birtoklásra sem. A korszak saját kezelésű (allodiális) úri birtokait azonban jóval rugalmasabb és lazább telekrend fogta keretbe, mint a parasztokéét.

Az allodiális birtokok kiterjedése ekkor, a prédiüm-gazdálkodás felbomlása utáni időszakban országosan messze elmaradt a paraszti földekétől. A XIV. század eleje óta rendszeresen „allodiumnak” hívott majorsági üzemek elsősorban saját szükségletre, nem pedig piacra termeltek, és még legalább egy-két évszázadon át nagyobb súlya maradt bennük az állattartásnak, mint a gabonatermesztésnek. Ennek megfelelően nem volt nagy a szántóföld-igényük, az állattartás extenzív volta miatt pedig rét-igényük sem sokkal nagyobb. Ha az uradalmak többségében akadt egy vagy több majorságüzem, az ilyen vártartományoknak is legfeljebb ha minden ötödik, minden tizedik falvában műveltek az úr számára — rendszerint csak kisebb — gabona- és rétföldeket (az uradalmi jobbágybirtoknak talán 2–6%-ára tehető terjedelemben), s a XVI. század elejéig számottevő fejlődés helyett több helyen visszaesés mutatkozott; hol arról lehet hallani, hogy a „várföldek”-et parasztbérlők kezébe adták, hol meg arról, hogy a korábban saját ekével művelt földek elhagyottan állnak.¹

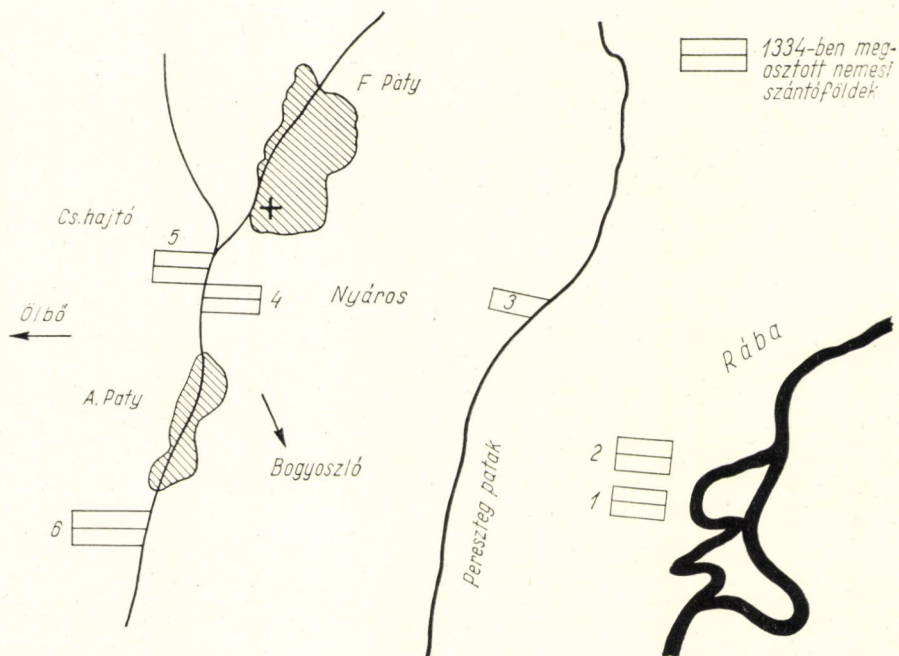
Nem kétséges ugyanakkor, hogy ahol megvoltak az eszközök és az anyagi lehetőségek az allodium kiterjesztéséhez, ott sok gazdálkodó úr élt is velük. Lajos király 1347-ben két egész falut vett át cserébe egy dunai szigeten működő allodiumához, mert közel feküdtek hozzá és nagy hasznot remélt belőlük.² Valószínű, hogy Pozsony vár egyházpakai birtoka, amelyet 1388-ban a pakai népek földjéből kivágottnak neveznek, ugyancsak nem sokkal korábban került kiszakításra a közös földből.³

Ahol nagyobb kiterjedésű allodiális földek feküdtek, ott többnyire kúriák keretén kívül tartották azokat nyilván, csupán általánosságban jelezve, hogy az úr „saját ekéjéhez” tartoznak.⁴

Magukat a nemestelkeket értékben és nagyságban többnyire két jobbágytelekkel azonosították.⁵ Ez a szabály azonban egyáltalán nem volt általános érvényű, és a kétféle sessio különbsége az oklevelekből ismert nemestelkek tartozékainak nagyságában is csak kevésbé jutott kifejezésre. Jelentős százalékkuk éppúgy 10 és 40 hold közti szántóföld-pertinenciával rendelkezett, mint ahogyan a jobbágyessziók,⁶ sőt az egyházi birtokok szegénynemeseseinek (akik nemessége nem is volt országos érvényű) ennél is szűkebbre volt szabva a járandósága.⁷ Csupán 80–100 hold körüli nemesi sessio-tartozékoknak a hasonló terjedelmű jobbágytelkekénél nagyobb arányából lehet a nemesiek kedvezőbb helyzetére következtetni.⁸

Ez a kedvező helyzet másban is megmutatkozott: a kúriák pertinenciáinak a célszerűbb gazdálkodás érdekében szükségessé váló bővítése vagy

csökkentése nyilvánvalóan könnyebben, rugalmasabban mehetett végbe, mint a jobbágytelkéké. Szántóföld és rét nélkül adományozott, gabonaföldekkel növelt vagy tőlük megfosztott nemesi kúriákkal mindenütt gyakran találkozhatunk.⁹ Végül azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy — jóllehet a szegénynemesek kezén a telkek éppoly kényszerűen osztódtak,

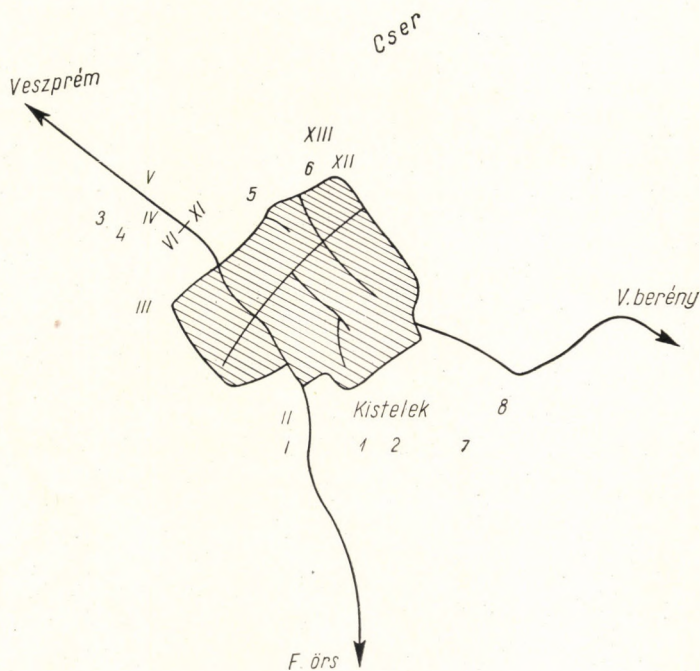
93. Nemesi birtokok határbeli megosztása a Vas megyei Paty-on, 1334-ben. A valóságban 2—8 hold körüli (és csupán hozzávetőlegesen meghatározott helyű) parcellák aránya torzított. OL. Kataszt. tk. alapján

mint jobbágykézen — országos átlagban a nemesi kúria mégis jobban tartotta integritását, sőt (miként más helyen már volt alkalmunk rámutatni) vásárlás, foglalás, csere útján kettős telkek és nagyobb telekegyüttesek kialakítása sem ütközött nehézségbe.

Ahol a nemesi birtokok részesei maradtak a falusi földközösségnek — mint sok helyütt századokon át,¹⁰ — ott az ő részeseedésüket is telekhányaduk szabta meg. Nyilvánvaló azonban, hogy a nemesi kiváltsággal rendelkezőknek mindenütt könnyebb volt földjeiket a közösből kiszakítaniok, mint a paraszti rendűeknek. Ha éltek ezzel a lehetőségekkel, többnyire mégis beérték azzal, hogy a számukra legalkalmasabb földek tulajdonjogát egyszer s mindenkorra biztosítsák, ritkán törekedtek csak arra, hogy a nyomásrendszerből is kikapeszolják azokat. Ezt bizonyítják a fordulók szerint kiosztott nemesi kúria-tartozékokról (illetve a saját ekéhez tartozó földekről) szóló egykori leírások.¹¹ Még ahol az egész nemesi föld egy tagban állott, szektorai

ott is részesei maradhattak a nyomásoknak. A „Vajai Pál ekéje alá tartozó Fagyosföld nevű szántóföldek”-ről pl. (Szatmár m.) tudjuk, hogy bár egyvégtében feküdtek, mégis három nyomás közt oszlottak meg.¹²

A nemesi birtokparcellák nem egy községhatáron belül ugyanolyan szét-szórtnak és ugyanolyan kicsiny méretekben terültek el, mint a parasztiak.

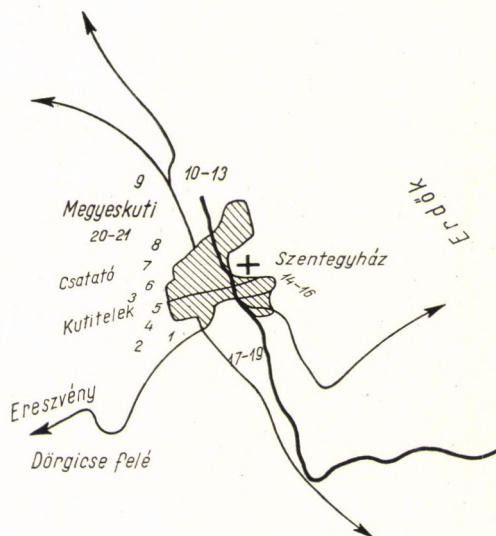

94. Nemesi szántóparcellák a Veszprém megyei Szentkirályszabadja XIV. századi határában. 1—8: Szabadi Boes és testvére hagyatéka 1314-ben (1—8 holdas darabok, a többi 12 darab helye nem határozható meg). I—XIII: Szabadi Pál birtokai 1383-ban (1—8 holdas darabok, a többi 19 darab helye nem határozható meg). OL. Kataszttk. alapján

Petőháza (Sopron m.) egyetlen nemestelkének 60 holdas tartozékát „különböző dűlőkben” fekvőnek mondták.¹³

A legnagyobb aprózottság érthető módon azoknál a birtokoknál mutatkozott, amelyek jobbágyorsból éppen hogy kiemelt helyi nemesek, néhány holdjukon paraszti szinten gazdálkodó kisbirtokosok tulajdonában voltak. Így terült el 4 helyen, 1—2 holdas parcellákban egy ábrahámi (Zala m.) egyházi nemes kicsiny szántóföldje, 6 helyen 1—1 holdas darabokban egy érseki nemesjobbágy Bocs helységbeli (Pozsony m.) teljes birtokának 7 holdat kitevő negyedrésze, vagy 5 tagban, különböző helyeken Kövesdi Péter balatonkövesdi 8 holdja.¹⁴ A Patyi család Vas megyei (paty-i) 1—2 holdas birtokdarabjai éppúgy igen nagy távolságra estek egymástól, mint ahogy

a Karcsaiak mind a 7 földdarabkájának (összesen 10 holdnyi szántónak) helyét is más-más elnevezéssel határozták meg.¹⁵ Nagyobb birtoktestek ugyancsak nemegyszer feküdtek széttöredezetten. Pécselyi László Kék falubeli (Zala m.) 23 holdja 13 parcellára, az Inotaiak 60 holdja Inotán (Fejér m.) 27 parcellára oszlott.¹⁶ A török időkben elpusztult Pesze falunak

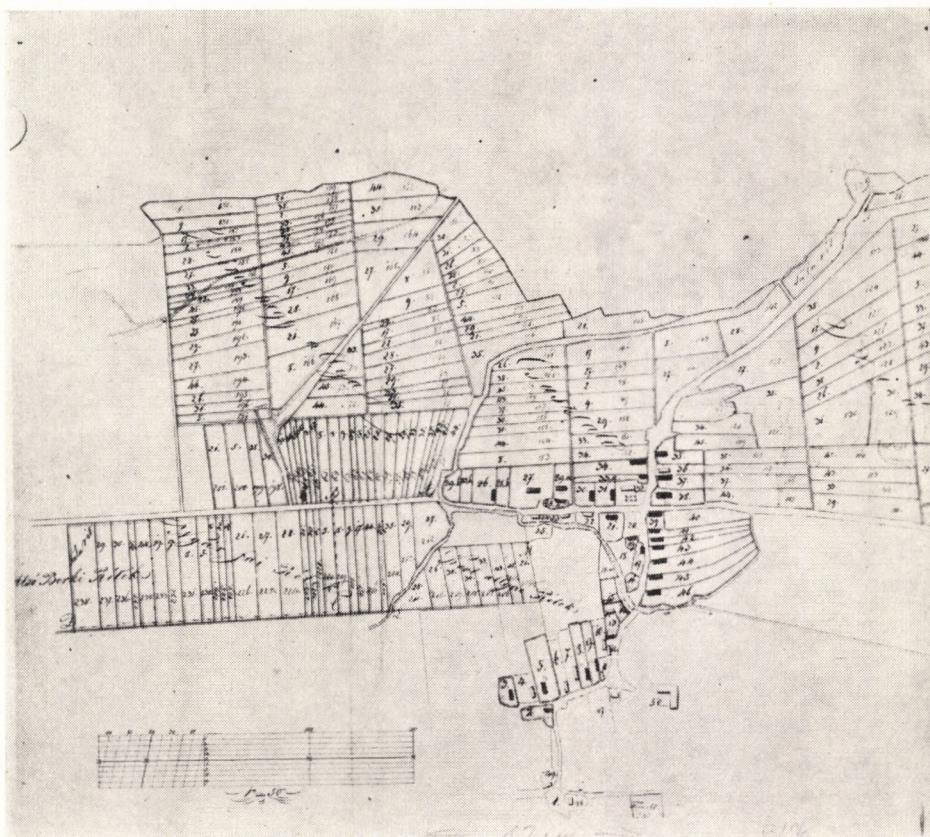
95. A béli apátság 1—9 holdas vászolyi (Zala m.) szántóparcellái 1433-ban (3 parcella helye hozzávetőlegesen sem volt meghatározható). OL. Kataszt. tk. alapján

(Veszprém m.) már akadtak valamivel nagyobb nemesi szántóparcellái, töretlen földjein pedig 60—80 holdas tagok is, de a XIV. században legnagyobbbrészt néhány holdas birtokdarabkával jelzett régi kultúrájú peszei szántóterületek 500 évvel utóbb is a határ legtagoltabb kataszteri viszonyokat mutató helyei maradtak.¹⁷

A birtoktestek jobb proporciójára elsősorban a jobbmódúaknak volt lehetősége. Vámosi János 229 holdas vámosi (Veszprém m.) szántóföldje csak 32 részre oszlott (egyenként 3—25 holdas részekre), a szabadi nemeseknek (Veszprém m.) 1314-ben 1—4 holdas parcelláik mellett volt egy 8, sőt egy 45 holdas földdarabjuk is, 1383-ban pedig ugyanez a család — kisebb parcellák mellett — 18, 32 és 70 holdas tömböket is birtokolt.¹⁸ Ajkán (Veszprém m.) 9 hold allodiális szántó két egymáshoz közeli határrészen feküdt, Baracsán (Bars m.) a nemestelkekhez tartozó 60 hold szántó 3 tagra, Mesterin (Vas m.) 38 hold 4 tagra oszlott.¹⁹ A gazdagon dotált bakonybéli apátság több mint 80 holdas vászolyi (Zala m.) szántói viszont 24 különböző helyen, elég kis darabkákban terültek el.²⁰

Kicsiny parcellákban ugyan, de a legelőnyösebb helyekre koncentráltan feküdtek a beltelkek közé ékelődő allodiális szántók (in ordine terrarum sessionalium villae, in sessione villae),²¹ legtöbbször a nemesporta közvetlen

közelében (ante ipsam domum).²² Nemegyszer elhagyott vagy lefoglalt jobbágytelket vettek igénybe ilyen célra.²³ Pozsony megye „belső szántóin” sok helyütt a nemesi birtok szabályos négyzet alakja mutatja az előnyös helyválasztás eredményét.²⁴

96. A Zala megyei Misefa nemesi objektumát 1841-ben is három oldalról övezi beépítetlen terület, akárcsak a XIV. században. Zalaeg. tk. U. 297.

Az egy birtokos kezén levő parcellák szóródását — akárcsak a parasztokét — eredetileg, mint tudjuk, a határ különböző értékű dűlői közti méltányos földelosztás tette szükségessé; nemes- és jobbágyjogosultak egyaránt ennek során nyerték el a dűlönkénti egy-egy földdarabot. (Az egymás után nagyobb időközökben feltörsre kerülő határrészek egyenkénti felosztása önmagában is ugyanezt az állapotot eredményezte.) Ahol tehát egyszemélyes tulajdonos egy határrészen, egy dűlön belül több parcellát is birtokolt, ott utólagos cserére, adásvételre, osztódásra kell gondolnunk. A szabadi (Veszprém m.) nemesek 22 kicsiny földdarabja közül pl. csupán 8 db feküdt egy-egy dűlön belül

magában, a többiek mind kettesével vagy négyesével „in eodem ordine, in eodem cursu, in eodem ambitu”.²⁵ 10 tomori (Abaúj m.) birtokdarab közül 5-öt, a Hernád-család 7 molnári (Vas m.) szántófölddarabjából 6-ot „ugyanazon rendben” (dűlőben) tartottak számon.²⁶ Az egykori egyenlő osztás nyomai halványan még megmutatkoztak az egyforma nagyságú vagy egymásnak többszörösét kitevő holdszámú darabokban: Szabadin 1, 2, 4 (és ritkábban 3) holdas, Molnáriban 1, 2, 1½ és 2½ holdas parcellákat jegyeztek föl, Tomoron a 8 öl széles beltelkek közelében — mintegy azokhoz igazodva — 8 (4 és 12) öl széles szántóföldeket, távolabb azonban már 6, 6½, 11½ és 14 holdasokat is. A belterület közelében őrzött nagyobb rend mutatható ki a Szatmár megyei Vaján is: míg a beltelkektől nem messze több út mentén egyaránt 8 holdas parcellák húzódtak egymással párhuzamosan, távolabb már — akár ugyanazon utak messze eső részén, akár még odább — 1 és 10 hold közti igen különböző és szabálytalan méreteket öltöttek a szántófölddarabok.²⁷

A birtokrészek szétszórtságából eredő hátrányok kétségkívül az egykorúak előtt sem voltak teljesen ismeretlenek, különben nem törekedtek volna időnként szanaszét fekvő parcelláik tömörítésére. A veszprémi káptalan 1323-ban olyképp adta át 14 tagban fekvő 27 hold földjét Őrsi Miskának, hogy ennek fejében nagy terjedelmű egybefüggő földeket kapott a környéken. A cserepartner ugyanakkor szintén nem járt rosszul, hiszen a neki juttatott szántók meg az ő földjeivel voltak szomszédosak.²⁸ Az Ajkaiak 1313-ban hasonlóképp olyan földeket szereztek meg, amelyek az ő telkükkel és szántóikkal tartottak közös határt.²⁹ Efféle korai „tagosítások” eredménye lehetett az az állapot is, amikor valamelyik birtokos két (vagy akár három) szomszédos dűlőbe eső parcellái egyvégében feküdtek.³⁰ Zárt birtoktestek nyilvánvalóan könnyebben is voltak értékesíthetők, mint az aprózottak: egybefüggő birtokok zálogolás, adásvétel esetén igen gyakran cseréltek gazdát.³¹

Így azután a XIV—XV. század folyamán az olyan nemestelek sem ment már ritkaságszámba — sem kisebb, sem nagyobb birtokon —, amelynek teljes szántóföld-tartozéka egy tömbben koncentráldott. Okleveleink a forrásokban gazdagabb nyugati országrészről kínálnak ilyen birtokelhelyezkedésre sok példát.³²

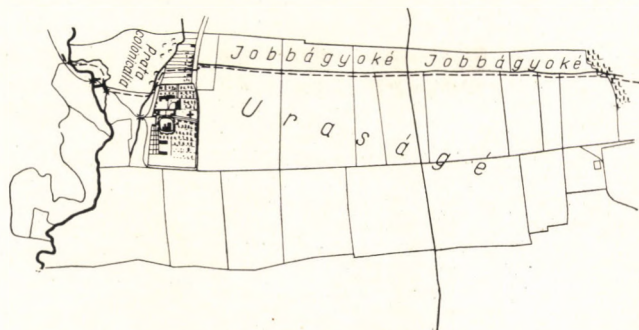
Ennek a birtoklásmódnak egy sajátos változatát mutatják azok a nemesi földek, amelyek a „kúria” beltelkétől, illetve kertjétől a szomszéd község-határig húzódtak, s amelyek, ha a parasztság is követheti az úr példáját, a német erdőtelkes településekhez hasonló határformákat alakítottak volna ki.³³

A Nagymihályi család birtokközpontjában végrehajtott osztozás során sajátos módon a beltelki rész mellett az egyes utcákhoz tartozó, egy-egy tagban fekvő szántóföldeket határolták körül (terrae arabiles plateae).³⁴

Nagyobb uradalmakban, ahol 80 holdas „táblák” is együtt maradhattak,³⁵ a „terra tabularis” kifejezés vált az allodiális föld szinonímájává, s pár holdas urasági szántókra is alkalmazták.³⁶

Az újabb korban a belsőség közvetlen környékét mindenestül lefoglaló nemesi táblák, a parasztbirtokokat kiszorító allodiális tömbök vagy „Nemesség tagja”-típusú határrésznevek reprezentálják az egykori „tabularis” földek kései utódait.³⁷

A feudális birtokosnak, mint tudjuk, lehetősége volt arra is, hogy összefüggő falutelepülésektől távol, mindenkitől függetlenül építse föl a maga — néhány szolgacsalád hajlékától övezett vagy magános — szállását.

97. A Sopron megyei Csernelháza hatalmas majorsági táblái mellett szűk területre szorul a néhány jobbágy földje. Sopron Smt. 11. (1808) alapján

Ezzel a lehetőséggel azonban a XIV—XV. század birtokosai csak ritkán éltek már. Ha mégis éltek, akkor nem mulasztották el, hogy kúriájukat a közvetlen közelben szántóföldekkel, rétekkal el ne lássák. A „személyes rezidenciáját” egy Zala megyei szigeten berendező Herbordnak éppúgy a közelben — ugyanazon a szigeten — volt szántóföldrészeskeje, mint ahogy a felsőrsi (Zala m.) határ paláciumának urai is palotájuk körül tartották kaszáló- és gabonaföldjüket.³⁸ A Polányiak Vas megyei falvának határában elterülő ún. „Lengyeltelké”-hez 14 hold föld tartozott, az Olgyaiak mocsár közepébe telepített telekhelyét (Pozsony m.) 60 holdas szántó vette körül, az Árkostelekének nevezett „sessio vacua” (Szabolcs m.) pedig 3 ekényi szántófölddel és réttel együtt került kimérésre.³⁹ Az utóbbi telkek valószínűleg már nem is urasági lakóhely, hanem csupán gazdasági telep céljait szolgálták, akárcsak a XIV. századtól kiépülő néhány határbeli „majorság”.⁴⁰

Az elmondottak szerint a legfontosabb termelvényeket szolgáltató gabonaföldek és kaszálók birtoklásában érezhetően érvényesült a feudális kiváltsággal rendelkezők előnye. Kertek, szőlők, szérűk vonatkozásában ennek az előnynek kisebbnek kellett lennie, hiszen az utóbbiakat paraszti rendűek is szilárdabban birtokolhatták a szántóföldeknél és a réteknél. Mindamellet a nemesi kúria végében húzódó kert így is könnyebben volt bővíthető — alakítható mint a jobbágyoké,⁴¹ s kétségkívül ugyanez áll a külső földesúri kertekre, elsősorban szérűkre, amelyeknek az allodiális és dézsmaszedő gazdálkodásban egyaránt fontos szerep jutott.⁴²

A külső szántóktól elkülönített „kertaljai”, „kert mögötti” földek között többnyire egymás mellett sorakoztak nemesi és jobbágyi „tarónakok” egya-

ránt,⁴³ valószínűleg hasonló — a terepviszonyoktól megszabott — terjedelemben. Néhol azonban a nemesek itt is megtalálták a módját, hogy az átlagosnál nagyobb, jónéhány holdas vetést tartsanak belső telkük mellett.⁴⁴

JEGYZETEK

¹ 1366. Uraj (Borsod m.): particula . . . olim propria eiusdem . . . bani aratri aratura derelicta: DL. 96414. Az allodiumokra összefoglalóan l.: SZABÓ I. 1963. 309. PACH Zs. P. 1963. 46—47. I. SZABÓ 1966. (Landw.) 40—44.

² Becse és Pereg (Fejér m.): Zichy okl. III. 225—30.

³ Pozsony m.: quoddam allodium castri Poseniensis de terris ipsorum excisum: ZsO. I. 43.

⁴ 1389. Vásárd (Nyitra m.): ZsO. I. 143. 1478. Ság, Doba (Veszprém m.), Siklós (Baranya m.): DL. 18145. 1506. Sár, Cenk (Vas, Sopron m.): DL. 37005. 1510. Sospatak (Erdély): Székely okl. III. 177—78. Nemesi földrészek: 1394. Kistapolcsány (Nyitra m.): ZsO. I. 380—81. 1400. Kopács (Baranya m.): FEJÉR X/3. 247—48. ILLA B. 1927. 50. SINKOVICS I. 1933. 65.

⁵ L. 115. l.

⁶ Néhány példa: 1317. Bocs (Pozsony m.): 26 hold: Strig. II. 730—31. 1381. Bár (Pozsony m.): 20 hold réttel és legelővel: DL. 50095. 1405. Asszonyfalva (Győr m.): 16 hold: ZsO. II/1. 447. 1457. Pazony (Szabolcs m.): 12 hold: DL. 15160. 1460. Csáford (Zala m.): 32 hold: Zala m. okl. II. 612—13. 1498. Csépanfalva (Szepes m.): 40 hold: Levéltári Közlemények 1931. 49.

⁷ 1344. Nagyberény (Veszprém m.): a veszprémi káptalan 4 hold szántót adományoz három testvérnek lakótelkükhöz akkor, amikor nemesjobbágysai közé veszi fel őket: HO. IV. 152—53. 1342. Egy sámodi (Pozsony m.) érseki harcosjobbágy telkéhez mindössze 9 hold szántó tartozott: TT. 1911. 300—301.

⁸ 1376. Örkény (Komárom m.): Komárom m. okl. 15—18. 1401. Baracska (Fejér m.): ZsO. II/1. 111. 1427. Septe (Vas m.): DL. 43694.

⁹ Tartozékok nélküli telek: 1343. Diszel (Veszprém m.): Veszp. reg. 157. Teleknövelés: 1355. Krassó megye: FEJÉR IX/2.457—58.1424. Görgeteg (Pozsony m.): DL. 43596. 1454. Nagymihály (Zemplén m.): Sztáray okl. II. 513—30. Szántóföldtartozék kiszakítása nemes telekből: 1524. Ragyóc (Nógrád m.): DL. 71778.

¹⁰ TAGÁNYI K. 58—60.

¹¹ 1425. Csemernye (Zemplén m.): unam curiam nobilitatis cum quibusdam terris arabilibus . . . necnon in tribus calcaturis nyomas dictis, in qualibet scilicet calcatura viginti iugera terre arabilis usualia ac prata ad dictam curiam spectantia: Sztáray okl. II. 248—50. 1455. Bulesu (Bereg m.): 11 hold föld in tribus calcaturis wlgo nyomas dictis . . . ad propriam curiam spectantibus: OL. Fkgy. Lel. Prot. IV. 50/b. 1592. Szatmári urbárium: Károlyi okl. III. 502., 520., 522., 540., 542.

¹² 1524. Vaja (Szatmár m.): terras similiter suas arabiles, in et sub aratrum ipsius P. W. attinentes, Fagos Fewld vocatas, in tribus locis wlgariter három nyomas habitas. . . : OL. Fkgy. Lel. Prot. V. 243/a.

¹³ 1500. SÜMEGHY: Sop. m. okl. 164—165.

¹⁴ 1409. Ábrahám: HO. IV. 117—18. 1328. Bocs: Strig. III. 123—24. 1363. Rendes: FEJÉR IX/7. 519—21. — Kövesd 1854—58. évi kataszteri térképén a „Falu körüli” szántók apró, szabálytalan parcellái bizonyára ennek az évszázados aprózódásnak a tükröződi: OL. Katasz. tk. Veszprém m.

¹⁵ 1334. Paty: FEJÉR VIII/7. 263—67. OL. Katasz. tk. 1387. Karcsa (Pozsony m.) ZsO. I. 32. L. még: 1524. Ragyóc (Nógrád m.): DL. 71778.

¹⁶ 1386. Kék: Zala m. okl. II. 209—10. OL. Katasz. tk. Bal. füred, 1858. Veszprém m. 1341. Inota: Anj. IV. 96—101.

¹⁷ OL. Katasz. tk. Felsőörs 1854—58. Veszprém. m.

¹⁸ 1304. Vámos: Zala m. okl. I. 122—125. OL. Katasz. tk. 1857. Veszprém m. 1314. és 1383. Szabadi: Veszp. reg. 40., 309—10. OL. Katasz. tk. 1857. Veszprém. m.

¹⁹ 1489. Ajka: DL. 66336. Más ajkai szántóföldek: 1486. DL. 66326. OL. Katasz. tk. 1857. Veszprém m. 1330. Baracska: DL. 58462. (Ugyanúgy a rajtuk kívül még allodiálisnak tekintett föld is.) 1390. Mesteri: ZsO. I. 176.

- ²⁰ 1433. PRT. VIII. 479—81. OL. Kataszt. tk. 1855—58. Zala m. — Jobbágyföldekkel vegyes uraságiak az újkorban: Ukk (Zala m.) 1838: Zalaeg. tk. U. 434.
- ²¹ 1313. Ajka (Veszprém m.): Dl. 66093. 1314. Szabadi (Veszprém m.): Veszp. reg. 40.
- ²² 1341. Inota (Fejér m.): Anj. IV. 96—101. 1352. Misefa (Zala m.): Zala m. okl. I. 523—30. 1489. Ajka (Veszprém m.): Dl. 66336. 1518. Molnári (Vas m.): Dl. 94334.
- ²³ 1407. Fajszt (Veszprém m.): ZsO. II/2. 50—51. 1517. Szil (Somogy m.): Podmaniczky okl. II. 175.
- ²⁴ L. 195. l.
- ²⁵ 1314. Veszp. reg. 40.
- ²⁶ 1445. Tomor: Dl. 71970. 1518. Molnári: Dl. 94334.
- ²⁷ 1522 körül: Dl. 37354.
- ²⁸ Veszp. reg. 65—66.
- ²⁹ Dl. 66093.
- ³⁰ 1342. Rum (Vas m.): que terra usque pratium in tribus diverticulis adiaceret: Zala m. okl. I. 400—406. 1486. Perekföldre pusztá (Vas m.): 22 hold szántó, in uno loco in duobus diverticulis adiacentia: TT. 1910. 425.
- ³¹ 1357. Dajta (Pozsony m.): Anj. VI. 550—51. 1358. Enyere (Zala m.): Zala m. okl. I. 584—86. 1360. Ládony (Sopron m.): HO. III. 175—76. 1471. Peterd (Baranya m.): Dl. 93447. 1496. Mátéfalva (Somogy m.): Dl. 44792.
- ³² 1308. Hideghét (Pozsony m.): Strig. II. 581—82. 1318. Veszprém: Zala m. okl. I. 148—50. 1322. és 1342. Baracska (Bars m.): Dl. 62476 és 62487. 1329. Pacsa (Zala m.): Zala m. okl. I. 242. 1390. Ebergény (Zala m.): ZsO. I. 190—92. 1396. Ecsér (Pest m.): ZsO. I. 484. 1410. Kámon (Vas m.): ZsO. II/2. 383. 1424. Mizsér (Zala m.): Komárom m. okl. 36—37.
- ³³ 1400. Hegyemeg (Borsod m.): ZsO. II/1. 26. 1403. Simaháza (Sopron m.): SÜMEGHY: Sopr. m. okl. 90—91. 1429. Völcse (Sopron m.): FEJÉR X/7. 144—46. 1518. Molnári (Vas m.): Dl. 94334. Vö. MAJOR J. 1960. 43.
- ³⁴ 1336. Nagymihály (Zemplén m.): Sztáray okl. I. 114—17.
- ³⁵ 1478. Martonfalva prédiom (Vas m.): 80 hold in uno ordine: Dl. 18145.
- ³⁶ 1493. Páld, Berény (Somogy m.): Dl. 36997. XVI. sz., Litér, Tótvázsony (Veszprém m.): OL. U. et C. 5/35.
- ³⁷ Vitány (Abaúj m.) 1818: OL. Károlyi tk. 46. Szentbékállá (Zala m.) 1858: Zalaeg. tk. U. 391. Csernelháza (Sopron m.) 1808: Sopr. tk. Sm. T. 11.
- ³⁸ 1356. Folkus (Zala m.): Zala m. okl. I. 565—70. 1357. Örs: Zala m. okl. I. 570—71.
- ³⁹ 1301. Lengyeltelke: HO. III. 49—50. 1319. Olgya: Anj. I. 499. 1341. Árkostelke: Károlyi okl. I. 139—45.
- ⁴⁰ SINKOVICS I. 1933. 65. A pozsonyi, budai allodiumokra l. 69. l.
- ⁴¹ 1336. Nagymihály (Zemplén m.): kert mögötti üres földrészecke a kúria és kert növelésére: Sztáray okl. I. 114—17. 1342. Rum (Vas m.): 2 hold szántóföld zöldségek kert számára: Zala m. okl. I. 400—406. 1408. Pósháza (Bereg m.): 1 hold föld a gyümölcsös hiányának pótlására: ZsO. II/2. 159—60. — A kertek funkciójára l. még: 1365—1382. Devecser (Veszprém m.): a folyóig terjedő kert és szérű: Dl. 42228. 1518 (?) Baragján (Bars m.): allodium seu horreum cum orto sibi contiguo: Dl. 60050. 1403. Erdőd (Valkó m.): szőlő a telek kertjében: ZsO. II/1. 338. 1420. Kövesd (Hont m.): szőlő a ház kertjében: FEJÉR X/6. 281—83.
- ⁴² HOFFMANN T. 1963. 44—69., 343.
- ⁴³ 1330. Baracska (Bars m.): Dl. 58462. Nemesiek: 1367. Nagymihály (Zemplén m.): Sztáray okl. I. 354. 1467. Alsópribély (Hont m.): Dl. 65941. 1514. Komoróc (Üng m.): OL. Fkgy. Lel. Prot. II. 162/b.
- ⁴⁴ 1323. Csicsér (Üng m.): Anj. II. 76—77. 1332. Veszprém: Veszp. reg. 101—102. 1361. Örkény (Győr m.): HO. I. 233—38. 1390. Telekes (Vas m.): ZsO. I. 190—92. Boeföld XIX. századi térképén a kisenemesi kúriák folytatásában a „Nemes szer” dűlő szántóparcellái sorakoztak: 1860. Zalaeg. tk. U. 70.

A HATÁRFORMÁK

Tanulmányunk utolsó részének fejezeteiben lépésről lépésre igyekeztünk bemutatni azokat a folyamatokat, amelyek mezőgazdasági településeink határképének kialakulásában közrejátszottak, s amelyeknek ilyen módon a korszak feudális üzemszervezete települési kereteinek meghatározásában döntő szerep jutott. E folyamatok magával a megtelepüléssel vették kezdetüket, s a közös vagy egyéni, tervszerűtlen vagy tervszerű megtelepülés formája már egymagában korlátokat szabott a külterület jövő fejlődésének. A továbbiakban az emberi termelőmunka vette át alakító szerepét, elsősorban gabonaföldek, rétek, kertek, szőlők létesítésével, miközben a halászatra — vadászatra — gyűjtögetésre — legeltetésre szánt területek nagyrészt régi állapotukban maradtak. Az ekés- és kapásművelés területének kiterjesztése, másutt későbbi csökkentése jelentette a határ legfeltűnőbb színváltozását. A szántóföldek parlagos használata mozgékonyvá, bizonytalanná tette a művelési ágak közti választóvonalakat, a nyomásos vagy a pihentetés nélküli használat állandó helyzetet teremtett. Végül a birtoklási viszonyok — közös és egyéni, feudális és úrbéri jogú birtokoknak, homogénabb és differenciáltabb paraszti közösségek birtokainak egy községen belüli változatos szövevénye — az ún. határformáknak lettek közvetlen meghatározóivá. Az utóbbiak részletes kirajzolódása a mérési technika mindenkori fejlettségi szintjének megfelelően történt meg.

A gazdasági és társadalmi viszonyokban végbement változások hatását mindamellet — ez a határformákon gyakran amúgy is csak megkésve jelentkezett — erősen korlátozhatta — módosíthatta az adott terepviszonyok (domborzat, vízrajz, úthálózat) kényszerítő ereje. Nem kétséges például, hogy míg a szórt birtoklásnak sík földön a dűlőkbe sorakozó hosszanti parcellák rendje felelt meg legjobban, addig a dombos-hegyes tájak egyenetlen terepén a birtokrészcsek arányossága ilyen módon nehezen lett volna megvalósítható, s ott a magukban álló „kis tömbök” mutatkoztak előnyösebbnek.¹

Egykori faluhatáraink birtokformáit, amelyekkel megismerkedhettünk, alaki szempontból testesebb tömbök (táblák), valamint keskenyebb sávok típusába lehet osztani, mindkét csoportban a nagyságrend és a szabályosság szerinti számos változattal, továbbá jelentős különbségekkel aszerint, hogy közösség vagy egyének birtokolták-e a tömböket — sávokat, illetve hogy az utóbbi esetben az egyes birtokosok határbeli földjei egy vagy több tagban feküdtek-e.

Nagy tömbökben egyfelől a jómódú birtokosok végleges tulajdonként birtokba vett majorságföldjei helyezkedtek el — 60—80 holdat általában itt sem túlhaladó terjedelemmel —, másfelől a művelésre alkalmatlan vagy feltöresre még nem került, akár néhány ezer holdra is kiterjedő erdők, lege-

lők, nád borította—mocsaras határrészek (legnagyobb mennyiségben az állattartás túlsúlyát őrző erdős hegységeken és mocsaras, homokos, szikes alföldi tájakon).²

Kisebb (40–50 holdon aluli területű) tömbök már sok körülmény hatására keletkeztek. Ilyen birtoktest övezte mindenekelőtt a középbirtokos

98. Úri birtokok „nagyömbjei” és parasztok kis parcellái a Vas megyei Alsószelesten. Szomb. tk. U. 22. (1840-es évek)

urak egyéni településeit, valamint mindazokat a középnemesi kúriákat, amelyek gazdáik egy tagban — többnyire a kúria körül, de nem a község-határig terjedő sávban — hasították ki falubeli tulajdonukat.

Hasonló formákat eredményezett a nagyobb tömbök örökösök között való felosztása. Pozsony megyében ez a forma általánosan elterjedt lehetett, különben forrásaink nem említenének ott oly sűrűn négyzet alakú (hosszúságra—szélességre egyenlő) allodiális szántóföldeket.³ Arra a kérdésre, mi állott ezek mögött a hazai viszonylatban sajátos szántóföldformák mögött, ma még nem tudunk határozott választ adni. Területméreteik valószínűleg lenné teszik, hogy a szokásostól eltérő művelési rendszer vagy akár valamilyen sajátos ekeforma hozta volna őket létre.

A kis tömbök azonban nem csupán zárt birtokot foglalhattak magukba (egy birtokosnak egy falun belüli teljes földjét), hanem részbirtokokat is. Megszokott jelenség volt ez mindenütt, ahol a szabad foglalás rendje diva-

tozott, ahol tehát ki-ki a határ több helyén is magáénak mondhatott földeket, előbb csak átmenetileg, utóbb mind jobban szilárduló jogigénnyel. A szántóművelés kezdeti időszakában szükségképp országszerte gyakori látvány volt az ilyen — akkor még helyét gyakran változtató — kistábla formájú vetésterület, belőle egy falun belül több is ugyanazon gazda birtokában. Utóbb ott, ahol az állattartás túlsúlya vagy a kiterjedt határ konzerválta a határformákat (ahol ti. nem jött létre újraosztásos, sokdűlős határrend), ott ugyanezek a kis tömbök már helyhez kötött formában tűntek fel. Ilyen módon helyezkedtek el a mezei kertek alföldi helységeinkben, mezővárosainkban, ilyen módon a nagyobb egyéni irtások hegyvidéki, árterületi és más településeinken. Hasonló megoldást tehetett előnyössé az egyenetlen terep is.

Nem hiányzott a szabálytalan, zömök parcellaforma a nyomásrendszer „nyílt mezőiről” sem: a két említett Abaúj, illetve Szatmár megyei község (Tomor, Vaja) határának külső szakaszain elszabálytalanodó szántófölddarabokat alighanem ilyen kis tömböknek kell elképzelniük. További megsztások azután gyakran a kis tömböket is keskeny parcellákra tagolták.

Az eke járásától nem befolyásolt rétparcelláknak a szabálytalanabb tömbforma még jobban megfelelt, mint a gabonaföldeknek.⁴ Nagy megbecsülésük miatt a végsőig aprózott szőlő- (és némely kert-)parcelláink ugyancsak inkább miniatűr tömböknek, mint sávoknak tekinthetők.

Az első alaptípusnál kétségkívül jóval elterjedtebb volt a második, a sávós parcellaké, mindenekelőtt szántóföldeken, ahol a nehézeke kapacitását ez a rend segítette legjobban kihasználni. Szántókultúránk kezdeti időszakában szükségképp ilyen rendben osztották meg egymás közt a közösség tagjai együttes erőfeszítéssel feltört szántófölddarabjaikat — hacsak a felszíni viszonyok ezt meg nem gátolták — s a közös elhatározással művelés alá vett dűlők rendszerint utóbb is így oszlottak meg. Általában ilyenek kell elképzelniünk az újraosztó földközösség átmenetileg birtokolt (s dűlőkben sorakozó) földparcelláit csak úgy, mint utóbb a nyomásrend kifejlett dűlőrendszerén belül immár állandó helyet nyert paraszti birtokparcellákat vagy a belterület folytatásában fekvő tarónak-szántókat.

A mérési-osztozási technika évszázados tökéletesedésével párhuzamosan az újonnan kiszabott dűlők és parcellák mindjobban megközelítették a szabályos mérnöki formákat. Pontos felmérés szabta meg a hosszanti formájú birtokrész egy sajátos fajtájának, a művelési ágak egész komplexusát magába foglaló erdőteleknek az alakját is.

Nem kétséges, hogy a sávparcellák egy része az eddig felsoroltaktól eltérően kései, másodlagos fejlődés eredménye: nemesi birtoktömbök, egyéni birtokba vett paraszti földek a „hosszában való” utólagos osztódás során minden tekintetben hasonlókká válhattak azokhoz a dűlőkhöz, amelyekre kezdetől fogva a párhuzamos parcellák rendje volt jellemző.

A paraszti differenciálódással párhuzamosan szüntelenül osztódó birtokparcelláknak egy bizonyos határig való folytonos keskenyedése az idő természetes következménye volt és csupán az öröklődés korlátozása vagy mesterséges tagosítás akadályozhatta volna meg — ilyenre egyelőre nincsenek adataink. Másutt a gabonatermelés háttérbe szorulása csökkentette a feldarabolódást, amikor ti. a falulakosság (vagy legalább egy része) szántó-

földek igénybevétele nélkül, más gazdálkodási ágból tudta biztosítani megélhetését, ahogyan az Alföld állattartó- és halásznépe vagy a magashegyvidék pásztorsága tette.

A kétféle birtokparcella-alakzatból XIV—XVI. századi szántóföldjeinken kétségkívül a sávós típus hódított tért a tömbök rovására, de az utóbbiak — főként a nyomásrenden kívüli (zárt, elkerített) földek — még mindig sok helyen őrizték a maguk területeit, ismét elsősorban az ország közepének pusztai tájain, a felvidéki erdőshegységekben, s rajtuk kívül a majorságbirtokok legtöbbször is. Korszakunkban egyre gyakoribbá vált a különféle rendszerek egymásba való átmenete, egy határon belüli keveredése is. Ezt a folyamatot segítette az elpusztult települések határainak a megmaradtakkal való egybeolvadása és az urbéres földekkel közös határban rugalmasan táguló—szűkülő, tőlük gyakran elütő felépítésű allodiális birtok.

JEGYZETEK

¹ Az ilyen, terephez illeszkedő határforma-zónák azonban gyakran nyúltak át a szomszédos, elütő földrajzi adottságú terepre; leggyakrabban a síkföldről — völgyek mentén — a hegységek felé: S. ILEŠIČ 1959. 114. G. SCHWARZ 1959. 201.

² Alsószeleste (Vas m.) újkori határában nagy helyet foglalnak el az „urasági táblák”: Szomb. tk. U. 22.

³ L. 195. l.

⁴ Újkori térképek szántó- és rétbirtokparcellái: Beje (Vas m.) 1853: Szomb. tk. U. 39. Nick (Vas m.) XIX. sz.: Szomb. tk. U. 479.

VISSZATEKINTÉS

A török pusztítást megelőző időszak magyar falu- és határformáira visszatekintve, mindenekelőtt a soros-utcás települések általános elterjedése s szinte valamennyi más formát kiszorító volta tűnik szemünkbe. Széles skáláját öleli fel a nagyság- és alakváltozatoknak: néhány házból álló kis-településektől a több utcás, mezővárosias, egyes szakaszaikon zsúfolódó — halmozosodó nagyfalvakig, üres telkekkel (szántó-, rét- és kertföldekkel) tarkított laza házcsoportoktól az egy-egy beépített teret körülölelő, szabályosabb településekig. A soros-utcás településekhez tartozó külterületek — ugyancsak igen tág nagysághatárok közt — két alaptípusba sorolhatók. Jóval nagyobbik részüket nyomásrendszerben közösen művelt (s gyakran közösen is birtokolt) földek kisebb vagy nagyobb számú dűlői jellemzik, egy-egy dűlőn belül párhuzamos, de a terephez erősen illeszkedő sávparcellálakkal, amelyek „szórt birtoklási rendben” tartoztak használóikhoz. A beltelkek folytatásában ugyanakkor sok helyütt megmaradtak a legelsőnek feltrt s a nyomásrendtől függetlenül kertalja-szántók.

A soros-utcás falvak kisebbik (s az idők folyamán mind kisebbedő) részének külterületén egyéni birtoklásba vett — örökös használatra vagy csupán átmenetileg elfoglalt — „kis tömböket” lehetett találni, s egy-egy ilyen tömb hol az egyes birtokosok teljes járandóságát magába foglalta, hol ismét csak mindenkinek „szórtan” feküdtek a földjei. Ennek a határformának kedvezett az egyenetlen felszín, ennek kedvezett a kötetlenebb nemesi, cívisi birtoklás, de akárhol könnyen elterjedhetett és fennmaradhatott, ahol csak bőséges s ugyanakkor csekély termőerejű föld állott rendelkezésre, ahogy pl. az állattartás és a parlagoló rendszer hagyományait sokáig őrző vízjárta vagy szárazpusztai síkságokon. Az évszázadok során azonban e kis tömböket egyre jobban elborították a saját maguk és környezetük osztódása folytán előálló hosszúkás parcellák.

Utcás-soros településeink mindkét határforma-típusán belül megannyi változatot hívtak életre az urbéres falulakók földjei közé ékelődő nemesi birtokok: a sávparcellák közt meghúzódó, néhány jobbágytelek nagyságú majorságföldet leszámítva minden más allodiális terület — a kisebb, néhány holdas tömböktől a 60—80 holdasokig, a várat, kúriát vagy majort körülvevő földektől a több tagban fekvőig vagy a határ egész hosszán végig húzódókig — rányomta bélyegét valamilyen módon a külterület képére. Kuriális községek határa ugyanakkor legfeljebb valamivel szabadabb formáiban különbözött az urbéresekétől.

A rendszerint földközösségi használatban maradt erdők, legelők, halászóvizek, mocsarak egyfelől, s az egyéni használatú kicsiny kert-, szőlő- vagy magán-irtásparcellák másfelől csupán kiegészítő színeket adtak hozzá a községhatárok fönt leírt típusképeihez.

A XIV—XVI. században csupán feltételezett alföldi halmaztelepülések külterülete aligha különbözött lényegesen az utcás-soros falukétől. Mindössze a beltelkekhez csatlakozó kertalja-szántók hiányoztak belőle természetesen, s a nagyalföldi tájainkra jellemző szabad foglалású „kis tömbök” kaphattak benne szükségképp nagyobb helyet az átlagosnál.

Az utcás-soros típustól elkülöníthető valamennyi többi faluformánk határa világos vonásokkal rajzolódik ki előttünk: a délnyugati országrész (s bizonyára a székelység) törpefalvait, illetve falurészeit és a magános nemesi településeket egy tagban körülvevő birtoktömbök éppúgy, mint a magyar nyelvterület határain túl megtelepített erdőtelkes falvak háztól a községhatárig húzódó jobbágytelkei vagy a magashegységek elszórt pászortelepei mellett magánbirtoklásba vett kicsiny földdarabkák.

*

Az ország falu- és határformáinak egykori képe egészében jól illeszkedik abba a képbe, amely a környező országok és népek régi településviszonyairól eddigi ismereteink alapján legalább nagy körvonalaiban megrajzolható.

Az európai kontinens nyugati és középső tájain a római impérium bomlása után kiépült (s egy teljes évezreden át fennmaradt) feudális rend sok helyütt már a Karoling-korra létrehozta azokat a települési kereteket, amelyek az alávetett népek szolgáltatásaira alapozott gazdálkodásnak legjobban megfeleltek. Így a korábban Európa-szerte olyannyira elterjedt halmaztelepülések helyébe egyre nagyobb számmal léptek a szolgáltatók rendbentartására alkalmas utcás-soros faluformák (megannyi változatban); az erdő- és legelőváltó szántóföldhasználat pedig mind többfelé vesztett teret a belsőtelekhez kapcsolódó, egyéni használatú szántóparcellák rendjével, majd a sok dűlős, szórt parcellás nyomásgazdálkodással szemben. Ezek a formák a feudális rend térhódításával párhuzamosan — néhány száz éves késéssel, de épp ezért a nyugati fejlődésnél jóval gyorsabb ütemben — vertek gyökeret a keletebbre fekvő országokban, köztük hazánkban is. Nem sokkal magyar földön való megszilárdulásuk után (a XIV—XV. században) tőlünk nyugatra már egy hosszú lejáratú gazdasági és népesedési depresszió s a települési rend velük kapcsolatos átalakulása jelezte, hogy az eredeti formák ott a hanyatlás és válság állapotába jutottak. Kelet felé azonban ekkor még sokáig Magyarország és a tőle északra fekvő országok alkották azt a szélső határt, ameddig a jobbágytartó rend szabályos utcás települései, a kertalja-szántók művelési és birtokmegosztási rendje vagy a két- és háromnyomásos gazdálkodás eljutottak. Nyugat-Magyarország törpefalvainak zónája ugyancsak nem volt elszigetelt települési terület, hiszen megszakítás nélkül folytatódott az egykori országhatáron túl, s még inkább áll ez a Felvidék erdőtelkes településeire. Ennek divatját a beköltöző német lakosság hozta magával.

Néhány száz évvel a magyar honfoglalás után tehát hazánk népe ebben a vonatkozásban is kielégítően bele tudott illeszkedni Európa haladottabb felének együttesébe. Csupán egyes alföldi települések halmazformái, a parlagoló szántóföldhasználat (s a vele oly gyakran kapcsolódó szabadfoglalás,

majd tömbös birtomegoszlás) vagy a nem magyar népek lakta hegyvidékek pásztorszállásai emlékeztettek még az évszázadokkal korábbi időkből visszamaradt, kezdetlegesebb viszonyokra.¹

JEGYZET

¹ Az újabb kori Európa települési viszonyaira l.: M. SORRE 1952. III. 55. G. SCHWARZ 1959. 196. MENDÖL T. 1946. 263. G. J. SZTYELJMAH 1964. 44—116. — A nyugat-európai telek- és falurendszer kialakulására: A. HÖMBERG 1938. 23., 31—55.

LEVÉLTÁRI JELZETEK

Batthyány tk.	= a Batthyány család térképei (OL. S. 20.)
Bogyay tk.	= a Bogyay család térképei (OL. S. 33.)
Conser. dic.	= Conscriptioes dicales (OL. E. 158.)
Debr. tk.	= a Hajdú-Bihar megyei levéltár térképei
Dl.	= Mohács előtti oklevelek gyűjteménye (az Orsz. Levéltárban)
Egri tk.	= a Heves megyei levéltár térképei
I. katonai felv.	= Magyarország I. katonai felvétele (az ún. „Josephinische Aufnahme”): eredetije a bécsi Kriegsarchivban, fényképmásolata a Hadtörténelmi Intézet térképtárában.
Esterházy herc. tk.	= a herceg Esterházy család hitbizományi levéltárának térképei (OL. S. 16.)
Esterházy pápai tk.	= az Esterházy család pápai levéltárának térképei (OL. S. 18.)
Esztg. kápt. magánlt.	= az esztergomi káptalan magánlevéltára, Esztergom
Fkgy.	= Fényképgyűjtemény
Htt. tk.	= Helytartótanácsi térképek (OL. S. 12.)
Kam. tk.	= Kamarai térképek (OL. S. 11.)
Károlyi tk.	= a Károlyi család térképei (OL. S. 82.)
Kataszt. tk.	= Kataszteri térképek (OL. S. 78.)
Lel. (Acta, Stat., Met., Prot.)	= A Leleszi Prépostság Orsz. Levéltára (eredetije Pozsonyban, a Szlovák Központi Állami Levéltárban), (Acta, Statutoriae, Metales, Protocolla)
Lónyay tk.	= a Lónyay család térképei (OL. S. 43.)
Lymbus	= Lymbus (OL. E. 211.)
Misk. tk.	= a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei 1. sz. levéltár térképei
Nyíregyh. tk.	= a Szabolcs megyei levéltár térképei
Orczy tk.	= az Orczy család térképei (OL. S. 21.)
OL	= Országos Levéltár
Pálos tk.	= Pálos térképek (OL. S. 86.)
Proc. tab.	= Processus tabulares (OL. O. 18.)
Sátoralj. tk.	= a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei 2. sz. levéltár térképei
Soós tk.	= a Soós család térképei (OL. S. 53.)
Sopr. tk.	= a Győr-Sopron megyei 2. sz. levéltár térképei
Szomb. tk.	= a Vas megyei levéltár térképei
U. et C.	= Urbaria et Conscriptioes (OL. E. 156.)
Vesp. tk.	= a Veszprém megyei levéltár térképei
Zalaeg. tk.	= a Zala megyei levéltár térképei

- A m. állam erdőtérképe = A magyar állam összes erdőségeinek átnézeti térképe. 2. kia. 1895.
- A magyarság népr. = A magyarság néprajza I—IV. 2. kia. Bp. 1941.
- ABEL, W.: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. 2. kia. Stuttgart 1955.
- ABEL, W.: Geschichte der deutschen Landwirtschaft. Stuttgart 1962.
- ABEL, W.: Verdorfung und Gutsbildung in Deutschland zu Beginn der Neuzeit. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 1961.
- ACSÁDI, G.—HARSÁNYI, L.—NEMESKÉRI, J.: The population of Zalavár in the middle ages. Acta Archaeologica 1962.
- ACSÁDY (ACSÁDY I.): Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. 1720—21. Bp. 1896. (M. Statisztikai Közlemények)
- Anj. = Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. NAGY I., TASNÁDI NAGY Gy. I—VII. Bp. 1878—1920. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomata)
- Apponyi okl. = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei I. Bp. 1906.
- Артаманов, М. И.: Саркел-Белая Вежа. Материалы исследования по археологии СССР. Москва—Ленинград, 1959.
- BÁCSKAI V.: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965.
- BALÁZS É.: Kolozs megye kialakulása. Bp. 1939. (Település- és népiségtörténeti értekezések)
- BALOGH I.: Adatok az Alföld középkori régészetéhez. Archaeologiai Értesítő 1953.
- BALZER, O.: Chronologia najstarszych kształtów wsi słowianskiej i polskiej. Kwartalnik historyczny 1910.
- Bánffy okl. = Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. Szerk. Varju E., Iványi B. I—II. Bp. 1908—1928.
- Барабаш, И.: Возникновение поселений усадебного типа в восточной части Средней Европы. Acta ethnographica 1963.
- BARABÁS S.: Székely okl. = Székely oklevéltár. Közvetési BARABÁS S. Bp. 1934. (Magyar Történelmi Tár).
- BARTHA A.: A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Századok 1963.
- BARTHA A.: A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968.
- BÁTKY Zs.: Építkezés. A magyarság néprajza. Tárgyi néprajz, írták Bátky Zs., Györffy I., Viski K. 3. kia. I. Bp. (1941)
- BÁTKY Zs.: Néhány vonás Csallóköz településföldrajzához. Földrajzi Közlemények 1918.
- BÁTKY Zs.: Néhány vonás Komárom megye településtörténetéhez. Föld és Ember 1923.
- BÁTKY Zs.: Telepek és eloszlásuk Dunántúlon. Föld és Ember 1926.
- BÉLAY V.: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. Bp. 1943. (Település- és népiségtörténeti értekezések)
- BELÉNYESY M.: A földművelés Magyarországon a XIV. században. Századok, 1956.
- BELÉNYESY M.: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Ethnographia, 1954—1955.
- BELÉNYESY M.: A permanens egymezőző földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. Ethnographia, 1960.
- BELÉNYESY M.: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. (A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei.) Bp. 1948. (A magyar táj- és népméret könyvtára)
- BELÉNYESY M.: Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifelderwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn. Acta Ethnographica, 1956.

- BELÉNYESY M.: Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány Zala megyei irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. *Ethnographia*, 1958.
- BELÉNYESY, M.: La culture temporaire et ses variantes en Hongrie au XVe siècle. *Acta Ethnographica Acad. Scient. Hung.*, 1967.
- Békés m. okl. = Békésmegyei oklevéltár. Összegy. és közreboocs. Haan L., Zsilinszky M. Bp. 1877.
- BÉL = BÉL, M.: *Notitia Hungariae novae historico geographica I—IV*. Wien, 1735—1742.
- BENDEFY L.: Középkori hossz- és területmértékek. Fejezetek a magyar méréstudomány történetéből, szerk. MAKKAI L. Bp. 1959.
- BERESFORD, M. W.: *The lost villages in England*. New York, 1954.
- BERESFORD, M. W.—ST. JOSEPH, J. K. S.: *Medieval England*. Cambridge, 1958.
- БИЛИМОВИЧ, А.: Германское землеустроительное законодательство. Киевский Ун. изд. 1908.
- BISKUP, M.: *Osady na prawie polskim na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie XV. w. Warszawa* 1956.
- BLAŽEK, M.: *Sídla v Československu*. Praha, 1951.
- BLOCH, M.: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. 2. kia. Paris, 1955.
- BLOCK, W.—PLATO, F.: *Messen und Wägen*. Leipzig 1928.
- Блумквист, Й.: Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. Восточно-славянский этногр. сборник, 1956.
- BOGDÁN I.—MAKSAY F.: Királyi öl és királyi hold. *Agrártörténeti Szemle* 1967.
- BOLLA I.: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. A „curia” és a „mansio” terminusok jelentésváltozása az Árpád-korban. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis . . . Sectio Historica.*, 1961.
- BÓNIS GY.: Válasz Váczy Péter „Néhány kérdésére”. *Századok* 1959.
- BURSZTA, J.: *Od osady slowiańskiej do wsi współczesnej*. Wrocław 1958. (Polskie towarzystwo ludoznawcze)
- (M. A.) *Castréns Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845—1849*. (hrsg. v. A. Schiefner). Sanktpetersburg, 1856.
- CLARK, G.: *L'Europe préhistorique. Les fondements de son économie*. Paris, 1953.
- Corp. Stat. = *Corpus Statutorum Hungariae municipalium*. (Összegy., jegyzetekkel ell. Kolosváry S., Óvári K.) I—V. Bp. 1885—1894.
- CRAWFORD, O. G. S.: *Archeology in the field*. 4. kia., London, 1960.
- CURWEN, C.: *Plough and pasture*. London, 1946.
- CURWEN, C.: *The plough and the origin of strip-lynchets*. *Antiquity*, 1939.
- Csáky okl. = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. 1—2. Bp. 1919—1921. (A körösszegi és adorjáni gr. Csáky-család története)
- CSÁNKI—CSÁNKI D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I—V. Bp. 1890—1941. (Hunyadiak kora Magyarországon)
- DEMANGEON, A.: *La géographie de l'habitat rurale*. *Annales de Géographie* 1927.
- DEMANGEON, A.: *Villages et communautés rurales*. Paris 1933.
- DIENES, I.: *Über neuere Ergebnisse und Aufgaben unserer archäologischen Erforschung der Landnahmezeit*. Szeged, 1965. (Különny. a Móra Ferenc Múzeum 1964—65. évi évkönyvéből)
- DION, R.: *Essai sur la formation du paysage rural français*. Tours, Arrault 1934.
- DUBY, G.: *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval I—II*. Paris 1962.
- EPERJESSY K.: *A magyar falu településtörténete*. Bp. 1940. (Kincsestár)
- EPERJESSY K.: *A magyar falu története*. Bp. 1966.
- EPERJESSY K.: *A települési rend bomlása. Magyar művelődéstörténet (Bp.) Év n. III*.
- ERDÉLYI I.: *A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető*. Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve IV—V. (1961—62). Bp. 1964.
- ÉRI I.: *Mezei kertek Nyársapátón a XVI. században*. *Agrártörténeti Szemle*, 1962.
- Eszterházy okl. = *Az Eszterházy-család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár*. Összáll. Eszterházy János. Bp. 1901.
- Etimol. Szótár = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I*. Bp. 1967.
- FEHÉR G.: *A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában*. *Archaeologiai Értesítő* 1956.
- FEHÉR, G.: *Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donauraumes*. *Studia Slavica* 1957.

- FEHÉR G.: Zala-vári ásátások. (1951—1952.) *Archaeologiai Értesítő*, 1953.
- FEJÉR=Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. *Studio et opera G. Fejér.*
I—XI. Buda 1829—1844.
- FEKETE NAGY A.: A település képe. Magyar művelődéstörténet II. (Bp.) Év n.
- FEKETE, S.: Typy vidieckeho osídlenia na Slovensku. Bratislava, 1947.
- FODOR F.: Egy palócfalu életrajza (Nagyvisnyó). Bp. 1930.
- FÜGEDI E.: Avarok és morvaszlávok. *Archaeologiai Értesítő*, 1946—48.
- GEORGES, K. E.: Lateinisch-deutsches Handwörterbuch. 6. kia. Leipzig 1890.
- GEREVICH L.: A csúti középkori sírmező. Budapest régiségei 1943.
- GLASER L.: Dunántúl középkori úthálózata. Századok, 1929.
- GLASER L.: Kelet-Dunántúl a honfoglalás és vezérek korában. Fejér vármegye. Szerk. Schneider M., Juhász V. Bp. 1937. (Magyar városok és vármegyék monografiája)
- GRADMANN, R.: Beziehungen zwischen Pflanzengeographie und Siedlungsgeschichte. *Geographische Zeitschrift*, 1906.
- GRADMANN, R.: Die ländlichen Siedlungen des Königreichs Württemberg. Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde 1913.
- GRAF, A.: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Bp. 1936. (Dissertationes Pannonicae)
- GRAY, H. L.: English field systems. Cambridge 1915.
- GRIMM, J.: Deutsche Rechtsalterthümer I—II. 5. kia. Berlin 1956.
- GUNDA B.: Földrajzi megfigyelések az Ormánságban. Földrajzi Közlemények, 1938.
- GUNDA B.: Telekformák, települések és gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében. Földrajzi Közlemények, 1941.
- GYÁRFÁS = GYÁRFÁS I.: A jász-kunok története I—IV. Kecskemét, Szolnok, Bp. 1870—1885.
- GYÖRFFY GY.: A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. SZÉKELY Gy. Bp. 1953.
- GYÖRFFY GY.: A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. A Túrkevei Múzeum tízéves fennállására készült emlékkönyv. Túrkeve 1961.
- GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963.
- GYÖRFFY, GY.: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. Bp. 1960. (Studia Historica Academiae Scient. Hung.)
- GYÖRFFY GY.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.
- GYÖRFFY I.: Az alföldi kertés városok. Néprajzi Értesítő 1926.
- GYÖRFFY I.: Hajdúböszörmény települése. Szeged 1927.
- HAAN: Békés m. okl. = Diplomatarium Békéssense. Coll. L. A. Haan. Pest 1870.
- HAJDU P.: A magyarság kialakulásának előzményei. Bp. 1953.
- HATT, G.: Oldtidsagre. Köbenhavn 1949.
- Héderváry okl. = A Héderváry család oklevéltára. Közl. br. Radványszky B., Závodszy L. I—II. Bp. 1909—1922.
- HENSEL, W.: Die Slawen im frühen Mittelalter. Ihre materielle Kultur. Berlin 1965.
- HO. = Hazai okmánytár. Kiadják: Nagy I., Paur I., Ráth K., Ipolyi A., Véghegy D. I—VIII. Bp. 1876—1891.
- HOFER T.: Csűrök és istállók a falun kívül. *Ethnographia* 1957.
- HOFER T.: Déldunántúl településformáinak történetéhez. *Ethnographia* 1955.
- HOFFMANN T.: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztszok gazdálkodásában. Bp. 1963.
- HOFFMANN T.: A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. *Ethnographia*, 1967.
- HOFFMANN T.: Horreum — szerű — csűr? *Ethnographia*, 1959.
- HOKL. = Hazai Oklevéltár. Szerk. Nagy I., Deák F., Nagy Gy. Bp. 1879.
- HORNYIK = HORNYIK J.: Kecskemét város története oklevéltárral I—IV. Kecskemét 1860—66.
- HORVÁTH B.: Az Árpád-kori falusi ház a korabeli törvények tükrében. *Folia Archaeologica* 1965.
- HÖMBERG, A.: Die Entstehung der westdeutschen Flurformen. Blockgemengeflur, Streifenflur, Gewinnflur. Berlin 1935.
- HÖMBERG, A.: Grundfragen der deutschen Siedlungsforschung. Berlin 1938.
- ICZKOVITS E.: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp. 1939. (Település- és népiségtörténeti értekezések)

- ILLA B.: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul 1927.
- ILLA, B.: Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csesznek und Krasznahorka. Studia Slavica 1957.
- ILLA B.: Gömör megye II—III. Bp. 1944—46. (Magyarság és nemzetiség, szerk. Mályusz E.)
- ILLA B.: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. Turul 1940.
- ILEŠIČ, S.: Die Flurformen Sloweniens im Lichte der europäischen Flurforschung. Regensburg 1959.
- JAKÓ Zs.: Az elpusztult települések kutatása. Kolozsvár 1945. (Erdélyi tudományos füzetek)
- JAKÓ Zs.: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések)
- Ефименко, А.: Архические формы землевладения у германцев и славян. Южная Рус. 1905.
- JUHÁSZ L.: A porta története 1526—1648. Jobbágygazdálkodásunk egysége és az adóegység. Bp. 1936. (Tanulmányok a magy. mezőgazdaság történetéhez, szerk. Domanovszky S.)
- JUILLARD, E.—MAYNIER, A.—DE PLANHOL, X.—SAUTTER, G.: Structures agraires et paysages ruraux. (Un quart de siècles de recherches françaises.) Nancy 1957.
- KALÁSZ E.: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Bp. 1932. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, szerk. Domanovszky S.)
- Kállay okl.: A nagykállói Kállay-család levéltára I—II. Bp. 1943. (A Magy. Heraldikai és Genealógiai Társaság kiadványai)
- KÁROLYI A.—SZENTLÉLEKY T.: Szombathely. Városképei — műemlékei. Bp. 1967.
- Károlyi okl. = A nagy-károlyi gr. Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rend. Géresi K. I—V. Bp. 1882—1897.
- KIRBIS, W.: Siedlungs- und Flurformen germanischer Länder, besonders Grossbritanniens, im Lichte der Siedlungsforschung. Göttingen 1952. (Göttinger Geographische Abhandlungen, hrsg. v. H. Mortensen)
- KISS I., N.: A kászonyi udvarház és szőlőgazdaság. (A kászonyi curia 1664. évi urbáriuma és inventáriuma alapján.) Agrártörténeti Szemle, 1965.
- KNIEZSA, I.: Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. Bp. 1938.
- KNIEZSA I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. 1—2. Bp. 1955.
- KOGUTOWICZ K.: Dunántúl és Kisalföld I—II. Szeged 1930—36.
- Komárom m. okl. = Komáromvármegye levéltárának középkori oklevelei. Kia. Alapi Gy. Komárom 1917.
- KOROMPAY Gy.: A magyar falu településtörténete és településfajtái. Magyar építőművészet 1954.
- KOVÁCS M.: A felsőöri magyar népsziget. Bp. 1942.
- KOVALOVSZKI J.: A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások. Folia Archaeologica 1964.
- KOVALOVSZKI J.: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. Archaeologiai Értesítő 1960.
- Ковалев, С.: Географическое изучения сельского расселения. Москва 1960.
- KÖTZSCHKE, R.: Ländliche Siedlung und Agrarwesen in Sachsen. Forschungen zur deutschen Landeskunde 1953.
- KÖTZSCHKE, R.—EBERT, W.: Geschichte der ostdeutschen Kolonisation. Leipzig 1937.
- KRALOVÁNSZKY A.: Adatok a ún. S-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. Archaeologiai Értesítő 1956.
- KRALOVÁNSZKY A.: Velence község történetéhez. Alba Regia. Székesfehérvár 1965.
- Krassó m. okl. = Pesty F.: Krassó vármegye története I—IV. Bp. 1882—1885. (III—IV. Oklevéltár)
- KRENZLIN, A.: Historische und wirtschaftliche Züge im Siedlungsformenbild des westlichen Ostland. Frankfurter Geographische Hefte 1955.
- KRENZLIN, A.: Das Wüstungsproblem im Lichte ostdeutscher Siedlungsforschung. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 1959.
- KRING M.: Kun és jáász társadalmemelek a középkorban. Századok 1932.
- LÁSZLÓ Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.

- LÁSZLÓ GY.: A magyar őstörténet régészete. MTA társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményei 1954.
- LÁSZLÓ, GY.: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. *Archaeologia Hungarica* 1955.
- LÁSZLÓ GY.: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961.
- Лебедева, Н. И.—Милонов, Н. П.: Типы поселений рязалской области. *Советская Этнография*, 1950.
- LEDERER E.: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959.
- LIPTÁK, P.: Anthropologische Beiträge zum Problem der Ethnogenesis der Altungarn. *Acta Archaeologica* 1951.
- LIPTÁK, P.: Awaren und Magyaren im Donau—Theiss Zwischenstromgebiet. *Acta Archaeologica* 1957.
- Ляпушкин, И. И.: Памятники сальтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. Москва—Ленинград, 1958. (Матер. иссл. по арх. СССР)
- M. művel. tört.: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky S. I—V. (Bp.) Év n.
- Magyaror. talajtérk. = Magyarország talajtérképe (25 000-es szelvények) a MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézetében.
- Magyarország története. Szerk. MOLNÁR E., PAMLÉNYI E., SZÉKELY GY. I. Bp. 1964.
- МАЈЛАТ Ј.: Egy alföldi civis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a 18. század elejéig. Bp. 1943. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, szerk. DOMANOVSKY S.)
- MAJOR J.: A magyar falu a tájban. Magyar építőművészet 1954.
- MAJOR J.: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények 1966.
- MAJOR J.: A teletípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. Településtudományi Közlemények 1960.
- МАККАЙ L.: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. (A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII—XV. században.) Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulóján. Kolozsvár—Bukarest 1957.
- МАККАЙ L.: Pest megye története. Pest megye műemlékei I. Bp. 1958. (Magyarország műemléki topográfiája, szerk. Dercsényi D.)
- MAKSAY F.: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések)
- MAKSAY F.: Gabonatermesztés Nyugatmagyarországon a XV—XVI. század fordulóján. Agrártörténeti Szemle 1962.
- MÁLYUSZ E.: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez a 14. században. Szerk. Székely Gy. Bp. 1953.
- MÁLYUSZ E.: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.
- MÁLYUSZ E.: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. Magyar művelődéstörténet. II. (Bp.) Év n.
- Máriássy okl. = Iványi B.: A márkusfalvi Máriássy család levéltára. Lőcse 1917. (Közlemények Szepes vármegye múltjából.)
- MARTINY, R.: Morphologische Siedlungsforschung. *Deutsche Siedlungsforschungen*. Rudolf Kötzschke zum 60. Geburtstag dargebracht. Leipzig—Berlin 1927.
- MEITZEN, A.: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen, Ostgermanen, der Kelten, Finnen und Slawen. II. Berlin 1895.
- MENDÖL T.: A megtelepülés formái. Magyar művelődéstörténet I. (Bp.) Év n.
- MENDÖL T.: A kultúrtáj képe a Szovjetunióban. A Szovjetunió I. Szerk. Bolgár E. Bp. 1946.
- MENDÖL T.: Általános településföldrajz. Bp. 1963.
- MÉRI I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Bp. 1964. (Régészeti füzetek)
- MÉRI I.: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. *Archaeologiai Értesítő* 1962.
- MÉRI I.: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásátások eredményeiről. *Archaeologiai Értesítő* 1952, 1954.
- B. MIKES K.: A szob-kalibai X—XI. századi temető. *Folia Archaeologica* 1956.
- Милонов, Н. П.: Об изучении археологических памятников и истории сел и городов. Рязань, 1949.
- MÓCSY, A.: Pannonia. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler). Suppl. IX. Stuttgart 1962.

- MÓDY GY.: A téglási ásatás településtörténeti vonatkozásai. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen 1965.
- MOLLAY K.: Sopron vármegye vázlatos története. Sopron és környéke műemlékei. Írták Csatkai E. és mások. Bp. 1956. (Magyarország műemléki topográfiája, szerk. Dercsényi D.)
- MOLNÁR E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. 2. kia. Bp. 1949.
- MOLNÁR E.: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp. 1949.
- MORTENSEN, H.: Die mittelalterliche deutsche Kulturlandschaft und ihr Verhältnis zur Gegenwart. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1958.
- MORTENSEN, H.—SCHARLAU, K.: Der siedlungskundliche Wert der Kartierung von Wüstungsfluren. Nachrichten der Akademie der Wissenschaft in Göttingen. Phil.—H. Kl. 1949.
- MTT = Magyar történelmi tár, szerk. Toldy F. I—XXVIII. Pest 1855—1878, 1914—1934.
- MÜLLER-WILLE, W.: Langstreifenflur und Drubbel. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 1944.
- Nationalbibliothek (Handschriftensammlung, Kartensammlung), Wien.
- NEMESKÉRI J.—ACSÁDI GY.: Történeti demográfiai vizsgálatok a kőrpusztai XI. századi temető anyagából. Archaeologiai Értesítő 1952.
- NIEDERHAUSER E.: A szláv népek. Szláv népek és nyelvek, szerk. Sulán B. 2. kia. Bp. 1967.
- NIEMEIER, G.: Gewinnfluren. Ihre Gliederung und die Eschkerntheorie. Petermanns Mitteilungen 1944.
- NITZ, H. J.: Die ländlichen Siedlungsformen des Odenwaldes. Heidelberg—München 1962.
- OLASZ E.: Elpusztult XI—XVI. századi falvak Kardoskút, Tótkomlós és Békéssámson határában. A Szántó Kovács Múzeum évkönyve. Orosháza 1959.
- OLASZ E.: Középkori leletek Békéssámsonon. Emlékkönyv hazánk felszabadításának és az Orosházi Szántó Kovács Múzeum fennállásának 10 éves évfordulóján. Orosháza 1955.
- OSzK = Országos Széchenyi Könyvtár
- PACH Zs. P.: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963.
- PALLAS, P. S.: Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches I—III. Sanktpetersburg 1771—76.
- PAPP L.: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. Néprajzi Értesítő 1931.
- Pásztói ap. = BÉKEFI R.: A pásztói apátság története. Bp. 1898. (A zirczi, pilisi, pásztói és szentgotthárdi apátság története)
- PATAY P.: Adatok a nógrádi dombvidék X—XI. századi településtörténetéhez. Archaeologiai Értesítő 1957.
- PAULÍK, J.—REJHOLEC, E.: Stredoveké chaty Chotine. Slovenská Archaeologia 1958.
- Pest m. okl. = BÁRTFAI SZABÓ L.: Pest megye történetének okleveles emlékei. Bp. 1938.
- Pesty F. helynévgy. = Pesty Frigyes helynévgyűjteménye (az OSzK kéziratárában).
- Pilisi ap. = BÉKEFI R.: A pilisi apátság története I—II. Pécs 1891—1892. (A zirczi, pilisi, pásztói és szentgotthárdi cisztercei apátság története)
- POHLENDT, H.: Die Verbreitung der mittelalterlichen Wüstungen in Deutschland. Göttinger Geographische Abhandlungen 1950.
- Podmaniczky okl. = A podmanini Podmaniczky család oklevéltára I—V. Közzét. Lukinich I. Bp. 1937—1943. (LUKINICH I.: A podmanini és aszódi br. Podmaniczky család tört.)
- PRINZ GY.: Magyarország településformái. Bp. 1922. (Magyar földrajzi értekezések)
- PRINZ GY.—TELEKI P.: Magyar földrajz. A magyar munka földrajza. Bp. Év n. (Magyar föld, magyar faj)
- PRT = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi L., Sörös P. I—XII. Bp. 1902—1916.
- RADLOFF, W.: Aus Sibirien I. Leipzig 1884.
- Rég. top. = Bakay K., Kalicz N., Sági U.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. (Magyarország régészeti topográfiája I.)

- REIZNER = REIZNER J.: Szeged története I—IV. Szeged. 1899—1900.
- RÓZSA GY.: Régi várképek. Bp. 1959.
- RUSIŃSKI, W.: Wüstungen. Ein Agrarproblem des feudalen Europas. Acta Poloniae Historica 1962.
- RUTKOWSKI, J.: Histoire économique de la Pologne avant les partages. Paris 1927.
- SCHARLAU, K.: S-Formen und umgekehrte Formen unter den deutschen und englischen Langstreifenfluren. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 1956.
- SCHLÜTER, O.: Die Siedlungsräume des Mittelalters in frühgeschichtlicher Zeit. Forschungen zur deutschen Landeskunde 1952.
- SCHÖNEBAUM, H.: Die Bedeutung der Siedlungsvorgänge für die Entstehung des ungarischen Komitats. Deutsche Siedlungsformen . . . Leipzig, Berlin 1927.
- SCHRÖDER-LEMBKE, G.: Entstehung und Verbreitung der Mehrfelderwirtschaft in Nordost-Deutschland. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 1954.
- SCHWARZ, G.: Allgemeine Siedlungsgeographie. Berlin, 1959. (Lehrbuch der allg. Geographie, hrsg. v. E. Obst)
- SIDARITSCH, M.: Geographie des bäuerlichen Siedlungswesens im ehemaligen Herzogtum Steiermark. Graz 1925.
- SINKOVICS I.: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp. 1933. (Tanulmányok a magy. mezőgazdaság történetéhez, szerk. Domanovszky S.)
- SIRELIUS, U. T.: Über die primitiven Wohnungen der finnischen und ob-ugrischen Völker. Finnisch-ugrische Forschungen 1906.
- Soó R.: Növényföldrajz. Bp. 1962.
- Sopron m. okl. = Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy I. I—II. Sopron 1889—1891.
- SORRE, M.: Les fondements de la géographie humaine. Tome III. L'habitat. Paris 1952.
- Cs. Sós, Á.: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bp. 1963. (Archaeologia Hungarica).
- Cs. Sós Á.: Magyarország szláv népessége (VI—XIII. sz.) Szláv népek és nyelvek, szerk. Sulán B. 2. kia. Bp. 1967.
- Cs. Sós, Á.: Rapport préliminaire des fouilles exécutées autour de la chapelle du château de Zalavár. Acta Archaeologica 1964.
- STEFANOVITS P.—SZÜCS L.: Magyarország genetikus talajterképe. Bp. 1961.
- Strig. = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed. F. Knauz, L. Crescens Dedek. I—III. Esztergom, 1874—1924.
- SÜMEGHY: Sopron m. okl. = SÜMEGHY D.: Sopron vármegye levéltárának oklevélgyűjteménye. I. Sopron 1928.
- SZABÓ I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X—XV. sz.) Bp. 1966.
- SZABÓ I.: A magyarság életrajza. (Bp. 1941.)
- SZABÓ I.: A prédiüm. Agrártörténeti Szemle 1963.
- SZABÓ I.: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok 1938.
- SZABÓ, I.: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449—1529. Études historiques, publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Bp. 1960.
- SZABÓ I.: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája, szerk. Kovacsics J. Bp. 1963.
- SZABÓ I.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. (A Történettudományi Intézet kiadványai)
- SZABÓ I.: Ugocsa megye. Bp. 1937. (Magyarság és nemzetiség, szerk. Mályusz E.)
- SZABÓ, I.: Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des 14. Jahrhunderts bis zu den 1530-er Jahren. Agrártörténeti Szemle 1966. Supplementum.
- SZABÓ T. A.: Bábony története és települése. Kolozsvár 1940. (Erdélyi tud. füzetek)
- Szaboles m. okl. = Szabolesvármegye levéltárának mohácsi vész előtti oklevelei. Nyíregyháza 1901.
- SZAMOTA I.: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp. 1891.
- Széchenyi okl. = BÁRTFAI SZABÓ L.: A sárvár-felsővidéki gr. Széchenyi család története I—III. Bp. 1911—1926.
- Szegedi okl. = REIZNER J.: Szeged története I—IV. Szeged 1899—1900. (IV. Oklevéltár)

- SZÉKELY Gy.: A földközösség és szerepe az osztályharcban. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, szerk. Székely Gy. Bp. 1953.
- SZÉKELY Gy.: A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. Tanulmányok Budapest múltjából 1957.
- SZÉKELY Gy.: A parasztság differenciálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, szerk. Székely Gy. Bp. 1953.
- SZÉKELY Gy.: Újratelepítés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, szerk. Székely Gy. Bp. 1953.
- SZÉKELY Gy.: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle 1961.
- Székely okl. = Székely oklevéltár I—VII. Szerk. Szabó K., Szádeczky L. Kolozsvár 1872—1898.
- SZENDREI = SZENDREI J.: Miskolc város története és egyetemes helyirata I—V. Miskolc 1886—1911.
- SZÓKE B.: A bjelobrdói kultúráról. Archaeologiai Értesítő 1959.
- SZÓKE B.: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. Archaeologiai Értesítő 1954.
- SZÓKE B.: Cserépbográcsaink kérdéséhez. Archaeologiai Értesítő 1955.
- Szöveggy. = Lederer E.: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. Bp. 1964.
- Sztáray okl. = A nagymihályi és sztárai gr. Sztáray család oklevéltára. Szerk. NAGY Gy. I—II. 1887—1889.
- Стельмах, Г. Й.: Историчний розвиток сілських поселень на Україні. Київ, 1964.
- TAGÁNYI K.: A földközösség története Magyarországon. (Molnár E. előszavával.) (Bp.) Év n.
- TAKÁTS S.: A magyar léhen és holden. Századok 1908.
- TÁLASI I.: Hozzászólás (Gunda B. „A magyar népi építkezés kutatása a két világ-háború között és annak kritikája” c. előadásához.) MTA társ. tört. tud. oszt. közl. 1954.
- Teleki okl. = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Szerk. Barabás S. Bp. 1895.
- Temes m. okl. = Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez I. (Pesty F., Ortvyay T.) Pozsony 1896. (Temesvármegye és Temesvár város története)
- THOMAS, E. B.: Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964.
- TÖRÖK Gy.: A szobi Vendelin-földek X—XI. századi temetője. Folia Archaeologica 1956.
- TÖRÖK, Gy.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Bp. 1962.
- TT = Történelmi tár. Bp. 1878—1911.
- Urbáre = Urbáre feudálnych panstviev na Slovensku. Közét. R. Marsina, M. Kušik. Bratislava 1959.
- Urbáriumok = Urbáriumok. XVI—XVII. század. Szerk. és a bev. tan.-t írta MAKSAY F. Munkatársak: FELHŐ I., W. BERETZKY N., T. POLÓNYI N. Bp. 1959.
- VÁCZY P.: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 1958.
- VALTER I.: Régészeti adatok a Bodrogtörvény honfoglaláskori településtörténetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1964.
- VERES É.: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. (Azonos című kötetben.) Bp. 1966.
- VERHULST, A. E.: Probleme der mittelalterlichen Agrarlandschaft in Flandern. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 1961.
- Veszp. reg. = Veszprémi regeszták. Összeáll. Kumorovitz L. B. Bp. 1953.
- Vidal de la Blache, P.: Principes de géographie humaine. Paris 1936. (E. Martonne posztumusz kiadása)
- Витов, М. В.: О классификации поселений. Советская Этнография, 1953.
- Воронин, Н. Н.: К истории сельского поселения Феодалной Руси. Ленинград, 1955.
- WELLMANN I.: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században (főként az 1715. évi összeírás alapján). Agrártörténeti Szemle 1961.
- ZABORSKI, B.: Über Dorfformen in Polen und ihre Verbreitung. Breslau 1930.
- Zala m. okl. = Zala vármegye története. Oklevéltár I—II. Szerk. Nagy I., Véghely D., Nagy Gy. Bp. 1886—1890.
- Zichy okl. = A zichi és vásonkeői gr. Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk.

- Nagy Imre, Nagy Iván, Végely D., Kammerer E., Lukcsics P. I—XII. Pest, Bp. 1871—1931.
- ZIMÁNYI V.: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965.
- ZIMÁNYI, V.: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Eisenstadt 1962.
- ZsO. = Zsigmondkori oklevéltár. Összeáll. Mályusz E. I—II. Bp. 1951—1958.

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. *ábra.* Vinna, Mátyóc (Ung m.), Peresznye (Sopron m.), Cák (Vas m.). Az I. katonai felv. alapján
2. *ábra.* A Csallóköz délkeleti része. Az I. katonai felv. alapján
3. *ábra.* A Rétköz egy része. Az I. katonai felv. alapján
4. *ábra.* A Kaplony-nemzetség honfoglalás kori szállásterülete. MAKSAY F. 1940. 4., 37. alapján
5. *ábra.* A Balog-Semjén nemzetség honfoglalás kori szállásterülete a Nyírségen. A talajtérkép Stefanovits P. — Szűcs L. 1961. alapján
6. *ábra.* A Szamos alsó folyásának legrégebb települései és középkori úthálózata. MAKSAY F. 1940. 9., 13. alapján
7. *ábra.* A magyar településterület kiterjeszkedése. KNEZSA I. 1938. tképmell. alapján
8. *ábra.* A Hernádvölgy megszállása a X—XIII. században. GYÖRFFY Gy. 1963. 43. alapján
9. *ábra.* A magyar településterület terjeszkedése Bihar megyében. JAKÓ Zs. 1940. tképmell. alapján
10. *ábra.* Szatmár megye településének menete. MAKSAY F. 1940. 13. alapján
11. *ábra.* Cenk (Sopron m.), Csökmő (Bihar m.), Lak (Veszprém m.), Heves (Heves m.). Az I. katonai felv. alapján
12. *ábra.* Kisasszonyfa (Vas m.), Gáborján (Bihar m.). Az I. katonai felv. alapján
13. *ábra.* Az Alsó-Szamos vidékének utoljára megszállott középkori falvai. MAKSAY F. 1940. tképmell. alapján
14. *ábra.* Kérsemjén (Szatmár m.). Az I. katonai felv. alapján
15. *ábra.* Szarva (Pozsony m.). Az I. katonai felv. alapján
16. *ábra.* Zalaapáti (Zala m.) belterülete. Zalaeg. tk. T. 19. alapján
17. *ábra.* Nyírbátor (Szabolcs m.), Nagykároly (Szatmár m.). Az I. katonai felv. alapján
18. *ábra.* Lasztóc (Zemplén m.). Az I. katonai felv. alapján
19. *ábra.* Rátka (Zemplén m.) belterületének kibővülése a XVIII. században. Kam. tk. 156/1, 156/2. alapján
20. *ábra.* Pusztaemplomok Cegléd határában (XV. század). Htt. tk. 1/57. alapján
21. *ábra.* Elpusztult vár és átköltözött falu helye a Hont megyei Sztareán puszta 1358. évi határjárásában
22. *ábra.* Tiszabábolna (Borsod m.) légifelvétele
23. *ábra.* Pusztafalu helye Bábolna és Montaj (Borsod m.) XIV. századi határjárásában
24. *ábra.* A lakatlan Góstužséra (Szabolcs m.) helye egy 1354. évi határjárás alapján
25. *ábra.* Elpusztult falvak helye Csát (Borsod m.) határában. Misk. tk. T. 139/1. alapján
26. *ábra.* Az elpusztult Gém (Bars m.) határa. Pálos tk. 20
27. *ábra.* Szatmár megye Mohács előtt elpusztult települései. MAKSAY F. 1940. alapján
28. *ábra.* XIV—XVI. századi falufornák továbbélése a törökkor után
29. *ábra.* Újfalú (Pozsony m.), Csertész (Ung m.). Az I. katonai felv. alapján
30. *ábra.* Kispalád, Nagypalád és Botpalád (Szatmár m.). Az I. katonai felv. alapján
31. *ábra.* Nagyvisnyó (Borsod m.) belterülete. Fodor F. 1930. 45. alapján
32. *ábra.* Kistoronya (Zemplén m.) XVI. századi települési képe. VERES É. 1966. 315. alapján
33. *ábra.* Jászapáti légifelvétele
34. *ábra.* Jászapáti. I. katonai felv.
35. *ábra.* Göcseji települések. I. katonai felv.
36. *ábra.* Kerkakutas. Zalaeg. tk. U. 228. alapján
37. *ábra.* Simaháza (Sopron m.) légifelvétele

38. *abra.* Szalagtelek-birtok a XV. századi Simaházán
39. *abra.* Nagyszöllős (Ugocsa m.). Az I. katonai felv. alapján
40. *abra.* Sislóc (Ung m.), Szécsény (Nógrád m.), Cirák (Sopron m.), Peresznye (Sopron m.). Az I. katonai felv. alapján
41. *abra.* Csánig (Vas m.). Az I. katonai felv. alapján
42. *abra.* Királyfalva (Pozsony m.). Az I. katonai felv. alapján
43. *abra.* Nemesvis, Káptalanvis (Sopron m.). Sopr. tk. Smt. 75. alapján
44. *abra.* Nagyunyom (Vas m.) belterülete. Szomb. tk. U. 616. alapján
45. *abra.* Adorján (Bodrog m.), Torda (Békés m.), Marcinfalva (Abaúj m.) határvonalai. GRÖRFFY Gy. 1963. tképmell. alapján
46. *abra.* Csécsénypatony (Pozsony m.) határvonalai. OSzK. Kataszt. tkép alapján
47. *abra.* Vencsellő (Szaboles m.). Kam. tk. 164/1. alapján
48. *abra.* Köröm (Zemplén m.). Htt. tk. III. 28.
49. *abra.* Szentjános és Sebezy pusztája (Bihar m.). Htt. tk. VII. 4. alapján
50. *abra.* Kéthely (Vas m.). Szomb. tk. T. 65.
51. *abra.* Béc (Somogy m.). Batthyány tk. 155. alapján
52. *abra.* A Hanság vidéke. Esterházy herc. tk. V. 120.
53. *abra.* Tomor (Abaúj m.), Vaja (Szatmár m.) és Zalaegerszeg (Zala m.) XIV—XVI. századi szántóföldjei
54. *abra.* Karos (Zemplén m.). Sátoralj. tk. U. 50. alapján
55. *abra.* Timár (Szaboles m.). Kam. tk. 808. alapján
56. *abra.* Attala és Hetény pusztája (Somogy m.). Kam. tk. 537/4. alapján
57. *abra.* Karád (Zemplén m.). Sátoralj. tk. U. 143.
58. *abra.* Telekes (Vas m.) XIV. századi szántóföldjei. A talajtérkép Stefanovits P. — Szűcs L. 1961. alapján
59. *abra.* Salamonfa (Vas m.) XV. századi szántóföldjei
60. *abra.* Karakó (Vas m.). Htt. tk. II. 19. alapján
61. *abra.* Dráva-parti szántóföldek Zrinvár határában. Esterházy herc. tk. XXXII. 1064.
62. *abra.* Gyöngyösi (Heves m.) szántóföldek a XIV. században
63. *abra.* Alsóörsi és pakodi (Zala m.) dűlők a XIV. században
64. *abra.* Pápai (Veszprém m.) határrészlet. Esterházy pápai tk. III. köt.
65. *abra.* Mezőkövesd (Borsod m.). Kam. tk. 830. LXVII.
66. *abra.* Bábony (Borsod m.). Misk. tk. T. 108/2 alapján.
67. *abra.* Kompolt, Kápolna, Iklad és Kál (Heves m.) határrészlete. Egri tk. Érs. 4.
68. *abra.* Nagy-, kisradai és baksaházi (Zala m.) határrészlet. Zalaeg. tk. T. 15.
69. *abra.* Zemplénagárd (Zemplén m.). Sátoralj. tk. U. 161.
70. *abra.* Sorkikisfalud (Vas m.). Szomb. tk. U. 610.
71. *abra.* Felsődobsza (Abaúj m.). Misk. tk. U. 191.
72. *abra.* Szentmárton (Zala m.). Zalaeg. tk. T. 83.
73. *abra.* Simonyi (Vas m.) határrészlete. Szomb. tk. U. 453.
74. *abra.* Boldog (Pest m.). Egri tk. T. 67.
75. *abra.* Nádasdi (Abaúj m.) határrészlet. Soós tk. 3.
76. *abra.* Esztró (Szatmár m.). Kam. tk. 613.
77. *abra.* Bótrágy (Bereg m.). Lónyay tk. 2.
78. *abra.* Kondorfa (Vas m.). Szomb. tk. T. 72.
79. *abra.* Ricsi (Zemplén m.) határrészlet. Sátoralj. tk. U. 108.
80. *abra.* Bábolna (Borsod m.). Egri tk. Kápt. 76.
81. *abra.* Szilvágyi (Zala m.) határrészlet. Zalaeg. tk. U. 418.
82. *abra.* Kispöse (Vas m.). Szomb. tk. U. 355. alapján
83. *abra.* Mogyoróska (Abaúj m.). Kam. tk. 158/1. alapján
84. *abra.* Vöckönd (Zala m.). Zalaeg. tk. T. 82.
85. *abra.* Palánk (Hont m.). Nationalbibliothek (Wien), Handschriftensammlung, Cod. 8622.
86. *abra.* Nógrád (Nógrád m.). Uo.
87. *abra.* Füle (Nógrád m.). Uo.
88. *abra.* Kisasszonyfai (Vas m.) szántóföldek a XIV. században
89. *abra.* Szentmárton, Újlak és Szomajom puszták (Bihar m.). Debr. tk. U. 15. alapján
90. *abra.* Fínke (Borsod m.). Misk. tk. U. 254.

91. *ábra.* Nádasdi (Abaúj m.) határrészlet. Soós tk. 1.
92. *ábra.* Nádasdi határrészlet. Soós tk. 2.
93. *ábra.* Nemesi birtokok a patyi (Vas m.) határban (XIV. század)
94. *ábra.* Nemesi birtokok a szentkirályszabadjai (Veszprém m.) határban (XIV. század)
95. *ábra.* Nemesi birtokok a vászolyi (Zala m.) határban (XV. század)
96. *ábra.* Misefa (Zala m.). Zalaeg. tk. U. 297.
97. *ábra.* Csernelháza (Sopron m.). Sopr. tk. Smt. 11. alapján
98. *ábra.* Alsószeleste (Vas m.). Szomb. tk. U. 22.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Dr Hantos László – Műszaki szerkesztő: Merkly László
Borító és kötésterv Horváth Éva munkája – AK 1378 k 7174
Terjedelem: 21 (A/5) ív + 1,4 (A/5) ív melléklet
71.71270 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

AZ AKADÉMIAI KIADÓNÁL
JELENT MEG

Szabó István

A FALURENDSZER
KIALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON
(X—XV. század)

215 oldal · 17 × 25 cm
Kötve 44,— Ft

JOBBÁGYTELEK
ÉS PARASZTGAZDASÁG
AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁG
KIALAKULÁSÁNAK
KORSZAKÁBAN

Tanulmányok Zemplén megye
XVI—XVII. századi agrártörté-
netéből. Szerk. Makkai László
638 oldal, · számos táblázat ·
17 × 25 cm · Kötve 100,— Ft

Bácskai Vera

MAGYAR MEZŐVÁROSOK
A XV. SZÁZADBAN

142 oldal · 1 térkép 14 × 21 cm.
(Értekezések a történeti tudomá-
nyok köréből. Új sorozat 37.)
Fűzve 16,— Ft

Szakály Ferenc

PARASZTVÁRMEGYÉK
A XVII. ÉS XVIII. SZÁZADBAN

151 oldal · 1 melléklet 14 × 21 cm.
(Értekezések a történeti tudomá-
nyok köréből. Új sorozat 49.)
Fűzve 20,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

